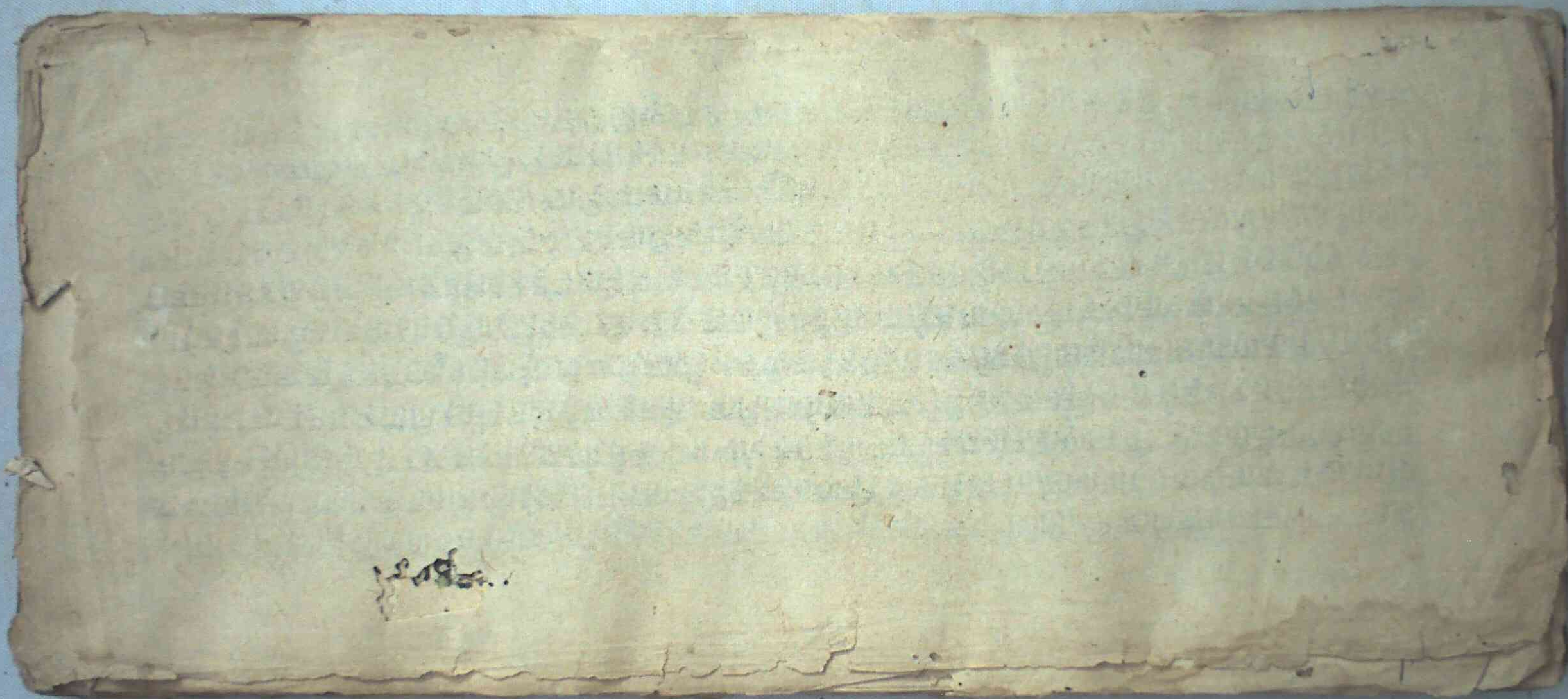

१ ॐ नमः श्रीगणपतये॥ तृतीये सवने माध्यंदिनसवने वा तत्कर्म्मणां सर्वेषां स्वस्थाने अपविशंति। तत आदित्यग्रहप्रचारः। तस्यार्थ-
वादः। वसूनां वै प्रातःसवनमिति। इंद्रवत्तमं तमावदेहं रुद्रवंतमावदेहं आदित्यवंतमित्यावाहनेनार्थवादः प्रवृत्तिः। पे-
निष्ठितं वसूनां संबंधि प्रातःसवनं रुद्राणां संबंधि माध्यंदिनं सवनं। यद्यपि वसूनां रुद्राणां च यदेतद्देवतात्वं नास्ति। तथा-
पि संबंधमात्रं समानमिति साम्येनातिदेशो युज्यते। आदित्यानां सामान्यसंबंधेन कृत्स्नं देवतासंबंधेर[?]कस्मिन्नुद्देशस्तत्र
पि संबंधोऽत्र नोच्यते तस्मिन्नुपसंहारं वदिष्यति ख्यातिः। अर्थवादं प्रस्तौते उपसंहरति। तद्यदादित्यग्रहेण तृतीयसवनं प्र-
कारांतरेणार्थवादमाह॥ अर्थाइतिपदांतरे। धीङ् अनादरे। धीतोऽनाद्रियमाणो रसो यस्य तादृशं एतत्सवनं यत्तृतीय-
सवनं। वै इति संभावने। पूर्वसवनद्वये जाते आलस्यात्तृतीयसवने रसस्यानादरसंभावना। अपेयतिवेत्तरूपेय[?]। एष स-
रसो ग्रहो यदादित्यग्रहः। यदित्यव्ययं। तेनैवादित्यग्रहेण तृतीयसवने सरसं करोति॥ ॥त्रिष्टुभमादित्यग्रहस्येति।
आदित्यग्रहस्य त्रिष्टुप् पुरोनुवाक्या। आदित्यानामवसा नूतनेनेति शाखांतरगता। त्रिष्टुभा यजतीति। तस्य याज्यापि त्रिष्टुप्।
आदित्यासो अदितिर्मादयंतामिति शाखांतरगता। उभयोरर्थवादो वै प्रसिद्धो। बलं वीर्यं त्रिष्टुब्बलमेव वीर्यमेवते- राम·
न प्रकारेणायजमाने दधाति। शीर्ष्णो भवतीति त्रिष्टुबिति श्रुत्यत्वाद्बलवीर्यरूपत्वं त्रिष्टुभो युक्तं। प्रैषस्तु विधमानो नोच्य- १

ति शाखांतराज्ञेयः॥ ॥तस्य नानुवषट्करोति। अत्रानुवषट्कारप्रयोगो न भवति। यद्यपि सोमयागे यागाभ्यासानां प्रकृतिविकृति-
भावो न भवति। सोमेन यजेतेति वाक्ये नोत्पन्नः एक एव यागो देवताभेदेनावयवैरारभ्यते। नानुवषट्कारः सर्वयागव-
दित्यति देशप्राप्तो न निषिध्यते किंतु द्विदेवत्ययागेष्वादितो निषेधाज्ज्ञापितं। उत्तरगतः सर्वे सोमयागेष्वनुवषट्कारो भवति
॥ सर्वत्र कश्चिन्निषिध्यते। देशयार्थे कश्चिद्विधीयते वा। निषेधस्यार्थवादः सवनस्य ततिर्विस्तार आदित्यग्रहः संस्थान-
मास्ति वषट्कारेणैतस्य राकालात्सवनं संस्थापयानीति। आरंभे समाप्तिलिंगात् करणं युक्तमिति प्रशंसा। सिंहावलोकन-
न्यायेन पात्रालिंगेन प्रशंसति। सद्वतीयाज्या। मादयंतामिति मद्वद्वत्तं। मद्वद्धि तृतीयसवनमिति। पूर्वेषां सवनद्वये नं देव-
तानां मादनात्। माद्यंतीति क्विप्। मदो देवतायत्र तन्मद्वत्॥ ॥अप स्तुते पवमाने पशुना चरंतीति। पवमानस्त्वार्भवः स्तो-
त्रस्येदं नाम। सप्तदश आर्भवः पवमानः। सप्त साम्य पंचछंदाः। तत्र ऋचां स्वादिष्ठया मदिष्ठयेति तृचः। तत्र गायत्रसंहिते
सामनी। पवस्व मधुमत्तम इति प्रागाथिकस्तृचः। तत्रैषा काम्यांधीगवे द्वे सामनी। इंद्रमच्छेति स पंचसमे ककुभः। पुरोजि-
तीति पौष्कलं साम। प्रातरुपक्रांतो यः सवनीयः पशुः तस्य हृदयादीनि पक्वानि आदितः तानि तेरवदानप्रभृति चरंति। हृदय-
स्यायेवद्यतीत्यादीनि होपर्यंता क्रियाकलापः निष्कर्षमुदाहृतानि। अत्र कालो हि भवति। सवनीयारंभानो हविर्धांप्रदाय

२ त्वर्दं सवनद्वयेव्याप्रचारः पुरोडाशप्रचारस्थकर्त्तत्राप्ययमेव काल इत्यर्थः अयमोसवनेस्येव सरस्वताप्याइति। अवीतु
क्रमध्यपदेनेनतृतीयसवनेप्रचरंतितेनतृतीयसवनंतीश्रीतमितितदेवात्रपुनःप्रशंसार्थंस्मारितं॥ अथपर
विष्णुंत्वाचरंतीति। दक्षिणानाःसकृत्पुरोडाशाइतिचतुष्कद्धविर्ष्वेक्रियतयाचरंति। पयस्याचानिवारिता। तस्याउ
क्तंब्राह्मणमिति। यथावोदेहविर्ष्कंक्रियतामादिकोर्थवादः। ऐंद्रार्भवस्तृतीयसवनइति। उद्धीयमानाम्बमसाहोमार्थ
तेभ्यउन्नीयमानेभ्यऐंद्रार्भवाइहोपयातनशक्रसोनपानइत्यादिकाअन्वाह। अत्रार्थवादःऐतितदर्शितचमसिहोर्थ
स्वयंपेयंचक्रसमपेक्रभवःप्रजापतेःप्रेमाणंप्रियत्वंप्रापुस्तत्रदेवाननभूमिंनिंद्रःसोमपीथेनसोमपानेनाभ्याभेजेमि
कर्वीअभिप्रियाणीतिकावंसामतत्त्वं। एवंसमदप्यावृत्तिःमैत्रावरुणाःयद्यप्याम्नायेआर्भवस्तपापियाणोयाआव
शादैत्रार्भवस्तोत्रनाम्नःप्रसंगादुपपादनंवदति। यस्मादेतेऋभवआगंतुकास्तस्मादार्भवीछंदउनत्क्रपते। अथ
तपायार्भवःपवमानइत्याख्यायते। आर्भवइतिनदेवतात्वात्। किंतुसान्निधानसंबंधमात्रेइतिनानुपपन्नइत्य
र्थः॥ ऐंद्रार्भवस्तृतीयसवनइति। यद्यपिसवनानांपरस्परंप्रकृतिविकृतिभावोनास्तिसोमयागएकविधुत्पन्नएकप राम २
कएवाम्नस्यतेपरंतुवावनिकाविधीयंतेवैविध्यमादयः। ततःप्रस्थिताअयमोपदेशिकाभवंतितेषांहोमेहोतैंद्रार्भवा
६१

ऋचेंद्रऋभुभिर्वाजवद्भिःसमुक्षितमित्येतयायजति। तत्रैवप्रकारेणोंद्रमेवसवनस्याईभाजंकरोति। जगत्याजगतीछंदस्कया
यजतिजागतंहितृतीयसवनं। गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनांक्रमेणसवनसंबंधात्। मद्वत्यामद्येमत्स्वेतिमद्वदोस्मिन्तृतीयस
वनेदेवामदोभवंतितत्तस्मात्ताश्रुतोमद्वत्यायजतीतियुक्तं॥ अनुवषट्करोतीतिव्याख्याते। अथहोताःसंयजेति। इदंविधी
यते। तैत्रप्रवोक्तमर्थवादंस्मारयति। तासामुक्तंब्राह्मणमिति। यजमानमेवतद्गतायेसंप्रसुंचंतीति सर्वमुक्तमत्रापिसं
बध्यते। मदत्यइतिव्याख्यातमिति ध्येधस्तत्योध्येलाप्यहोतृचमसइति। इदमपिविधीयते। अत्रोत्रप्रवोक्तमर्थवादंस्मारयति
तस्योक्तंब्राह्मणमिति। यद्यपीलाभ्यर्थवादोत्रनसंभवतिद्विदेवत्यानामभावेनाऽ। तमोवेयजमानस्यप्रोलाशाःप्राणाद्विदेवत्या
इतिप्रशंसायाअसंभवात्। तेनहोतृचमसस्येवार्थवादःसंबध्यते। अप्याप्यआदम्यहोतृत्वचमसंभक्षयत्येतद्वैपरममन्नाद्यं
यत्सोमइति॥ औपासनांसंनिधोदीयंतेचमससंबंधिभिःकृतंसंबंसर्वैःसंबंधिभिस्सर्वैः तेऔपासनाउच्यंतेतानुपास्य
तिहोतृप्रभृतयःसर्वेअत्रपितरोमादयध्वंयथाभागंपितरआवृषायध्वमितिमंत्रेण। तेनपितृनेवप्रीणाति। अथराद्वे
पितृप्रीत्यर्थंकर्मयुक्तमितिविशेषार्थंतृतीयसवनइत्युक्तिः। अत्रचकल्पसूत्रकारैः केचिद्यजमानपितरोदेवताइत्यु
क्तं। अत्रकल्पसू केचिद्वृत्तिविद्यतरइति। पितृभ्यःस्वधानमइतिवत्साधारणांवसुरुद्रादित्यानामितियुक्ततरं। इदंपिर

३ म्पइतिनिर्देशः॥ अथ सावित्रग्रहग्रहणं वदंतीति॥ अथेति॥ सवनीयसमाप्त्यनंतरं अध्वर्युर्व्यादपःपे पूर्वोनुवाकोपक्रमेण सावित्र
ग्रहं गृह्णा वदंति॥ सविता सर्वस्य प्रसवितेति निरुक्तनिर्वचनात्सवितुर्यागः आदौ इतीमामायोकामपवन्तु दं नर्थवादः॥ अथेयम्नर्वकं
स्येते सवितारं प्रातःसवने अयजन्याजायंत। प्रातःसवनेऽस्याप्रकमभक्तं तेप्रजावत्सोन जातात्। तं सवितारं माध्यंदिने सवने
जन्त्वा। ततोऽत्र माध्यंदिने सवने नोपवैनेवप्राजायंत। तं सवितारमत्र तृतीयसवने यजन्वा। ततस्तृतीयसवनयजनादेतोऽग्र
जाः प्रजननेन युक्तमित्युक्तं॥ अथो आदित्यानां मध्ये देवनिष्ठितमेकः सविता॥ द्वादशादित्याः॥ इंद्रो धाता मग्नस्पुत्र्यपि त्वा
पवरुणो यमा॥ अदितिर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेवच इत्युक्तरेतेषां मध्ये सविता॥ तृतीयसवनमादित्यानां॥ तस्मात्तृतीयस
वने सवितारं यजंति॥ त्रिष्टुभं सावित्रग्रहस्य पुरोनुवाक्यामिति सावित्रग्रहस्य पुरोनुवाक्यां त्रिष्टुभमभूद्देवः सविता वंद्यो नु
न इति त्रिष्टुप्छंदस्कामंत्रत्वेधायप्रयुज्यनुक्रमण्यां जगतीप॥ अभूद्देवः स्पर्द्ध त्रिष्टुबंतं॥ त्रिष्टुबंतस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्याद
य इत्युक्तत्वात्। तथापि त्रिष्टुप्त्वं त्रिष्टुबत्रिष्टुप्पादे चैकादशाक्षराणि रेफसंयोगव्यूहनेन विना त्रिष्टुप्त्वासंपादकानि। चतुर्थे
पादे द्वादशाक्षराण्येकेनोनाधिकेन निचृद्भुरिजाविति त्रिष्टुप्त्वमनपविघ्नंति। तस्माद्विरुद्धं त्रिष्टुभं पुरोनुवाक्यामनू
च्येति॥ अथवाभूद्देवःपलित्यैकं वाक्यं ततस्त्रिष्टुबितिद्वितीये। अभूद्देव इत्येवांतत आरम्भा त्रिष्टुबंतमितितृतीयं वाक्य रा म. ३

मिति न विरोधः। यद्वा द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागतेति जगतीति त्रिष्टुब्वेयं जगतीति त्रैष्टुभेयं जगतीत्युच्यते तत्त्रिष्टुबंतस्येते
व निर्वाह्यं॥ जगत्या यजतीति। दमूनादेवः सविता वरेण्यइत्यनया कल्पोक्तया जगत्या यजति। उभयोरर्थवादः। वैनिश्चितं
बलं वीर्यं त्रिष्टुप् श्रीर्न्नोभनीति श्रुतत्वात् बलवीर्यरूपत्वं त्रिष्टुभो युक्तं। पशवो जगती। जगतामेवंदइतिनिरुक्तं। पशू
नां च श्रेकै वायव्यानित्युक्तेर्वायुदेवत्यत्वेन गतिप्रधानाः पशवः इति सामान्यात् पशवो जगतीत्युक्तं। तेन त्रेधाकारेण बले
वीर्ये पशवां ततः फलसमेपेपसु पशुच प्रतितिष्ठति। अथेपा गन्त्राकृत्वा देवकारः॥ तस्य नानुवषट्करोतीति। सावित्रग्रहस्यानुवष
ट्कारप्रयोगेन भवति। प्राणो वै सावित्रग्रहः संस्थानुवषट्कारेणैतस्य कालात्प्राणं संस्थापयाभीति। सर्ववच्छारम्भानं। हि पस्मा
यावज्जीवं प्रयुक्त इवायं प्राणो न कदाचित्संस्थां समाप्तिं गच्छति। मद्वतीयाज्येति। अमदन्निति शब्दो मध्ये स्थित मद्वद्वितृती
य सवने। सर्ववच्छारम्भानं। मद्वादान्तोप्यायनांतं तु भवति॥ १॥ सावित्रा वैश्वदेवं प्रतिपद्यतइति। सवित्रा प्रतिपदा मत्वा मे
व तया वैश्वदेवं शस्त्रं प्रतिपद्यते आरभते। अस्यानुचरसूक्तयोस्सवितृदेवत्ययोरर्थवादः। सवितृप्रसूताः संतो देवा
स्तृतीयसवने समभरन्। तस्मात्सवितृपदानुचरौ सूक्तमिति वा शिरसा वित्राशिमवंति॥ ततस्सवितुर्देवानाम हृदयस्य तु हु
भा वैश्वदेवं प्रतिपद्यते सर्वः सामान्यतः कल्पविधिरयं विशेषतः कल्पविधिरिति द्वौ विधी। अत्र छंदसोर्थवादः। पवमानस्या

४ र्भवपवमानस्य स्तोत्रस्योक्थं शस्त्रमित्यथेदं वैश्वदेवं शस्त्रं तथा सति शस्त्रस्य स्तोत्रद्वारेण सोमसंबंध उक्तः। स्तोत्रस्य तु सो
मसंबंधः कृतो साक्षादुक्तः। ग्रहं वा गृहीत्वा यं मसंचोत्रीय स्तोत्रमुपाकरोतीति। अनु हि स्तोमस्य छंदस्त्वं तु व्यादेनद्रीत्वात्।
इस्या घये ह्यपासो मस्य प्रतिग्रहणाद्देवत्वात्। एवं सोमसंबंधे वैश्वदेवे शस्त्रे तु षु छंदोसुक्तं॥ ॥३॥ उक्तं पदविग्रहणस्य ब्राह्मण
मिति। पदेति गृह्णाति समस्तेनोत्तरेणाईं चैनं प्रणोनीति विधिद्वयं साध्यवादकमंत्रानिर्दिशति। उक्तं पदविग्रहणस्य ब्राह्मण
स्य ब्राह्मणं य व्याख्यातं यथा वैश्वदेवं प्रतिपद्यते॥ गायत्रीः शंसतीति। द्विप्रतिपदो गायत्र्यो। अद्या नो देव सवितरिति स्तु
चरूपास्तिस्रो गायत्रीः शंसति। प्राणो वै गायत्र इति गायंतं त्रायत इति व्युत्पत्त्या गायतः शरीरस्य स्वाधारस्य त्राणसमर्थत्वा
त्। प्राणमेव तत्तेन प्रकारेणात्मनि धत्ते। सावित्रं शंसतीति। अभूद्देवः सविता वंद्यो नु न इति सावित्रं सूक्तं शंसति। अस्यार्थ
वादः। सावित्रो ह्यग्रहो स्यात्। ऐंद्रं गृहीतो भवति तमेवैतेनानुशंसति॥ वायव्यां शंसतीति। एकया च दशभिश्च स्वभूत इ
त्यादिकामेकां यास्याऋचि कीर्त्तवं शंसति प्राणो वै वायव्या। वासुदेवत्वात्। प्राणमेव तत्तेन प्रकारेणात्मनि धत्ते। तस्यै श
स्त्रद्विदेवत्यान्विमुंचतीति। तस्याद्दत्रिष्वष्यर्थे चतुर्थी। तस्याः शस्त्रं शंसने क्रियमाणे द्विदेवत्यान् ग्रहान्याजः सर्वैर्नेत्रून राम० ४
कार्यान्विमुंचति प्रतिप्रस्थाता। यस्मिन् स्थाने गृहीतास्तस्मात्स्थानेभ्यः तस्मान्नीयमुंचति। प्रतिपत्तिं करोति। अत्रार्थवादः।

वायावस्यां ज्वोदेवतायां प्राणो प्राणान्द्विदेवत्यान्विमुंचति। प्रतिपत्तिं करोति। अत्रार्थवादः। वायावस्यां ज्वोदेवतायां प्राणो
प्राणान्द्विदेवत्यान्विमुंचति। प्राणा वै द्विदेवत्या इति श्रुतेर्वमुक्तं॥ ॥ द्यावापृथिवीयं शंसतीति। प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधे
ति द्यावापृथिवीयं शंसति। प्रतिष्ठे वै द्यावापृथिवी प्रतिष्ठित्या एव॥ तस्मिन्नध्वर्युर्महद्धस्तत्र त्यागृणाति। तस्मिन्सूक्ते शस्य
माने महद्वसद्दामोदैवेति प्रति प्रतिगृणाति। त्रिरेवेति वाजसनेयिनाम स्मिन्देवेदमुच्यते महत्प्रतीयसवनं। व्याख्या
तमेतत्। सुरूपकृत्नुं शंसतीति। नेदं सूक्तं किं त्वेकाऋक्। चत्वारिस्तृचानीति वक्ष्यमाणत्वाल्लभ्यते। अन्नं वै सुरूपम
न्नमेव तत्तदात्मनि धत्ते। अथैयो रूपाणामेवैषसोमपीथ इति। सुरूपकृत्नेनैषसोमपीथो रूपाणां संपादको रूपमेव
तदात्मन्धत्ते। आर्भवं शंसतीति। तदृचयं सुदत्तेविप्रव्यापस इत्यार्भवं शंसति। अत्र समयेऽभ्यृभुभ्यः प्रत्यर्थं प्रजाप
तिरेवाकल्पयत्। तस्मादत्रार्भवं शस्यते॥ अयं वेनामादित्यां बार्हस्पत्यामिति शंसति। वेनो देवतास्या इति तद्धिते शो
ष्टांर स प्राश। अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा इत्येतां। तथादित्यां येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पय इत्येतां। तथैवा पित्रे विश्वा
देवाय वृष्ण इत्येतामिति शंसति। युक्तः सं... ऐंद्राग्नो वायव्य एकमित्यादि तामिरनुशंसति। तिसृभिस्तु यागानामनु
र्यांसनं पुक्तमिति संपत्तिः। अथ वैश्वदेवं वैश्वदेवं शस्त्रमिति। अयो अनंतरं वैश्वदेवं सूक्तं शंसति। तस्य पूर्वोऽर्थवादः। एत

५ थस्तं वैश्वदेवं। तथा सति यद्विश्वेदेवा न समाप्नुवंस्तर्हि कथं वैश्वदेवं तेनेदेवतानामपहारिणा यैवैश्वदेवं शंसति। अपरोर्थ
वादः। वैश्वदेवो ह्यग्निहोत्रस्तदाहोमार्षमासादितो भवति तं गृहीतमेवैतेनानुशंसति॥ तस्याद्भिः पच्छः परिधानीयामिति।
आनो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति वैश्वदेवं तस्य वैश्वदेवस्य परिधानीयामेतां द्विः पच्छः शंसति। अत्रेदं च शाखान्तरीयं शं
सति। एवं शंसनस्यार्थवादो वक्ष्यते। अधुना प्रकारांतरेणार्थवादः। सा परिधानीया विराजं विराट्स्थानं पञ्चमं चैस्व
स्मिन्नृं द्वस्त्येनामभिमुख्यं संपद्यते। व्यथा तेष्वपि मुख्यं भवति। श्रीर्विराळन्नाद्यं श्रियो विराजो न्नाद्यस्योपस्या इति व्या
ख्यातं। अधुना धर्मविशेषविधानार्थं तत्संख्यां स्तुत्यागनां प्रशंसति। वैश्वदेवे चत्वारिंशत्कादिशं सति पशवो वै वैश्वदे
वं चतुष्प्रकारत्वात्पशूनां वैश्वदेवस्यापि चतुष्प्रकारत्वात्साम्यं। चतुष्टया वै पशवः। स्तुयमेव चिदृणोति। अन्ना इति प
वं प्रकृतादिकारे तेन चतुष्पादा इति चतुरवयवाः। तेनैतपशूनामेवास्यै चत्वारि स्तकानि तस्माद्देनद्वारं तं प्रशंसेदिति धर्म्मवि
शेषविधिः। आरतं द्विलं द्विल्वितं प्रशंसेतानहितिष्कतिप्रसिद्धो। अस्मिन्शस्त्रे पशवो रमंते तेन द्विलंवितत्वं मुख्यं रमणाधिका
रार्थ॥३॥ षोलशाहावं वैश्वदेवं शंसतीति। षोलशाहावायस्मिंस्तत्षोलशाहावं तादृशं वैश्वदेवं शंसतीत्याहावविधिः
। तत्र शस्त्रस्याद्य आहावोपयविहितः। अधर्मोशोंशो सावोइति तृतीयसवनेऽध्यासमाह्वय त इति तथापि सर्व राम· ५

मनेन सामान्यविधिः पश्चादन्येस्त्वशाखीय आद्येआहावे परशाखीया अंतः शस्त्रमाह्वये इति विधयः। एवं प्राप्ता प्रातेवे
रूप्यं न भवति। तत्रादौ प्रतिपदि स्वशाखीय एकः अनुचरे प्रातःसवनिकस्तृच्या वृत्तुर्द्धस्तं प्रथुनस्तृणिविसृतं चस
वाय व्याद्दिष्टत्तृचपरिधानीयायां च प्रातःसवनिका इति षोडशावैकि क्षितमिदं सर्वभोगसाधनं शरीरं षोडशकलं पं
च ज्ञानेंद्रियाणि पंच कर्मेंद्रियाणि पंच प्राणा मनश्चेति कलाः। एकैकस्यां दिशि चत्वारो भागा इति जगदिदं सर्वं षोलश
कलमिति वा। अस्यैव सर्वस्याप्त्या इति प्रशंसा संख्या गता। पुनः कृत्स्नं वैश्वदेवं प्रशंसति। तद्वैश्वदेवं सप्तदशविधं भवति:
स्वयं विवृणोति। एकादश देवताः। सविता वायुर्द्यावापृथिव्यौ द्वे इंद्र ऋभवो वैश्वानरादिस्तोत्र बृहस्पतिर्विश्वेदेवा इति दश
। उक्थवीर्यस्यावछंदे च तेत्येकादशात्र सोत्रानि विदऋभित्रत्वात्प्रकारभेदेन भेदनिर्देशः। उक्थवीर्यं। प्रतिसूक्तं भिन्ना
नि विदः कल्पे उदाहृताः। उक्थवीर्यं च निविदं निविदं प्रतिभिन्नं। एवं षोलशविधाः शस्त्रोत गीताः। याज्येतिसप्तदशी विधाय
प्यपि शस्त्राद्बहिर्गतातथापि शस्त्रे संनिधाद्विधायो गण्यते। सप्तदशो वै प्रजापतिरित्योडशानां पतित्वात्। एतद्वा आर्दुकं क
र्मप्रजापतिसंमितं। स्वचेतवअप्राद्बुपसर्गाः॥ विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं म इति। उक्थशस्त्रा वैश्वदेवं शस्त्रं समाप्यम
हावैश्वदेवग्रहेधर्युराणरूपमानेड वषा पज्ञसोमस्येति संप्रेषितो होता विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं म इति वैश्वदेव्या

६ ज्यया यजति। वैश्वदेवं शस्त्रं गौणं। हि यस्माद्वैश्वदेवं प्रागुक्तमेतदुक्थं तेन संनिधानेन स्तुतिः। मादयध्वमिति मरुत्वतीये मध्ये स्तो
ति मरुत्वत्या याज्यया। मरुद्भिरिति तृतीयसवनं। अनुवषट्कारो नास्तीति व्याख्यातं। गावो वा सोमं प्रथमानुस्तुवन्निति। मरुत्वतीय प्रगाथा
तथा प्रशंसंति। उत्तमे द्वे शिष्टानि विधिरिति शास्त्रं नरीयो विशेषः। तदाहुः कस्मादिति। सर्वमुक्तं तस्य तद्धिः प्रश्नः परिधानीयां
शंसत्यर्द्धर्चशस्त्रतीयमिति तिन दिशां नीप्रशंसंति। तदितिप्रस्तावे व्ययं। आहुः प्रश्नः। लोके ब्राह्मणे कृते प्रच्या दुके एव अर्द्ध
ने पुर्द्धे द्वे कक्तिस्तंभजे तेन आदावं ते चैकरूपेन भवतः। विलक्षु तेति व्यवसाये एकरूपाद वं ते च। एतत्कस्मादिति प्रश्नः। उत्त
रं। ब्रह्म वै प्रातःसवनं क्षत्रं माध्यंदिनं सवनं विड्तृतीयसवनमिति। क्रमानुरोधादेत घुस्तने। तद्यथोपपादमेव प्रातःस
वन माध्यंदिनयोः परिदधाति अर्द्धर्चशः शंसनं तत्पादे द्वे सानुरोधाच्छंसनं। अक्रूरपंक्तीनां द्विपदानां चतस्र ऋचो वा द्वितीय
स्य तुर्यस्य पद्य त्रिष्टुब्जगतीनां द्वाभ्यामवसायदाभ्यामवसायैकेन प्रणोति पंक्तीनामेवमादिशास्त्रं तत्रोपपादितम्
नतिक्रम्य यथोपपादं। तस्माद्ब्राह्मणः प्रजाः अनवष्टं तद्द्विपंक्तिपरस्परमाधं तयोरेकरूपेणानव संति किं तु स्यात्तेभ्यो
रो काकि त्वं भजंतो अवष्टं तत्क्रियाः। अथ यत्तृतीयसवनस्य परिधानीयाच्चतुरादि नासेहेकरूपात्तस्माद्विलक्षु रा. म.
तेति परस्परं गणाशा एकरूपं भजने नैकेकारत्वतं त्रा॥४॥ घृतस्य यजति सौम्यस्य यजेत्याहेति। वैश्वदेवग्रहस्य भक्षणाद्याज्या ६

यत्नां ते प्रतिपत्तिकर्म्मणि आह्वते ध्वर्य्युराह। घृतस्य यजेति। घृतयागानंतरमाह सोम्यस्य यजेति। अत्रोभयोः सहार्थवाद
योः सह निर्द्देशः। नन्वेतदुद्यारणं पांसहैवं प्रैषद्वयमस्तीति चेत्‌। न। यत्राध्वर्य्युराहेत्युच्यते तत्रानुवादो गम्यते न विधिः। एवा
भ्यां वै यत्तत्सापं तेषद्धं तेन च सोमेन चोक्ते अव भीराणातीति। न च सममंत्र सोयं निर्द्देशः। द्वाभ्यां घृतसोमाभ्यां यजंत्सापते
प्रीकत्पात्तयोर्द्देवतात्व पृगतिः। न सासमंत्रसाध्य तयागे पाज्यायां शास्त्रं तत्रामृतायामयेद्दैवतात्वात्‌॥ सौम्यस्येति
तद्धि तेन सोमाद न्यद्द्रव्यमुच्यते नैनसोमः कथं तर्हि सोमेन चेत्युक्तिः कथं च तस्य प्रीतिः। सत्यं। घृतस्यैनि क्यवधानसंबंधे
षष्ठी घृतसंबंधिनी देवतामग्निं यजेति प्रैषार्थः। घृतसंबंधनिर्द्देशेनाग्नेः प्रीते घृतमपि प्रीतमित्युच्यते। सोमदंडुः सो
मद्रव्य स्याधिष्ठात्री देवतात्र यागे देवताचान्तेन सोम्यः सोमेनेत्युक्तिः दिवतासोमे प्रीते द्रव्यं सोमोपि प्रीत इत्युच्यते। ते
द्रव्ये अत्र प्रीणातीत्यर्थः। प्रीते यजंतं वहातेइति॥ उपांशु घृतस्य यजतीति। विधीयते याज्योपांशुत्वं च। पाज्याविशेषला
भः शास्त्रांतरात्‌। घृतेमिमिक्षे घृतमस्ययोनिरितिरेतः सिक्तिर्वै घृतं सारतरत्वात्‌। उपांशु वै रेतः सिच्यत इति सार्द्धत्रि
को विधिरित्युक्तं॥ अथ यदुच्चैः सोम्यस्य यजतीति। अत्रापि विधीयते याज्योपांशुत्वं च। याज्याविशेषलाभः शास्त्रांतरा
त्‌। त्वं सोम पितृभिः संविदान इति। चंद्रमा वै सोमो निरुक्त उवे चंद्रमाः विष्णविदितः॥ तस्य न परस्तादिति। तस्य सौम्यस्य

७ वेरोः परस्तात्तिर्यञ्चेतेति परितोभागापादकमाञ्जेनयञ्जेदित्यङ्कुरस्थे। तत्रेहेतुः तच्यासत्तिपरस्तात्पञ्जनादमीयस्या
रा वीवः संतद्दंष्ट्रजं अमुतोलोकात्पर्यावर्त्तेति। यांदसोशिचो लोपः। पर्यावर्तयंति। उपरि कृत्तेनी चैः कुर्वंतीतिनि
दः॥ परिमञ्जेदितित्वेव सिद्धितमिति। अथ मभी ष्टः पकृः। देवलोको वा अष्टं। परोक्षमेवानुमतमेतत्। पितृलोकः सौ
मः तत्तेनप्रकारेणदेवलोकं पितृलोकादभ्याक्रामंति। अत्रापि शिचो लोपश्च। अनेनमिति केत्त्वेनस्थानिवत्त्वाभावाद्वृपि
दीर्घः॥ अभ्याक्रमयंति। यथावरोहणमुच्यते तदवरोहणमपि वकुंभाक्रान्तेनीचैः कृतमुपरि कुर्वंतीति प्रपांसा। अ
त्रोक्तविष्णो विक्रमस्वेति शाखांतरीयोपांशुः॥ अथेषापि ह्रनेवैतत्तेन प्रकारेणपितृह्नेवप्रीणातियत्सोमस्येनचरंतीतिसो
मस्यैकं स्कंत्वात्मितो पिदैवताः सौमिति। अथैष एतत्त्याग त्रयं याक्रियतेतदुपसदउत्तरस्यंतेउत्कृष्टः स्यादंतद्दस्ताद्कुः॥
वेनिक्षिप्तमग्निं सोमं विष्णुमितिदेवताउपसत्सुप्रतियजंति। अग्निं सोमं विष्णुमितीदं त्रयमिहापि यजतीत्यनुषंगे
ण। ह्वयः। एवं स्कंतिस्त्रवेसोमस्य गुणा विधिः। हरंत्येतं सोमं सदइति। एतं सोम्यं चरुं सघृतं सदो हरंति इडापात्र्यां कृत्वा
सदसि होत्रेर्पयंतिब्रह्मणाध्वर्युप्रभृतयः। तेचरुंहोताप्रतिगृह्योपनिधत्तेनेडाकर्मकरोतीति। अथास्य चरुमेपाहीति
चरुंपीविसृजीत। एतत्साद्गुणा विधिः। बहुवचनात्सर्वेभ्यः सहप्रयच्छतीति। अपमपिंगुणाविधिः। बहुवचनात्स राम. ७

र्वेभ्यः सहप्रयच्छतितयात्मस्त्वकोरेणानाग्निंतं तदप्यस्यैव न्यायस्यसत्त्वनार्थ॥ पा॥ अथ पात्नीसरणारवीयजमानस्य
हौत्रेकुर्वंस्तादीयं कर्म। अपेतत्। तयात्मावेदनादिकंनाग्निंतं तदप्यस्यैवन्यायस्यसत्त्वनार्थं॥॥॥ अथ पात्नीवतयहे
णावरंतीति। अथानंतरं पात्नीवतग्रहेण चरंति। अग्निः पत्नीवानत्रदेवता। एभि रग्ने सरथं याह्यर्वाङिति याज्यापशा
त्। तथापि वह्वृचशाखायामपि पात्नीवतइत्येवाग्निनेरायेस्तोष्यतेइतित्वचनायनान्यायहविधिः। पत्नीभाजा
दर्थवादः पत्नीरेव तद्दाहवनीयभाजः सोमयागेपि कुर्वंति॥ तस्यनानुवषट्करोतीति। अनुवषट्कारयागेन भवंति पा
त्नीवतस्य। अन्वार्थवादः। हि यतः आज्यसंसृष्टो भवति। अनुवषट्कारभागाज्यमिति। आज्यमनुवषट्कारयागं भव
ति। उपांशुपजतीति। पात्नीवतस्ययागोपांशुत्वेन। सिक्तिर्वै पात्नीवतग्रहः पत्नीतदेवतासंबंधात्। उपांशु वै रेतः सि
च्यते। आज्यसंसृष्टार्थवादेति प्रसक्तिः संसृष्टद्रव्यारणमैं द्रव्यादियहेष्वपि तादृशत्वात्। तेनरेतः सिक्तमुपजीवनेन
पुनरर्थवादः। नानुवषट्करोतीत्यकंतम्कं रेतः सिक्तिर्वै पात्नीवतग्रहः संस्थानुवषट्कारेणनेत्युरकारेणेत्युणकालादे
तः सिक्तं संस्थापयतीति व्याख्यातं॥ महतीयाज्येति। विशेषतो याज्याविधिः। एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङिति याज्या। अ
स्यां मादयस्वेति महद्वोत्ति। महद्धितनीयसवनमितिव्याख्यातं॥ तदाहुर्यदेषा नेष्टुर्याज्येति। अष्टाविंशाध्यायेवसति।

८ अग्निर्वै देवानां पत्नीवतो नेष्टकृत्तिजामिति। तदाग्नेयेनाष्टकृति। प्रयोजनार्था। तदिति प्रस्तावे वर्यं। आह॥ प्रश्नः। यद्य
स्मादेषाग्निः पत्नीवतो नेष्टुर्ण्यं जातिविरुक्तिः। अपात्राधिकारे कस्मादेनयाग्नीध्रोपजतीति। उत्तरं। आग्नेयी वा एषा याज्या
ग्नेयश्चाग्नीध्र एतदग्निः समाप्नुयात्। तस्मादेनया कृचामस्माग्नीध्रोपजति। अग्निर्वै देवानामित्यर्थवाद उक्तो यमाग्नेयो
त्र कपाल मात्र विषय इत्यर्थः। अथो इत्यत्र तेषां एव माग्नीध्री ये पियष्टरिसत्यनु कान्तामुक्ती यमानयापत्नीनां पत्न्य
मारणानां आभिः पत्नीभिः समानसंस्काराम त्वंठि। अस्यां पाज्यायामग्निर्देवतामुख्यः पत्न्यस्त्वष्टा चरुह संह पानाया हू
यंते। अग्नेमेव नः सुहवा आहि गंतवे तित्वतीयसवनोक्ती यमानया ज्याया त्वष्टा देवतामुख्यः। अग्ने देवाः पत्न्यस्त्व सह
पानार्थमाहूयंते। तयाहि हि सुहवा देवा देवाग्नेमेव सहैवागंतनाइ वोवधारतो बर्हिः ख्विसदत्नरशिाष्टनवदन चाहि
त्वष्टस्वमंदस्वाथ सः सोमस्य जोष्यमाणा जनिभिर्देवपत्नीभिः सुमद्गणाः। एवं तिसृष्वपि वषट्कराः सह पानेन समाः॥
एकविंशत्याहावमाग्निमारुतं शंसतीति। इतः परमाग्निमारुतं नाम शस्त्रं शंसति। तदेकविंशत्याहावमितिस्मा
म्नातोविशिष्टविधिः। अग्नेर्वैश्वानरीयादिविषयाविशेषविधयो भविष्यंति। एकविंशतिराहावा यस्मिंस्तदेकविं
शत्याहावं। तदेवं। आद्योस्तु शास्त्रीयमध्यर्योशोंसावोइत्यस्यां वैश्वानरीयस्तोत्रेनारभते। अतः शास्त्रे प्रातः सव राम. ८

निकः। एको वैश्वानरीय निविदः। एको वैश्वानरीय निविदः। एको रौद्रः। एक पातिन्याः। मारुतस्य सूक्तस्य निविदं मध्ये तिष्ठो।
स्तोत्रियानुरूपयोर्द्वौ। जातवेदसीयसूक्तस्य निविदं मध्ये तिष्ठो। आपोहिष्ठीयानामेकः। अहिर्बुध्न्ये कपातिन्या एकः। देवानां
पत्नीनां राकापाश्वाहुरस्य पंक्तीनां पैत्रीणां यामीनां स्वादुष्किलीयानां चैकैकः। वैष्णवारुणी वैष्णवामेयी चैकपातिन्य उत्ता
सां अयः। एकः परिधानीयाया इति॥ एकविंशतिसंख्यां स्तौति। एकविंशो वै उत्तुष्टोमस्य तुर्यः स्तोमस्तु ष्टोमः। संख्या
पाः प्रशस्तत्वमस्य बलुक्केतिलुक्का। एकविंशतेः समुदाय एकविंशः। स्तोमे अविधिः पंचदशाधर्यइति उः। स्तोमानां
परमः श्रेष्ठः प्रतिष्ठानीयः प्रतिष्ठाहेतुः। कर्मणो नीयमत्वयः॥ कृत्स्नफणे बहुलमिति। प्रतिष्ठित्या एव भवतितत्तु तुर्वि
शतिविधं भवति। स्वयमविद्वत्तत्वेनदेवताः अस्यधिकाइत्येकानविंशतिदेवताः। वैश्वानरो रुद्रो मरुतोऽग्निर्द्विरोणाद
श्च जातवेदाश्च आपोहिर्बुध्न्यो देवानां पत्न्यो राका तथेंद्रः पितरो यमः सोमो विसुवरुणो द्यौ विष्णुरग्निर्द्रिंद्र इत्येको
नविंशतिदेवतास्तत्ताम्नानिविद्रुत्स्थवीर्य्यायात्येति। विंशतिः पर्वाणि मध्याह्नावस्थानानि। तान्युभयानि च तुश्च त्वा
रिंशत्तु चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुब्बलं चैवीर्यं त्रिष्टुब्बलमेव तद्वीर्यं यजमाने दधाति। व्याख्यातं। वैश्वानरीयं शंस
तीति। वैश्वानराय पृथुपाजसेविप इति वैश्वानरीयं सूक्तं शंसति। उत्तमाः परिशिष्यत्तनीयसवनेनिविद्दितिपर्वसु तं।

९ वैश्वानरीयो हि यज्ञो गृहीतो भवतीति। शतपथे वै वैश्वानरो रोगाविकल्पो गृहीतयो मेकप्ममसेवनिनीमद्धयते। शस्त्रांते रौ
द्रीं शंसतीति। आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु इति रौद्रीमेकाम्श्वंसो सति। घोरो वै रुद्रो मेष उग्रमेव कर्म समाप्तो शांतिकर्मै
व तत्तेन प्रकारेण कुरुते। अथो इति स्कन्दते प्रकारांतरे प्रस्तावः। वाप्यवौ वैविष्णितमंतभागे यरुद्रस्तस्मादेना मंत्रेयथैव
शंसति। मारुतं शंसतीति। प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिन इति मारुतं सूक्तं शंसति। एतत्सूक्तगो वे रुद्रः। रुद्रस्य गणा नाम प्र
रुद्रो गणानात्वा संबंधी गणस्तदेवं स्वेन प्रयोगेन समर्द्धयति॥ अथ यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रियानुरूपाविति। अस्मा अस्मिन्स्तो
त्यागयज्ञायज्ञीयं नाम स्तोत्रं कृतं एकविंशमग्निष्टोम साम यज्ञायज्ञा वो अग्नये इति प्रगाथः तस्य तच वसंपाद तेने के का
ऋक्त्रय सप्तकृत्वो गेया। एवमेकविंशसंपाद्यं। जदीयो स्तोत्रियानुरूपो यज्ञायज्ञा वो अग्नय इति स्तोत्रियः देवो वो द्रवि
णोदा इत्यनुरूपः शस्त्रे स्मिन्दानेश स्यते। अथ पशस्त्रस्याद्यो स्तोत्रियानुरूपो पुक्तोनिष्केवल्य शस्त्रवदत्रतु मध्ये कस्मा
दुस्य ते इत्रीमामाशंकामपनुदत्यर्थवादः। तौ वै मध्ये भियाएव शंसतीति देवानां पत्नीनां शंसनं भवति तेन स्त्रीयो नि
सामे नमीः हिंद्रयमात्मनः स्त्रियाभियाएवयो निर्मध्यो। जातवेदसीयं शंसतीति। प्रतव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नय इति जात
वेदसीयं सूक्तं शंसति। तेनाग्निमारुतमितस्या ख्यायते। मरुद्भिरग्निर्नार्थवत्तस्माग्निमारुतं। तस्मादेनदप्यग्रं शंसेदिति। त रा.म. ९

रितं कृत्स्नं शस्त्रं प्रशंसतीति। अग्निर्मरुतामपस तत्र रात्तस्मादित्यर्थः। पश्चाग्निप्रशंसन तर्पणादायानलमतिमोहमारोणेति मे
कृमति को तु मित्रम्नस्तरः। एवं सत्तरः। आतिवेगेनातिक्रमार्थेमुचिः स्वार्थे तु कर्मकाइति मु वो कर्मैकस्य गुणेन वेगि
गुणः। आपो देवताः शंसतीति। आपो देवता इत्यलुस्म मास्तु हिताः। आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येता स्तिस्रः शंसति। शांतिर्वै
भेषजमापः शांतिर्वै भेषजमंतो यज्ञे क्रियते। तस्मादेनामारतं शंसेत्। विलंबितं शंसेदेनाम् यथापस्त्वनुदमानः
क्रियते प्रारंभ एव मारतं शंसेत्। पद्यायथापस्त्वनुदमान एवं क्रियमाणं शंसेत्॥ अहिर्बुध्न्यं शंसतीति। अहिर्बुध्न्य इति अत्र लुप्त
मासः। एतं शंसति। देवता यास्तु गुप्त लक्ष्यते। उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वित्येतामृचं शंसति। अग्निर्वा अहिर्बुध्न्यः क्रूरत्वात्
मेतयोर्ज्वलयति। अथ प्रो इति प्रकृताधिकारे। विश्व्याने वैतयानुशंसति। पात्नीवत ग्रहात्पूर्वं विष्णो बुद्धो मामभवंति ताननुशं
सतीति संनिधानात्प्रशंसा॥ देवानां च पत्नीरकां च शंसतीति। वैश्वदेवे सूक्ते देवानां पत्नीरुशतीरवंतु न इति। उतग्ना व्यं
तु देवपत्नीरिति च द्वे ऋचो लिंगोक्त देवतोपलक्षिते शंसति। द्वे द्वे राका सिनीवाल्योरित्यनुक्रमणीति देवतोपलक्षिते राका
महं सुहवां सुष्टुती हुवे इति या स्ति राके सुमतयः सुपेशस इति च द्वे ऋचौ शंसति। पात्नीवत ग्रहमेवैतेन ताभिम्बन सम्भिर
नु शंसति। राकापि देवपत्न्येवेति संनिधाने न प्रशंसा। प्रकारांतरेण प्रशंसा। अथो इति पक्षांतरे वै निश्चितं संततभाजः पत्न्य

१० तस्मादेनामन्ततः शस्त्रे शंसति ॥७॥ अच्छावाकः शंसतीति। अच्छावाकः पंक्तिरच्छ पंक्तिः। यस्माद्दशाक्षरास्तावत्पादास्तस्मादच्छ
पंक्तिरित्यावच्यते। अथ विदध्दूर्ग्मिमित्रो नवीयानिति पंक्तिरिसः शंसति। एकेनोनाधिकेनापि चतुरिंशावित्यत्रायास्त्रीयते। पञ्च
रोवा अच्छावाकः पंक्तयस्त्वभ्युदतास्यन्नामेवास्यै। अथो प्राणापानौ वा अच्छावाकः उरुव्यापापुरभवद्भुर्ह्शये वैस्मो
व्याव वर्षीयो वयः कृण्वहि शचीभिरिति। इंद्रदेवत्या इति शस्त्रस्य सेंद्रनामवतीति प्रशंसान्तरं॥ ऐंद्री स्यपाली स्य शंसती
॥उदीरतामित्तिसृः पैत्र्यः। इमं यममामं तली कव्यैरं गिरोभिरिति याम्यः। नाराशंसायो चेतामिरवु शंसति। नाराशंसाभ्यां
पितृसंबंधः पितृभिर्भक्षितस्योति मंत्रोक्तेः। अथो अन्तं भाजो वैः पितरस्तस्मादेनाः पैत्रीर्यामीस्यो न्तश शस्त्रे शंसति। स्वा
दुष्किलीयाः शंसति। स्वादुष्किलायं मधुमां उतायमित्येतास्तिस्रः शंसति। एताभिः सोममेवेंद्राय देवलोकायस्वादयति
॥ सोमस्वादवं युक्तमितिप्रशंसा॥ तास्त्वध्वर्युर्मंद्रत्रप्यागरणतीति। तासु स्वादुष्किलीयास्वध्वर्युर्मंदामोदैवेतिप्रतिग
रं करोति। मदद्धि ततीयसवनमितिव्याख्यातं॥ वैश्वानरीं शंसतीति। पयो रोजसा स्कभितारजांसीति। विष्णुरग
र्वरुणाप्रवर्ध्दतावितिवैष्णुवारुणीं वं। यज्ञो वै विष्णुवारुणाः सर्वस्मिन्यज्ञे विष्णुवरुणयोराधिपतित्वं॥ यद्वै यज्ञस्य ति। रा.म.
आसंगिकं किंचिदुच्यते। हविस्कंदने सदलिते उल्वणो इयं आयच्छिनकरूपावैष्णवी चाग्नेयी च शंसति। विष्णोर्नुकमिति षा १०

ष्टे स्तवी। तंतुं तन्वन्निति त्वाग्नेयी। अथ्या विष्णुर्वै देवानामन्ततमोतस्मादेते ऋचावन्ततः शस्त्रे शंसति॥ ऐंद्राय रिदधातीति। ए
वा न इंद्रो मघवा विरप्शी त्येंद्राय परिदधाति। इंद्रस्य देवयज्ञस्य यज्ञमिंद्रे एवांततः प्रतितिष्ठतीत्यर्थः तिष्ठति प्रतिष्ठा
यस्यैव तंत्र तरतिसकर्मकः। प्रतिष्ठेत्यस्य प्रतिष्ठापनमित्यर्थो गम्यते॥ ५॥ किं देवत्यः सोम इति। सोमेन यज्ञेनेति वाक्येनो
क्तः सोमयागः सोऽत्र प्रधानरूपेण समाप्नोति। अन्यानि चरणादीनि द्रव्याणि पानि। हारियोजनावभृथेष्ट्यादीनुत्त
रांगानि सवनीयपशुः सवनीयाश्च माध्यंगानि सवनीयपशोरनुयाजादि शंयुत्पत्नीसंयाजादि समिष्टयजुरंतमनू
बंध्योत्तरं वेदविमोकादि पाश्चात्यमंगजातं याजमानं तल दं गं ॥ तदेतत्सर्वं प्रधानसोमयागस्य स्वरूपं प्रश्नैः परि
च्छेत्तु सुपक्रमते सर्वमर्थवादस्यापिका। मधुको नाम कश्चिगौष्य महर्षिं पप्रच्छ किं देवत्यः सोम इति। सोमयागे प्रधा
ने हेतुवावांतर देवताः संति तत्र पारिशिस मत्रस्स सोमयागस्याधिष्ठातृदेवः कः। सह गौष्य ऋषिः सोमः पवते जनिता म
तीनामित्येताम्ब च मनुद्रुत्यप्रमाणीकृत्य तस्य सोमस्य देवस्यान्ये देवाः स्तुरिति बहूच वदेव प्रत्यवाच। सोमः स मत्त
व्यागाधिपतिः रंसे इंद्रवायुमित्रावरुणावयस्त स्याधिकारिपुरुषा इति। बहूचवक्वचेदः प्रमाणमत्तो सिमत्रातिवद
न्नित्ती ति बहूच वक्ष्यतिवचनं। ऐंद्र इति ते वैपेंग्य स्यादितिरास। ऐंद्राग्न इति कौषीतकिराह। तत्र युक्तिः। अग्निर्वै प्रति

११ घृते आरभते यदा ज्येनाग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति आग्नेयं देवेद्ध इति प्र वो देवायाग्नय इति वाग्निनेवारंभः। इंद्र मनुसे तिष्टाम
एतोपरिधानीया मेवान ऽ इंद्रो मघवा विरप्शी त्युक्तं। तस्मादैंद्राग्र इति। एवं शस्त्रकृतः परिच्छेद उक्तः। आत्मप्रभृतिभिः शा
ग्निमारुतांतैः शस्त्रैः परिच्छेदः। एष वा अग्निष्टोमः। अनेन संस्थानिमित्तं नामोक्तं। यज्ञायज्ञीयस्तोत्रसाग्निष्टोमसामेति से
त्रातिन स्तोत्रेण स्तोत्रसंख्यायामग्निष्टोमेति नाम। आज्यप्रउगमरुत्वतीयनिष्केवल्यवैश्वदेवाग्निमारुतैर्होतुः शस्त्रैः प
ड्भिस्त्रिभिराज्यैस्त्रिभिर्निष्केवल्यैरुक्थैरिति मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां षड्भिरिति द्वादशभिः शस्त्रैरग्निष्टोम उक्तः।
त्रिभिः पवमानैश्चतुर्भिराज्यैश्चतुर्भिः पृष्ठैरग्निष्टोमेनेवेति द्वादशभिः स्तोत्रैरग्निष्टोम उक्तः। ननु उक्थानि षोडशी रात्रि
पर्यायाश्चाप्तिनमिति शस्त्राणि स्तोत्राणि च वर्धंते ते किं निवृत्ता एव याग इत्याशंकां परिहर्तुमाह। एष वेव प्रसिद्धोग्नि
ष्टोमः संपन्नः स एव काम्याय कामाया क्रियते फलाय फलाय अश्वत्थैः शस्त्रैः स्तोत्रैश्चात्तेतो वृद्धो भवति। पशुकाम उ
क्थ्यं गृह्णीयात् षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत। अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्यादिफलविशेषे वर्द्धमानग्रहस्तोत्रश
स्त्रः उक्थ्यः षोडश्यतिरात्र इति नामभिरुच्यते। सोमेन यजेतेत्युक्ते नैवोत्पत्तौ भिवर्द्धितो वृद्धा समाख्याभिः ज्ञानस्य कारा
नामांतराणि च न तु वा यत्यांतरोत्पत्त्या एव याग इति रहस्यं शास्त्रांतरे चतुर्णामपि प्रकाराणां ज्योतिष्टोम इति साधारणं संज्ञा रा.म. ११

मातिवृत्तं पंचदशः सप्तदशः एकविंश इत्येते स्तोमा ज्योतींषि ते स्तोमा यस्य स ज्योतिष्टोम इति। अग्निष्टोम इति स्तोत्रना
मापि योगरूढं। अग्रेः स्तोमो यस्मिन्निति विग्रहे व्युत्पत्तिः। यज्ञायज्ञा वो अग्नय इतीयं स्तोत्रीया त्रावर्तनीयैकविंशतिवा
रं आवृत्तस्यामग्निर्देवतेति परं या स्तोमो ग्रेः संबंधी भवति। अनेन स्तोत्रेणोत्तमेन लिहितेन शस्त्रेणोतदुत्तरेणाग्रहयागे
न संस्थितः सोमयाग उपांशुग्रहयागत आरभ्याग्निष्टोम इति वेदे व्यवह्रियते। एवं स्तोत्रवृद्ध्या शस्त्रवृद्ध्या य
गवृद्ध्या संस्थितानां तत्तन्निमित्तानि नामानि लभंते विकृतियागा अपि ज्योतिष्टोमस्य स एव संस्थाभेदान्नामानि भि
न्नानि लभंते। सोमयागस्येव स्तोत्रद्वारेण स्तोमसंबंधः। ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति वि
शेषसंबंधात्। द्वादशाध्याय्यां चतुर्थाध्याये निरूपितमेतत्। योह वा एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजत इति। एतेनाग्निष्टो
मेनानिष्ट्वा अन्येन सोमयागेन यो यजते स हि निश्चितं गर्तपत्यं गर्तपतनमेवेयते। छ्रुत्पल्फटो बकुलेमिति पतन।
ईगतोदिवादि वादिरात्मनेपदी। प्रमीयते क्षियते देद आह।। स वा एषोग्निष्टोम आत्मप्रभृतीति। वै निश्चितं।
स एषोग्निष्टोम आत्मप्रभृत्याग्निमारुतांतशस्त्रात्मयस्मिंश्छस्यं त्रीणि षष्ट्यधिकानि शतान्यृचां संपद्यंते।
संवत्सरस्याह्नां त्रीणि षष्ट्यधिकानि शतानि भवंति संवत्सरस्यैवाप्त्यै। अनेन संवत्सरसोमयाजी तिवीय

११ यानित्यताग्निष्टोमगताज्ञाप्यते। अग्निष्टोमनान्नाकामसंबंधस्याश्रवणात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन
तु तुः संस्थस्यापि स्वर्गसंबंधादग्निष्टोमसंस्थस्यापि काम्यतास्तिपरं विशेषतोऽग्निष्टोमस्य काम संबंधो नस्फुटतः उ
क्थ्यादीनां तु पशुकामउक्थ्यं गृह्णीयादित्यादिवाक्ये विशेषतः काम संबंधः तस्मात्तद्वीक्याग्निष्टोमगता। तत्राग्नेस्तुः
प्रबोधकायाग्य यद्इतिसत्वा अग्नेमरुद्भिः शुभयद्भिरितितिउक्थंशंसुस्तर्वौ कं शस्त्रावमसेः सद्दाग्निमारुतेयद्देदूपका
नेउक्थशायज्ञे सामानामितिसंप्रेषितो होताग्ने मरुद्भिरित्येतयाग्निमारुत्यापाज्यपायजतिदेवता संगस्यापशंसति
। एतत्पूर्वं हि निष्ठितमाग्निमारुतमुक्थ्यं शस्त्रांछंदसा प्रशंसति जगत्याजागतं हि तृतीयसवनमिति। विशेषपशं
न प्रशंसति। मदं स्याम ध्ये मंदसानइति मद्वद्वो ग्निमद्वद्दितृतीयसवनमिति॥ आनुष्टुष्टुभरोती ति। आदृतीनाम
वशांत्या आहुतीनां प्रतिष्ठित्या इतिव्याख्यातं। अतः परं पाशुकं कर्मानुयाजादिशंयवंतं कृत्वा हारियोजनं सोम
भागः सवसते। अथ हारियोजने नच रंतीत्यादिना। ततः पत्नीसंयाजान्याशुक्राक्रमायसमिष्टयजुर्होमांतं पा
शुकं कृत्वावभृथेष्टिः। पयावसते। अवभृथोमुमेवैतल्लवनेरीक्रांतीति। ततउदयनीयेष्टिः। योक्रास्वर्वमग्निं प्राय
ममुदयनीयेयजनीयेयजतीति। ततः परमनूबंध्यापावसंते। अनूबंध्या। यावसते। अनूबंध्या। यावसते। अनूबंध्या राम० १२

वतुर्थमे वैतल्लवनं पदनूबंध्येति। ततो वेदविमोकादिपाजमानांतं समाप्तिः। ततउदवसानीयेष्टिः। पावसंते। उद
दुःदवस्यतीति। एतत्सर्वं सोमयागस्यप्रागुक्तस्यप्रधानस्यांगमेव। नतु हारियोजनादिकं पाठक्रमादाम्नातांतयागस्ये
वांगं नत्वग्निष्टोमो क्थ्य षोडशिनामिति देहा। सत्यं। अवभृथेयेत्स्यर्थवादः। सवाएषोपः वादिश्येति। सदिनसमास्या
समाख्या नाम यः सोमपि सोमयागानाम वर्भयो गमितिदर्शयति। तस्मात्तान्नातांगं तस्मादग्निष्टोमादीनामपिशेषो
यमिति कल्पसूत्रे शास्त्रापारक्रमसुत्लंघ्याग्निष्टोमशेषत्वेन पठितं। ननु ज्योतिष्टोमएकएव भिन्नसंस्थाइत्यक्तं। तर्हि सं
स्थाउक्थ्यादिकाः। इति प्रथमसंस्थस्याग्निष्टोमस्यप्रकृतित्वं सूत्रे कथमुक्तं। व्याख्यातोऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाह
स्यैकाहानां चेति। सत्यं। ज्योतिष्टोमरूपैरेकोप्यपीतिकर्तव्यताग्निष्टोमएवोपदेशिकी। तस्यनित्यत्वात्। अन्यसंस्थ
स्यानित्यत्वात्। तद्भूपेरोति कर्तव्यताग्राहकत्वेतेन तासंस्थत्वविशेषप्रकारेणादिरूपितत्वं। एतत्रिरूपितं महावा
र्थः। उक्थ्यादिष्वपि प्राप्तिः ह्य ज्योतिष्टोमांशेनपाप्राप्तिः सोपदेशेनयोस्थमापंशेनसातिदेशात्मिकेति विवेक
इति। द्वादशाध्यायांतती येध्यायेनिरूपितमेतत्॥ ८॥ सोमेन इष्ट्वा सोत्रामण्या यजेतेति। अग्निष्टोमं समाप्य प्रसंगो
पत्नीवचनेन सोत्रामणी विधत्ते। अग्निं प्रजां विराजं चेदक्षन्सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत। राजन्य इति राष्ट्र। विशिष्टं ज्ञा
ते१

१२ न मात्मानमुपजीव्यविरुद्धमितिविकारोक्तिः। स मंत्रस्नासास्येयं सोमयागेनानिष्ट्वा न कर्त्तव्या। अग्निं चित्वा सौत्रामण्या
यजेतेति शाखांतरे। तत्र फलाश्रवणादंगत्वं। यद्यस्मिन्नपि वाक्ये फलानपेक्षं व्याख्यायते तदा वाक्यांतरनिर्दिष्टः सो
मत्रात्रेस्याश्रेणत्वेन यणोगत्ववाक्यं निःफलं स्यात्। चयनस्य सोमयागाद्विनाभावात्। तस्मादिदं वाक्यं काम्यसं
योगे नैव विधायकं। अत्र यशाखांतरे फला न पिठेद्वाक्यस्यात्। काम्या यनेसोमयागचयनयोः एष द्विःदृशदर्शनात्
तथापि चयनेन सहैव सोमयागस्य निमित्तत्वं। उभयनिमित्तं तंत्रेणानुष्ठानेन निरपेक्षस्य सोमयागस्यैव निमित्तत्वे चप्र
ननिमित्तवाक्यस्य वैयर्थ्यं॥ ऐंद्रोदारएषयज्ञक्रतुर्यत्सौत्रामणी ति। अस्यां हर्वीष्येतानि भवंति। आश्विनोजः सारस्वतो मे
षः ऐंद्रऋषभस्तु त्रामणाऋषभः इति त्रयः पशवः। एषु पशुषु प्रत्येकं पशुपुरोडाशाः। आद्य ऐंद्रः। द्वितीयः सावित्रः।
तृतीयो वारुणः। त्रयः पयोग्रहाः। आश्विनः। सारस्वतः सौत्रामेंद्रश्च। एते एव त्रयः सुराग्रहाः। इत्युक्तेऽनो होमः। दक्षि
णोऽग्नौ सुराग्रहानिति सूत्रमेंद्रनिमित्ता संज्ञा सौत्रामणीति। तत्रेंद्रस्य प्राधान्यादाह। ऐंद्रो पज्ञक्रतुः सौत्रामणी
ति। तत्र पशुपुरोडाशयागस्य पशुयागांगत्वे देवतासंस्कारद्वारेण त्वकं द्वादशाध्यायस्य दशमाध्याये। अत्र तु देवता
भेदान्न तत्संस्कारद्वारेणांगत्वमिति पशुपुरोडाशयागानामपि प्राधान्यं। विधानेन कल्पयितुं तत्त्वं येनतस्य प्रकरणेन्ये वा राम० १२

मुत्पत्तिः स्यात्। सौत्रामणीशब्देन फलसंबंधे विशेषाभावादिंद्रोपलक्षितानां सर्वेषां फलसंबंधात्। अनुष्ठाने तु तंत्राधि
कारः पशुतंत्रेणानुष्ठानं। एवं पशुतंत्रे चोदनाभावाद्रपशुतंत्रे हवींषि चोद्यमानानीति न्यायस्य नात्र विषयः॥ आत्मादेयज्ञस्य
द्विपशुरिति। सोमेऽतरकालत्वमुपक्रांतमुपसंहर्तुमाह। त्रयः पशवो यस्मिन् यागेऽनान्यागे यज्ञस्य रूपत्वं त्रयोऽगस्यात्मा पशु
तंत्रेणाग्रहपुरोडाशयागानां तंत्रसिद्धेः। वाक्ये पशुइति। आद्यैरेंद्रः पशुरंत्यो वा वारुणः सर्ऐंद्रः पशुरेतौ द्वौ यागोभिन्नमो
गो वाक्ये। तस्मादात्मानं द्विपशुपशुयागमभितः एतौ द्वौ पशुयागोभिन्नप्रयोगौ वाक्ये भवतः। तस्मादात्मानमभितः पार्श्वे रेतौ
द्वौ पशुयागौ स्यातां। एवमात्मत्वं समर्थ्योपक्रांतमुपसंहरति। यद्यस्मात्सर्वे आत्मरूपाः पशवः सुरासोमग्रहाः नतु वप
दूरुत्वं भवति। अनुवषट्कारं तेषु सुराग्रहेषु कृतेषु पश्चात्पशुयागानुष्ठाने। सुराग्रहाश्च सोमा इति व्यवह्रियंते। एव
मात्मानुष्ठानेसोमयागोत्र रं तस्मात्सोमेनेष्ट्वा सौत्रामणीं कुर्यादिति। यस्त्वं सौत्रामण्यां सोमत्वं त्वं विद्वांसोमेनेष्ट्वा
सौत्रामण्या यजेत स त्रियंपद्यंतोविराजमाप्नोतीति। वेदितारं प्रशंसति। यद्वै वेदश्रीर्विराजत्राद्यं प्रयोविराजोऽत्राद्यस्यो पा
स्त्येसवेदितासंपद्यते॥ अथ पश्वत्सयमवती। तदर्शपूर्णमासविकृतिः पशुविकृतिर्वेयमित्य समयोनपाप्नोतीति विधी
यते। पशवा सोमइतिवचनमव्याधितत्त्वविषयं। तेनर्विस्ये रूपांच सामगाने दनभवति रूत्विगीरूपां तु सोमयागएवशास्य

१४ रविहितं। उक्तं हि राजेत्यनुसंचरन्नित्यादि भवति समिद्धो मां ते। उक्तमं वरुणस्य वत्रे हेल इति प्रधानस्य पुरोनुवाक्यायाज्ये॥ मैत्रावरु-
णस्य वा पयस्यायाजेतेति। अथ पशोर्मैत्रावरुणमिष्टिर्विकल्पेन। तस्या उक्तं ब्राह्मणं। अयं यन्मे त्रावरुणी पयस्या मैत्रावरुणी
वा स्वन्त्रन्द्वंबंध्या तदन्द्वंबंध्या माध्र्यातेति स एष सोमो हविर्यज्ञानुप्रविष्टस्तस्माददीक्षितो दीक्षितं प्रत्तो भवतीति। एवं सौत्रा-
मण्यां सोमो हविर्यज्ञानुप्रविष्टः तं वेदेयं यपस्याता वत्सोमसाम्यं। अथ वर्णयम्। आदावैंद्रः पशुरित्यधिकारपशुसाम्यं। तत्ते
दीक्षितिरिति दीक्षणीयादीक्षि साम्यं। चतुरहसाध्येयमिति बहुदिनसाध्यत्वं साम्यं। सुराद्रव्यक्रयेसतितस्य अहं स्थापनं सोम-
क्रयादि साम्यं। वपाहोमात्पश्चाद्ग्रहहोम इति साम्यं त्रयस्त्रिंशद्गावो भवाव दक्षिणेति दक्षिणा साम्यं। पश्चाददीक्षितिरित्कदयनी-
या साम्यं। सांयं प्रातर्होमाद्वशिष्टाशनमिति द्रुतशेषाशनसाम्यं। समाप्ति समये एव वायोध सेंद्रः पशुरित्युदवसानीयासाम्यं।
प्रधानादेव यजमानस्याभिषेक इति वा जयेयादि सोमयागसाम्यं। एवं हविर्यज्ञानुप्रवेशे प्रकटमाम्नायते तीक्ष्णतिराहतस्या उ-
क्तं ब्राह्मणमिति। यदापि कल्पे पंचनवविधं तेदेवरः प्रवृत्तकाम्यया नरवाजिर्णकोमेधाः सौत्रामण्यां सुराग्रसुराग्रहहोमान्या-
यंदक्षिणावेदिर्भवति। अप्रतिपत्ति कर्मत्वेन तेषामपि प्रयोजककत्वात्। न च सुराग्रहनिषेधेन कृतत्वे सौत्रामण्याः कल्पे निषे-
धः सौत्रामण्यामिति समभ्याषितस्याः सत्त्वांगीकारात्। तस्मात्सुराग्रहमात्रवर्जं कृत्वा सौत्रामणी कलावनुष्ठेया॥१०॥ ऐं रा॰मु॰ १४

द्राग्नान्तुरव्यात्वानिभवंतीति। अग्निष्टोमसंस्थे ज्योतिष्टोमे उक्थ्य प्रसंगिकी सौत्रामणयुक्ता। अथ कोक्थ्या कथानाहा। आग्नि-
मारुतादूर्ध्वं त्रयाणां शस्त्राणामाग्नेय सोमपाग उक्थ्यस्तस्योक्थानि त्रीणि शस्त्राण्यैंद्राग्नानि भवंति। ऐंद्राग्नत्वं प्रशंसति।
इंद्राग्नी वै सर्वे देवाः इत्येतेषामिंद्राग्नि प्रमुखत्वात् वैश्वदेवे तृतीयसवने। महावैश्वदेवग्रहत्वात्। सर्वेषामेव देवानां प्री-
ते ऐंद्राग्नानि तान्युक्थशस्त्राणि॥ आग्नेयीष्विति प्रथमं रत्निमात्रैरैंद्राग्नत्वमविशेषादाह। आग्नेयीषु स्तोत्रियानुरूपास्व-
द्ध मैत्रावरुणशस्त्रायप्रथमे स्तवंति सामगाः। ऐंद्रीषु स्तोत्रियास्वितरयोः ब्राह्मणाच्छंसिनोऽच्छावाकस्य च शस्त्राण्यप्रण-
यंति प्रथमे स्तवंति सामगाः। एतच्च पुचुव्वाणीत्याग्नेय्य कृचो वयमुत्वा तदिदवयमुत्वामपूर्व्यस्थैं प्रोधाहीं द्रागवैणा इति चैंद्रा-
एतच्च पुचुवाणीत्याग्नेय्यकृचो वयमुत्वातदिदवयमुत्वामपूर्व्य तेन प्रगाथनमात्रेणतान्यन्यदेवतान्यपि वस्तुमाणानि। ऐं-
द्राग्नानि भवंति॥ चत्वारि सूक्तानि पंचसंतीति। चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिति तृचो। इंद्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिति सूक्तं। आ-
वो राजानामध्वरस्य रुद्रमिति सूक्तं मैत्रावरुणस्य। प्रमंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये यो अद्रिभित्प्रथमजा कृतावेति तृचो। अग्ने-
वस्कृपतरे लापमस्पनिति सूक्तमुक्तमावर्जं। उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं मुख्यात्र मां त्यं ब्राह्मणाच्छंसिनः। कृतुर्ज-
नित्री दिस्यो नु कं प्रदुःपां तमंधसः संवां कर्म रोति चत्वारि सूक्तानि अच्छावाकस्य। एवं सूक्तास्तु समुदाये वा कृत्यास्तु कंप्य

१५ वन्त्रोपचारिकः। पशवो वा उक्थानि यथान्नाद्यादनोत्तरं पशुसंपादनं तथा द्वादशशस्त्रान्तरमुक्थानीति पशवः। चतुष्टयो वै प
शवो दोहवाहकृषिधर्मार्थत्वेन चतुर्भेदाः। अथो चतुष्पादाः पशवः। अन्नामेवाप्त्यै तानि चत्वारि चत्वारि त्रिभिः शस्त्रमानानि द्वा
दश संपद्यंते द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्यै॥ चतुराहावानि शस्त्राणीति। मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाका
नां शस्त्राणि चत्वारि आहावास्तृतीयसवनसंबंधिनस्तोत्रियानुरूपाभ्यां ततो नंतरं परिधानीयायै चेति स्थानेषु चत्वारि
चतुराहावानि भवंति। शस्त्राणि इत्यतिरेकाच्चतुराहावा होत्रकाः सर्वत्र। स्तोत्रियानुरूपाभ्यां द्वौ। ततो नंतराय परिधानी
यायै चेति। पशवो वा इत्यादि व्याख्यातं॥ ॥ द्विदेवत्या उक्थ्ययाज्या इति। शस्त्राणि इत्यतिरेकाच्चतुराहावा होत्रकाः सर्वत्र।
स्तोत्रियानुरूपाभ्यां द्वौ। ततो नंतराय परिधानीयायै चेति। पशवो वा इत्यादि व्याख्यातं॥ ॥ द्विदेवत्या उक्थ्ययाज्या इति। श
स्त्राणि समाप्यालस्यानंतरमुक्थाख्यग्रहाख्यं तेषां युगलानि तेषां द्विदेवत्या याज्या भवंति। अथो स्वार्थवादः। द्विपाद्यजमानः
एवं सति प्रतिष्ठित्यै। तानि द्विदेवत्यानि चत्वारि संपद्यंते पशवो वा उक्थानीत्यादि योज्यं॥ ऐंद्रावरुणी मैत्रावरुणस्येति। द्विदे
वत्या इति साधारणोक्तावविशेषतो दर्शयति। मैत्रावरुणस्यैंद्रावरुणी हि द्विदेवत्या याज्या भवति। ऐंद्रावरुणं त्वस्योक्थं
भवति। सूक्तद्वयमैंद्रावरुणं तेनोक्थमैंद्रावरुणम्। इंद्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या। ऐंद्राबार्हस्पत्या ब्राह्मणाच्छंसिन इ राम· १५

ति। ब्राह्मणाच्छंसिन ऐंद्राबार्हस्पत्या याज्या भवति। ऐंद्राबार्हस्पत्यं त्वस्योक्थं भवति। उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इति बार्हस
त्या याज्या भवति। ऐंद्राबार्हस्पत्यं त्वस्योक्थं भवति। उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इति बार्हस्पत्यं। अच्छा म इंद्रं इति तेनोक्थमैंद्राबार्ह
स्पत्यम्। आ बृहस्पते युवमिंद्रश्च वस्व इति याज्या॥ ऐंद्रावैष्णवमच्छावाकस्येति। अच्छावाकस्यैंद्रावैष्णवी याज्या भवति। ऐंद्रा
वैष्णवं तेनोक्थमैंद्रावैष्णवमाह। इंद्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या॥ प्रथमो त्रमे इति। उक्तानां याज्यानामर्थवादः।
प्रथमायामासद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथामिति मदवत्त्वोक्तिः। उत्तमायां मदपती मदानामिति मदवत्त्वोक्तिः। तेन हि सोमवत्तृतीय
सवनं देवानामादितत्वात्। तावेयाज्यास्विति सोमं वंति त्रयो वा इमे लोका इति स्पष्टं। तास्तिस्रोपि त्रिष्टुभो भवंति बलं वै वीर्यं त्रिष्टुप्।
ऐंद्रस्य त्रिष्टुब्विहि भागोऽथ रूढ इत्युक्तेः। बलमेव तद्वीर्यं यजमाने दधातीति याज्या। अनुवषट्कुर्वंतीति। उपोष्टत्विजो नुवषट्
कुर्वंति। अप्रकृतीनामेव प्रांत्यां अप्रकृतीनां प्रतिष्ठित्यै इति व्याख्यातं। द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिमंगलत्वद्योतनाय॥ ॥ इति श्री
मन्माधवमहात्मजविनायककृते कौषीतकिब्राह्मणभाष्ये षोडशोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥ ॥ अथानुष्टुभो वा एष वज्रो यत्षो
डशीति। षोडशिनं ग्रहं स्तोत्रशस्त्रैः प्रकारैर्वर्णितीस्तुतिरर्थवादेनोपक्रमते। वज्रनामा सोमयागः शत्रुकर्षणार्थः षोडशि
संस्थोक्तिः ततः सर्वस्य षोडशिनो वज्रत्वेन स्तुतिः। वै निक्षितं यथा षोडशी सवनः सवानुष्टुभः संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः ष

१६

वघ्नन्निति वस्समासान्तप्रत्ययः तस्माद्यत्षोडशिनं यज्ञमुपयंति ज्योतिष्टोममन्यं वेत्ति। कृत्तिकज्ञातं बद्धवचनेन। तेनैव प्रकारेणानु
ष्टुभेनैव वज्रेण यजमानस्य पाप्मानमपघ्नंतीति विनिश्चितं स षोडशी हरिमान्भवति हरिशब्दवान्भवति प्रशंसने हरिः सहिह र
तिमत्सरं हरति तस्माद्धरिमान्भवति। पाप्मापहरणे समर्थ इति निर्वहति। प्रकारांतरेण षोडशिनं प्रशंसति। तदित्यवर्णयंत्या
कावस्थान्ते। विनिश्चितं यो सोऽस्य लोके न पतित स्वर्यो सौ षोडशी। स्वर्यस्मात्तु स्मात्तु भीगासु चतस्र पुदि दुरन्यो षोडशभिः प्र
कारै रुपलक्षितो षोडशी। षोडशी यज्ञो पि षोडशभिः प्रकारै रुपलक्षित इति सा स्यात्स्वर्ण्यः तत्स्कस्थितत्क पत्नी तेनेनापि षो
डशिनं प्रशंसति। अपि षोडशं वा एतत्स्तोत्रं षोडशं शस्त्रं तस्मात्षोडशी तावत्वायं तेन च त्योडशिनमुपयंति षोडशकलं वा
इदं सर्वं च तत्स्त्रोपि वस्तु स्थला इतीदं सर्वं जगत्षोडशकलं तत्तो स्यैव सर्वस्याप्ति। प्रकारांतरेण प्रशंसति। अपि इंद्रं वै षोड
शी तस्माद्धरिमान्भवति हि यतो हरिस्तव इंद्रः इहरीणांस्तवोयस्मिन्कह हरिस्तवः। एवं षोडशिनं प्रशस्य शस्त्रमाह॥ इं
द्र जुषस्व प्रवहायाहि शूर हरिहे तीति। आद्याद्यमास्ति सत्तोत्रियस्तत्च इत्यर्धादाप्याति। अपि एतयासह स्तोत्रिय इति।
त्रिरेव षोडशिनः आ रूपते स्तोत्रियेत्यादि वस्समारात्वात्। अस्त्रारूरा रागाम र्यवाद्यः। तास्ति स्तोत्रिपंचविंशत्युक्ताराभवंति। रा.मं.
एकैकानद्भिर्नवभिरक्षरै रुपस्थापादिधिकैर्षुका वे तिनिश्चितं पंचविंशः पंचविंशतिसमुदायस्त्रात्वा चतुर्विंशतिं तदेषु ते १६

श्चात्मा। उपसर्गो नवाक्षराणि प्रजापत्याद्यः तत्तेन प्रकारेण प्रजयापशुभिः श्रेष्ठैरन्नाद्येनेत्येतेरात्मानमुपसृजते। तास्व तु स्त्रिं
शदक्षराः संपद्यंते भवंति॥ स्वराडेतद्वंदोयत्किंच चतुस्त्रिंशदक्षरं। अनुष्टुभो द्व्यक्षराधिका त्वा। द्वाभ्यां विराट् स्वराजाविति।
स्वाराज्यमेतेनाप्नोति। प्रातिशयस्त्वेन तथा त्रयाणां बर्हिर्भावेन पंचकाः पंचपदाइति। भक्षराणां तरं कृत्वा पदपंक्तिरुक्ता। तेनैरं मू
लं शास्त्रं तरीयं वा। द्वाभ्यां विराट् स्वराजाविति। स्वाराज्यमेतेनाप्नोति। एवं स्वरूपं दर्शयित्वा प्रशस्य तानुष्टुभं पत्रिमाहातः सं
शस्त्राः स्त्रिःप्रथमेत्येवं शस्त्राः पंचानुष्टुभः संपद्यंते। दशाक्षरं त्व पदं स्थानं उद्देति उदर्कमागच्छति। वर्द्धते। कथं। एकैकस्येष त्र्यार्ये
तत्वा। एकैकस्याद्देद्वे अक्षरे वृद्धे इति॥ तावतः पुरूवसो इति। एता मे कविंशत्यक्षरां गायत्रीमुपसंशंसति। एतेषां प्रपंदे
भिः सहैतानुस्त्रिष्टुब्व्यक्षराणां संपदे। निचृदनुष्टुब्भवति। संपत्तेः फलमनुष्टुभं पत्याहा। अपि एतयागापत्न्यासहस्तोत्रियस्तू
चः पडतु ष्टुभः संपद्यंते तस्मादेतां शंसति संपदे। एतत्वातिरूपमुद्दे कइति। परशारवीपंदर्शयति। गायत्र्यासहस्तोत्रियइति
स्वपक्षोदर्शितः। एतत्वातिरूपमुद्देक इति। परशारवीं पंदर्शयति। गायत्र्यासहस्तोत्रिय इति स्वपक्षोदर्शितः। एतस्य पक्षस्य प्र
तिरूपं स्तोत्रियगायत्र्यानुरूपं तद्व चमेकेकुर्वंति॥ गायत्र्यासहस्तोत्रिय इति स्वपक्षोदर्शितः। एतस्य पक्षस्य प्रतिरूपं स्तोत्रि
येनुरूपं कुर्वंतं प्रब्रूयात्। किं ब्रूयात्। किं ब्रूयात्। किं। भ्रातृव्यः शत्रुरप्रियएनमनुरूपं कुर्वंतं प्रत्यारभ्यापि व्यत इति। कर्तव्यं

१७ पिविराड्दिटूछांदसः। तस्माद्दस्मात्तवक्रो क्रंतत्थे पस्याद्दक्ताऽनृयासत्यवादी स्यात्तस्माद्त्रयोदशिको द्विये नुरूपं नाद्रियेत तप्र
त्र्यप्यात ऊर्द्धानिर्थ्यंतं सिविहरतीति। उष्णगायत्री शंसनादूर्द्धं छंदो सितत्रेन प्रकारेण प्राणाने वात्मनि व्यतिषजति। आत्मी
मात्प्राणानन्योन्यं ग्रथितान्करोति। अत्र वर्णल। दहउघमेयमवग्नर्वः। परस्परसंचारेऽघत एव संतीति। द्विनिष्क्रितं तं त
स्मादिमे प्राणा विष्वंचः शरीरे सर्वं तस्मात्रिणाः संतोऽलिंकीचिनी चानिप्राणाये कृत्वा त्वगात्तश्यारावर्त्तित्वाद्दर्दिम्न्द्र ताजीद्विण
रायनुवांचः पश्चाल्लग्नाभवंति। अत्र वोयसर्गस्याकारलोपाद्विर्वाचीति रूपं।। अथयो आनुष्टुभोऽधे यो उष्णीति। विहरणमानु
ष्टुभसंपादनेन कर्त्तव्यं साम्नान्यत्ता विधत्ते। स वा एष एतेन स्वपो उशिनम्छंदं स्यनुष्टुभमभिसंपादयति।। गायत्री पच्छः
म्हविहरतीति। आत्वा वहंतु हरय इति गायत्रं तत्र चं स्वादोरित्था विषूवत इति पंक्तं तत्र चं च विहरति। एकैकस्यां गायत्र्यां त्रि
भिस्त्रिभिः पादैः संहैकस्यां पंक्तौ त्रयाणां पादानां विहरणे सा द्वानुष्टुप्। पंक्तौ द्वौ द्वौ परिशिष्टौ ताभ्यामर्द्धर्च इति। हे त्र्यनुष्टु
भो। एवं तत्र द्वयेन बलनुष्टुभः संपन्नाः। यजमानछंदसं पंक्तिर्विस्तारित्वात्। तेजो ब्रह्मवर्चसं गायत्री ब्राह्मणस्य हे तुत्ता त्।
छंदसं इति समासांतश्छांदसः। तेज एव ब्रह्मवर्चसं यजमानेदधाति।। उष्णिहश्च बृहतीश्च विहरतीति। इंद्राय सामगायते राम.
प्रोष्णिहं तत्र चं त्र्यामंद्रेरिंद्र हरिभिरितिबार्हतं तत्र चं च विहरति। प्रथमेनोष्णिहे न पादे न प्रथमं बार्हतं पादं संधायावस्यति १७

द्वितीयेन द्वितीयं संधाय प्रणौतीति। इत्येकानुष्टुप्। अष्टाक्षरमौष्णिहस्याष्टाक्षरं बार्हतस्य ताभ्यामवस्यति। उभयोस्तृतीयपाद
योश्चतुरक्षरे ते शिष्टे ते समस्योत्तमं बार्हतं पादं संधाय प्रणौतीति द्वे अनुष्टुभौ। एवं तत्र द्वयेन षलनुष्टुभो नापि संपन्नाः
यजमानछंदसमेवोष्णिकारिवारोस्वद्दहतः। पशवो बृहती तैर्यजमानस्य दृहत्वसंपत्तेः। बार्हतान्येनेतपन्नयजमानेदधा
ति। द्विपदां च विराजं त्रिष्टुभं च विहरतीति। आधर्षि स्मेदधातानाग्नानिति द्विपदा तु तंनो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रि
ष्टुभं च विहरति। प्रथमेन द्विपदेन पंचाक्षरेण प्रथमं त्रैष्टुभं पादं संधायावस्यति द्वितीयेन द्वितीयं संधाय प्रणौति। रवंतत्री
यं चतुर्थं। तदेवं द्वे अनुष्टुभौ। यजमानछंदसं द्विपदा द्विपात्वाद्यजमानस्य बलं वै वीर्यं त्रिष्टुबिति व्याख्यातं। बलमेव त
द्वीर्यं यजमाने दधाति। द्विपदाश्च षोडशाक्षरा जगतीश्च विहरतीति। द्विपदाः षोडशाक्षरास्तिस्रः शगस्तोतरीयाः कलेवद्दा ह
ताः। एष ब्रह्मा य ऋत्विय इत्याद्याः पृथ तेम हे विदथे शंसिषं हरी इति तिस्रो जगत्यः। एता विहरति। प्रथमेन द्विपदेन चतुरक्ष
रेण प्रथमं जागतं पादं संधायावस्यतीत्येवं षलनुष्टुभः संपन्नाः। यजमानछंदसमेव द्विपदाः पशवो जगती जागताने
पशून्सेन प्रकारेण यजमाने दधाति।। गायत्रीः शंसतीति। इंद्रो दधीचो अस्थभिरिति तिस्रः द्वाभ्यां द्वाभ्यां पादाभ्यां। प्राणो
वै गायत्र्यः प्राणमेव तद्दात्मन् धत्ते। स तृपदाः शंसतीति।। आद्यस्मे पुरोरथमित्येतां। स वै छंदांसि सर्वैकामेव छंदसा मात्येऽथ

१८ योऽतया सहगायत्र्या अतस्त्रोऽनुष्टुभः संपद्यंते। उत्तमेन गायत्रेणापादेनास्याः पादे संधाय यावदवसानमिद्धाभ्यां प्रयोगोऽभिहितः। पाम
वसायद्वाभ्यामिति। तस्मादेतां सप्तपदां शंसति संपदे॥ २॥ अथ निरानुष्टुभः शंसतीति। पूर्वोक्ताः कृत्रिमाः त्रिंशदनु
ष्टुभः। अन्यानंतरं निराः अकृत्रिमाः स्वतस्त्वयानुष्टुभस्ताः शंसति। आनुष्टुभो वै षोडशी तदेनं स्वेन रूपेण समर्द्धयति॥
ता वा अच्छोभवंतीति। प्र प्र वस्त्रिष्टुभमिषमिति तृचः आयत्यांतेन्य इत्येका। यो व्यतीरफाणयदिति तृचः आसासुत्र
मां परिषिंचतीति तृचः। अस्य मदे जरितरिंद्रः सोमस्य मत्सनदृष्टेपषा। उप ह्रस्व विष्टपमिति परिधानीया। इत्येता च्छिप
आ अनुवदन्। तयोरेवैतद्यजमानः एनामेव सर्वा अष्टी स्पृणुते॥ त्रिः शस्तया परिधानीयया दश संपद्यंत इति। अष्टम्यास्त्रिः श
स्तपादेषु वर्द्धितेष्विति दश संपद्यंते। संख्यां प्रशंसति दशाक्षरा दश संख्यास्यां साद्दशाक्षरा दशिनी विराट्। श्रीर्विराडन्नाद्यमिति याख्या
तं। उप ह्रस्व विष्टपमिति परिदधातीति। अर्थवादार्थपरिधानीतीति। अर्थवादार्थ परिधानीयामनूपपादने। ब्रध्नस्यवि
ष्टपं गच्छहीत्युपजीव्यार्थवादः। अदो वै ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गलोकं यत्रासौ तपति। तत्रैव प्रकाशेन तत्र विष्टपे यजमानं दधा
ति। त्रिरेव षोडशिन आह्वयंते इति। षोडशिनः शस्त्रस्य संबंधे त्रिरेवाह्वयंते स्तोत्रियेनिविदे परिधानीयायै चेति। अविशे शम-
षेणसर्वत्र षोडशिनि प्रातःसवनिक आहावः शोंसावोम् इति शंसितुः त्रिवृद्वै षोडशी। प्रतिपत्रिदिन्यपरिधानीयाः प्रथा १८

नावयवः। एवं वर्त्मत्वं संपादितं। विहृतैव जुह्वतीत्युष्टिमथ्यमुक्थे त्रिभिर्भागैर्वर्तते शंसति साम्यात्। त्रिष्टुभेव तत्रैव नवं त्रै
णा यजमानस्य पाप्मानं हंति। त एते स्तोत्रियपदविदित्यपरिधानीयाख्याः उक्तानां वीर्याणि। तास्तोत्रियप्रभृतिपरिधानीयांता
ऋचः संप्रशस्तास्चत्वारिंशदनुष्टुभः संपद्यंते। सा संपत्त्रिर्दर्शिता। संख्यां प्रशंसति चत्वारिंशदक्षरा पंक्तिः प्रतिष्ठा वै पंक्तिः
पदविविस्तार इत्यनुसारात्। सर्वेष्वेव मध्येष्टपुतेन प्रकारेण यजमानं प्रतिष्ठापयति॥ ३॥ विहृतं यात्रिष्टुभा यजेदित्यनीतिषो
डशिग्रहहोमे याज्यां विधीयते। अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति त्रिष्टुप्। तस्या एकादशाक्षराः पादाः तत्र पंचाक्षरा एकप
रो मुक्त्वा स्थाक्षरद्वयेनानुष्टुब्भवत्रिरित्येवं विहृतया त्रिष्टुभा यजेदित्येके आहुः। तं पंचाक्षरविहारं दर्शयति। एवा हि वाजीति
पंचाक्षरविहारं कृत्वाऽपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामित्येकः पादः पठनीयः वाजी हि वाजीति पंचाक्षरविहारेण। अथो इदं स
वनं केवलं ते इति द्वितीयः पादः। वोल्हा हि वाजीति पंचाक्षरविहारेण सत्रा वृषन् जठर आवृषस्वेति चतुर्थः पादः पठनी
यः। तिसृषु हि वाजीति पंचाक्षरविहारेण सत्रा वृषन् जठर आवृषस्वेति चतुर्थः पादः पठनीयः॥ अविहृतमेवेति तेषु सितां पं
चाक्षरविहारं विनानुष्टुप् त्रिष्टुभैव यजेदित्यित्येव स्विद्गतं सिद्धांतितं। ते सिद्धांतिदा एतानि देवपात्राणि पानसाधनानि य
च्चाम्याः संसिद्धेने वतेन नदेवपात्रेणादेवेभ्यो हविः प्रयच्छति। तेन राजमिति। तं षोडशिनं नराचानुपेपाः। अहरेव कालोसन

१९ रात्रिरिति पूर्वपक्षः॥ अत्र स्यार्थवादः। इन्द्रो वै षोडशी दिनिश्चितमिन्द्रादन्यदुत्तरमुत्कृष्टं नास्ति। उत्कृष्टप्रकाशमन्नेनैवोपये
नएवाविस्तर्थः। बहुगणास्तुयमन्ने कर्कंस्वतं तेनेन्द्रस्यामुपादिष्टयतेपर्य्यायाद्वरात्रिपर्य्यायाय पात्तदिति व्ययमन्वदित्यर्थो वृत्रे
ते। अत्यन्त्याक्षिनेरात्रामुपादिक्रियते। निरुक्तेप्यारव्यातं। अयाप्यपि समुच्चयार्थो भवति। यर्थाप्याद्वत्तदाक्षिनमाक्षिनं च पर्या
पाक्षेत्रि। तद्देवेति। अन्यत्वायेत्यर्थः। यदन्याद्विवाक्षिदितं नभवति किं तु रात्रावेव विहितं तद्रात्रौ यदि विशेषविहितं तं
हि वैवेति। तत्पर्यार्थः॥ एवं च तुर्थे ह्यनुपेयादिति॥ प्रसंगोपजीवनेनाह। दशरात्रे एवं षोडशिनं चतुर्थेऽह्न्युपेयात्। त
त्राप्येतमदन्यवनरात्राविति प्रमत्रप्रसंगसंगतिः। तद्धि चतुर्थमहः षोडशिनं स्त्रायतं तं तद्धेतद्वहः षोडश्यं तं संतिष्ठत
इति। अत्राप्यहःशब्दः करात्रेरात्रेरुपसंहारार्थः। तद्वा आहुरिति वै प्रसिद्धौ उ इति वेलहृष्येत्। तत्र यासतिकोप्य
तकीपा॥ सिद्धान्तितः आङ्गुश्च उपेयात्। रात्रामिति। एवं सतितेन षोडशिनाहुत्स्ते परिप्लवेनाहोरात्रे संपद्येते यघत्रषोड
शी। तत्र स्माद्यत्योडशिनमुपयंत्स होरात्रयोरेव कृत्स्न तायै। शास्त्रांतरेश्रा यरणाद्गृह्णातिषोडशिनमिति प्रातःसव
नेमाध्यंदिने सवने तृतीयसवने च ग्रहणमुक्तं। तथा तं परं च मुक्त्येष्वोगृह्णातीति प्रचारा व्यवधानमग्रहणेठकल्प्यपरा राम.
त्रावष्य विहितः। तयासमयाध्यक्षपितेस्त्रर्येषोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोतीति तत्पर्यासमयसन्निधानेस्तोत्रकालस्तु॥ १९

षोलशिशस्त्रं तत्प्रचार इति रात्रिरवश्यमापन्ना॥ तस्मादुपेयात्रचोद्दात्राविति सिद्धं। अत्र सांशरवा यामषोषोडशंवा
तत्स्तोत्रं षोडशंशास्त्रं तस्मात्षोडशी त्याख्यायतइत्यकल्प्यपराग्भृतएव षोडशी विहितः। अन्यशाखायां तद्वचनं। अग्न
ष्टिष्टोमे गृह्णीयादिति। तत्रो क्थ्याभविपि द्वादशादग्निष्टोमस्तोत्रात्परं त्रयोदशं षोडशिस्तोत्रं जायते। तस्य यागस्याग्नि
ष्टोममत्यतीत्य प्रवृत्तेरत्यग्निष्टोम इति संस्थांतरेणनामांतरं। तत्रापि समयाध्युषितवचनेनरात्र्यापत्तिः। केचिदाहुः। सम
याध्युषितवाक्यमप्यग्निष्टोमे गृह्णीयादिति वाक्येन बाध्यत इति॥ ४॥ अथ यदतिरात्रमुपयंतीति। ज्योतिष्टोमस्योपक्रां
तस्याधुनातिरात्रारव्यां संस्थां दर्शयति। अथेत्यधिकृताधिकारार्थः। यदित्यनादिप्रसिद्धार्थोऽउपयंतीति वर्तवचनं नयज
मानगतं किं त्वृत्विग्गतं। षोडशिनमुपयंतीति यजमानस्य पाप्मानमपघ्नंतीति पूर्वं संनिधानात्। एतावान्वै संवत्सरोय
दहोरात्रे अहोरात्राभ्यामेव यस्याधिकत्रिशतवत्त्वाभ्यां संवत्सरस्तद्यदतिरात्रमुपयंत्यृत्विजः संवत्सरस्यैवाप्त्या इति य
जमानस्येत्यार्थिकः संबंधः। एव मतिरात्रस्याप्यग्निष्टोमवद्रिसत्वं प्रायभ्यं दशरात्रांतरेप्युक्तं। तस्मात्प्रथमेय यजमानोति
तिरात्रेणायजेतेति। यद्धांतरं तत्। प्रकारांतरेण प्रपंसं प्रवक्ति। अथो हृयं वाइदं सर्वं प्रेत्रावतोहृयमी क्षितं तेदम्मेवते
जस्व। तदुभयमहोरात्राभ्यामात्तवर्त्मानेतः आप्यते। अत्राप्तेज आप्यते रात्रास्तेहः। तद्यदतिरात्रमुपयंतिस्वेहनेजसो

२० देवा स्मे ।। ५ ।। गायत्र्यास्तोत्रियानुरूपं शंसतीति । पान्तमा वो अन्धस इति स्तोत्रियानुरूपौ होतुः प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु स्थि
ता दिनाकलस्तेन रात्रौ तत्र मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिच्छावाकानां चत्वारिंशद्वस्त्राणि प्रथममध्यमोत्तमेषु
रात्रिपर्यायेषु दर्शितानि । अत्र संख्यास्वरूपं गायत्र्यादिकान्यापि न सामान्यतो विधत्ते । षोडशस्तु पिशस्तेषु स्तोत्रियानुरू
पौ स्तु चानुगायत्र्यानुशंसति होत्रादयश्च वंदःप्रशंसति । ज्योतिर्वै गायत्री तमः पाप्मा रात्रिः तत्समात्रेन ज्योतिषागम्य
तमः पाप्मानं यजमानगतमपघ्नंति । गायत्री ज्योतिरग्ने ज्ञातत्वात् । तमः पाप्मा रात्रिस्तमोहेतुत्वात्तमसः पाप्महेतुत्वा
त्पुरं पशुसंबंधात् ज्योतिषा तमो हननं युक्तमिति प्रशंसोपपत्तिः । पुनरुदाय शंसेतीति । एकं पादं पुनरुदाय शंसति ।
अरीपतइत्या दावेकमेषितव्यम् । एवं हि साम गायन्ति यथा स्तोत्रमनुशंसनं भवतीति ।। तदाहुरयकस्मादिति ।।
प्रश्नमुखेन विधिरुच्यते । तदिति प्रस्तावे । आहुः पृष्टारः अन्ये पतिप्रश्ने । उत्तमादंत्यादितीरुदादद्द्रमादृषा हाकंयेषां
वोद्रातिप्रातः सवनिकं कृत्वा साम्नास्तरशस्तुमुपसंतत्वंतिकस्मादिति प्रश्नः । सामित्रिवंचविमक्रये भवंति । प्रस्तावः
प्रवेतनतउदातीननः प्रतीहारस्ततउपद्रवो निधनं चेति । स्तोत्रं त्रिभिस्तोत्रमितस्तदेषु वाग्येयं । तत्रोत्तारुद्धः प्रतीहारउ
नमः । ततऊर्ध्वं स्तोत्रेषु समाप्ते पञ्चशस्त्राणां संधानं कुर्वंति होतृप्रभृतयः । इदं स्तोत्रवर्तां शस्त्राणां साधासामत्रो येतोत्र राम २०

नएवं तन्प्रथमस्य प्रथममग्नोत्रे लपतिहोता । ओमित्येपोश्चतुर ऋराभ्यासस्य स्तुतितः । पुरुषो वै यज्ञ इति प्रश्नस्योत्तरत्वेन
प्रशंसाप्रपंचः । यज्ञः पुरुषः शरीरी पुरुषोत्तमः । शरीरित्वं निर्वहति । हविर्द्धानेहविर्द्धाने प्रभृति तस्य शिरः एवकारो
वधारणार्थः सर्वत्र । तत्राप्याहवनीयो मुखं । सदउदरं । उक्तानि शस्त्राणि तस्यान्नं । उदरे भवत्वात् । मार्जालीयस्याग्नी
ध्रीयश्च बाहू । एवं शरीरं निरूप्योत्तरेदिविवक्तारस्तीयति । याइमा इंद्रियाधिष्ठिताः तां तः सदसंधिस्थ्याः । गार्हपत्यश्च तस्तु स्तुति
तः । अयमेणहावया प्रतिष्ठापादौ । एवं बाह्यावयवनिर्वाहं कृत्वाभ्यंतरनिर्वाहमाह । अथापरं । तस्य यज्ञस्य मनो ब्रह्मा
रूपितिकृप्राणउद्गाता । अपानः प्रस्तोता । व्यानः प्रतिहर्त्ता । वाग्घोता । चक्षुरध्वर्युः । प्रजातिः सदस्यः । आत्मा यजमानः ।
अंगानि घ्राणश्रोत्रादीनि परिशिष्टानि होत्राशंसिनः ।। तद्यदध्वर्युः स्तोत्रमुपाकरोतीति । अतः परं स्तोत्रस्योपक्रमश्चैवस
मास्यं तान्विदधीत तदनुक्रान्तं परस्परं संधानेन प्रशंसामाह । तत्रायास तियदध्वर्युः स्तोत्रमुपाकरोति स्तोत्रोपक्रमस
मपज्ञायनार्थं तत्समसमर्थ्याक्रियां करोति । चक्षुः स्वयमध्वर्युः उद्गात्रादयः प्राणापानाः । तेन प्रकारेण चक्षुः प्राणैः
संदधातिप यज्ञ रूपे । तथा ब्राह्मणाः सर्वे उपद्रवस्थान्मुखत्वं स्तोत्रेप्रस्तोतानुरादौ प्रवृत्तं सुखत्वंतनतोनयोः संधानेन प्रशं
सति ।। अथो अपानमेवतन्मनसा संतनोति । अथ यथास्तोत्राब्रह्मणामामंत्रयत इति । यत्र स्तोत्रगाने नत्रोद्गाता प्रस्तो

११ ता प्रतिहर्त्रा यजमानो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चेत्येते उपविशंति। उपवेशनानंतरं प्रस्तोता ब्रह्माणमामंत्रयते संबोधनेनाभि
मुखी कृत्वानुज्ञां याचते। ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तरिति मंत्रेण। मंत्रेण प्रशास्तरित्यस्यानुषंगो बोध्यते। स च प्रशास्ता मैत्रा
वरुणेन ब्रह्मन्देव स्तोष्याम इति मध्ये प्रयोगे णाभिहितत्वात्। तथापि ब्रह्माणमामंत्रयत इत्यविरुद्धं। अन्यथा वृत्ति
परत्वाभावात्। प्रशंसापि ब्रह्मामंत्रणमात्रस्यान्तरेवाविरुद्धा देवनिश्चितमेषां प्रगाणानां मनोग्रणीर्भवति मनसा ब्र
ह्मणा प्रसूतानामनुज्ञातानां वयं स्तोमेन त्रिवृत्संचदशादिना स्तवामेति। द्वयोरनयोः संबंधे न प्रशंसति। अथो अपानमे
वतन्मनसा संतनोति। अथ यद्ब्रह्मा स्तोत्रमनुमन्यते। आयुष्मत्य ऋचो मा गातेति जपपूर्वमोंस्तुतेति मंत्रेण स्तोत्रम
नुमन्यते ब्रह्मा। मैत्रावरुणोपि। मन एव तत्तेन प्रकारेण प्राणयोः संदधाति। गातं तु प्रस्तोता स्तौतीति द्वयोरनयोः संबंधेन
प्रशंसति। अथो अपानमेव तन्मनसा संतनोतीति। अथ यत्प्रस्तोता प्रस्तौतीति। प्रस्तोता प्रस्तौति गातव्या या ऋच
आद्यं पादं निर्दिशति। प्रस्तोतृकर्त्रोः संबंधेन प्रशंसति। पानमेव तत्प्राणे दधाति यज्ञपुरुषस्य॥ अथ यदुद्गातोद्गा
तीति। प्रस्तावानंतरं द्वितीयपादादारभ्योद्गातोद्गाति। अग्रे प्रतिहर्तृसंबंधेन प्रशंसति। व्यानमेव तद्व्याने दधातीति॥ अ
थ यत्प्रतिहर्ता प्रतिहरतीति उद्गात्रा प्रतिहर्त्ता प्रतिहरति। अर्धमुक्तात्संबंधेन प्रशंसति। अपानमेव तत्प्राणे दधाति यज्ञपुरुष रा.म. ११

स्य॥ एवमेवैता इति। प्रस्तुतप्रश्नोत्तरार्थं प्रपंचमुपसंहरति॥ एवमुक्तेन प्रकारेणैता देवताः सर्वा देवता। अथ यदध्वर्युः स्तो
त्रमुपाकरोत्यपक्रमेणाध्वर्युश्चक्षुः प्रभृतीनामधिष्ठात्रीदेवताः प्राण एव प्रतिष्ठिता उद्गातुः प्राणात्तत्र प्राणेन प्र
ति संधानरूपां स्थितिं प्रापयति॥ अथ यद्धोता साम्ना शस्त्रमिति। प्रस्तुतप्रश्नोत्तरमिदमाह। अथेति पूर्वोक्तानंतरं यद्धोता
साम्ना सह शस्त्रमुपसंतनोति॥ अत्रास्मिन्ब्राह्मणे प्रस्तोतुः सम्मुखं [illegible]तं। आहारभ्रम्यतिवानुवषट्कारात्ब्राह्मणो
वाग्यमस्तोत्रप्रसवस्य। उक्तत्वेतिप्रसवः सर्वेषां स्तोत्राणां॥ अथ यद्धोताशंसिनः सामसंततिं कुर्वंतीति। मैत्रावरुणादयोपि
स्वस्वशस्त्रेषु साम संततिं कुर्वंतीत्यर्थः। गानि स्वस्वरूपापन्नानि प्राणेणात्मरूपापत्रैः संदधाति। अथ यद्यजमानः स्तोत्रमुपगा
ति। प्रश्नोत्तरं समाप्य स्तोत्रप्रसंगेन यजमानविषयमाह। अथेति स्तोत्राधिकारे। यजमानो उद्गातृगणां समीपे सरिष्यन्त्राय
ति। असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमयांतान्मानंतेगमय मृत्योर्मामृतं गमयेति। प्राणवाउद्गातारस्त्रयः। स वा अ
यंत्रेधाविहितः प्राणः प्राणोपानो व्यान इति श्रुतेः। प्राणवाउद्गातारस्त्रयः। स प्राणेषु तत्तेन प्रकारेण न्यनुजस्यात्मनि
स्वस्मिन्धत्ते॥ तस्माद्येन मिति। प्रसंगाद्यजमानसंबंधिनं प्रमादप्रसंगं निषेधति। वहिर्पवित्रयं तं यजमानसेनमभिलक्षना स
मिपात्। अत्र समये यजमानो वेदेर्बहिर्न भवेत्। अप परिवहिरं वदः पंचम्येत्यव्ययी भावः। कर्मप्रवचनीयाभियोगे द्वितीया। ना

२२ स्पुदियात्। सूर्योदये यजमानो वेदे बर्हिर्निमवेत्। नाभ्यकपाकुर्य्यात्। पयप्रपाकरणो बर्हिर्नमवेदिति। यजमानेन बर्हिर्भवति पश्चुं नो
पाकुर्य्यादिति निषेधः। नाभ्याश्रावयेत्। तुश्रावयेतिन ब्रूयात्। नाभिवषट् कुर्यात्। होता। नाधिष्ण्ये प्रतपेत्। धिष्ण्यानभिव्या
प्यांधिष्ण्यमित्यव्ययीभावः। आधिष्ण्ये ग्रौकस्मिन्नपि न प्रतपेत्। कर्म्मार्थं संभक्षणं न कुर्यात्। नित्यारोप्य आत्मा नमपादेशा
नीति। उदयात् प्रभृत्येवोपक्रमे होरात्रेकान्नुपाकरणादीनि कर्म्माणि यज्ञस्य प्रारम्भेते हि यज्ञः आरणीति यजमानो यज्ञस्यात्मा त
स्मादेते ऽप्यः प्रारोप्य एतमात्मानं प्रवृद्धिं तन्न करस्थानीति। ४। अथ यत्प्रथमे पर्य्याये पुष्प्रथमे पदे पुनिर्नन्त्रयंतीति। त
न्नन्नमभ्यासः स्तोत्रियानुरूपयोः प्रथमाभ्यां दानभ्यस्यंतीति याज्या। प्रथमरात्रादे दत्तदस्तुरां त्रिघ्नंतीति। पुनरादायं शंसंत्येवेति
सामगाः स्तुवन्त इत्यर्थः। प्रथमस्य प्रथममाम्रेडयति होतेति तथेंद्रः संजोषितोपि हयोः स्तोत्रियानुरूपयोः प्रथमस्तुरं त
राभ्यास स्येति प्रत्यसो स्तोत्रियानुरूपावत्तुत्रभावं त्यादुलिहोस्त्वितमितिन विरोधः॥ अथ यत्पदुंनेम पुपर्य्याये पु मध्यमे
पुनिवर्त्तयंतीति विधिः॥ तत्र प्रशंसा। मध्यमरात्रादे वत्तदस्तुरात्रिघ्नंतीति॥ अथ यदुत्तमेपु पर्य्याये पुत्तमे पुपदे पुनि
र्न्नयंती विधिः। तत्र प्रशंसा। उत्तमरात्रादेवत्तदस्तुरात्रिघ्नंतीति। अपारणामप्यभ्यासा नांप्रशंसामाह। तद्यथाभ्यागारं गृहा राम.
भिमुखमभ्यसंति नत्तं पुनः पुनः क्रियमाणं पाशानं निर्हरणाद मंगलं निर्हरत्यसंगलं कुर्य्यादेवमेवैतैः स्तोत्रियानुरूपैर्हेलीका २२

दिभिः पुनः पुनः क्रियमाणो रहोरात्राभ्यामेव तत्तान हत्वारिणो रात्रिचारिराक्षसासुरा विघ्नंति होतृप्रभृतयः॥ ५॥ गायत्र्याप्रपु
कथ्यमुखानि शंसंतीति। स्तोत्रियानुरूपाभ्यां पराणि द्वादशस्वपिशस्त्रे पुगायत्र्या पुकथमुखानि पाशंसंति तेजो ब्रह्मवर्च्चसे
गायत्रीतेज एवतद्ब्रह्मवर्च्चसे यजमाने दधानीति। गायत्रीः शस्त्राणां मध्ये नीः शंसंतीति। अन्यत्र स्तोत्रियोनुरूपउक्थे मुखयांपे
ति गायत्रीः शस्त्रा जगतीः शंसंतीति। अन्यत्र स्तोत्रियोनुरूप उक्थमुखयांयेति गायत्रीः शस्त्रा जगतीः शंसंति द्वादशस्वपि
शस्त्रेषु॥ व्याकृपंते गायत्री च जगती च तांतरेणोत्तिमायत्री जगती कीवांतरेणाम ध्यंव्याकृपेते शंसादोइत्याहावं कुर्व
ति। विशावद्प्रयोगायाथादिषानिर्दिष्टा स्तोत्रस्याहावः। स्तोत्रियेनुरूपेउक्थमुखे जगतीषु परिधानीयासु चेति पंचाहावा
नि शस्त्राणीमानि। एतदिस्येते न्याहावेन खंदांसि नानाधीर्य्याणि कुर्वंति॥ जगतीः शस्त्रा त्रिष्टुभिः परिदधतीति। द्वाद
शस्वपि शस्त्रेषु त्रिष्टुभः परिधानीयाः। जगती त्रिष्टुभोः संबंधप्रशंसंति। बलं वै वीर्यं त्रिष्टुप्पशवो जगती बलएवत
त्रेनप्रकारेणावीर्य्ये पशुं प्रत्युचोनत्तः प्रतितिष्ठति। अथ स्व स्तोमच्छंदः पीतवयइति। द्वादशापि याज्याः त्रिष्टुभः कास्मि
ंधः प्रावृत्तमः काश्चिन्न च वृत्तयः काश्चित्प्रतापीवत्यः। आ सोप्रशंसा। द्विर्लक्षणाः समाः समृद्धाः॥ अथायं लक्षणानि

२३ मा ह त्रयस्त्रिंशं वं देवेतिसच्छ्रम्यपार्थ्याभावो नाशं कनीयः। एतद्देवत्वेत्ररूपं। येवै केचा नंदा अत्रेपानेमि पुनेरा आरवैतेसंतमात्रयव
षिव्राः क्रियंत इत्यर्थः॥ जागर्यु रात्रीमिति। पजमानकूलिनम्प्रराङ्गी जाग्रतः। ज्योतिर्वै जागरितं तमः पाप्मा रात्रिस्तत्र समात्रे न ज्यो
तिषा जागरणेन तमसा कृतं पाप्मानं तमः पाप्मानं तरति। यावदुह वै न वा स्वपते न वा शस्यते तावद्यदिन जाग्रत्पुरस्तथैव स्वरर
हो स्यच्चवणंतोरीम्नराम समर्थ्यो रात्रिः। ईस्वरे नो स्तुत्क स्तेनो नु मर्थ्ये तो स्वद्॥ तस्माद्दह्वनी यं समिद्भ्मा श्री श्रीयंगा ईपत्यं धिष्ण्या
न्समुज्वलयतेति भाषिरत्रा ज्वलयेयुरेता न त्विजः। प्रकाशमिवैवस्यात् अग्ने रेखं तदिति। यदि पायी स्त्राजर्धारिफंतः। रिकरान्प्या
सादिषु स्तयाशयानां स्विषामस्तुरस्त्रां वैष्टिंतेवेदितिप्रकारेणापाप्मा रात्रि नायश्च स्तोतिः। छंदसे आउ गमाभावेरूपंत चेद्धि।
चेष्टिरितो राग दिकः इप्रत्ययः। तेजाय तएव शयानाः पाप्मानमपघ्नते। द्विरभ्यासोध्यायसमाप्त्यमंगलत्वस्त्रवनार्थः॥ इति
श्रीमन्माधवमहामात्यविनायकभट्टकृते कौषीतकिब्राह्मणभाष्ये सप्तदशोध्यायः॥ ॥ अतिरिक्तसोमो वा एष यदाश्विनमि
ति। रात्रिपर्याया नंसेव्याप्याश्विनस्तोत्र शस्त्रं यद्धे उक्तीति सोमः समाप्यते। अतो रात्रिमतिक्रम्य परदिने समाप्यमानत्वाद तिरक्त
इत्यच्यते। अत्राश्विनयाग्येश्विनो प्रशंसति। अतिरिक्तः कालादुपरि भवः सोमः सोऽत्र यागोप द्राश्विनं यागं सोतिरिक्तसोमः। अ
होरात्रकालादुपरि भवत्वात्। स देवयजस्यातिरिच्यते अप्रातरूपाय जमानस्य तेनप्रत्यक्षमीभवति प्रतिकूलो घ म वा भवति। एवं तं
प्रसंभवप्रदर्शनं स्तुतरां प्रशंसार्थः। अथ यत्परस्तादश्विनो यजति शस्त्रस्य परस्तादश्विनोयजत्य श्विनो वै देवानां भिषजौ भेषजत्वे
राम· २३

वतते नप्रकारेण कुरुते। इतः परं शस्त्रस्याश्विनत्वमुपपादयति। अथ यत्रह लब्धहिते ति। अग्रेथ स्यारवप्रियिकारे। हे हि स्विद्यो। पत्र
पत्रय स्मिन्समयेस्य विता सूर्यो दुहितरं सोमाय राज्ञे प्रायच्छत्। यदि वा प्रजापतेः प्रायच्छत्। कल्पभेदेनाख्यानभेद मात्मस्कृ
तिः। तत्र स्मिन्समये सहस्त्रमचाकरो दुहितुरुद्यमानायै। पश्चाद्दत्तवान्। तत्र सूर्याः सूर्य स्यपत्नी स्त्रियास्ताचाप्पेरूक्तं निर्दवने
तस्त्र दुहितुरुह्यमानायाइत्यनेन विरुद्धं। अन्नु सा सूर्या दन्तिभिन्ना सूर्यस्य पत्नी च। सूर्या देवतायां चाबितियचुच्यते तदमे
दाभ्रयणेन। भेदाभ्रयणेन पत्नी लक्ष्ये पाख्ये ना। तस्याः सूर्यायाः कांतिर्या सापि सूर्या। सामसवितुः सूर्यारव्य प्रभायामद्दुहिता स
च सूर्या च। नामाभिप्रायाचोक्तं। दुहितुरुह्यमानाया इति। एवं मात्दुर्दुहितायाम्भ दुहितास्त्र्यं सूर्या काभा सम्मानन्नामत्वान्नविरो
धः। एतत्स्त्र हस्तेण दत्तं तत्स विस्तुरेवाः नम्मस्वामिकं नासीत्। किं त्वा सोदेवतानामभ्यः। उपसौ श्विनो रिंद्रस्त्वेत्यादीनां साधारणामासी
त्। अत्र तु च त्रा जिमपामा अहस्त्रमिति। ता देवता आजिमायत्। अस्य यग्नेोड भयपदी। प्रं वल्लो चोरूपं द्विती मं लउः। तत्सहस्रं गवा
माश्विनोरासभेनोदजयत्। तस्माद्धश्नोगवादयो देवताः शस्यंते यावाश्विनमित्याख्यायते। प्राधान्येन निर्देशो भवती त्सर्वानत्र
रव्यापि कार्यं प्रत्युत्तसंवादमाह। ततःप्रभृतिरासभो जातिमात्रेन सर्वमिवुजवेधावति। यथा स्वादीनां जवत्तद्दित्यपमाव
किं पाविशेषणामितिन पुंसकैकवचनं। महास्यं स दंमया प्रिंतं मद्विरो विसर्वं मयाह तमिति मन्यमानः॥ स हस्रं शंसे दिति। कृतं

२४ परिछेदं विधत्ते। बृहतीसंपत्त्याव सम्मारण्याकृचां सहस्रं शंसेत्। तस्यार्थवादः। सहस्रं त्वकर जयता मश्विनावितिः॥१॥ तराकूर्पदूरु
त्स्यायतनानीति। तदिति प्रस्तावेव्यपेः। अस्मिन्नाश्विने इष्ट सा ... म्यंव स्नातिकतुस्कारं। तथ्या सत्ताकृः प्रस्तारः। यघस्मात्स्व ति
वृहत्याय तनानि तर्थ्योवेति प्रश्नेत्रिष्टुभा कस्मात्प्रतिपद्यते। प्रश्नमुरेउनविधिः। अग्निर्होताग्रहपतिः सराजेति त्रिष्टुप्प्रतिपत्। प्र
तिपत्त्वसाम्प्यादायोरेवतीरितिनिवर्त्तते। त्रिष्टुपोपिसंपन्नाद बृहतीत्वंनिर्वहति। त्रिः शस्ते प्याति स्त्रच्च बृहत्वः संपद्यते एकाचगाय
त्रीति। अष्टाक्षरपादत्रय वृद्ध्यागायत्र्येकावर्द्धतेइत्यक्षरं। इदमुहसंपद्यंते एकाचगायत्रीति। अष्टाक्षरपादंत्रय वृद्ध्यागाय
त्र्येकावर्द्धते इत्यक्षरं। इदमु हसं धेरूपंपत्रिस्वोबृहत्यः प्रथमेरूपं गायत्रीति॥ अथपद्य बृहतीमभिसंपादयंतीति। नानाछंद
स्यानामृचां बृहतीमभिसंपादयंति बृहतीमभिव्रतं कर्म संपद्यते संस्वर्गं भवति। अयपद्या बृहतीनांप्रतिपदामिति। बार्हती
नां प्रतिपदामाद्यानामृचां प्रथमं प्रथमं प्रगाथं पुनरादायं कुर्यात् शंसतीति विधिः। तत्र प्रथमपादको यथावादः। पुनरादा
यं वैसामगाः स्तुवंति तस्यैवस्तोत्रस्यैतद्रूपं क्रियते। आश्विनस्तोत्रे पंचविंशब्राह्मणे छंदोगानां पद्यते। स्तोत्रशस्त्रयोरेक
रूपं समृद्धये भवति। तदुच्यते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति॥ आग्नेयं क्रतुं शंसतीति। आग्नेयं क्रतुमित्यत्रानंतरं तुवाकस्य
आग्नेयः तत्र प्रते। तं शंसति। शंसनधर्मेणापठति। तेनद्याभ्यामवसाय द्याभ्यामवसाये केनप्रयोगोति पंक्तीनां पच्छस्त्रिष्टुकुर्या राम. २४

नामितिधर्मेणापठति। सतुप्रातरनुवाकधर्मेणत्रीणिपदानि समस्यपंक्तीनामवसेद्याभ्यां प्रणवादि ति तेनाग्नेयक्रतुशंसने
नेमंलोकमाप्नोति। उषस्यं शंसतीति। क्रतुमित्युषस्ये। पूर्ववद्याख्येयं। तेनोषस्यक्रतुशंसनेनांतरिक्षलोकमाप्नोति॥ आ
श्विनं शंसतीति। क्रतुमित्युषस्ये। पूर्ववद्याख्येयं। तेनाश्विनक्रतुशंसनेनामुं लोकमाप्नोति। सौर्यं क्रतुं शंसतीति। उदिते
सूर्येपस्यधर्म्येदेवत्यानिसूक्तानि सौर्यः क्रतुस्तं शंसति। अग्निदेवतुर्यो देवलोकआपइत्यास्यक्तमेव तेन सौर्यक्रतुशंसनेना
प्नोति। आ द्यतेजन्ममात्रेणसिद्धिरस्मिन्नित्याद्यः त्रिषुलोकेषु स्वकर्मानुसारेणोत्कर्षापकर्षवंतोजीवास्तत्र सर्वेसमाप्नो
त्येवंतः सिद्धाएव॥ प्रगाथं शंसतीति। इंद्रदेवत्यं बार्हतं प्रगाथं शंसति। प्रगाथः पशवः परस्परं ग्रथ्यमानत्वात्। पश्वा
मेवाप्त्यै। अथो प्राणापानौवैबार्हतः प्रगाथः प्रगाथः परस्परं ग्रथ्यमानत्वा देवाः प्राणापानावेवतेनप्रकारेणासनस्थते।
प्रकारांतरेणोमंप्रशंसति। अथो अश्विनस्य वैसेंद्रत्वोपेप्रगाथंशंसति। ऐंद्रेणप्रगाथेन शस्त्रस्यसेंद्रता भवति॥ द्यावापृथि
वीयं शंसतीति। तत्त्वेद्यावापृथिवीयं शंसति प्रतिष्ठेवैद्यावापृथिवी प्रतिष्ठितत्वादेव द्विपदां शंसतीति। प्रतिष्ठानीयैवे
वंदो द्विपदाः प्रतिष्ठितत्वाद्वा बार्हस्पत्यापरिदध्यातीति। बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित इति परिदधाति ब्रह्मवैबृहस्पतिर्ब्रह्मणोप
यत्नेनप्रकारेणांततः प्रतितिष्ठति। अथैषा संपद्भवतीति। प्रातरनुवाकपदार्थाश्विनमित्यत्रमाग्नेयं क्रतुं शंसतीत्यादि

२५ भिः सोऽर्य्यैकतं शंसती त्यादिभिस्त्रिष्टुब्भिरुक्ता। तथा सत्यावापो द्वाभ्यां सहस्रं संपद्यत इति॥ ३॥ त्रीणि गायत्रीशतानि। अ
त्र नवगायत्र्य उदुत्यमिति सौर्य्यं तृचाः। तिस्रो द्यावापृथिवीयेत्यचे तृचाः। अत्र ऋक्स्थीये आग्नेया गायत्री प्रातरनुवाके त्रीणि श
तान्येकाधिकाभिर्गायत्रीभिः। एवं त्रयोदशानामावापाच्चतुर्दशानामुद्धारात् त्रीणि शतानि संपद्यंते। एतन्मूलवचनं कल्पसू
त्रे। चतुर्दशगायत्र्य उद्धरतीति। समिध्याग्निमिति तिस्र ऋचो तत्संख्यापूरणार्थं तत्स्थाने तिस्रोऽग्निर्हि त्वं तु प्राग्नये वाचमिति द्वे
सूक्ते उद्धरति। एवं यानि त्रीणि गायत्रीशतानि ते द्वे बृहतीशते। सार्द्धं गायत्री बृहतीति गणितेनोच्यते। सप्ततिमनुष्टुभः
सप्ततिः। अत्र ऋक्स्थीये तृतीयाच्चतुर्थ्यौ का विराजमेकरूप्यावनुष्टुभौ द्वे द्वे तेन द्वयोरुद्धारः। एतन्मूलवचनं कल्पसूत्रे। आनुष्टुभा
द्वे इति। ततो द्वयोः ऋचोरुद्धारः हिन्वोत वदिति सूक्ते तयोरष्टमीनवम्योः। प्रातरनुवाके पंक्तय एकत्रिंशता परं द्वाऽष्टने सतोऽष्टं
:पंक्तय एव। तार एकोनचत्वारिंशत। एवं सप्ततिः। त्रयाणां त्रिष्टुप्छतानां गायत्रीशतमुद्धृत्य तानि त्रीणि च बृहतीशतानीति।
प्रातरनुवाके द्विचत्वारिंशदधिकानि त्रीणि शतानि त्रिष्टुभः। अत्र त्रिंशती बृहती संपदुक्ता। परिशिष्टान्वस्तति। आग्नेये
श्रीन्द्रे द्वे त्रिष्टुभौ संपाद्ये त्रिष्टुभ भक्षिवं देवानामिति सौर्य्ये तृचाः इति पंचाशते। अत्र तस्मात् तरीपमुद्धारम्यार्यंति। रा.म.
सोऽग्निराथिकाः। अथ त्रिंशदृचामुद्धारस्तु यत्त्रिंशतृचम्मावायः। अन्यासां वाष्मिनीनां तावदिति सूक्ते भाष्ये प्रदर्शितानुरो २५

२६

येन दर्शितो यं सिद्धांतः। अथ वा सत्त्रयोदर्शिताभ्यामाभ्यो ऽरेयोर्दर्शितो यं सिद्धांतः। तेन त्रिष्टुभां त्रयोदशं शतमिति परस्तादीयते ना
नादृतं। निरुक्ताधिकास्त्रीवता मीतक्ता नाहृतलक्षो ध ना तत्र त्रयोदशयत्र नं शतं शक्ता मुद्दरेदिति। व्याख्यानकार्षणं।
तत्र गायत्रीशतं जगतीशतं च ते द्वे बृहतीशते। प्रातरनुवाके जगत्यः शतं पंचाधिकं द्वहद्वादश जगत्यो नमो मित्रस्येति सौ
र्य्ये तृचाः। ता समेकादित्रिष्टुप्। तत्र पंक्तेन वदनजातवेदसमिति सूक्ते तं देवा बुध्ने रजसः सुदंससमिति त्वा रभ्यैकादशं ता
उद्धरंति याज्ञिकाः। एतन्मूलवचनं कल्पसूत्रे। तथ्याग्नेय्यज्जागतादेकादशोद्धरतीति। पंचाशत्त्रिष्टुभः पंचाशदुष्णिहः श
तं बृहत्यः संपद्यंते। त्रिंशती परिशिष्टा त्रिष्टुभः। प्रातरनुवाके उष्णिहः पंचाशदेव। अत्र ऋक्स्थीयेककुप्तनुशिरा षष्ठीवोसि
हो तृचाः। जगती पंचकं परिशिष्टं तासां याज्ञिकाः। एतन्मूलवचनं कल्पसूत्रे। एकादशोष्णिहामुद्धरंतीति। अथ यथाः सप्त पंक्ति
शतं बृहत्यो देवताः संपन्ना इति। प्रातरनुवाके बार्हतः सतो बृहत्यतिरिक्ताः सप्त पंचाशत्बृहत्यः। अत्र ऋक्स्थीयें तामिति
स्तभिर्जगत्य ऋराणोऽदत्याति स्रो तृचाः। तर्येन्द्रक्रतत्प्रगाथे बृहती तृचा तया यं वो मधुमत्तमम् इति पंचाशत् तृचाः प्रगा
थ सतो बृहत्या त्रिष्टुप्संपादस्मिद्धमग्निं दिस्तुधास्येः ना शत्रिष्टुबुद्धारश्ररणोकर्तव्यं। एतन्मूलवचनं कल्पसूत्रे।
अपं वो मधुमत्तमम् इत्येषोऽयं यास्थान मिति। समिद्धमग्निं दिनिति सूक्तमुद्धरतीति॥ अथ ये द्वापंचाशत् त्रिष्टुभो। नमो मित्रस्येस

२६ त्रैकाण्वि ष्टुप्प्रगाथे एका संपादिता सा त्रिष्टुप् एवं अग्न्या वापोद्धारा भ्यां त्रिंशत्या अधिका द्विपंचाशत्त्रिंशतीत दधिकाद्विपंचाश
शदं तद्विंशतेश्चतिऽउपलयेनाकारांतगद्विपंचाशब्दाद्रूवार्थ्य आराद्विपंचाशा यो भवे द्विपंचाशे द्वे त्रिष्टुभो परिशिष्टे द्विप
दा द्वैकाविंशत्यक्षरा तास्तिस्रो बृहत्यः संपद्यंते ऽउपसंहरति। तत्रानाछंदस्यानो सहस्रं सतसहस्रं बृहत्यः संपद्यंत इति॥
नसहस्रमति शंसेदिति॥ आरवो तरेण्ड्रनाधिकमाश्विनशंसन स्तुक्तेत्तआ नुमतामित्याह। सहस्रे नाति शंसेदतिक्रम्या
धिकं न शंसेत्। सहस्रादर्वाङ् न शंसेत् हीति संमतावक्ष्ये। एवेव स्थितिः॥ प्रोक्ते वाश्विनस्येति। परमंतेचाननार्थ्यउक्ते
त्यक्षये। आश्विनस्यादि भूतिरति प्रदर्श्यं तत एव। एवमाग्नेयः क्रतु राग्नेया देवक्रतोर्न निष्क्रावेत। चुत्तो न भवति। मध्ये विभूतिर्न
काम्या। अथ यथाग्नेयं क्रतुं पुराकालात्समतीयाद्राश्विनं क्रतुमनुयक्तिं चिद्विद्देवतम्भ्रत्नरनुवर्त्तयेदिति। उषस्य मा
श्विनं च यथोक्तं शस्त्रापश्चाद्विदेवत्यामित्यमि र्विभूतिः कर्त्तव्या। सोर्ये क्रतोमध्याछंदसेषा वमाटीरनुवर्त्तयेत। गायत्रेऽउ
त्यंजातवेदसमित्यत्र गायत्रीरनुवर्त्तयेत्। त्रैष्टुभे विदं देवानामित्यत्र त्रिष्टुभोनुवर्त्तयेत्॥ जागते नमो मित्रस्य वरुणस्य जग
तीरनुवर्त्तयेत्। सौर्यस्यास्य त्रिकस्यायतने सर्वं सौर्यस्यत्सं गोविद्धि तमग्लानमनुवर्त्तयेत्। प्रजा यस्यायतने सर्वाणि राम·
द्वात्रगाया नतुवर्त्तयेत्। द्यावापृथिवी यस्यायतने सर्वं द्यावापृथिवीयमनुवर्त्तयेत्। द्विपदा यायतने सर्वा द्विपदा द्विपदा २६

अनुवर्त्तयेत्। परिधानीयायेतु रस्मात्स्तं दाहं स्वतमनुवर्त्तयेत्। एवं परशाखीयं प्रदर्श्य स्वशाखानुमाह। ऋचामेतत्ये उक्तं त्रिभ
तिरूपेण किंचिदिव नप्रदर्ययत इति। एतन्मूलं वचनं कल्पसूत्रे। उत्तमेन पोक्तेन पादेनोदयं कांत्रेहदिते सोर्य्यारीति॥३॥
अथ वै चक्री वदाश्विनमिति। उक्ते आश्विने काराद्रोत्र्याश्विनावामिति न शाक्त्र्ये धीमारख्यात विधातुमुपक्रमते। अथेति प्रकृ
ताधिकारार्थः। आश्विनं चक्रीवत्तरय रूपं। आलंबनेचक्रोदेसत्क्रे चक्रे। अत्र ऋद्धी स्तोनवाहः आधारकं काष्टं। आशां रयोग्र
श्विनाशेप न पतेति सउद्देति सउद्धि। एव काष्टं। अनेनैतत्स्तुतिं। अस्मात्र्वै नासत्याभ्यामिति मध्वः सोमस्येति द्वे सूक्ते तं
युंजाथामिति स्तुक्तो। तानि सूक्तानि बलीवर्दः। स एष देवरथः। स एतेनदेवरथेनस्वस्तिस्वर्गं लोकं समश्नुते॥ सत्सुपर्णा स्यादिति
बृहतीसाहस्रपदादन्युः पर्हो यं। बृहती सहस्रस्याक्रीत्येव संपादितत्वात्। अधिकं शतमनुष्टुभाम् चांसुपर्णाख्या
यो स्थितेन सहितमाश्विनेनासत्याभ्यामित्यारभ्याँतेस मारोहरागीयं सक्रमिस्येता वछंसेत। एतन्मूलं वचनं कल्पसूत्रे।
तिस्यानि कान्दीवक्ता न्याग स्त्यानिच। ऊ ईमा गासे भ्यास्त्रिंशतं सुपर्णमिति। एतच्च पादेनाम्नानुपाद्याप्रमादात् सूर्योदय एवा
श्विनकालः संपद्यते तदा भवति एवं त्रैष्टुभाद्य योदपां शतमिति कल्पोक्तं च बृहतीसहस्रात्पराङ्क्तां तरमेवाबृहतीसहस्रप
रे द्विपंचाशदधिकशतंत्र्यत्रिष्टुभामनुपादानात्। यथा त्रयो दशाध्यायेकल्पसूत्र एवोक्तं। अत्र सत्ते चेत् स्पर्ध्येत शभिमुखे

२१ तत्पारम्पत्रीराण्याश्विने षट्त्रिंशतानीत्यंतो त्रीण्यादिनं षट्त्रिंशतानीत्यनुपरिशिष्टं शंसेत् तदिंतः कस्य स्तोत्रे ते चेत्तनुपादिष्टं कुर्यु
रित्यस्मिन्स्तोत्रे विलोकनीया । स सुपर्णपक्षे सुपर्णो भूत्वेति माम्रितार्थवादः । तद्यथा पक्षिणः कृत्वा पक्षौ भूत्वा स्वर्गं लोकमभ्यु
त्पतत्येवं स स्वस्ति स्वर्गं लोकं समश्नुते ॥ ह्रि रेवाश्विनायादक्षपत इति । प्रतिपदे परिधानीयाये चेति ह्रि रेवाक्षपते । तद्यथा प्रतीया
ते नांतरवि जातीयेनातिवेश्यमानो धावयेत्तगच्छति । एवं तत्र । तुरादिर्वामनः सर्वेधातुर्ईत्यर्थः त्रिमामितिकृगतो तुरादि
वीततो रीचस्वार्थे छांदसो शित्यपिधो आदेश आतसुगागमः ॥ अथातः परिधानस्ये च मीमांसेति । यदादित्योररणयामाविर्भावा
वस्थामति सर्व्येदक्तिकामेघरहो तास्वयमंन्येनानुक्रमेण स्तर्व्येति जीनीयायदास्य सूर्य्यस्य लोहितिमालोहित्समपीयाद
यादृच्छमेनाशं प्राप्नोयेदेनं सूर्य्यो सर्वैरश्मयः प्रत्यक्तस्यर्थे रक्तकालः परिधानस्य । हवैदतिप्रसिद्धार्थो । एष सूर्यः एतस्मिन्का
ले अपहतपाप्मा विविक्तपाप्मा भवति । पाप्मा तमस्तदपहतं भवति । विविक्तं च भवति । विविक्तं च भवति । अपहतेन पाप्मानं वि
विच्यते पाप्मनायो होता संस्त्रे तस्मिन्काले परिदधाति ॥ अथ यद्यभ्रं स्यादिति । येदेनं सर्वैरश्मय इत्युक्तं । तद्व्याख्यीयमुतान्त
तु लौकिकदृष्टिविषयतया स्पष्टयते । अथ यद्यभ्रं स्यादेतदा असतद्रूपं येन प्रजा बिभर्ति । ततः प्रशस्ततरमित्यर्थः ।
इदमेकं रूपं यद्यं प्रारणो ध्यात्वं मदितिमत्रोतिरोहितः । यथा प्राणो वसामन्नादिभिराहतो व्यतिरोहितस्तथेदं रूपमतिरोहि त राम. २१

मेव इत्येव ॥ ७ ॥ एवमेवतं मन्यमानः परिदध्यादिति । विधिरयं होतारं प्रति ॥ विभ्राजमाकृतिमिति । अतिमेधाडंबरेणानिर्दे
यमाने आदित्ये विभ्राजरूपे विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वित्येतामाकृतिं तु कुर्यात् । अस्यार्थवादः । योपमादित्योनुपपु
रुः स्यादेम रूक्तिस्य आविर्भवति । द्वाभ्यां यजेदिति । उभा पिबतमश्विना प्र वामंधांसि मद्यान्यस्थुरिति द्वाभ्यां यजेत । द्वाभ्यां
त्याश्विनमित्याख्यायते द्वाभिः प्रशंसा ॥ अनवानमिति । प्रथमां गायत्रीमनवानमुक्त्वोत्तरस्या विराजोर्द्धर्चेवानिति । श्रीर्वि रा
लन्नाद्यमिति विराजः प्रशंसा ॥ उत्तरेणाविराजोर्ध्वयेन जडति । विराजउत्तरेणार्द्धर्चेन वषट्कारोतिते न प्रकारेण स्वर्गे एव लोके
यजमानं दधाति । विराजैवयजेदिति । प्र वामंधांसि मद्यान्यस्थुरित्येतया विराजैवयजेदितिह स्माह कोषीतकिः । त्रयस्त्रिंशदक्ष
रा वै विराडिति स्तादिप्रशंसा ॥ अश्विना वायुना युवं सुदक्षेति त्रिवृद्धिरिति । स्विते त्युक्तो इति हस्माह कोषीतकिरित्यनुषज्यते ।
कोषीतकेरेवायमभीष्टतरः पक्षो न त्वन्य दीयः पक्षः । प्रशंसामाह । आश्विनी त्रिष्टुप्तिरोऽह्न्यवतीति । अंते विशेषमाह स
प पत्र त्तरमिसाहातिरोभंते ह्निमवाह्नि नीयदि न भाविनाभितिरोऽरस्याद्धिंसो मा भवति । नासत्याभितिरोऽह्न्यमनुपगणासोम
मिति तिरो अह्न्यवत्युपपत्रतरा । त्रिष्टुप्त्वं प्रशंसति । अथोवलं वै वीर्यं त्रिष्टुबित्यादिना ॥ अनुवषट्करोतीति । सोमस्याग्ने
वीहीत्यनुवषट्कारस्यागविधिर्मंत्रविधिर्वा । आहुतीनामेवशांत्या आहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति व्याख्यातो । संसंत्रेषु केरे

गोष्ठितिष्ठाश्विनस्तोत्रार्थं यद्गदे छंदोगाः से सत्रा भवंति तदा होता प्रवृत्त होमसंबंधिनो आहुती जुहोति ॥ जुष्टो वाचइति मंत्रेण
तत् संनिधौ होमः समुदायरूपः यवाचाहुतीइत्यवयवावयविसंबंधे षष्ठीप्रत्ययः । वाङ्मनस्योत्रप्रीते आश्विनेमहत्तु समु
मुषकाले इति उपमेनारभेते इति । समुदाय्योपमो ग्रंथइत्यालंबनपदं ॥५॥ अथ हारियोजनेन चरंतीति । एवमग्निष्टोमउक्थ्य
षोडश्यति रात्रइति चतुःसंस्थसोमयागउक्तः इतः परं शेषसमाप्तिः । अथेति तत्र स्थानं तरं शेषेन सवनीयपशुकर्मा
नंतरं चरंति । धुनस्मिते ब्रह्मणाकेशिनाहरी इतिया ओषां हरियोजने की त्रीनइति हरियोजनसंबंधी हारियो जनः । एतद्ग्नु
सारेण नार्थगादः । हरी एवतत्क्षीणंति । अत्र देवाः सात्वाः प्रीता भवंति ॥ त्रिष्टुभमिति तिष्ठासुकं भघवन्मापराजाइति त्रिष्टु
भं हारियोजनस्य पुरोनुवाक्या मनूच्य जगत्यायुनज्मिते ब्रह्मणाकेशिनाहरी इतियाज्ययायजति । बलं वैत्रिष्टुभ
पा वो जगतीतिव्याख्यातं । मद्वतीयाज्यामध्ये अर्मेदिपुरित्यस्ति । मद्वदिति क्लीपसवर्जं । अनुवषट्करोती शिव्याख्यातं । अ
ग्रधानासोमाना मग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः । सोमस्याग्ने वीहीति वा । शाखांतरात् । आहुतीनामेव शंत्यासाहुती नांप्र
तिष्ठित्वाइति प्रशंसा । तासांभूयिष्ठाहुती । अस्यप्राणभक्षोमंत्रः । सर्वे यतिजोधानाव्याददते । तासांधानानां भूयिष्ठा
धाना होता ददीत । पशवो वै धाना यवसेन जीवंति ते । पशून्तोभूमानमेवतत्तेनप्रकारेणात्मन्ना त्मनिधत्ते । अथ यदर्चं जपंति

यथा हृतपक्षसंवो गोर्ण्यविदिति ते तामर्चं जपंति । धिस्या स्मीक्षपेन हारेणातः सवने प्रस्था तोननिः संपृष्यति ॥ पदाहुती जु
हुतीति आग्नीध्रीयेग त्वा चतुर्गृहीतेन चत्तस्त्र आहुतीर्जुहुतीति मंत्राः कल्पेउक्ताः शाखांतरात् । स्रस्य पनमेवतत्कुर्व
ते पञ्चस्येवशांत्यै यजमानस्य चमिषज्यायै ॥ ता आहवनीयस्येति ॥ ताधानां आहवनीयस्य भस्मांतेभस्मसमध्येनिवसंधि
पानिर्वैपस्ननामाहवनीयः पशुकामनया गत्रहोमात् । सूरवुगोष्ठेऽनपक्रमेत्येनापक्रांतुमशक्नोएनान्पस्नन्दधति ॥ ६॥
अथ शाकलान्जुहुतीति । शकलानां समुदायः शाकलः पंचभिः पंचभिरेकैकस्मान्जुहुतिसर्वेपि । मंत्राः कल्पोदाहृताः प्रतिमं
त्रं प्रपशाकलं जुहोति । तद्यथा हि जीर्णा येत्वचो निर्मुच्यते तेषीकामुंजान्मुच्येत् एवमेवैतेन सर्वस्मात्पाप्मनः संप्रमुच्यंते । मध्येऽरम
सोपउनम सीति लिंगादेनहृयाद्या आहुतय इति दर्शयति छंतो जुहुतीति शाखांतरं ॥७॥ अथ सव्यावृत इति । शाकलहोमा
नंतरं सव्यावृतो भूत्वा प्रसोमा नुपपरायंति चमसान्प्रहृत्यादके न परपित्वासा पयंति तेषु चमसे पुत्रवींमंत्र गंताः
सोमा अप्सु सोमास्ता स्मीपेगच्छंति । तानि हंतर्वेधा सादयंतिअध्वर्युप्रभृतय आग्निमारुतांतेन तदंते र्वेदिसोमस्यायत
नो । अंतःप्रादसमीपवाची । अध्वर्युणा खापोचा त्वा लमपरेण यथास्वं चमसान्प्रणिधावानव्रमपोतिकासायने । व्य
दधति दर्भपिंजूलावीति । दर्भपिंजूलानिविचलनार्थं मध्येवदतीयदावात्रापश्योषधयस्य संगर्छतेअथानंतरं कुत्स्नः

२९ सोमः। एवमंतर्लीनः सोमः कृत्स्नः सोमः संपद्यंते॥ तां वैसर्जनमर्दो निनयति। ताम्रापः स्युः फली न सोमसंपर्कः एतावता मापादि
वैसर्जन्यर्दी निनयति। अच्छायं सोमरुतः श्लोक एतस्मिन् तथा स्वशाखीय पाययो रोजसात्कमिता रजांसीति परशाखीय पाठे
तिकल्पस्तत्रैकवचनमित्थमाश्रितं। यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवैना मपस्तेन प्रकारेणांततः प्रतिष्ठापयति॥ अथ प्राणभ
क्षं शंतीति। शाखांतरीये न प्रकारेण प्राणपान्नसीत्यादिभिर्मंत्रैः। समिंद्र णः संव र्चसापयसेत्येताभ्यां वा॥ तथ देवाद्व
मरुतिकर्मणि प्राणानां क्लृप्तं यद्धिलिष्टं तेन शेनोनी कृतं तद्देवेन दाप्यापयंति। तद्विषयेति॥ भक्षयरिधी नुकुर्वते तदि
ति। दधिभक्षेण सोमभक्षाणां परिधीनुकुर्वते। दक्षिणाद्वत्ताग्नीध्रीयेगत्वा दधिक्राव्णो अकारिषमिति मंत्रेण दधिभक्ष
णीत्यर्थः। तेन प्रकारेण मातुषे सोव भक्षेण देवं भक्ष मंत्र इत्यनेन निधी कुर्वति॥ प अवभृथ इति। स्नानीर्थेष्टेनीमैतत्। अमु
मेवेतत्सवनेरिति। इष्टिं वा रुणीं विधातुमुपक्रमते। एतैः सवनैरमेमेवे शंति यो सोतपतिस्त्यर्थः। उपंतमसु प्रातः सवनेन
दंतिमध्यंसंतं माध्यंदिनेन सवनेनासंयंत तृतीयसवनेनासवेरपर्यत्यर्थः। अपः प्रविश्य वरुणो भवति। अस्तानं तरं व
रुणो भवति। तस्माद्वारुणमेककपालं पुरोडाशं निर्वपतीति इष्टिविधिरियं। कपालगतोमकसंख्यां प्रशंसति। एकस्योवे राम.
श्रीरितरे सवकाः श्रीर्वै वरुणः श्रियामेवतद्दंतां प्रतितिष्ठति वरुणमल्ला कृत्यादिष्पीत्तातततस्योदोनेततः प्रतिष्ठतितेन २९

रेणाचात्वालोत्कराडपनिष्क्रामंतीति। ते इत्थं यं देवयजनादुत्क प्रदेशं गच्छंतम्त्वात्वालोत्करावंतरेणोपनिष्क्रामंति॥ तद्वि
यज्ञस्य तीर्थमा प्रानं नामेति। अनेनाग्नीध्रोमप्राणयनानंतरं सोमयागप्रविशतिनिष्क्रमणतीर्थमिदमितिसंनिधीयते। कृतो
त्रसंमतिमाह। आम्नानं तीर्थं कद्रुद्र प्रवोचदिति। प्रतीकेनयेनयपाप्रविवेततेन तस्येत्यपि दर्शितं। अतः प्रवेशेप्य्यं संचरइति
संमतिः। एतेन वै देवाइति। प्रवेशेप्य्यं संचरतीदानीं विधत्ते। देवाएतेनतीर्थेनयज्ञंप्रपद्यसर्वान्कामानाप्नुवन् तस्मादेवेतद्यज
न एतेनैव तीर्थेन यज्ञं प्रपद्य सर्वान्कामानाप्नोति। कृचः सेमाप यजमानादीनां सर्वेषां संवरो यं॥१॥ तेयस्यां दिश्यापो भवंती
ति। तेयजमानप्रमृतयोयस्यां दिश्यापो भवंति तामत्रशिर्दिशि छादिशमभ्याप्त्यसंस्तुस्वामि स्पर्धदेवाः प्रितेष्वापरंति। सौवे
प्राचीदिक्। यस्योदेवतास्। आपो वैसर्वा देवताः। इत्यापोयस्यामित्यर्थः॥ चतुरः प्रयाजानिति। प्रकृतितः पंचस्वप्राप्तेषु चतुर्णो
विधिः। कृतेवर्जितो बर्हिर्येषु नाऽनेन बर्हिःसंख्यातुरः प्रयाजान्यजति। अस्यार्थवादः। बर्हिषां प्रजमुत्सृजतितय कंदिय
स्मात्तत्र बर्हिःस्त्री दर्ते वेधमोवेदवि रासादनाभोवेब र्हिस्त्तरणस्याप्यभावः। बर्हिष्मद ज्ञे ने तुवा घेत्तर सेणापलक्षितेवेघादि
निषेधोवापं। दर्भचतुष्टयैः परिस्तरणं न प्रताभावार्थितं न निवार्य्यते॥ वाजी प्राणाव भागा विति। द्वधचतोर्निदत्तं पर्णे निषे
भवदनं। पापमनरवदवधापेति प्रशंसा। अथ्यो दास्य पोरणमासानंवादनितेनगरं भवति॥ अप्सु मंतातिति। एके इति पूर्व

३० यज्यार्थं। अग्नस्त्वे ये सधिष्ठ्येत्याग्नेः पुरोनुवाक्या। अप्सु मे सोमो अब्रवीदिति गायत्र्येव सोमस्य। वार्त्रघ्नौ तेन विरुद्धिमाविति सिद्धांतः
अथ यदप्सु वरुणं यजतीति। आहवनीयस्थाने आपो विधीयंते। तदनेन प्रकारेणाप्सु एवायतने वरुणं प्रीणातीति। उक्तत्र
मेव रुणाव ते हेळ इति पुरोनुवाक्यायाज्ये। अथ यदग्नीवरुणौ यजतीति स्विष्टकृद्विधिः। अग्नीवरुणौ देवता। तत्र स्विष्टकृ
त्याविति विशेषणं। अग्नेर्भागे कृते सर्वेषु हविःषु अग्निर्भागी भवति। प्रीतो भवति। द्वावनुयाजाविति। त्रिषु प्राप्तेषु प्रथमो
निषिध्यते। कृते वर्जितौ बर्हिर्याज्यांते कृते बर्हिर्षो द्वावनुयाजौ यजति। अस्यार्थवादः। बर्हिष्यंत सुत्रुजतितत्पुक्तं वै निमि
त्ते प्रजा बर्हिर्ह्रदेहे द्वार्थस्वरूपसंपत्तेः नेत्र जामन्तु प्रत्यगाजानीति।। तदेकशतमिति। एकोत्तरं शतं एकशतं प्रयाजानुयाजाभ्यं
तिदीक्षणीयाप्रायणीयोदयनीयासु पंच पंच प्रयाजाः सुयत्सु योऽनुयाजा इति चतुर्विंशतिः। आतिथ्यायां पंच प्रयाजाः एव वि
शुपस्सु षट्ठूषाटिः। वारुणस्या पलिति। तदेवमेकशतं गणितं प्रशंसति। शतायुर्वै शतवर्षायुर्वै पुरुषा यद्यप्यायुः कृतयुगे
धिकमप्युक्तं त्रेतायां द्वापरे च शतावर्षायुर्वै पुरुषः यद्यप्यायुः कृतयुगेऽधिकमप्युक्तं त्रेतायां द्वापरे च शताधिकमुक्तं क
लौ अल्पं वा पुरुकं। परंतु स्मरणः शतायुर्वस्मन्नाधिकं न दाख्रित्वक्कतिशतायुर्वै पुरुष इत्याह।। कृतयुगादिष्वपि व
र्षपुरुषमयाधिकं वर्षशतमेवेतिव कुंपुकं। शतपर्वा प्रतिवर्षं पर्वणां संधीनां विशेषात्। शतवीर्यः प्रतिवर्षं वीर्यसमृ राम. ३०

शेषात्। शतेंद्रियः प्रतिवर्षं सर्वेषामिंद्रियाणां विशेषात्।। उपसमीपस्थोपरकशततमसः आत्मा। तस्माद्यज्ञं मात्मार्थं एक
शतं प्रयाजानुयाजा इति। तदेतदंगिरसामयनं। यावान्कश्चिद्विस्तरतः प्रयोगस्तदेतदंगिरसामयनं। स यजमानस्तेनाप
नेन तु तिपद्यतेंऽगिरसां स लोकं तं सायुज्यमाप्नोति।। अथ याः षड्याज्याः स्रोवा वषट्कृतयस्तदादित्यानामयनं। अस्यामिष्टी
दशाकृतयः सिद्धास्तदपवादेन विकल्पेन षडाहुतयः इत्युक्ता द्वयोरनुयाजाहुत्योर्द्वयोराज्यभागाहुत्योश्च परिहाराणां विधीय
ते। तदेतदादित्यानामयनं। यावान्कश्चिद्विस्तरितः प्रयोगस्तदेतदादित्यानामयनं स यजमानस्तेनायनेन प्रतिपद्यतेऽआदित्या
नां स लोकं। यावान्कश्चिल्लोकस्तं सायुज्यमाप्नोति। आदित्याश्च ह वा अंगिरसश्चास्पर्धंत इत्यादिनाख्यायिकोभिर्विस्तरप्रयोगा आख्या
दिस्ते स्तरितइत्याख्यानं। तदिदोमयप्रयोसाध्यसुपानं।।१०।। अपवर्वंधेति। अवभृथ्यायांतरमुदयनीयेष्टिः। सा प्रई सुक्ता। उदयनी
या तरसु तरशाला ग्रीवेष्यो पसुपागः तस्य पागस्य नामेतत्। अनुबंध्येति। तस्मिन्यागे पशोरपि नामेतत्। अनुबंध्येति।
शान पश्यवशामालभंते तामालभ्य संज्ञपयंतिस्त्रीपशुनिर्देशः सव एवेति सुक्तं नामा।। चतुर्थमे वैतन्त्स्वनं यदनूबंध्या
तस्मादच्युता भवति चतुर्थस्य वैतत्सवनानामिति। सवनीयेन पशुना सर्व सवनानां व्याप्तत्वादस्य निरवकाशस्य सवनी
येन सह विकल्पः स्यादिति शंकानिवारिता। नेच्चैवं पशुद्वयेन प्रयाजप्रयाजास्त्वकपव्वषट्कारदयं। वषट्कारेण ह वा करपातयामाभ

३१ तिसमाने हविषीति यान्तपामस्यापत्तेः। न। प्रधानयाज्याविषयं तदुक्तं। अत्र विपर्यासः शास्त्रांतरीयं वायाम्नांतरं विनियुक्तं लभ्यते तेदे
वं। दर्वीपत्नी तुयाज्यास्मिन्क्ते नेतुशब्दो वधारणार्थो नेन द्रव्ये यस्याविपर्यासोपि न भवतीति व्याख्यातं। एवं सति प्रधानेष्व
मत्रकथंचिद्विनियुक्तलाभस्तेनैव याज्यामत्वमुक्तं। प्रयाजादिषु नाम्नलाभ इति तथा तयामत्वं। सा वै मैत्रावरुणी भवती
ति। सानूबंध्या मित्रावरुणादेवत्या भवति। द्विदेवत्यत्वे न प्रशंसति। पुरस्तादग्नीषोमीयः कृतो भवति परस्तात्समाने मैत्रा
वरुणी भवति। यज्ञस्यैव समारंभाय। समानो भागोरंध्रस्य तत्राये। समानस्य छंदसीति योगविभागात्सभावः। प्रकाएं
तरेण प्रशंसति। अथ यदस्तु वरुणायन्नति न तोत्रस्तिन्त्रोहीनो भवति तस्मान्मैत्रावरुणी भवतीति मित्रस्यैवानुलब्ध्ये॥१॥ अ
थ यदि पशुरानीतं इति। पश्वधिकारोपनीव नैन पशुप्रायश्चित्तान्याह। तदधिकारपर्यायशब्दः। यदि पशुरानीतोनुपाकृतो मि
येत तर्हि तं पशुमप्सु प्रतिस्पः कारयेत् नकृत्विजो ज्ञाजयेयुः। अथ प्रकृतया गांध्य पशुमन्यं तद्रूपं तद्देवत्यमालभेरन्नाप्रमा
प्रीतं पर्यग्निकृतमिति। स पशुर्यदि प्रयाजया ज्याभिराप्रीभिराप्रीतो न भवति ततः प्राग्भवति मर्यादायामाङ्। समासः। आ
माप्रियोमर्प्पादीक्तस्य प्राग्वत्। मानमाप्रीतं पर्यग्निकृतं मृतं पशुमुदंचं नयेयुः। तं संज्ञपयेयुः। संज्ञपनसंस्कारांतरमिति
युः। तस्मादुक्तमिति। तस्मात्तु ज्ञातमन्यं तद्रूपं तद्देवत्यमालभेरन्निति विहितमिति तरं करणं येयुः। संस्कारप्रवर्तमानितुः समी रामः ३१

येहरेयुः। न पोर्नान्नाव्येकतरिव घेति। तयोर्द्वयोः स्वार्दापनन्नोतिलिघ्न नानाप्रपत्तिानाद्भावदापसमानेवषट्कारे जुहुयुः
॥ तयोर्नीलैव पशुपुरोडाशावपि इष्यकस्ययकृत्त्रयापित्वा वदायसमाने वषट्कारे जुहुयुः। तयोर्नीनैव हविषीइति। प
श्वदेवतेन हविषोद्दिवदनं॥ एवं तृतीयगुणादिति। उपर्यहोमः॥ एवं ज्ञाघन्यादिति। पत्नीसंयाजाइत्यर्थः॥ यदित्व
ये कंपेवाप्रियाप्रीतः स्यादिति। यदि तु प्रयाजयाप्रियैकं पेवमप्रीतश्चाप्रियं प्रातःस्यात्तेन प्रवदेरेयुः प्रतीतं न्नरौ स्य सं
स्कारान्न तस्यैव कृत्वा तेनैव यागं कुर्युः इति सास्थितिः पक्षांतरे राणि कल्पाभाव इत्यर्थः। प्राणावा आप्रियः प्राणानेवास्मि
न्दधाति तत्राप्रियाद्धाति। ज्ञायते वेना कालमत्र इति प्रशंसा॥ अथ यद्यघष्टापदी स्यात्कपं स्यादिति। अथ दवंध्या स्त्रीपशुः
सावशावि हिता। अथ यदि सोस्याघष्टापदी भवति। तदाकयं स्यादिति। गर्भस्पत्तो वपा रूपं कृत्वा फलीकरणाय मुद्दा
सं दुलास्ते पोये फलीकरणसं बंधिनः फालीकरणं अवगणत्स्तानुरोडाशाद्धविर्षां प्रदानेनात्क्वीं त्रुशामित्र एवनुदद्युः
। इत्यतरं दत्तं। अस्यार्थवादः। रक्षांसि हवा एतं पशुमेत घ जंगकेति यद्यस्मादेतादृग्भवति तानि रक्षांसि तेनतयावसेप
नाप हंति। तत्कर्मीरक्षोहणं भवति॥ एवं नु यदि पशुरत्न्नवंध्या भवतीति विरुत्तस्य पशुपागस्योपसंहारः॥ यद्युदे पयसे
ति। अन्नवंध्या योपदोत्तरं। पयस्यावाहविनयदिविकल्पे। उप्रानूकृता न्यत्तेवेनादशानिम्यये। प्रशंसति। एतद्वैमेवाव

३२ रुणयोः संगतं हविर्यस्य यस्याः। तस्मान्मित्रावरुणयोः पयस्येति पयो क्षान्तेष्येव हि निष्पिन्नं स्थिता। तत्तु समर्पयेदिति षष्ठ्ये यद्वि क
त्प इत्यर्थः॥१४॥ अथ यदि गोपशुर्भवतीति। अत्र नद्धधाम्यां प्रकृतितस्त्यागः प्राप्तः पश्चेत्तरमाह। गोपशुरिति। अथ यं पशु
र्न कल्पितुं गे। कस्मात्। आमातारुद्राणामिति निदर्शनात्। गोसंस्रवो वै मित्रावरुणादिपयः। पुर्वं वस्त्राणि पीवसे ति। अ
न्नद्धं ध्यायपशोर्देवतायाः पुरोलाशस्य हविषां वपाज्याश्राह्याज्यालिंगैः प्रथसति। पुर्वं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यत्र पीवसे हि
प्राचो म इत्तवा वीतप्या पि वपा वसत्यू रसाम्पेन रक्तितिः। तदपाये मे रसोऽरूपमिति पद्मं हि खंनानि विधेस्तु प्रान्त इत्यत्र वौं हि
ष्ठमिति। शब्द बकुलशब्दस्वरूपं बकुल इव हि पुरोलाशः प्रवाहवा सिस्टं जीवसेन इत्यत्र काहवेति शाब्दम्यादिस्पादेन
विभक्तं तस्योस्त्राकृशब्दस्य रूपं नद्धविकोंगानां रूपं। अथो यथाक्रमं वपायाः पुरोडाशस्य हविषोऽवयवा इमा युक्ताः॥१३॥ उद्दु
दवस्यतीति। अत्र नद्धधायां संस्थितायां सोमयागं सपशुयागं ब्राह्मणा नर्पयंते समायादवीयात्मनग्नीसमारोप्यो दर्शेऽतो
ताचात्यालोत्कराद्धुदवस्यति उपनिष्क्रामति। एवं हि सर्वकर्मावसानं भवति। उत्तरकर्मारंभं भवतीत्युदवस्यतीत्यर्थः। यो
उदवसानं हि जीवलोकः। तेनोत्तरकर्मार्थमुदवसानेयुक्ते। उदवसानं पवैत्यध्वर्युरगृह्णातीति। उदवसायेत्सनेनोत्तर राम·
माह। उदवसानं निष्क्रमणानंतरं उपलिप्त उद्धृतावोक्षितेग्न्यायतनानि कृत्वा मंथनेनोपलिप्य मथित्वाग्नीचिदहतेति। तेनेत्यस ३२

व्याकृतेदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यनया पूर्णाहुतिं हुत्वा ध्रुवेस्याज्यं गृहीत्वा जुहोति। यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेव तेनारभते॥
पंचकपालः पुरोडाशो भवतीति। इतः परं पुनराधेयानीयेष्टिः। तस्यां प्रधानं हविः पंचकपालः पुरोडाशः। इयमिष्टिः पुनराधे
येष्टिवत्सर्वं कालाभवति। पंच पदा पंक्तिः पांक्तो यज्ञो यज्ञस्यैवाप्त्यै इति व्याख्यातं॥ यद्यष्टाकपाल इति।
यद्युदेति। आग्नेय अयानीति पक्षान्तरं संपादकानीति व्याख्यातं॥ पौर्णमासमेव तं त्रंभवतीति। वचनेनातिदेशः पौर्णमा
सतंत्रस्याष्टाकपालपक्षोप्रतिष्ठा वै पौर्णमासं प्रतिष्ठिता एवेति प्रशंसाति॥ इदं त्वेव प्रस्तुतं पुनराधेयस्य रूपमिति। अथ
तमन्येति प्रथमात्तृतीये हविषो द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्विष्टकृत इति यत्सदयं क्रियायाज्यापुरोनुवाक्यास्तेष्वेवव्यतिषक्ताइ
तीदं प्रस्तुतं पुनराधेयस्य रूपं। एवं पुनराधेयस्य कीर्तनात्सामिधेन्यः पंचदशविभक्तिभिः प्रयाजा अनुयाजान्यजतीति। तत्रे
नपादग्निमिलोअग्निना बर्हिरग्न इति देवं बर्हिरग्ने वसुवने देवो नराशंसोग्नौ वसुवन इति भवति। तथा वार्त्रघ्नः पूर्वे
आज्यभागावग्नआयाहि वीतये अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्येवमानांयेति तयोः पांसुत्वमिति भवति। तस्यां संस्थितायां यजमान इति। सोदवसा
नीयायदैवसमाप्नोति तदा यजमानोग्निहोत्रं जुहोति। हि यस्मात्संस्थिते अग्न्याधेये अग्निहोत्रं हूयते। तस्मात्तस्यां संस्थितायां
यजमानोग्निहोत्रं जुहुयादिति। यदा सायंकालसंनिहितासमाप्ता तदानित्याग्निहोत्रारंभो नयाग्निस्थिति। सायंकाले एवेयं कर्त

ख्या। सायंकालाग्निके मेष्येवे। पञ्चः शारवापौर्वे सत्यवर्चा प्रणाकृतिरिवेति प दुष्टदे दैवसानीयासंस्थानिमित्रा सायम्मा
कृतिर्न भवति। यदेदं दैवसानीयासायंकालात्प्राक् सांग्राहिव्यवधाने समाप्नोति तदा संस्थानिमित्रा सायम्मा कृतिः एव कर्त
व्या इति साग्निहोत्रारंभः इष्यागिति न्यायं मन्यन्ते। द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तौ मंगलत्वसूचनाय॥ ज्योतिष्टोमो वाजपेयात
कत्र्यासतो यो मान्तकष्माक्ति तत्र होतायामस्यास्याशास्त्रायां वहति चतुरहावान्यात्तोर्यामस्यातिरिक्तो व्यापिभवंतीति।
वाजपेयस्य महाकौषीतकिब्राह्मणे कृतत्वमस्ति। एतदुभयं यंत्रो तेविवरीतव्यं नाधुना मध्ये दिसृष्य पातातत्कृतं कार्ष्य
स्यावशिष्टशेषतन्नेशोभते इति॥ ॥इति श्रीमन्माधवभट्टात्मजविनायकभट्टकृते कौषीतकिब्राह्मणभाष्ये अष्टादशो
ध्यायः॥ ॥ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपेरन्निति। अतः परं स्मृतिः संवत्सरसत्रमाह॥ संवत्सरसत्रे हि चतुर्विंशषडभि
प्लवाः। षडहाभ्यामित्यत्र पःस्वरसामानो विषुवान्विश्वजिदूर्ध्वं दोमा दशममहरिति द्वादशाएकाहे चाहीनेषु सत्रेषु
चोपयुज्यते। एतेषु मध्ये शास्त्रांतरे केषांचित्सत्यग्निविनियोगोऽप्यस्ति। द्विरात्रप्रभृतयो हीनाद्वादशाहपर्यंता द्वादशाहप्र
भृतीनि सत्राणि तथैकाहा अपि बहवः सम महर्गणासुपजीवंतीति स्मृतिः संवत्सरसत्रमुखेनैतं पश्चादहर्गणांविशदय
ति। एकाहाश्च कर्तकाः प्रायः केचिद्विकृतेकामहाकौषीतकीयब्राह्मणानुसारेणसूत्रे उक्ताः। अहीना एककर्तृकादिके राम. ३३

कर्तृका अत्र दीक्षितादीक्षितं या जयन्ति। अहीनैर्यजेयाजयेरन्निति॥ एकाहाहीनसत्राणामिति कर्तव्यतात्वं भवत्याव
कृष्यारेव क्रमः कल्पकारैः संगृहीताः। ते वै इति तच्च दः शरतं तरप्रसिद्धाधिकारिनिर्देशार्थः। सप्तदशावराः सत्रमासी
रन्नृद्धिकामाः सत्रमासीरन् प्रजातिर्षेति हवाएते यएतानि रात्रीरुपयंतिब्रह्मवर्चसेनोत्तरा भवंतीति स्मृति प्रसिद्धाः।
ते दीक्षिष्यमाणा अत्र कृतदीक्षा अग्नीन् संनिवपेत्। एकत्रः कुर्वंति। अग्निष्टोमं भवति। शतपथोऽप्ययपदहरेषां दीक्षा
समग्रीक्रमाणे स्वो पसमायंति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवंति। गृहपतिरेव प्रथमोऽमंथते मध्यं प्रति शालायाइ तासकेर्वै
कमेवो ल्मुकमादायो प समायंति गृहपतेर्गार्हपत्यं समस्तादृहपतेरेव गार्हपत्याहवनीयं दीक्षंते ते षांसमानत्राहवनी
यो नानागार्हपत्या इति पहुं लिंदिद्धोक्तो द्वितीयः पहुः गृहपतेरेवाहरण्याः संवदन्ते यद्दतो प्रिजनिष्यते सनः सदस्य देनेनय
शेनजेष्यामो नेन संत्रे णालनः सहेति गृहपतेररण्योर्यथाक्रमं सर्वाग्नीन्समारोप्य साधारणस्य गार्हपत्यस्य मंथनेनौसा
दनं। तत्ती यो वक्ष्यते। अर्थैतान् संनिवपनीयामिति। अयेति प्रस्तुताधिकारार्थानानंतर्यार्थः। ते प्रस्तुता अग्निहोत्रपार्थि
नः। एतान् संनिवपनीयासंनिवपनप्रयोजनं संनिवपनशब्दात्प्रयोजनमिति स्पर्धयत्प्रत्ययः। अत्र तु प्रवचनादिस्मष्टई
ति। इष्टिं तन्वते। संनिवपात्र कृष्यपकृष्यगण्याय इति इष्यक्षिष्यगिष्टिंतन्वते। बहुवचनेनकर्तृगणो बहुत्वार्थं नतु बहु

३४ नांकरोति तांवीसत्राहुदवा यष्टव्य शम्नीयेन पशुनेष्टिर्वितिवत्॥२८॥ यश्चमनीये प्रमिष्टय स्मात्प्रयक्षाः करोति तं तद्दिहाप्ति॥ तेऽग्रेपे
व्रतस्तराहुते इति॥ अष्टाकपालः पुरोलाशो हविर्ब्राह्मणा नाग्निर्देवता प्रथमो भागः॥ एकादशकपालः पुरोलाशो हविः कृत्वा
नाग्निर्देवताऽयं द्वितीयो भागः॥ द्वादशकपालः पुरोलाशो हविः कृत्वा मद्रग्निर्देवता यं तृतीयो भागः॥ इति त्रिकप्रधानेयमि
ष्टिः॥ तत्र मन्देवतासंयोग प्रकारेण यजमानाः ब्रह्म कृत्वे एव समारोहं तिसमा स्रयंति॥ ताभ्यां ब्रह्म कृत्वाभ्यामेन तत्वेव तत्संरंस
त्रं स्वस्ति निर्दिघ्रंव रंति॥ बहूनां चेष्यमाणानामिति॥ इयमिष्टिर्बहूनां चेष्यमाणानां संनिदधनीये तनुपीदेन सेवे वेक
स्य चेष्यमाणस्या वा संभरणीयोश्वासंभरणाप्रेको जनाः साप्तिदीक्षिष्यमाणस्य दीक्षातः प्रागेवोडरवासंभरणांदीक्षायां
प जमानाः पदंडप्रसनात्प्राक्क्रियते यावदीक्षमुख्योग्निरुत्पादितो ध्रियते तेन तदेयमिष्टिः स्यात्र त्रिसंदीक्षिष्यमा
णस्य फलं॥ भिन्नेकाले प्रागित्यर्थः॥ १॥ अथ तेन प्राजापत्येन पशुनेति॥ वपनांगं पशुर्विधीयते इस्यनंतरं संनिहि
तविधानेने तेन प्राजापत्येन पशुनायजेतेत्येकमेदेको यजनेव हवमेभिलितासहयजतेनेष्टिवत्प्रयत्नः प्रयत्ना
पम्पुर्थ्यं पूर्वमग्निसंनिवापविधानात्॥ शतपथ्ये॥ ग्रह्यतेरेवारराणाः संवदंतेयदुतोग्निर्मनिष्यते स नः सहयपदेनेतप रा.म.
तेनतेष्यामोनेन पशु वंधेनेति विशिष्य पशुबंधे प्रोक्तं॥ तेषांपदितरदहृदीक्षान समेति अरणिष्वेवाग्नीन्त्स्यशिभज्य ३४

समारोह्य पयाययंति पुरेत्य नुद्धति॥ अथ यदहरेषां दीक्षा समेति तीत्यादिशर्वोक्तं॥ तृतीयः प्रदत्तः गहइपतिरेव प्रथमो मंथयते यतेरप
र्युपविशपत्नयं ते तेजातं तान्तमेवानुप्रहरंति गृहपतेर्गार्हपत्यमिति॥ अत्र उपहरेसंवादाभावः॥ अथ यो अग्निसंनिवापात्प्राजापत्यः पशुः
स हम वति॥ मंगलावरणमिदमितिवुशंसति प्रजापतीतिनाप्रसूता प्रवर्जिता इमं संवत्सरं स्वस्ति निर्दिघ्रंस मन्नुवामहा इति॥ तस्य
हे केवाय व्यंप शुपुरोलाशमिति॥ तस्य प्राजापत्यस्य पशोः पशुपुरोलाशं वायुदेवतमेके कुर्वतिपरे प्राजापत्यमेव। एतहे प्रजापतेः प्र
त्यक्षं रूपंपद्वायुरिति॥ अग्नयेयुद्ध हेके काम्यायेति। एके अग्नये कामाय पशुं कुर्वंति॥ उद्देत्यमिमत्यनाद रणयान्त्र्यग्निर्वै कामो देवानां
मीश्वरः सोर्वेष्वामेव देवानां प्रीत्ये इति॥ तस्य हेके वैश्वानरीयमिति॥ तस्य कामाग्नेय पशोः पशुपुरोलाशं वैश्वानरीयं कुर्वंति॥ अग्ने सो वै
वैश्वानरोयो सो तपति तमेव प्रीणन पुरोलाशेन प्रीणंति॥ तेपुरस्तादेवेति॥ ते वसंतात्पुरस्ताद्देवदीक्षाः प्रसवा वस्तु ताहानिव कुर्वंते॥ तैष
स्यपौष मासस्यामावास्याया एकाहे तीते उपरिष्टाद्द्वितीयायां दीक्षेरन्माघस्य वेसा कुराक्रतस्य पक्षारंभो मासङ् त्याग्निरंतरत्रमा
स्य॥ तडुमयं च्युदितं तविशेषत उदितं स्मृतिपुष्पोषेवा माघेवा संवत्सरारंभ इति॥ तैष स्यत्वेवोदितं तरमिवाइष्टतरो पंपक्षः॥ तरतं त्रयो
दश मध्ये च रमधि कच्चरंमा सममावुवं त्येता वाद्वै संवत्सरो यदेष त्रयोदशो मासः॥ तदत्रैव सर्वः संवत्सर आस्तो भवति॥ स प्रत्यक्षं दीक्षा
द्वादशेषपसदङ्सेको मासः द्वादशमासाः सुत्या इति सर्वः संवत्सरः॥२॥ स यदे माघस्य मावास्या मावास्यायामुपवसतीति॥ स संवत्स

३५ रः संवत्सरात्मा सूर्य्यो माघस्यामावास्यायामुपवसति चलितात् तिष्ठति नाग्रे चलति। उदङ्ङावर्त्स्यन्नेव। चांद्रो मासः कृष्णप्रतिपदारंभः शु
क्लप्रतिपदारंभो वा। सौरो मासः संक्रांतिमारभ्य संक्रांतिपर्य्यन्तः। एवं मलमासो यत्र भवति न तत्र संक्रांतिः प्रतिपदि भवति। एतत्तत्र
यति सूक्तिः। तेषु मासेष्वधिकमासतया पतितः पञ्चदशो माघस्यामावास्यायामुदङ्ङावर्त्स्यन्निति पुरुक्तं॥ उपेमे वसंति। प्रायणीयेनेति। इमे सत्त्रि
ण उपवसंति उपसद्भिरितान्येन वर्त्तंति प्रायणीयेनातिरात्रेणोपसमारणाः। तदानीमेवं संवत्सरं प्रथममाप्नुवंति। प्रथममिति क्रि
याविशेषणं। अथ घर्मरूपं संवत्सरस्य प्रवृत्तत्वमुख्यता॥ तं चतुर्विंशेनारभंत इति। प्रायणीयातिरात्रानंतरं चतुर्विंशेनाह्नारभंते। तदा
रंभणीयस्यास्य चतुर्विंशस्याह्नः आरंभणीयत्वं व्यवह्रियते॥ सप्तरात्रमासानुदञ्चतीति। स संवत्सरस्य सूर्य्यरूपस्य कालस्य यत्तस्य
वसमानात् प्रवृत्तिरित्यर्थं तेन ऊर्द्ध्वः षडहा ज्योतिः प्रथममहरित्यक्रमेणाभिप्लवाभ्यासत्वात् ततः प्रथममहरित्यक्रमेणा
पृष्ठ्यः षडह एक इत्येवमेको मासस्त्रिंशताहोभिः। अनयैवावृत्त्या पंचमासाः। षष्ठे मासे त्रीनभिप्लवानुपेत्य पृष्ठ्यमेकमु
पयंति। ततोऽभिजित्ततस्त्रयः स्वरसामान इत्येको मासो द्वाविंशत्यहोभिः सप्तरात्रमासानुदञ्चित्वा तिष्ठते दक्षिणावर्त्स्यन्निति।
स संवत्सरात्मा सूर्य्यः षण्मासानुदङ्ङ्त्वा तिष्ठते नाग्रे चरति दक्षिणावर्त्स्यन्निति। प्रकाशनेति ष्ठत इत्यात्मनेपदं। वृद्धाः स्य सप्तो ति
तिपरस्मैपदं। दक्षिणादाजितिसत्तम्यंतात् द्वाच्॥ उपेमे वसंति वैषुवतीयेनेति। इमे सत्त्रिण उपवसंति। षडहान्नूर्द्ध्वं परितान्ति यंतिवै राम. ३५

षुवतीयेनाह्नाव समारणाः। मध्ये एकं वैषुवतीयमहर्भवति। तदानीमेनं संवत्सरं द्वितीयं द्वितीयवारमाप्नुवंतीति क्रियाविशेषणं॥
सप्तरात्रमासानुदक्षिणेतीति। स संवत्सरात्मा सूर्य्यः षण्मासान्दक्षिणेनेति तं संवत्सरं सत्त्रमहा वर्तैः षडहैरनुयंति विषुवतः प्र
भृत्यांति प्राप्नुवंति सत्त्रिणः। आवृत्ताः षडहा पृष्ठ्यक्रमेण द्वितीयप्रकारेण एवं पृष्ठ्यमात्स्वरसामानस्ततोऽभिजितः स्थाने विश्व
जिता। ततोऽपृष्ठ्यक्रमेण अष्टौ षडहस्त्रयोऽभिप्लवा इत्येको मासोऽष्टाविंशत्यहोभिः। तत एकः पृष्ठ्यः षडहः ऋतात्रयोऽभिप्लवाः ष
डहा इत्येको मासस्त्रिंशताहोभिः। अनेनैव पृष्ठ्यक्रमावृत्त्या द्वितीयाहनीवृत्तावेमासाः। ततस्त्रयोऽभिप्लवास्ततो आयुरेकः। गौरेकः
पृष्ठ्यः षडहस्त्रयमूर्द्ध्वेभ्यो मासः अविवाक्यं दशममहरित्येवं मासवृत्त्या पंचमः इति। एवं द्वे अहनी आद्ये उक्ते अंते चैव द्वे वर्तेते इति सिद्धाः
षण्मासाः॥ सप्तरात्रमासानुदक्षिणेत्वा तिष्ठत उदङ्ङावर्त्स्यन्निति। स संवत्सरात्मा सूर्य्यः षण्मासान्दक्षिणेत्वा तिष्ठते नाग्रे चरति। पु
नरुदङ्ङावर्त्स्यन्नेव॥ उपेमे वसंति महाव्रतीयेनेति। इमे सत्त्रिण उपवसंति षडहानावृत्ताश्चरित्वा तिष्ठंति महाव्रतीयेनाह्नायस
मारणाः। ततो महाव्रतीयमेकमहर्भवति। ततोऽनंतरमुदयनीयातिरात्राख्यं प्रायणीयातिरात्रतुल्यमेकमहः। उभयतोऽतिरात्रं सत्त्र
मिति शाखांतरात्। तदानीमेनं संवत्सरं तृतीयं तृतीयवारमाप्नुवंति। त्रिवारं साम्यस्यार्थवादः। तं त्रिराप्नुवंति त्रेधाविहितमा
दिमध्यावसानेषु॥ चतुर्विंशेनोत्सृजतः संवत्सरस्ततः संवत्सरस्यैवाप्त्यै यजन्त्ये वं सिद्धे पुरुक्तमिदं। तद्वृत्तै षापियद्गाप्यागीयतेऽ

३६ ति। एषा सूर्य्यार्थानुसारिणी गाथा यावज्जगाथा गीयते न्यग्राखायां सूर्य्यो निसः सदावर्त्ती सन्नहोरात्राणि दिदधत्सरामा सो सङ्किरणेति
षलुदंडेति। मासइतिद्वितीयाबहुवचनं। पद्धत्रोमासस्तद्धरित्यंत लोपः। उरणीवाः कीटोजूर्य्योलालाइवा उर्णावाइतिकिं बंतं। जू
रीजा नोमा प्रापणे। संपश्याद्भिभ्यः द्विबिलिकर्म्मणि क्विश्वाजूर्य्यइति पायंत इति जुरक्षा प्रा स्पेत्फद्रुकं त्सोनिगछं सोलालाः। ता
यथाकीटेविदधाति तद्वत्सूर्य्यो होरात्राणि प्रकृत्यसंदू रंभ्रु विदधातीत्यर्थः। इयं सूर्य्यगाथा यत्र विषयत्वेन स्कन्नोगीता तेन
यतस्य सूर्य्यस्य च साम्यमत्रापीति संमतिः। गाथायां सूर्य्येव्याचुष्टे। द्विनिष्क्रितमेषसूर्य्यो यज्ञमुखरामा सानुदंडेति षट्द्विणाग्र
जंतं दक्षिणास्यामिति॥ तद्दैनतस्मिन्काले दीक्षेरन्निति। तेषस्या माघस्यायाएकाष्टउपरिष्टाद्दीक्षेरन्नमाघस्यवेति कालद्वयमु
क्तं तत्रविशेषमाह। अन्नैवं विधेको युक्तः। यदितत्कालद्वयं पर्वपक्षी ह्यायमेव सिद्धांतोभिप्रेतः स्यात्तर्हि मध्येक्लृप्तः क्लृप्ति दर्शनी
यात्तस्यात्। अक्लृप्तं क्लृप्तिदर्शनेनैवं गम्यते नियमस्य निषेधोयामिति। तदितितस्लावांतरे छ्यं॥ तस्मिन्नेव काले न दीक्षेरन्निति।
अन्नार्थवादेन निंदार्थः। अनागते सस्यं भवति दहरकाशायत्वान्यहानि भवंति संवेपमानात्र वभृथादुदायंति तस्मात् दन्नदीक्षे
रन्निति॥ चैत्रस्या मावास्यायाएकाष्टउपरिष्टाद्दीक्षेरन्निति। अत्रप्रशंसार्थोर्थवादः। आगते सस्यं भवति महान्त्यहानि भवंति अ
संवेपमाना अवभृथादुदायंति॥ तस्माद्देतत्स्थितं॥ ३॥ अथैते नामग्निचित्या यांपंचहविषमिति। अथेति विशेषाधिकारार्थः। अग्नि राम· ३६

३७ यत्रछंदांसि स्वैनैव छंदसा तत्तेनप्रकारेणायीमगायंति॥ अथयचिन्वंतियावदहं कामयंतइति। यावत्तामक्रांसमाहोरायावदह
मितिसंख्याश्वर्वो द्विगुः। अथेति प्रणायनानंतरं यावदहं यावंतकक्कद्विनानिकामयंते तावत्स्वर्गः सुचिन्वंति। यद्यपिगा
वामयनोपक्रममिदं सुचयते पथापिचयनस्येदमवांतरप्रकरणमथैतामग्निचित्यापामित्यारभ्यप्रवृत्तं। गवामयनादन्य
त्रापुषस्थितमित्यनेनज्ञापितं। अग्निष्टोमत्रयमप्रयोगादन्यत्र विकल्पेनचयनं भवति। समहाव्रतेयागेनियमेन
चयनं। तत्रद्वादशाहात्प्राक्तिस्त्र उपसदः कचित्षड्उपसदः द्वादशोहे गवामयने च द्वादश। कदिवत्तरोमासानुप
सदः कचित्संवत्सरमुपसदः सर्वत्रचितयः पंचैवतासांपर्यायोगं विभज्यतेतव्याडकाः। शाखांतरे। अत्राग्नुसंदेहे योगक्र
याद्द्वदहंकामयंतइतिपंचवस्तुचितिविशिष्टकाप्रदर्शनार्थ्यशातपथः। अथयजुष्मतोदर्भस्तंभोलोगेष्टकाः पुष्करपर्णं र
क्मपुरुषोस्रुचौ स्वयमातृण्णाद्दूर्वेष्टकाद्विपज्जेरतः सिचौविषचज्योतिरिकृतव्ये अषाढाकूर्म्मोउलूखलमुसलेउखापंच
पशुशीर्षाणिपंचदशापस्याः पंचाशत्प्राणभृतः स्त्राद्वाभ्यांनशतमितिप्रथमादितिः। आसांमध्येकुशसंख्याद्येषोने
ष्टकापर्वीताः। द्विसाहस्रीप्रथमालोकंपृणानांपंचाशद्विना॥ सार्द्धानितिषोडशशतानि। पादभागाः। लोकंपृणाः। दे
शतेअष्टत्रिंशदधिकेपंचमालोकंपृणाः। एकचत्वारिंशद्वंद्वशालोकंपृणाः। एकसप्ततिःपर्यायजुष्मत्यः। चतस्रोद्वितीयायजु

चित्सायां दीक्षणीयामेतामिष्टिं पंचहविषमेके त्वच्चेते पंचपदा पंक्तिरित्यादिव्याख्यातं।अत्र पक्षे आग्नावैष्णव्येकादशकपाला प्रो
तित्यामप्ये आग्नातिथ्यायामेवकारकरणादस्यामिष्टौ आग्नावैष्णवानंतरीयं पशुं तरमंगीकृत्यमनयाप्यारब्धेतिगम्यते त्रिहविष्केय
मिति।आग्नावैष्णवो वैश्वानरीय आदित्येभ्य इतीत्रीरि।अदितये चतुर्थः पंचमः सरस्वत्यै।अथैषैतामातिथ्यां।अथैतत्कार्यं।
अग्निचित्यायामातिथ्यामेतामिष्टिं पंचहविषमेवैके नन्वते।एवकारकरणं प्राकृतान्यो यमेव परुः प्राग्वंतरे नदीक्षणी
यावत्सद्धांतरमिति सूचनार्थं।पंचपदा पंक्तिरित्यादिव्याख्यातं।अत्रैषैतावद्ब्रवीरिति।द्वादशोपसदिनानि तथा माघदिने प्रा
यणीयेष्टितः पूर्वं गार्हपत्यचितिः।एकविंशत्येष्टकाभिर्वर्तुला।प्रायणीयानंतः पश्चादाहवनीयचित्यहलकर्षणादिकं कर्म।उप
सदंते चयनं।तत्रेष्टकानां प्रणायनं।चित्सर्पा इष्टकाश्चितय इति चितिष्पः प्रणीयमाना ध्योतुक्लृप्तात्पद्यु पर्युणाप्रेषितः बहु
ष्टीरेता रूपेणान्वाह।बह्वीरग्नयो वा आपस्तु ताः।बह्वीरयस्त्वग्नीन्प्रणयंति।अप्स्वर्पा इष्टका अग्नयो बह्वीरिष्टकाः प्रणयंति॥
तावैवतत्स्व इति।तारूपं चमत्तत्सोमवंति।पुरीष्यासोऽग्नयः प्रोक्तेऽग्नयो बह्वीरिष्टकाः प्रणयंति॥तावेवतत्स्व इति।तारूपचम
त्तसोमवंति।पुरीष्यासोऽग्नयः प्रोक्तेऽग्नयोऽग्निषु विश्वेभिरग्नेअग्निभिरग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येतामेवतत्स्व उपासंस्कृतु अनुवच
स्माद्ददुत्समेतीपत्तुष्टयं वा इदं सर्वमित्यादिव्याख्यातं॥त्रिःप्रथममेषेति।प्रागप्रमन्वाह सोति।अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो वा अग्निर्

२१

ष्मतः।आहवनीये लोकंपृणानामेकविंशतिं गार्हपत्ये द्वाभ्यां नाशीतिर्धिष्ण्येष्वाहवनीय इतराः॥एवमाहवनीये प्रथमायां चितौ
चतुरधिका द्विसहस्री द्विपादोने।यजुष्मत्यः।ए[illegible]कविंशतिर्गार्हपत्ये द्वाभ्यां नाशीतिर्धिष्ण्येष्वित्यधिका॥पूर्ववद
वति।अथ द्वितीयचितौ।द्वाविंशतिर्जंघामात्र्यो लोकंपृणाः।द्वे यजुष्मत्यः।चतुर्विंशतिः पद्या लोकंपृणाः।चतुर्दश यजुष्मत्य
ः।चतुर्विंशार्द्धपद्या लोकंपृणाः।सप्तदश यजुष्मत्यः।चतुस्त्रिंशत्त्रियाहिराप्यो लोकंपृणाः।पंचचत्वारिंशदध्यर्द्धा लोकंपृणाः।
सप्तदश यजुष्मत्यः।अष्टादशशतानि पंचाधिकानि पादभागा लोकंपृणाः।षडर्द्धपादभागा लोकंपृणाः।एवं द्वितीयायां चितौ
नवन्यूना द्विसहस्री।तृतीयचितौ द्विशतेऽष्टत्रिंशदधिके पद्या लोकंपृणाः।षष्टिर्यजुष्मत्यः।विंशतिरर्द्धपद्या लोकंपृणा
ः।दशयजुष्मत्यः।चत्वारो द्वहस्त्यो लोकंपृणाः।षोडशशतानि साष्टाशीतिकानि पादभागा लोकंपृणाः।एवं तृतीयायां चि
तौ विंशत्यधिका द्विसहस्री।चतुर्थ्यां चितौ द्वे पद्ये लोकंपृणे।सप्तविंशतिर्यजुष्मत्यः।चतुर्विंशतिरर्द्धपद्या लोकंपृणाः।सो
डश यजुष्मत्यः।द्वाविंशतिर्जंघामात्र्यो लोकंपृणाः।चतस्रो यजुष्मत्यः।एकोनपंचाशदध्यर्द्धो द्यो लोकंपृणाः।द्वे बृह
त्यौ लोकंपृणे।षट्त्रिंशत्त्रियाहिराप्यो लोकंपृणाः।अष्टादशशतानि नवाधिका पादभागा लोकंपृणाः।षडर्द्धपादभागा
लोकंपृणाः।एवं चतुर्थ्यां चितौ त्रिन्यूना द्विसहस्री।पंचम्यां चितौ पद्या नवाशीतिर्यजुष्मत्यः।अर्द्धपद्याः पंचचत्वारिंश

३८ यजुष्मत्यः। द्वाविंशतिः शतपनिषस्यधिकानि पादभागालोकंष्टकाः। षट्पंचाशद्धा। अयुतं च सहस्रं च शतमेकोनसप्ततिः सं
ख्येष्वाच्चयनीयस्यारिष्टकानां विनिर्दिष्टा। समचतुरस्राणां दृश्यस्यष्यंगुलानां षट्त्रिंशद्दशचतुर्विंशतीनां पादभा
मयघा जंघामात्री बृहत्यः। तिर्यग्भागेऽकार्द्धेन दैर्घ्यसमेनार्द्धपादभागार्द्धपघार्द्धबृहत्या। जंघामात्री तुल्योदैर्घ्येति
र्य्यग्द्वादशाभिरंगुलैरध्यर्द्धा। बृहती तुल्यादैर्घ्यमेति र्यग्द्वादशभिरंगुलैस्त्रिपादिका॥ ॥ पंचविंशिष्टकानामेकविंशति
र्मध्ये द्वे वक्राः। तासां मानं षट्सप्ततत्रिंशदंगुलं मंडलाकारं तन्मध्ये द्वाचत्वारिंशदंगुलमभ्यंतरं चतुरस्रं षोडशपदं विभज्य ताभ्यो
त्याबाह्यमंडलेयोज्याः एवमेष्टो भागा भवंति। तन्मानं वक्राणां एकैकावक्रेष्टका। चतुर्विंशत्यंगुलकामध्येंतः सं--गुला॥
चतुर्दशांगुला श्रोणेऽधमेष्टविंशदंगुला। श्रोणो तिलद्वयं वर्द्धो धमेसार्द्धतिलद्वयं। एवं चतुर्थो भागास्तिलः। अथ्रेष्येनं संचि
तं सामभिरिति। एतं संचितं परिषद् रौहिणमिष्टकासमुदायं सामभिः परिष्टुवंति। ततो होतारमाह। अधिष्णुरेव गानक
र्त्री रेष्वेषदातारं सामगेः प्रयोजककर्तृभिर्विद्धवचनं॥ अग्न्युक्थमनुजपेत्। अनेनैवेषराप्रेष्यहोतुः कर्मोपलक्षते। तथा
स्वांतरीयं कल्पसूत्रे उक्तं। वित्यस्यपश्चादुपविश्य कायेयसूक्तं शंसत्येनानाकृयसज्यकानुशंसतीति। अनयोः साधक
हेतन्योक्रियमाणयोः पतिष्ठवानुशंसनयोरर्थवादः। एवं संचितः समुदायोयं ततः सर्वदेवानां रूपो भवति अपहेतुर्भवति त रा०म० ३८

मेवैतच्छमयति। मुख्यो होता तेनाच। तत्याप्रशंसपावोग्नः शाम्यति॥ निरुक्तं वैश्वानरं यजतीति। उपसदं त्योर्दिने प्रवर्ग्योपनेग्नि
प्रणयने हुतेग्नावध्वर्य्युर्वा होमा विहिताः। उपस्थानादिर्वा। तदंते पुरोडाशेन निरुक्तं निर्गुणं वैश्वानरं यजति निरुक्तो ह्येष तदा भव
तियदाग्नीन्वाधयंति। तत्कोवैश्वानर इति यास्केप्याग्निः सूर्य इति वैश्वानर उक्तस्तथा सति यत्र सूर्य्यशंका तन्निरासार्थमग्नये
वैश्वानरायेति श्रुतिराह। यथा पुनराधेयेऽग्नयेपत्न्वैविधात्सूर्य्यशंका तथा सर्वदेवत्वाद्धविःषु सूर्य्यशंका। अत्र त्वग्नेः स्पष्ट इति
नाग्निविशेषणं श्रुतिभिः क्रमं विधत्ते। अथ यात इति वपनसंबंधिविशेषकर्मगणाद्ध्रुवमेकाहिकं प्राकृतं कर्मणा तदेव दर्श
पति। हविर्द्धानयोः प्रवर्त्तनमग्नीषोमयोः प्रणयनमग्नीषोमीयः पशुरिति। तस्योक्तं ब्राह्मणमिति एकाहिकं कर्मणो यो योर्थवादः
सर्वास्मिन्क्रमेप्यर्थवाद इत्यर्थः॥ अथाग्नीषोमीयस्य पशुपुरोलाशमिति। अथेति चयनाधिकारार्थः। वपेग्नीषोमीय
स्य पशोः पशुपुरोलाशमनु विपश्चाद्दशाग्रहं तिदेवताभ्यो देवताविशेषेभ्यो हवींषि निर्वपंति। एता ह वै देवताः सर्वानां सो
माभिषवानामीशते। अत्र चश्रीरांतिता देवता अत्रश्रीताः सर्वान्वस्वेति अत्र स्तुतान्यपि सर्वाण्यनुस्तुवते। तस्माद्देवस्वो देवेभ्यः
सुनंतीति देवस्व इति। नन्वेवं पशुनाभादेपि देवस्वो भवेत्। न। अत्र यमर्थः। चयने स्थानस्थानां पांसस्त्या सोमयागा अ
पि सर्वाणि एव सुक्ता इत्यतो प्यामश्च चयनशेषे केनतत्त्वार्थवादेनोत्तरं। येन क्रियंते तेनैते सर्वे संपादिता भवंतीति चयनसंबंधे

नैवस्तुतिः। एतमेवार्थं विशदयति। तादेवतान्वेष्टो भवंत्येताभिर्वै देवाः सर्वा अष्टीः व्याप्तिः सोमयागसंबंधिनीर्वाप्नुवंतनयो
ऐवैतद्यजमाना एताभिरेव देवताभिः सर्वा अष्टी [illegible] मिहत्र सोमयागव्याप्तीरश्नुवते। अष्टौ विशे
षतः सगुणाः कल्पसूत्रोक्ताः॥ अत्र हैके सर्वपृष्ठापेहवींषीति। अत्र स्यां शाखायामेकवचननिर्देशादेकासर्वपृष्ठाख्या देवता
दशहवींष्येकस्याया इति प्राप्नोति। एकयहरणान्न्यपि विकल्पेन प्राप्नुवंति। परं त्वनयाशाखयाहविर्विशेषांश्चपरशाखाभ्य
रणीयात स्यां देवताभिरुत्पत्तिशिष्टाभिः संबद्धानि हवींषीति मुख्यान्यरदातुमशक्यानि। ततस्तदेवतासंबंधापरित्यागेनसर्व
पृष्ठेतिशासांप्रत्येकं नाम। एतन्नाममतासामेकोक्तिनिर्देशार्थं नदेवतात्वोपयोगि विशेषणं परशाखानुसरणात्। एवमे
कद्वत्पक्तिः स्नत्रा व्यवनिर्विकल्पार्था। अनेनाशयेन कल्पसूत्रे उक्तं। सर्वपृष्ठाहवींषि देति। तस्मादग्नीद्रादयो गुणाविशिष्टा
दशदेवताः। पूर्वत्रदेवत्वपदंतु देवतात्वोपयोगिविशेषणमेकोक्तिनिर्देशार्थं वा। सर्वं वा अग्निचित्याग्निः संभृणाः। सर्वं
पृष्ठमस्यामिति व्युत्पत्त्या सर्वपृष्ठापि सर्वमित्याभिप्रेत्याह। सर्वेण सर्वमाप्नवामेति॥ तानि वैदर्शहवींषीति। अग्न्ये वा संतिका
येत्यादिना कल्पसूत्रे परशाखोपजीवनेन निर्दिष्टानि। दशदशिनीरित्यादि व्याख्यातं॥ अथ पशुचं तियावदहं कामयंतेतर
ति। यावदहं कामयंते तावत्पशुचं तीत्यनेनैतत्स्तूयते। न केवलं गवामयनस्येवेदं प्रकरणं किंतु गवामयनमुख्यनाहगणा

येप्रदर्श्यते। तेनेमान्यहानि यत्र भवंति तत्तद्गवामयनवद्विकृतित्वाभावेपि धर्मान्तरस्तातिः। अतस्वोक्तं कल्पसूत्रे। इत्येकान्नपंचाशद्रा
त्रः संवत्सरसंमित इति॥॥ अथ यान्त्वंध्यस्य वपायां संस्थितायामिति। अग्निचित्यायां यज्ञे विशेषाः सुत्याहांते वभृथोदयनी
येस्यनंतरमनूबंध्याख्यः पशुर्यागो यदा क्रियते तस्य वपायां संस्थितायामिति। अग्निचित्यायां यज्ञे विशेषाः सुत्याहांते वभृथोदय
नीयेष्ट्यनंतरमनूबंध्याख्यः पशुर्यागो यदा क्रियते तस्य वपायां संस्थितायां वपांते वभृथोदयनीयेष्ट्यनंतरमनूबंध्याख्यः
पशुर्यागो यदा क्रियते तस्य वपायां संस्थितायां वपांते कर्मणि संस्थिते तत्पदेवत्येन पशुना पशुद्रव्येण यागेन चरंति। मध्ये
पुच्छान्तस्यार्थवादः। रेतः सिक्तिर्वै त्वाष्ट्र इति। त्वष्टा हि रूपाणि मुखत इति निर्वचनेन रेतःसिक्तिरूपत्वं॥ पत्नीशाले चरंति। तातिप्रणी
तेचयनाभ्यो चरंति किंतु पत्नीशालेशालामुखीयआहवनीयः प्राग्वंशे गार्हपत्य मध्यस्थो दक्षिणाग्निरित्येवं चरंति। अ
ग्न्यन्वाधानप्रभृति पर्यग्निकरणांताः पशुकाः पदार्थाः। पत्नीनामभिप्रमारोणरूपः। अग्निर्देवानां अयवर इति तिस्रो व्याह। उपांशु
यादि गुप्रभृतीनां त्यागः। उत्तमप्रयाजस्य त्यागः। पत्नीषु वैरेतः सिच्यते॥ उपांशु चरंति। धर्मविधिः। रेतः सिक्तिर्वै त्वाष्ट्र उपां
शु वै रेतः सिच्यते। पर्यग्निकृतमुत्सृजंतीति। तं पशुं पर्यग्निकरणांतं कर्म कृत्वोत्सृजंति। अथ यत्त्वष्ट्र इत्यादिरयमुच्यते। तिप
शुयागमुपक्रांतं समापयंते। न संस्थापयंतीति। तं पशुं नमारयंति। रेतः सिक्तिर्वै त्वाष्ट्रो नेद्रेतः सिक्तं प्रराकालात्संस्थापयामेति॥

४० नद्दाक्रुर्य्यदेनेदेवतेद्वति।पर्य्यग्निकरणांतकरणादावाहनंकृतेनतुस्ववनस्पतेय्षकाम्येनेइष्टेभवतइति।उद्देशत्यागःकृतःपरंतद्दे
मदिवषयश्राद्धिःपः।प्रयाजेष्वाएतेदेवतेयजतितुहोतितत्रैवास्मिन्नेइष्टेकृतेभवतइतिप्रश्नेसा।अस्यांशाखायामेतावदेवोक्तं।शा
खांतरेतुपागांतरमात्पद्रव्यंत्विष्टदेवतंविदितं।उत्तमप्रयाजाज्यभागप्रभृतिपत्नीसंयाजांतंसांगंप्रधानमाज्येनकर्तव्यं।आज्य
भागौवार्त्रघ्नौ।सद्योयागेपौर्णमासप्रकृतित्वात्।स्विष्टकृदत्रभवति।शेषाभावात्।आज्येनशेषंसंस्थापयंतीतिपरशाखीये
नाकांतस्यार्थः।त्वाष्ट्रमित्यनुवर्त्यते।शेषमितिशिष्टेतिकर्तव्यतायुक्तं।त्वाष्ट्रंपाशुमाज्येनभावयेतेति।संस्थापनमपिकृतेतिक
र्तव्यतायोग्यात्यभागेपुनरनारंभात्।अवशिष्टायाइतिकर्तव्यतायाःकरणात्।अयापुयाजाः।आज्येनपत्नीसंयाजाःऐष्टिक
सूक्तवाकपूर्वकाः।वर्हिर्होमांतमेष्टिकंकर्मवाजपेयेत्याग्नेयंऐंद्रोद्वलिःसारस्वतीमेषीमरुद्भ्यउन्नेतृभ्योवशाष्टश्रियःपंचमी
क्रतुपश्वनामितिसवनीयानाम्नूनिधायोक्तंसप्तदशप्राजापत्याःश्यामास्तूपराःलप्तदिनउपालंभ्यालाम्यामग्निकृतानुत्तर
जेतिकुल्सस्तेआलभंतइति।तत्रालंभकालस्योत्कर्षःउत्तरकालेउत्सृष्टानांसप्तदशानामालंभःनतेनत्वाष्ट्रपशुप्रयाग
इदमितिज्ञेयं॥६॥अथात्वंबंध्यस्यपशुपुरोलोशमवंचीति।अयेतिचयनाधिकारार्थोथशब्दः।सावित्रंचितेयागेअनु राम॰
बंध्यस्ययागस्यपशुपुरोलाशमनुदिपश्चाज्ञावीतिदेविकाभ्योदेवताभ्योहवींषिनिर्वपंति।देहितिप्रसिद्धोयःसोमेनयजतेरत ४०

स्ययजमानस्ययातयामानिपात्रोयामःसमयोयेषामतिव्याप्तत्वात्क्षीणशक्तित्वात्समयोपातईदृशानिछंदांसिभवंतिछंदां
सिवैदेविकास्ताश्चानुमतिकुहूरमावास्येराकासिनीवालापौर्णमास्योनेदेवाश्रयनध्यायरूपैछंदसांविभ्रमार्थधातानुछं
दसांस्त्रष्टा।ततःपंचापिदेविकाछंदसांत्वात्तनरूपकत्वाछंदांसि।तद्यद्देविकाभ्योहवींषिनिर्वपंतितयातयामस्ययजमानस्यायाम
तयामानिपुनर्यामाणिपुनरागतसमकानिभवंति।इममेवार्थप्रकारांतरेणाह।अथोइति।धीइःअनादरे।धीतोनादृतयमाण
रसोपेयंतानिधीतरसानिचाएतस्ययजमानस्यछंदांसिभवंति।यःसोमेनयजतेछंदांसिवैदेविकाइतिपूर्ववत्।तद्यद्देविका
भ्योहवींषिनिर्वपंतिछंदसामेवसरसतायाइति।देविकाशब्दस्यनिर्वचनमाह।द्वैनिद्मितंताएतास्तत्सोदेव्यायानंतरंपंच
मएषकःप्रजापतिस्तस्माद्देविकाइति।दिव्यस्यकस्यदेविकाःस्यापोःसंज्ञाछंदसोर्वकुलमितिक्लस्ःदेविकाःसंख्यास्तताःदेवि(?)
काःस्यापोःसंज्ञाछंदसोर्वकुलमितिक्लस्ःदेविकाःसंख्यास्तताःदेविकाः।अर्थआधत्रुत्तामान्यविशेषभावेनतद्धितः।तानिवै
पंचहवींषिभवंति।अनुमतिकुहूरमाराकासिनीवालीभ्योधात्रइति।पंचपदापंक्तिःपांक्तोवैयज्ञइत्यादिव्याख्यातं।अत्रनैहेके
देवीभ्योहवींषीति।एकइतिप्रजार्थ्यनविकल्पार्थः।कास्मिन्संपत्याप्रशंसति।सर्ववात्रग्निचितासर्वेणदेवीयागसम्मृद्धेन
सर्वमाप्नवामेति।तानिवैदशहवींषीति।अत्रपक्षेभ्योगोभ्यठपसेराज्ञेयेसूर्यायेदिवेद्यावापृथिवीभ्यांचेगवइति।दशाणिनीविराड्

४१ त्यादिव्याख्यातं ॥ अत्र हैके दिशामवेष्टीं कुर्वंति । अत्राप्येक इति प्रमाणार्थं नविकल्पार्थ्यः । कार्त्स्न्यं संपन्नमाप्रशंसति । सर्वं वा अग्निरिवि
त्या सर्वेण सर्वमाप्नवामेति । दिव्यं बंधेन कर्मनाम्नत्वात्कार्त्स्न्यं । इदं प्रकटं कर्मनाम न देवतात्वोपयोगि विशेषणं । एवं देविके
ति संख्याह कं न विशेषणं । देवीभ्य इति विशेषणं । कल्पसूत्रे समस्तमंत्रनिर्देशस्याभिमतत्वाद्विवेकोलक्ष्यते । तानि वैषड्देवीर्वि
ति । अग्नय इंद्राय मित्रावरुणाभ्यां बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो विसलव इति । ऋतवः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्या इति । इमानि पशु
नं त्रेधा घने तत्रायं विशेषः । नयमुतं त्रेहवींषि नोपमानानि निगमांस्तु मंते । पुरोलाशस्विष्टकृत्समवयोपि । तत्रापि निगदेन
भवति । अतुल्यानामन्त्रहेनेति । संस्थितायां चोदवसानीयायां मैत्रावरुण्यपति । अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । उदवसानीया
यामिष्टौ संस्थितायां मैत्रावरुण्यामा पयस्यया यजेत । तस्मा उकंवाश्स्तु सामितिमित्रावरुणयोः संहविर्षि त्यपस्येति सा प्यत्त उकं
ानेत यानिष्ट्वाग्निश्चिदिति । अग्निश्चिदिति । अग्निश्चिदेनपालिष्ठामे पुनं ल वरेतिकस्याउवराव धिदर्शीनं आत्मने पदं ... संर
वं वपनधर्मीठकाइतः परं गवामयनकर्मेणाह्गीरहः सप्ता विंशाध्यायपर्यंतं दर्शयिष्यते ॥७॥ मुखं वा एतत्संवत्सरस्येति ।
प्रापणीयातिरात्रे प्रथमेहन्युत्सुखवस्थानतइदं मुखं संवत्सरस्य । अस्याह्नश्चतुर्विंशमितिनाम । तस्माद्दग्निष्टोमोभ ता॰म॰
वतीति । संस्थाग्निष्टोमइदमहर्भवति । हियदग्निष्टोमः सोमयज्ञानां मुखमाद्यं तस्मान्मुखत एव सर्वयज्ञादिमारभ्य संवत्सरं ४१

सत्रं श्रीणांतिव शंकुर्वंति । तं हैक उक्थ्यं कुर्वंतीति । तं यज्ञं संस्थये के उक्थ्यं कुर्वंति । अत्राप्येक इति प्रमाणार्थं स्यादित्याह । यज्ञस्यैव
समृद्धतायै गोरक्षाय ॥ तस्य चतुर्विंशः स्तोम इति । चतुर्विंशतिकृत्व आवृत्तश्चतुर्विंशः स्तोमस्तद्रूपो गणो भवति । चतुर्विंशति
र्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संवत्सरस्यैवाप्त्यै । आदितः संवत्सरं दर्शनेमंगलाय भवति । तस्यास्त्रीणि षष्टिशतानीति । तस्याह्न
उक्थ्यसंस्थया क्लिप्तमाणस्य स्तोत्रियाणां त्रीणि षष्ट्यधिकानि शतानि संपद्यंते । पंचदशस्तोत्राणि चतुर्विंशतिकृत्व आ
वृत्तेमानं संख्यापत्राणि भवंति । इमां संख्यां प्रशंसति । त्रीणि वै षष्ट्यधिकानि संवत्सरस्याह्नां संवत्सरस्यैवाप्त्या इति ॥ तस्य बृह
त्पृष्ठं भवतीति ॥ तस्याह्नो बृहच्चामपृष्ठं स्तोत्रं पृष्ठस्तंभं च भवति । त्वामिद्धि हवामह इति प्रगाथः स्तोत्रियः । तं स्तोत्रियं बृहदिति घ
गाथोनुरूपः ॥ द्वितीयं वा एतदह्नः । प्रथममहः प्रायणीयातिरात्र एतद्द्वितीयमहः पृष्ठ्यानां बृहद्द्वितीये पृष्ठं तस्मादस्याह्नो बृह
त्पृष्ठं भवति । प्रकारांतरेण प्रशंसति । अथो एतस्मिका राशि तद्वे । यत्रो ह्यत्र रथंतरो द्वितीये स्थाने चतुर्विंशमहरूपयंति तत्र वा धरा रथंतरो द्वि
तीये स्थाने महाव्रतमवष्टं भौ वै निश्चितं महाव्रतस्य पृष्ठमापतनेन बृहद्भवति राजनं पृष्ठं तस्माद्बृहदेवैतस्याह्नः पृष्ठं
स्यादिति । तस्याह्नो यस्य पुदितं स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यजातं तत्संवत्सरमभिस्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यजातं तत्संवत्सरमभिएता
स्यांशा व्याप्त्यमुपलक्षितं भवति । तस्याह्नो एतानि संवत्सर इत्यादी निःछंदसो वै दस्यामात्रशस्तु रूपिरिणो रूपाणि संवत्सरमु

४२ रवत्वादुपलक्षकाणि॥होतारं जनिष्टचेतनइतीति॥एतदाग्नेयमाग्नेयसूक्तमष्टर्चं॥अतो गायत्रीमात्रामात्रंमेपस्यतन्नायत्रीमात्रं॥अ
ष्टसंख्यासंबंधात्॥गायत्रीमात्रउवेस्तोमोस्याक्षस्यत्रिंशच्चतुर्विंशतिसंख्यासंबंधात्॥तं देशमंसमृद्धं यस्तोमेन सं
पद्यते सांयंप्राप्नोति॥साधुछंदसः प्रउगइति॥प्रकृतितः प्राप्तस्यानुवादः शाखांतरीयविशेषार्थः॥अनुवादत्वं हि तेन देश
प्राप्तिमाधुछंदसे प्रउगे सारस्वतस्तचो विकल्पेन भवतीति॥अनुवादे तु सारस्वतस्तचेन विकल्पेत गार्त्समदास्त्यः॥मिमम
प्रथमतः कृतं कर्म्मसम्यद्धमसदस्तं॥अस्तस्तु विलिट्टालिटोडादावित्यडागमः॥इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति लोपः॥आत्वारयंम
पोनपइति॥एषामरुत्वानामरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रतिपत्॥इदं वसो सुतमंधइत्यनुचरो मरुत्वतीयस्यप्रतिकृतः प्राप्यस्य
मानयोरनुवादः प्रशंसार्थः॥विशेषविधाने सत्यपि प्राकृतापि स्वा भवतीति ज्ञापयितुं प्रयोजनं॥प्रशंसामाह॥एष एव नित्यप
काहामानएकाहस्याग्निष्टोमस्य प्रकृते रेतानोविस्तारेप्रवृत्तिरिति॥तस्योक्तं ब्राह्मणं॥पवमानोवंधेवाएतद्यन्मरुत्व
तीयमनुष्टुप्स्तोमस्य छंदइति प्रशंसा॥अपिप्रवर्त्तनादिति॥॥२॥कया शुभा सवयसः सनीलाइति॥एतत्सूक्तं मरुत्वतीयं
अस्याप्रावृचः रम्भणा प्रथमा निविदित्युक्तं [illegible] यायाअनुत्तमाते मघवन्नकिर्नुतिनवमीति॥एषा सूक्तस्य नवमी कृच्छ्न राम॰
पापरिदधातिसांतेकर्त्तव्या॥उत्तरादशम्यायाः षडृचएकस्य विन्मेविभ्यस्तोजइत्यारभ्य षड्भिः शस्त्रा॥अत्रहेत्वर्थवादमा ४२

ह॥तादशम्याद्यामारुत्तोभवंतिमरुतस्तासुदेवता॥अथैषा निष्केवल्यानिष्केवल्यानिष्केवलेंद्रदेवत्यामारुतातिष्केवल्यानां मा
रुत्यःपृश्नीनिष्केवल्यापाप्माता॥नोयुक्तमेतत्॥देनिश्चितंतत्सिंस्तक्षेत्रिसम्यान्यामरुतः पृश्नीनिष्केवल्यापाप्मात्या
तोयुक्तमेतत्॥वेनिश्चितंतस्मिंस्तक्षेत्रिसमान्यामरुतः संमितिस्तुरिति संशावत्वं वत॥तत्संवत्सरमभिवदतीति
[illegible] परापत्तिपास्यतितद्देतस्याक्षोरूपं॥तस्यैतानि नंदो रूपाणी त्युक्तं तदेकमिदं रूपं॥तदिदासमुद्वने शुक्रेष्ट
मिति॥एतन्निष्केवल्यसूक्तं॥एतद्बृहद्दिवेन ऋषिणा दृष्टं तेनबृहद्दिवइत्याख्यामाह॥अस्याश्रोमहाव्रतस्याख्यसंवत्स
रसत्रेसाम्यार्थ द्वयोरक्षोः परस्परसंबंधं दर्शयति॥बृहद्दिवेनसूक्तेनात्राह्निहोतारेतःसिंचतीय हेतोऽदोति व्यवहितं
[illegible]त्वा संवत्सरे कालेमहाव्रतीयेनाह्नाप्रजनयति॥संवत्सरे वैरेतः सिक्तं जायतइति युक्तं॥तस्मिन्सूक्ते त्रिसंतेनत्वं
तुभ्य [illegible] देष्विति संप्राब्दवत्संवत्सर॥तत्संवत्सरमभिवदतीति तदेतस्याक्षोरूपं॥तद्यावित्वर्षणी महेद इति॥एषां निर्ने
वम्ये [illegible] देवस्य प्रतिपत्॥अयानोदेवसवितरितिनित्य एववैश्वदेवस्यानुचरः॥प्रकृतितः प्राप्यमानयोरनुवादः प्रशं
सार्थः॥तयोरुक्तं ब्राह्मणमितिप्रशंसास्मारणं॥अनुतुभावैश्वदेवं प्रतिपद्यत इत्याद्युक्तं॥तद्देवस्य सवितुर्वार्य्यं
महदिति॥एतत्सावित्रं सूक्तं॥अजाचंतेरपिमभिन्दस्त्विति संदत्तं संवत्सरमित्याद्विव्यारव्यातं॥तेहिद्यावापृथिवी विश्वश॥

४३ भुवेति। एतया वा पृथिवी यं सूक्तं। पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतमिति संवत्समित्यादि पूर्ववत्॥ किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न
आजगन्निति। एतदार्भवं सूक्तं। संवत्सर इदमद्या व्यख्यतेति तस्मात्संवत्सरमभिवदति। तदेतस्याह्नो रूपमिति। स्व
ष्टं॥ यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पतिं विशामिति। एतद्वैश्वदेवं सूक्तं। शाश्वान्तेन क्रुविरग्नादृष्टं। तत्र तत्रापि निर्दिशं क्रुविर्देवता
छंदोगानां कर्मणि सा हस्राप्यायेति ज्ञापनार्थं। इंद्रो मित्रो वरुणः संचिकित्रिर इति संवत्से वत्सर मित्यादि पूर्ववत्॥ वैश्वान
राय धिषणामृतावृध इति। एतद्वैश्वानरीयं सूक्तं। धियारथेन कुलिशः सम्प्रवतीति संवत्स्तं संवत्सर मित्यादि पूर्ववत्
॥ हव्ये शर्द्धाय सुमखाय वेधस इति मारुतं सूक्तं। गिरः समंजे विदथेष्वाभुव इति संवत्तस्ते वत्सर मित्यादि पूर्ववत्॥ यते
नव इत जातवेदसमिति। एतज्जातवेदसीयं सूक्तं। संदद स्वात्रयिम स्मासु दीदिहीति संवत्त स्ते वत्सरमित्यादि पूर्व
वत्॥ इत्यादि मारुत सूक्तानीति॥ आग्निमारुत सूक्तानि इति समाप्तिरेतस्मिन्न्हे एतस्याह्न इतीमानि सूक्तानि॥ तद
ग्निष्टोमो वो क्थ्यो वाहः संतिष्ठत इति। तदहरग्निष्टोम संतिष्ठते उक्थ्यं वा संतिष्ठते। अग्निष्टोमः संतिष्ठत इति पैंग्यं
मतं उक्थ्यं संतिष्ठत इति कौषीतकं मतं॥ तदेतदहरेके छंदोगाः सर्वस्तोमं कुर्वतीति। तदेतदहरेके छंदोगाः स ए.म.
र्वस्तोमं कुर्वंति। सर्वे त्रिवृत्पंचदशसप्तदश चतुर्विंशति त्रिणव त्रयस्त्रिंशाः स्तोमा यस्मिन्नसर्वस्तोमः। तं कुर्वंति। आज्या ४३

दिषु षट्स्तुतो त्रिवृदादीन्स्तोमानन्यथा क्रमेण कुर्वंति। अत्र हेतुः। अनेन क्लृप्तफलहमाप्नुवन्त्विति गाः फलहेन संवत्सरमाप्नुवंत्येव
संवत्सरे कामास्ता नाप्नुवंतीति निश्चितं फलहः सर्वः संवत्सर इति वदंतः। तेष दित्या कुर्युरिति। तेच्छंदोगा यदि तथा स्तोमान्कुर्युः फल
हे क्लृप्तं यच्छस्त्रं तत्कल्पयीत। छंदस्सु मयथेति लिङ्‌ उभयरूपत्वात्सार्वधातुककार्यं सलोपः। आर्द्धधातुककार्यं शब्मा वो राग्स्तोपो
क्तित्वाद्गुणाभावः। यत्राद्यमस्याह्नस्त्रिवृतं तदाज्यं। त्रिवृत्स्तोमे प्रथमेंद्रियदाज्यं तदाज्यं योद्वितीयस्याह्नः पंचदशस्तोमस्य प्रउगः सप्रउ
गः। यत्तृतीयस्याह्नः सप्तदशस्तोमस्य मरुत्वतीयं। यच्चतुर्थस्याह्नः एकविंशस्तोमस्य निष्केवल्यं तन्निष्केवल्यं। यत्पंचमस्याह्नस्त्रिण
वस्तोमस्य वैश्वदेवं तद्वैश्वदेवं। यत्षष्ठस्याह्नस्त्रयस्त्रिंशस्तोमस्याग्निमारुतं तदाग्निमारुतं। तत्र सर्वेष्वप्येतेषु स्तोमेषु मारुतं प्रगायीक
त्वशंसेत्। फलहस्यास्यो भविष्यतः फलहस्य मंगलाचरणाय। तद्यथैते नाध्रा छंदोगा इति। छंदोगैः स्तोम परिवर्तनेन किं यमारो
होता स्तक्रपरिवर्तनेन कस्मात्करोतीत्याशंक्य पनोत्प्रायार्थवादो यं। तदिति प्रस्ताविव्यपयंपथैते नाध्रा छंदोगाः फलहमाप्नुवन्फलहे
न संवत्सरं यं संवत्सरे कामास्तान्नाप्नुवन्। एवमेवै तेनाध्राहोता फलहमाप्नोति फलहेन संवत्सरं संवत्सरे कामास्तान्ना
प्नोति॥ तद्दृश्यैतत्सद्दिस्याहेति। दृश्यैतिविर प्रसिद्धार्थमस्यये। तदेतत्सर्वं क्रं प्रदिश्यापदिश्याह कौषीतकिः। उक्थ्यमिति कौ
षीतकमित्युक्तात्तदेतदहरेके छंदोगा इत्यस्मिन्वेदानाय नेत्रसिद्धांतवादी कौषीतकिरिति। सेषामुग्भिरे वेति। मोरोपं सृक्रपरिवर्तने

५५ रूपः। यं कंच छंदोगास्तोममनुपापयेरंस्तद्यास्मिंस्तद्धस्त्रस्तक्रपरिवर्तनं नाद्रियेतान्यथैव स्तति। तस्मात्स्तुतमनुशस्येत तस्मात्स्तोममम
तियंतिपरं शस्त्रस्तक्रपरिवर्तनं निवार्यते। यदेवेदं शस्त्रं शस्त्रस्तक्रं प्रागेहामतते नेयादेव। एते वा उस्तोमसाहे स्तक्रे पत्तया मुभी
पत्तदिदासीये। एता भोविरुहादीनां स्तोमानामविरोधाय। एवं तथा पदुच्यते। मारुतेपोहि तामवं स्तयेयानिष्के वल्पेलिकमताकुराप
मन्यस्तक्रे कार्यं संपद्यते। बृहद्दिवेनाउहोतारेतः शिंवतियद्दोमहाव्रतीयेनाक्रापूजनयतीति संपत्तिरपि नान्यस्तक्रे भवति। तत्र इ
मेस्तक्रे स्तोमसाहे सर्वस्तोमान्महते। तान्कांस्तक्राभ्यो नेवानिष्ध्यदेव एते चेन्न प्रच्याव्येंते तर्ह्यन्यान्यपि न प्रच्यावनीयान्येवायमत्राय म
स्मात्क्रस्यात्मवि ताद्युत्तरूपवउहसंवेधालाभात्॥ यदेवेदं प्रागेहामतत एवं नेमादित्फपकमः सर्वशस्त्रविषयउपसंहारमपिस
र्वशस्त्रविषयमेवाभ्रित्यपर्यवस्यति। तस्मात्सर्वेभ्यः शस्त्रस्तक्रेभ्यो न च्यवेतेत्यर्थः। द्विरभ्यासोध्यायसमाप्तिमंगलस्तचनाय॥
॥इति श्रीमन्माधवमहाराजविनायकभट्टकृते श्रीकौषीतकिब्राह्मणभाष्ये एकोनविंशोध्यायः॥ ॥देवचक्रं वा एतत्परिप्ल
वं यत्संवत्सर इति। इतः परं पलमिश्लवाख्यान्यहान्युच्यंते। तेष्वहः सु संवत्सरसत्रफलं प्राप्नोत्यमिति प्ररोसामुपक्रम
ते। यत्संवत्सर इति संवत्सरसत्रे तत्परिप्लवमनुपर्युपर्यारोहहेदेवचक्रं देवानां तेन चक्रेणोपर्युपर्यारोहंति। तत्रस्माद्वक्रा
दमन्तत्वं देवानां। एतदेव विस्तरिराह। तस्मिन्देवचक्रे संवत्सरसत्रे षडहमयं षड्भिर्भागमत्राघं भोगं। याम्याम्युपराचक्रारस्रयास राम॰ ५५
पराव इति द्वौ भागौ। तुषधयस्य वनस्पतयश्चेति द्वौ। अप्सुचरं चपरिप्लवं स्थलचरं चेति द्वौ देवास्तस्य षडहमयमत्राघं समारुह्य सर्वा
लोकाननुपरिप्लवंते। उपर्युपर्यारोहंति। लोकानाह। देवलोकं पितृलोकमिति द्वौ लोकौ। ताभ्यामन्यमुत्तरं एंजीवलोकमिति त्रि
लेन सर्वसंग्रहः। लानेव लोकानसमत्वेनाह॥ इममपोदकमत्योदकमग्निलोकं प्रथमं। कृतस्य सत्यस्य धामा चेवायुलोकं द्विती
यं। शत्रुभिरपराजितमिंद्रलोकं तृतीयं। अधिदिवं दिव उपरि वरुणलोकं चतुर्थं। प्रदिवं दिवः प्रकृष्टं मृत्युलोकं पंचमं। यत्र ब्रह्म
णादिनां तेमृत्युः स मृत्युलोक उक्तः। रोचनं यत्र सूर्यो विनाप्रकाशः संब्रह्मलोकमादिब्रह्मणो लोकं षष्ठं नाकं दुःखरहितं स
र्पलोकाख्यं सप्तमलोकानां देवाः सत्रमारुह्येनां लोकाननुपरिप्लवंति। एवं संवत्सरसत्रे समृद्धिं प्रदर्श्य तां समृद्धिमभिप्लवेष्व
उहे प्रशंसार्थमाह। तद्यदभिप्लवमुपयंति। संवत्सरमेव कृत्स्नं सत्रमेव तद्यजमानाः समारोहंति। एतत्त्रुरंसत्र मस्मिन्नुपेतेभ्या
रूढमेवैतस्मिन्नभिप्लवे एतत्षडहमयमत्राघमाप्नुवंति। याम्यांश्चयपून्नारण्यांश्चेति द्वौ भागौ। ओषधीश्च वनस्पतींश्चेति द्वौ। अ
प्सुचरं चपरिप्लवं चेति द्वौ। एतदेव विभज्य दर्शयति। द्विर्ज्योतिरुपयंति। प्रथममुत्तमं च। तेनद्विरूपेतेन ज्योतिषा द्वयमन्नाद्यमा
प्नुवंति। याम्यांश्च पशूनारण्यांश्चेति द्वयं। द्वितीयं च चतुर्थं च। तेन द्वयमन्नाद्यमाप्नुवंति। ओषधीश्चेति द्वयं। दिरायुरुपयंति। तृ
तीयं च पंचमं च। तेन द्वयमन्नाद्यमाप्नुवंति। अप्सुचरं च परिप्लवं चेति द्वयं। एवं लोकारोहणं संनिहितमिति समारोहणमेतदि

४५ तिषलहाभिलवत्रशंसा॥ १॥ ज्योतिः प्रथममहरुपयंतीति। तेषु षट्सु प्रथममहर्ज्योतिर्नामकमुपयंति। तस्यांगत्वेनैव छंदोरूपा
णि यानि प्रथमस्याह्नः। प्रथममहरयमेव लोकस्तायतनेनेतिवत्सति। तस्य छंदोरूपाणि षट्संति। तेष्वेतानि छंदोरूपाणि करि
ष्यत्रथमेपदेसदेकं। पदेद्भिमविष्यत्कारिष्यत। आवत्त्रवेदेषु वदर्शवदक्रवफत्रवचुंजानवउपातिषम्नुकमवदिति। इमान्यस्या
पि प्रथमस्याह्नश्छंदोरूपाणि। अनेनेत्युक्तं। तत्प्रथममहः प्रकृतिरेतत्प्रथममहर्विकृतिरिति॥ प्रवोदेवायाग्नयइत्यास्यमिति।
स्त्राउपशस्त्रेसूक्तमेतत्। मध्येप्रशब्दोवर्त्ततइति प्रवत्प्रवदैप्रथमस्याह्नोरूपं। प्रकृतितः प्रथमादेकाक्षरछंदसउपप्रयंतो
अध्वरमितिप्राप्तमत एषएवनित्यएकाहातानइतिनेक्तं॥ माधुछंदसः प्रउगइति। सारस्वतत्वंस्यादिकल्पार्थवचनं। अस्या
पपत्रितः प्रशंसा। अस्याह्नोरथंतरंपृष्ठंछंदोगैः क्रियतेनेवेनिश्चितं रथंतरंसामसत्त्वमानेमाधुछंदसः प्रउगोचस्तत्रानेनेक्त
चेणाकर्मसमर्द्धयति। एतद्वास्याउक्तं। ऋग्वेर्धातोरुक्तत्र। कर्मपरूपसमृद्धं॥ आत्वारथंपथोतयइतीति। इमोप्रतिपदंतुचुरो
नित्येऽग्निष्टोमे। इमोप्रकृतिप्रकृतिप्रथममहःप्राप्तोतद्वारात्राविप्राप्यथितुंकीर्त्येते। अतस्यएवनित्यएकाहातानइति। त राम॰
सोक्तंब्राह्मणं। अनुष्टुभामरुत्वतीयंप्रतिपद्यतइत्यादिकंब्राह्मणं॥ इंद्रोरथायप्रवतंकृणोतीति। मरुत्वतीयशस्त्रेसूक्तं॥ ४५
क्रमेतत्। प्रशब्दवत्प्रवत्प्रवैदेप्रथमस्याह्नोरूपं॥ आयात्वर्वाडुपवंधुरेष्ठा इतिनिष्केवल्यमिति। निष्केवल्यशस्त्रेसूक्तं॥

आशब्दवदावैदेप्रथमस्याह्नोरूपं॥ तत्सवितुर्वरेण्यमित्येषानोदेवसवितरितिनित्येवाग्निष्टोमस्थाष्टम्यगतानां विप्राप्तिपद्यानुद
रस्वतयोरुक्तं ब्राह्मणमग्निष्टोमे। सविताविश्वदेवंप्रतिपद्यतइत्यादि। अनुवादप्रयोजनं विशेषविद्विनेषुसत्त्वविप्राकृतपदार्थ
कोऽस्यज्ञापनंयुंजतेमनउतयुंजतेधियइति। एतत्सावित्रं पृष्ठ्यगतमत्रातिदेशप्राप्तमनूद्यते। अनुवादप्रयोजनमुक्तमेव। युं
जतइतिमध्येस्तितेनयुक्तवत्युक्तवदैप्रथमस्याह्नोरूपं॥ प्रद्यावायज्ञैःपृथिवीऋतावृधेति। एतद्यावापृथिवीयंनित्यमग्निष्टो
मस्थंपृष्ठ्यगतमत्राप्यातिदेशिकमनूद्यते। उशिजोजग्मुरभितानिवेदसेतिपादेऽभिशब्दवत्त्वात्। तद्वारथंतरवद्रथंतरंरूपं। र
थंतरेऽभिपाब्दोस्ति। सोऽभिशब्दोऽत्रापीतिरथंतरसंबंधिरूपं॥ कपादेवानांकतमस्यथामनीति। एतद्वैश्वदेवंप्राकृतबाधेनवि
धीयते। कतमकृतीअभ्यावर्त्ततीत्याशब्दवदावदैप्रथमस्याह्नोरूपं॥ वैश्वानरायपृथुपाजसेविपइति। एतद्वैश्वानरीयं
नित्यमग्निष्टोमस्थंपृष्ठ्यगतमत्राप्यातिदेशिकमनूद्यते। पृथुशब्दस्यप्रभावोरकृत्ताहलादिर्लघोरितिसूत्रेणविधीयते।
ततः प्रवत्प्रवदैप्रथमस्याह्नोरूपं॥ प्रत्वक्षसः प्रतवसोविरप्शिनइति। एतन्मारुतंनित्यंप्राकृतबाधेनविधीयतेप्रथशब्दवत्प्रव
दैप्रथमस्याह्नोरूपं॥ एतिप्रहोताव्रतमस्यमायचेति। एतज्जातवेदसीयंप्राकृतबाधेनविधीयते। प्रशब्दवत्प्रवत्प्रवदैप्र
थमस्याह्नोरूपं॥ इमंलोकंप्रथमेनाह्नाभुवंतीति। आभिप्लादिकंप्रथममहर्ज्योतिशस्त्रैःस्पष्टीकृतप्रांतेप्रथमेसति। प्रथमेना

४६ क्रान्तेनेमं लोकमाप्नुवंति।देवत्रानां मध्येऽग्निं देवमाप्नुवंति।नान्योऽधिष्ठितं प्रधानेवाचमात्मन्नित्यात्मनि स्थिते।अभिमतशब्दः स्वामि
वाचीनपुंसकाविष्टलिंगः।।१।।गोवद्द्वितीयमहरुपयंतीति।तेषां भिन्नविकेषु षष्ठ्यहस्सु द्वितीयमहर्गो गोनामकमुपयंतीति।
स्यात्मस्त्यान्येव छंदोरूपाणि यानि द्वितीयस्याह्नः।द्वितीयमहरंतरिक्षलोकमाप्यतनेनेति।वसाति।तस्य छंदोरूपाणि वस्त
ति।तस्येतानि छंदोरूपाणि कुर्वन्मध्यमेपदे स्थदेवं।यद्वै प्रत्यक्षमस्पष्टं तत्कुर्वन्।हतवद्वृत्रवद्वृत्रहस्ववद्वृपरावदुद्वद्विवत्तिस्वतं
तं त्वामिति।इमान्यस्यापि द्वितीयस्याह्नश्छंदोरूपाणि।अनेनेत्यक्तं।तद्वितीयमहः प्रकृतिरेतद्वितीयमहर्विकृतिरिति।।त्वं
हि क्षैतवद्यश इत्यस्य मिति।आप्यशब्दोस्तंकोमेतत्।त्वं विचर्षणे श्रवइति।विषावे सीतिविवत्वत्संतरिक्षस्वरूपं।विवत्वमिव
हीदमंतरिक्षमिति रूपोपपादनमेतत्।।गार्त्समदः प्रउगइति।गत्समदेनात्रविराड्दृष्टो गार्त्समदः।वायो ये के कामायत्र मुक्ता देव
ताः प्रउगेशेष्वनुक्रमणी।परं तु सर्वत्र चाइमेन संभवंति।आद्ये द्वेतृचत्वैंद्रवायवीयावा छष्यंत्यौत्यस्तचोह।विर्क्षीनो वेति द
र्शनात्।तेन शास्त्रांतरस्याश्रितं कल्पस्तत्रकारेण।।वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे वीवाः सोमास ऋतावृध इति वृद्ध ये के तिथाप्यस्तृचः।प्रयु
स्यावेत्येको भावे वादि विस्तष्टेति द्वइसैंद्रवायवस्तृचः।अयं वां मित्रावरुणेति तृचत्वारित्युचानि मैत्रावरुणादीनि।अश्विनामेन द
तमइति सारस्वतं तृचं संतमपि परित्यज्य ततस्तानः सस्तुतीघोरादिरसवर्ज्ञेति रित्याश्रितः।स्वरूपांतरं।प्रयगस्य स्वशारवेये वा राम· ४६

नुपभ्यांसंयगत्।गार्त्समदस्वाद्दृत्सोऽद्भिराया च चाधाग्गार्त्समदश्च वहारः।गार्त्समदस्योपपत्तिः प्रशंसा।अस्याग्नौ च हस्तच्छंदोगैः
क्रियते वैनिषिद्धितं च हस्तामस्तडपमानं।गार्त्समदः प्रउगोन्चस्त्वतं तद्वेरावकर्मसमर्द्धयति।एतद्वाम्नाईदुकं कर्ममद्धपसमद्धि
स्यानरस्य वस्पतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति।एषा विशब्दवती विवती।तस्या उक्तं ब्राह्मणं।एषा इहोवैमानी तिलिंगं वृत्त
ति।।इंद्र इत्सोमपा एक इत्यनुचर इति।अयमपि हीद्र स्तुतपादिस्मासुरिति पादेऽपि विशब्दवान् विवान्।तस्योक्तं ब्राह्मणं।उभ
यत्र तदस्यां तरिक्षस्वरूपं विवत्वमिवहीदमंतरिक्षमिति ज्ञेयं।।उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येवान्ब्राह्मणस्यत्य इति।प्रगाथ इत्यार्षि
कं भवति।उवत्त्वं दर्शयति।उत्तिष्ठेत्यत्राद्यं पदमुद्वदिति स्पष्टे तेनोद्वत्वादुद्वद्वितीयमहः।रूपे सुपठितत्वात्।।इमा उत्त्वा पुरूतम
स्य कारोरिति मरुत्वतीयस्य द्वद्दिति।अवोकारेणाव्ययेन तद्रूपेनत्वेति पदेऽन्यापारके रोदतत्।तस्योक्तं ब्राह्मणं।उद्वद्वितीय
महरितीहानीमेवोक्तं।सुतइत्थंत्विमिन्द्रइंद्र सोमइतिनिष्केवल्यमिति।अत्रोहत्वमाह।सोमेवृत्रघ्राणाशस्य माने उत्
इत्यर्हद्दिति।उक्थइत्यर्त्वदस्यतिष्ठते रूपं।ककारोपंपद्यो दशदिपाठात्।एवमुद्वत्स्योक्तं ब्राह्मणं।उद्वद्वैतीयमहरिति।।
विश्वो देवस्य नेतुरिति।एषा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य प्रतिपत्प्रतिपत् तृचस्याद्या।विशब्दवती विवती तस्या उक्तं ब्राह्मणं।आविश्वदेवं
सत्पतिमिति।एष वैश्वदेवस्य शस्त्रस्यानुचरः।अनुचरस्तृचस्याद्या।विशब्दवान् विवांस्तस्योक्तं ब्राह्मणं।आविश्वदेवं सत्पतिमि

४७ ति। एवं वैश्वदेवस्य शस्त्रस्यानुचरः। अनुचरस्याद्या। विशाब्दवाद्विवांसस्येत्युक्तं ब्राह्मणं। वैश्वदेवानां प्रतिपदो द्वावनुचराविति।
वैश्वदेवानां सूक्तानां हे अग्ने प्रतिपदो अस्य हि स्वयशस्तरमित्याद्या। अत एव भिन्नस्थानस्थत्वात्पृथग्निर्देशः कृतः। आविश्व
देवमित्यनेन तत्सूक्तचोद्दावनुचरो। एवं संपन्नां षट्संख्यां प्रशंसति। षडृतुः संवत्सरो तत एव षड्विधः। पुनः षट्संख्यामेव प्र
शंसति। प्रतिपदो द्वे द्यावापृथिवी। अनुचरस्य द्वे ऋचाविमे प्रतिक्षेप्या द्यावापृथिवी स्वे आधारशक्ती। अयमग्ना त्वा पत्ले गः। मु
खादीनि पलंगान्यस्यां अत एव षड्विधः। पुनरपि षट्संख्यां प्रशंसति। अनुपम्या इवेद्द प्रतिपदो अहोरात्रे द्वौ पान्या त्या
विमौ प्राणापानौ। एवं कृत्वेचन संवत्सरसंपदः सकाशान्नयंति न गच्छंति संवत्सरसंपद्येव तिष्ठंति। आत्मसंस्कृतेः सकाशात्प्र
यंति न गच्छंति। आत्मसंस्कारोपि भवति। न प्राणसंस्कृतेर्यंति न गच्छंति प्राणसंस्कारोपि भवति। षट्संख्यया संवत्सरस्या
त्मनः प्राणस्य च संपादनादित्यर्थः॥ अभि देवः सवितार्वचोनुनवति। एतद्वावित्रे नित्याग्निष्टोमस्य प्राकृतबाधेन विधी
यते। अभिदित्सक्वद्वोक्तितत्तो वत्तस्योक्तं ब्राह्मणं॥ ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति। एतद्यावापृथिवीयं प्रकृतितः प्राप्तमनू
द्यते। अनुवादनप्रयोजनमुक्तं। विशाब्दवद्विवत्तस्योक्तं ब्राह्मणं॥ तं ते मे अपस्तदुत्तायते तुनरिति। एतदार्भवमपूर्वं प्राकृ रम.
तबाधेन विधीयते। उद्वद्वद्वतस्योक्तं ब्राह्मणं॥ देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति। एतद्वैश्वदेवमपूर्वं प्राकृतबाधेन ४७

विधीयते। उद्वद्वद्वतस्योक्तं ब्राह्मणं॥ देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति। एतद्वैश्वदेवमपूर्वं प्राकृतबाधेन विधीयते। इका
रेण बृहदिति तकारेणचोक्तव्द पुडुद्वैद्वितीयमहरिति तस्योक्तं ब्राह्मणं॥ इन्द्रस्य वृष्णो अरुणस्य नूस हइति। एतद्वैश्वा
नरीयं पार्ष्टिकं प्रकृतितः प्राप्तमनूद्यते॥ वृषन्वद्वो मध्ये स्तीति वृषण्वदत्र। वृषा वाउ इंद्रो वृषान्विद्गुपतत्स्मा द्वषण्वत्तेन
द्वितीयस्याह्नो रूपं पुक्तमेतत्। अनुवादप्रयोजनमुक्तं॥ वृत्रेण शर्द्धाय सुमखाय वेधस इति। एतन्मारुतं पार्ष्टिकं प्रकृतितः
प्राप्तमनूद्यते। अनुवादप्रयोजनमुक्तं। एतद्वृषण्वत्तस्योक्तं ब्राह्मणं॥ यज्ञेन वर्द्धत जातवेदसमिति। एतज्जातवेदसीयं प्राकृ
तबाधेन विधीयते। समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरमित्यकारेणाहं होतारमिति दकारेण द्वत्तस्योक्तं ब्राह्मणं॥ अंतरिक्षलोके
द्वितीयेनाह्ना प्रभुवंतीति। आभिक्लृप्तिके द्वितीयमहः द्वैष्टभेः स्पष्टीकृत्य प्रोत्य प्रशंसति। द्वितीयेनाह्नानेनांतरिक्षलोक
माप्नुवंति देवतानां मध्ये इंद्रदेवमाप्नुवंति। उजसोधिभूतं प्रधानं प्राणमात्मनि संदधते॥३॥ आयुस्तृतीयमहः रूप
मंतीति। आभिक्लृप्तिके षट्स्वहःस्तुत्तृतीयमहः पुनर्नीमकमुपयंति। तस्याह्नस्तान्येव छंदोरूपाणि यानि तृतीयस्याह्नः।
तृतीयमहः सा वै वलोक आयतने नेनिवसति। तस्य छंदोरूपाणि वसति। तस्यैतानि छंदोरूपाणि वरूवदुत्रमेपदेसदे
वं। अश्वावद्गोमद्यवदतवत्स्विनवदंतवत्सोदर्कमनिरुक्तं सप्तमप्रतीति। त्रुमा यस्यापि तृतीयस्याह्नः छंदोरूपाणि। अनेनै

४ त्युक्तं। तत्तृतीयमहः प्रकृतिरेतत्तृतीयमहर्विकृतिरिति॥ त्वमेये वसवः रिदे स्याम्यमिति। अत्रापि शब्दे सूक्तमेतत्। स्वयंसंभृतं वा
एतच्छंदो वेदस्तत्कंपदे क्रौञ्चे रामसंपचने। त्यन्नो हि दस्मा गिर्भ्य स्तुय स्त्रिंशतमावेरेत्यई र्च तृच इति तत् तृतीयस्याह्नो रूपं। त
स्मात्स्वयं संभृतं पूर्णं॥ अंगोलिहो वैरम मनसः प्रउग इति॥ विम मनसा कृषिराहस्ट उसिह्म छंदसः स्वंधीप्रउगानदिम मना
वियम अंगोलिहं देत्य धिकारानुक्रमणी। तत्र वायोयाहि शिवा कं सह स्तेना वां दिमस्यानां वा दिवः सरवाप आशिपामत्यकतेतो
देवदितिरुतनः प्रियेतिकल्प स्तत्रोदाहृतानि। अत्र सा रस्तु तस्त चो नो लिहोवा पिवेस्म मनसः। किं तगाय वोमारद्वाज
स्तपापिप सां तच्चानां योगे नाप मपी मांसं ज्ञालभतेद मे प्रशंसति। अस्याह्नोरयं तरं ष्टंछं दोगैः क्रियते तो वेविम्भितंतरं
तरं साम स्तप मानेमो लिहोवेम्म मनसः प्रउगो चस्त स्मात्। तद्रूपेण कर्म समर्द्धयति। एतदाज्यं ईडकं कर्म य दूपसम्रद्धं।
तत्तमिज्ञाव से महइति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति। एषा प्रतिपदत्र दृष्ट्येव। तत्तमितिद्विरुक्तिर्विच्छित्तिः। अत्र तत्तृतीयमहः। तं
यः पुमानं तरंगत्वान्मरुत्वतीवान्मतकार्यः नवीनमिव करोति। ततः पश्चात्कद्रु हूः। किंचिदंच तीतिक ग्रुहूः। विशये दृष्टे यो
टेरअंवं तो वप्रत्ययइत्यत्र चकारेण सर्वनाम्नो टवृत्तेः किं शब्दस्य टेरद्यादेशः। किंचिदसर्वमंच त्वनुदिशनस्तनः स्वा रामः
नादिस्यात्। हिनिम्म्ये। अत्रांगत्वान्मरुत्वतीयत उनरये कार्यमारभत इत्युक्तं भवति॥ त्रयइंद्रस्य सोमा इसन्तुचर इति। अत्र ४८
रूपसमृद्धं प्रशंसामाह। त्रयइति तस्य तृतीयस्याह्नो रूपं॥ प्रेहुत्र्यदरास्यतिरिति। एवमरुत्वतीयशस्त्रे द्वात्रिंशस्य तृगाथः।
प्रदेवेतु तस्तनेतिपादे प्रपा देवो हि कुत्सानिवृत्तिः। अंतस्तृतीयमह रित्यादिव्याख्यातं। प्रसंगादत्र त्रयाणामह्नां प्रतिपदेषु
चरान्वा स्तरास्यस्या स्त्रयोवाइमे लोका इमानि वृत्तान्तेकानाप्नुवंतीति। प्रतिष्ठाहरी रथ्य आ पुरुषमानेति। एतत्तृतीयस्याह्नो
मरुत्वतीयं प्रावृत्तं बाधेन विधीयते। प्रतिपदादीनि प्रकृतानपीमान्येवेत्यत्र लिंगं वसते॥ तिष्ठतिः स्थितवत्स्थितार्थधा
रूपरत्नेदं तद्रूपं। अस्यरूपस्य प्रशंसामाह। अंतस्तृतीयमहः। पांयोजनोंतं गत्वा निष्ठतीव कव्यइत्पश्चात्किंचित्तो हि स्थ
तिनइपात्। हिनिम्म्ये॥ इंद्रस्यनुवीर्याणि प्रवोचमिति। एतत्त्रिके वत्त्यं नित्याग्निष्टोमसंस्था प्राकृतत्वाधेन विधीयते। तस्यानि
केवलस्यत्वेदेवां तद्रूपं यनयमनानुवादि प्रवोचमितिमन्तार्थस्तु ऊरूपं। अयं तु इतडेर्थ्ये चनीत्यर्थ्ये प्रतिज्ञार्थत्वात्तनो
रूपान्तरमाह। अरं त्रहिमञ्चपत्यं द्वितिपदेन तद्भूतमिवाभि। इदेवाव धारणार्थे वर्त्तीत्यर्थे प्रतिज्ञार्थत्वात् ततो रूपान्तरस्या
[illegible] हः। आस्ते नोक्तं। इदेवापि दृश्यतेइति। यदेतदृनमेवाभिमुखी कृत्यजदं तद्रूपमित्यचपः॥ उदुष्य देवः सविता हिरणय
चेतिसावित्रमिति। एतत्प्रतीकं यद्यपि स्तृकाद्विस्तायापित्वः प्रत्येतव्यः। प्रारंवांतरात्। द्रवंतेनपाणी अभिष्टुस्तुनेमरवर
तिपादेघटनवद्बुत शब्दवत्। बहुदेवत्यं वैष्टनं। बहु देवतान्यो वैत्तस्य होमात्। बहुदेवत्यं तृतीयमहः प्रातः प्रायं तृतीयम

४९ इत्याह तस्माद्देवता बह्व्यः संपद्यंते वै पुरस्तादापी बहुशब्दो वा विपुलं देवत्वमित्यर्थः। तस्मात्सप्तवदिति युक्तं। एतेन वा वा पृ
थिवीमभ्यभीद्धेत इति॥ एतत्सप्तकृत्वोऽन्तेन वा आत्मकमेव द्यावापृथिवीयं। इदं स्पष्टत्वात्तस्योक्तं ब्राह्मणं। यत्संनिहितमेवोक्तं मंदेव
ज्ञेयं। तद्दृश्यं यं स्तुवते विप्रना पसद इत्यार्भवमिति। एतन्नित्याग्निष्टोमसंस्थाकृतव्याघ्येन विधीयते। तद्दृन्द्री इंद्रवायवा हृष
णा मन्तारुध इति द्विरुक्तिर्निवृत्तिरं तत्स्तृतीयमहनीव वाग्रंतं गत्वेत्यादिव्याख्यातं॥ आनो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति वै
श्वदेवमिति। एतन्नित्याग्निष्टोमसंस्थाकृतवाघ्येन विधीयते। अत्र प्रायुवो रहितान्नो द्विवेदिवइत्यस्माद्द्विरुक्तिर्निवृत्तिरे
तत्स्तृतीयमहनीव वाग्रंतं गत्वेत्यादिव्याख्यातं। वैश्वानराय धिषणामृताय इति॥ एतद्देभ्यां नरीयं सत्कमिह दृश्येव वृत्त
ति। एतत्रानुवादः पर्य्यवस्यति। द्वितेनेत्तमग्रये जनामसीति द्वितवत्तस्योक्तं ब्राह्मणं संनिहितमेव॥ आरुद्रास इंद्रव
तः सजोषस इति। एतन्मारुतं सूक्तं। तत्सप्तेन दिवउत्साउदन्वइति पादे यद्दिवइति। तद्द्युलोकस्य रूपं॥॥ त्वामग्ने ऋता
यवः समीधिर इति जातवेदसीयमिति। त्वां त्वामिति सप्रभृति। प्रत्यर्चमाद्यपादप्रावृत्ति सप्रभृतीत्युच्यते। यथा वै सोऽध्व
र्कमं तद्रूपमेवं सप्रभृत्यं तद्रूपं॥ प्रत्यर्चमन्त्यपादे प्रहाद्वृत्तिः सोऽर्कमित्युच्यते। यथा सोऽर्कमंतद्रूपमेवं सप्रभृत्यं तद्रूपं।
अमुं लोकं तृतीयेनाह्नाप्नुवंतीति। आभिप्लविकं तृतीयमहर्होतृशस्त्रैः स्पष्टीकृत्य प्रशंसति। तृतीयेनाह्नानेनामुं राम. ४९

लोकमाप्नुवंति। देवतानां मध्ये आदित्यं देवमाप्नुवंति। रूपमधिभूतमिति। भूशोभा। गत्यर्था कर्मकेति कर्तरि क्तः॥ न लो
काव्ययनिष्ठेति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। रूपमधिभूतमिति। भूप्राप्तौ। गत्यर्थाकर्मकेति कर्तर्यादि प्रधानतया प्रा
प्तं च रूपं तन्नित्यात्मनि दधते सत्रिणो यजमानाः। द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तौ मंगलत्वद्योतनाय॥ ॥इति श्री मन्माधव भट्टात्म
ज विनायक भट्ट कृते कौषीतकि ब्राह्मण भाष्ये विंशतितमोऽध्यायः॥ ॥देवा वै मृत्युं पाप्मानमपजिघांसमाना इति। उत्तराणि
त्रीण्यहानि षडहप्रशंसा सर्वं प्रशंसति। देवा निश्चितं देवा मृत्युं पाप्मानमपजिघांसमाना हंतुमिच्छंतस्तस्या ब्राह्मणाः सलो
कतां सायुज्यं चेयुस्तदनमभिप्लवं षडहमपश्यन्। ते देवा एतेनाभिप्लवेनाभिप्लुत्य संवत्सरं सत्रमभिव्याप्य मृत्युं पाप्मान
मपहत्य ब्रह्मणः सलोकतां सायुज्यं चापुः। तथैवैतस्य सत्रस्य यजमाना एतेनैवाभिप्लुत्य मृत्युं पाप्मानमपहत्य ब्रह्म
णः सलोकतां सायुज्यं चाप्नुवंति। ते देवा एतेनोक्तेन षडहेन संवत्सरं व्याप्याप्यनाभिप्लुत्य गवां गोनामकेन षडहेन चतुर्थेऽहन्यपजघ्ने
गमनाय च ब्रह्मणो लोके इत्यर्थात्। आयुर्नामकं पंचममहरूपाय्यं कृत्वा युक्ताय। ब्रह्मलोके सर्वस्याप्युपभोगाय। ज्यो
तिर्नामकं षष्ठमहः परस्तात्पर्यासृतं ते प्रकृतिवंतो मृत्योरेव पाप्मनो नान्धयाय नाय अयुतनाम गमनाय। एवं यज
माना अपि चतुर्थपंचमषष्ठं चाहरूपं युरित्याभिप्लविकं॥१॥ गां चतुर्थमहरूपयंतीति। आभिप्लविके षुषडहस्य चतुर्थमह

५०

र्गो गोनामकमुपयंति। तस्मादृक्सामान्येव छंदोरूपाणि पानि चतुर्थस्याः ऋचः। अत्र तत्तृतीयमहस्तोदेव्या अग्नं तं गत्वा चतुर्थमहरे छंदांसि
वसति। तस्य छंदोरूपाणि वसति। इच्छा हृदयुक्तं व छे गिरे हे। तस्येतानि छंदोरूपाणि संस्थाद्रुस्वरा द्रुहि राद्रुन्नातव द्वतिमहीति
मापरिवद भिवद्रुपवदिति। इमान्यस्यापि चतुर्थस्याः ऋचः छंदोरूपाणि। अनेनेत्येतं। न चतुर्थमहः प्र ऋतिरेतद्धि कृतिरि
ति। हृत्सजनिष्ट चेतनज्या सुमिति। अग्ने प्रशस्त्रेस्त्रक्रमेतत्राम ध्येजनिष्टत्यस्मिं तेन जातवज्ञा तार्थ वत्त। जातवेदे च तुर्थस्याः
ऋचोरूपं। मेधातिथः प्रउगइति। मेधातिथिना दृष्टो मेधातिथः। प्रउगमिति विश्वासोमासरति वायव्येकै द्वाव्यादिति। तेनतत्
वस्य प्रउगशस्त्रं तरमाश्रितं। कल्पसूत्रकारेण ये गामत्तमदते वायव्यं द्रव्याय वे मेधाति थ्यसक प्रवाइति। नी प्राः सोमास
आगही त्वे कां शस्त्रा वायो ये तेसहस्रिणा इत्येवं सिञ्चेइति वायव्य स्तृचः। उभादेवादिविस्पृशेति द्वे शस्त्रानुकस्याध
गवाशिर इत्येकांशं से दित्यैंद्रवायवस्तृचः। मित्रं वयं प्रातर्युज्ञा त्वा वहं त्वेभिरयइति चत्वारितृचानि। सारस्वतस्तृचो
मेधातिथिना दृष्टो नास्ति। तेनातिदेशिकानि। यानि त्रयहस्पोत्तरस्य सारस्वतानि समूल्हेनानु त्रे ये प्रमा भिलप्रिका
नां त्रपाणामहां सारस्वतानि तेन त्रणोदेवी सरस्वतीति चतुर्थे त्रसारस्वतस्तृचः। अस्वर्षिः द्रष्टा अपि तत्रा मेधातिथ्य
संज्ञां लभंते। बहुत्वेन व्यपदेशो भवतीति गौणपादत्वात्यवहारात। इमं प्रशंसति। अस्याऋचोवरूपस्थेश्छदोरोगेः क्रियतेवैनि राम॰ ५०

श्रितां व हत्त्वामस्त्वसमाने मैधातिथः प्रउगेन्चस्त्यतत्तद्रूपेणा कर्मसमर्द्धयति। एतद्वा अग्नेई कंकर्म्मे यदृपसमृद्धं। अ
नि ष्टाउग्रः सहसे तु राये तिमरुत्वतीयमिति। एतन्मरुत्वतीयेश स्त्रेस्त्रक्तं निष्केवल्यत्विष्टोमस्वंप्राकृतवाधेनविधीयते। अत्र
जनिष्ठाइत्यस्मिं तेन जातवज्ञातार्थवज्ञा तवेदेच र्थस्या ऋचोरूपं। उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावनिष्केवल्यमिति। एतन्निष्के
वल्पेश स्त्रेस्त्रक्तं प्राकृतबाधेनापूर्वं निति विधीयते। अत्रजजइत्यस्मिं तेनजातवज्ञातार्थ्यवत्त। जातवेदे चतुर्थस्या ऋचो
रूपं। त[illegible] देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रमिति। एतत्सावित्रंस्त्रक्तं प्राकृत बाधेनापूर्वं विधीयते। अजीजनत्सवि
ता सुम्नमुक्थ्यमिति पादे जीजनदिति वर्त्तते जातवज्ञातार्थवत्त। जातवेदे चतुर्थस्या ऋचो रूपं। ते हि द्यावापृथिवी विश्व
शंभुवेति द्यावापृथिवीयमिति। एतद्यावापृथिवीयंस्त्रक्तं प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते। अत्र सुजन्मनी धिषणे अंतरीयत इ
तिपादे जन्मनीइत्यस्मिं तेन जातवज्ञातार्थवत्त। जातवेदे चतुर्थस्याः ऋचोरूपं। अनम्वो जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्यार्भवमि
ति। एतदार्भवंस्त्रक्तं प्राकृतवाधेनापूर्वं विधीयते। मध्ये जातश्च वस्वर्ज्ञातावत्त। जातवेदे चतुर्थस्या ऋचो रूपं। अग्निरि
द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवमिति। एतद्वैश्वदेवं स्त्रक्तं प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते। पत्नीजनित्रीत्वद्वीतिम
रन्नुरिति पादे जनित्रीत्यस्मिं। तेन जातवज्ञातार्थवत्त। जातवेदे चतुर्थस्या ऋचोरूपं। वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति वैश्वान

५१ रीयमिति। एतद्वैश्वानरीयं प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते। अत्र द्विधा रूपमाह।। तस्मिन्नुत्वानिपजमानत्राचक इति पादे त्रा
रइत्यावर्तत। आवर्दिति चतुर्थस्याह्नः प्रायणीयरूपं प्रथमे प्रायणीयरूपं। प्रथमस्याह्नो रूपे। ननु चतुर्थे प्राप्यम्ये रूपमि
त्याशंक्याह। पुनः प्रायणीयं हि चतुर्थमहरिति। त्रिभिरहोभिः पूर्वैः समाप्तिव्यवहारस्तत्र तुर्ये पुनः प्रायण्यव्यवहारः इ
त्फकें।। जात आपृणो भुवनानि रोदसी इति पादे जातशब्दोस्ति तेन जातवत्। जातवेद चतुर्थस्याह्नो रूपं। यानि अहस्य प्रवे
स्पवैश्वानरीयाणि तानुत्तरस्येति संगृहीतं।। प्रये शुंभंते जनयो न सप्तय इति मारुतमिति। एतन्मारुतं सूक्तं प्राकृतबाधे
नापूर्वं विधीयते। अत्र जनय इति वर्त्तते तेन जातवज्ज्ञातार्थवत्। जातवेदं चतुर्थस्याह्नो रूपं।। जनस्य गोपा अजनिष्ट जा
गृविरिति जातवेदसीयमिति।। एतज्जातवेदसीयं सूक्तं प्राकृतव्याधेनापूर्वं विधीयते। अत्राजनिष्टेत्यस्ति तेन जातव
ज्ज्ञातार्थवत्। जातवेदं चतुर्थस्याह्नो रूपं।। अत्रेदं चतुर्थेनाह्ना प्राप्तं विहिनोति। आभिप्लविकं चतुर्थमहर्हीनत्पशस्त्रैः सृष्टीकृत्य
प्रशंसति। चतुर्थेनाह्ना तेनाखं प्राप्नुवंति देवता नाम मध्ये चंद्रमसं देवमप्राप्ता। दिशो विभक्तं तेभ्यो अमात्म चात्म निदधे ते।
भ्योत्रेत्रिपंन भएव न कार्यभूतस्येति हेतवारि नो नेष्यापिकाः वेदवादिनस्त दिशो विकारस्थ्यो त्र माकुः।। अत्रत्रापि स्तूयं
वत्तुर्गमपत्नेजः प्रकृतिप्राणस्य वा तस्य मध्यं तराकाशस्यासौ रंतरिहंभ्यो श्रोत्रस्य दिश इति। एवमत्रापि श्रोत्रस्य दिक्प्रकृतित्वमु राम. ५१

क्तं।। ४।। आयुः पंचममहरुपयंतीति। आभिप्लविकेषु षट्स्वहःसु पंचममहरायुरायुर्नामकमुपयंति। तस्याह्नस्तान्येव छंदोरू
पाणि पंचमस्याह्नः पशवः पंचममहरिति ब्राह्मणं। तस्य छंदोरूपाणि वसति। तस्येतानि छंदोरूपाणि वृषभवद्धेनुमद्दुग्ध
वद्धृतवन्मद्वदपि मद्वाजवदध्यासवदिति। इमान्यस्यापि पंचमस्याह्नश्छंदोरूपाणि। अनेनेतत्फकं। तत्पंचममहः प्रकृ
तिरेतद्विकृतिरिति।। अयं तु जिह्व मा भरेत्यानमिति। आज्यशस्त्रे सूक्तमेतत्। अत्र प्रनेण पापरीणसेति पदे रयिपेतस्मि
तेन रयिमद्भिमदिति वा अत्र रूपं।। अध्यासन्नमधिष्ठानमध्यासस्तद्वदध्यासवदिति विशदमित्यर्थः। पंक्तिर्विस्तारो
वृषभधेनुदुग्धद्धृतादिभिः स्तोत्रैर्हितोक्षवति रयिपिणात्वाति विशदो विस्तारस्तेन रयिमद्विशदंति विशदं विस्तारस्वरूपं।।
संहार्यः प्रउग इति। अत्र स्तोत्रस्तत्त्वानां संहार्यमाणत्वात्तेहार्यनामा प्रउगः। शाखांतरात्कल्पे दर्शितः।। अत्रेपि वृ
तवचापोसत्वेनोद्वेवेति वायव्यस्तृचः। शतेनानो अभिष्टिभिरितैंद्रवायवः। आनो मित्रावरुणेति मैत्रावरुणस्तृचः। आगो
गोमंतमश्विनेत्याश्विनः। अतम्भिदिंद्र गाउपेत्यैंद्रस्तृचः। विश्वेदेवास आगत धड नि वैश्वदेवः। सारस्वतस्तृच आनिदेणि
कः।। पानि अहस्योत्तरस्येति।। ५।। उतस्यानः सरस्वती घोरेति पंचमे। इमं प्रशंसति। अस्याह्नो रथंतरं पृष्ठं छंदोगैः क्रिय
ते। दैनिष्टिनं रथंतरं साम सरस्वमानं संहार्यः प्रउगो चस्रज्यता। तेन रूपेण कर्म समर्द्धयति। एतद्वा अग्रे हुकं कर्म यदूपसार

५२ हं॥ कस्य वीरः को अपश्यदिंद्रमिति मरुत्वतीयमिति। एतन्मरुत्वतीयेशस्त्रे सत्कं प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते। अभ्यो रायावन्दी सुतसोम
मिच्छन्निति पदिशाये स्तुतेिते नरपि मद्रथिमदितिवा अस्य रूपं। अध्यासवदध्यासनवदतिविशदं तत्संके रूपे॥ एतायामोपगव्यंत इं
द्रमिति लिङ्कवत्स्यामिति। एतन्निष्केवल्यशस्त्रे सत्कं प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते। गव्यंत इति गोशब्दात्काजेंतेनपमुमत्सत्कं प
मुमदितिवा अस्य रूपं। पशवः पंच मम हरित्कक्त्वात्॥ उदुष्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रमिति। एतत्सावित्रीकेपघपित्सत्का
दित्तपापित्वचत्स्तेतरः शाखंतरात्तती याहवत्। घृतेनवागी अभिस्तुस्तुते मरवइतिपादे घृतवद्भूतशब्दवत्॥ घृतमितिपमु
मदिति। यद्यपिघृतवदित्यपि रूपमुक्तं। परंतु पमुमदितिरूपं घृतवदादीनां मलमिति घृतवद्वारा परंपरया जातपमानमप्यस्ति तं।
पमुमदितिवा अस्य रूपमिति। घृतवतीभुवनानामभिश्रियेति द्यावापृथिवीयमिति। अयमपि तत्वः शाखांतरादेव प्राकृतबाधे
नापूर्वो विधीयते। इदं घृतवत्। आदौ घृतशब्दोस्तीति तत्सोकं ब्राह्मणं। घृतमितिपमुमत्पमुमदितिवा अस्य रूपमित्यनंतरो
क्तमिव॥ तत्तं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवमिति। एतदार्भवं सत्कं प्राकृतबाधेनाविधीयते। स्तुतेव घृतेनुरु वामविघ्नेनेति पा
देघृतवत्। घृतशब्दोस्तीति। तस्योकं ब्राह्मणं। घृतमितिपमुमदित्याद्यनंतरोक्तमेव॥ कयादेवानांकतमस्यपामनीतिविश्व
देवमिति। एते द्विश्वदेवं सत्कं प्राकृतबाधेनविधीयते। सहस्रसाममेधसातावित्य्नेतिपादे सहस्रसाशब्दोस्ति सहस्रं सनोतीति। राम· ५२

सहस्रसा इति श्रुतस्य पमुमवाची। अस्मानं जीवन हेतुत्वात्। ऊनस्मन रवन्कमगमेविदा ऊनसनरवनोसन्तुलोरित्यात्तं॥ अत्र तत्त्वाहस
हस्रसा इति पमुमत्पमुमदितिवा अस्य रूपं। एह्रस्य वसो अत्र तपस्य नृ सह इति वैश्वानरीयमिति। एतद्वैश्वानरीयं सत्कं प्राकृतबाधे
न विधीयते। अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णतेतिपादे महिषा इत्यस्ति तेन पमुमत्पमुमदितिवा अस्य रूपं॥ प्रवस्यलकं तद्विता मदा
वन इति मारुतमिति। एतन्मारुतं प्राकृतबाधेन विधीयते। गवामिवश्रियसे शृंगमुत्तममिति पादे गवामिवेत्यस्ति तेन पमुम
त्पमुमदितिवा अस्य रूपं॥ चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथ इति जातवेदसीयमिति। एतज्जातवेदसीयं सत्कं प्राकृतबाधेना
पूर्वं विधीयते। वाजिं तमाय सत्येसरूपियेतिवा जवत्तेवाजीतिवा जरा बोधोप जीवने नैवप्रत्ययं गंतेनवाजवत्तजदेतस्याको रू
पं अध्यासवत्तवत्र तत्संकेः विस्तारस्य रूपं। अत्र प्रपंभाष्ये कृत्या विसारस्य विशदरूपं॥ पम्रुमंचमेनाक्रामुवंतीति। आभिल वि
के पंचमनहर्षे तृशस्त्रैः स्पृष्टीकृत्य प्रयांसति। पंचमेनानेनाक्रापमृत्काप्नुवंति। देवतानां मध्येकं देवमाप्नुवंति। यशसो विभू
तं प्रधानं वीर्यमात्मत्वात्मनि धत्ते॥३॥ ज्योतिः षष्ठमहरूपयंतीति। आभिल विकेषु षष्ठः स्वहः सुष्ठमहज्योतिर्नामकमुपयंति।
तस्याङ्कृत्स्नमेव छंदोरूपाणियानि षष्ठस्याह्नः पशवः पंचमहरप्युस्थ एव षष्ठमहरितिवसंति। तस्य रूपाणि सर्वाद
र्वतत्र वसति किंत्वार्थिकानि। मयासवेः उरुषः प्रजापतिः सर्वोस्य सर्वस्यातिछंदा वै प्रजापतिस्तस्मात्तापत्स्यरूपमिति। एवं

५२ सतिप्रजापतिसर्वत्वे अतिक्रमोऽनन्तमित्यादीनि रूपाणि। तान्यस्याप्यक्षोरूपाणि। अन्नेनेत्यत्र कं। तत्पक्षमहः प्रकृतिरेतद्धि हृतिरि
ति।। सखायः संवः सम्यंचमित्यानुमिति। आग्ने शास्त्रेऽत्र क्रमेण तत्। सखाय इति बहुवचनेन सर्वरूपं सर्वरूपं वैष पक्षमहः। प्रांतेविष
माने सति प्रवीणिरूपाणि दृष्टानि पराणीहदृश्यंत इति सर्वरूपमेतदहः तस्मात्सखाय इति सर्वाण्येवानुवदति।। संरूप्यः प्रउग
इति। अन्यतोऽन्यतस्तच्छानांसंहार्यमाणानां त्सं हार्य्यनामा प्रउगः। शास्त्रं तत्रात्यल्पे दर्शितः। वायवायाहि दर्शतेति वायव्यस्तृचः।
रथेन पृथुपाजसेत्यैंद्रवायवः। यदद्य सूर उदित इति मैत्रावरुणस्तृचः। प्रति वां सूर उदित इति वा मैत्रावरुणस्तृचः। पुरुप्रियाण ऊ
तय इत्याश्विनः। उप नो हरिभिः सुतमित्यैंद्रस्तृचः। विश्वेदेवास आगतेति वैश्वदेवः। सारस्वतस्तृच आतिदेशिकः। पानिव्यहसो
त्रस्येति। उत्तरः प्रियाप्रियास्विति षष्ठे। इमं प्रशंसति। अक्षो बृहत्पृष्ठे छंदोगैः क्रियते तो वेनिष्क्षिते बृहत्साम स्तोमानं सेन्हार्यः
प्रउगो बृहत्पृष्ठे न तत्त्वे शाककर्मसमर्द्धयति। एतद्वा आर्द्धकं कर्म यद्रूपसमृद्धं।। महां इंद्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति मरुत्वतीयमिति।
एतन्मरुत्वतीये शस्त्रे सूक्तं प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते। उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूदिति पादे सुकृतः कर्तृभिरिति द्विरु
क्तिर्निरुक्तिः। अंतःपृष्ठमहः। अंतं गत्वा पश्यो निवर्तयतीव। कस्मादूः किंचिदं विलोहितं स्यात इत्याह। यो जात एव प्रथमो मनस्वानि
ति निष्केवल्यमिति। एतन्निष्केवल्ये शस्त्रे सूक्तं प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते। तस्येतस्येतद्देवतं तद्रूपं यद्भूतानुवादिता तच्छिपयं राम• ५२

पादासंवर्गामघवंगुहाकरिति पादेस्यदकरिति लुङ। तेमतद्भूतमिवाभि। इंद्रो वृधारेणः। मृतमेवाभिमुखी कृतं। एतद्धसोदर्कं भवति।
एकस्मिन्पादे द्विरुक्तिर्निरुक्तिर्भिन्नपादस्या द्विरुक्तिः सोदर्कमुच्यते। अत्रपि नेमा विश्वाव्यवनाकृता नियोदासं वर्गामघवंगुहा
करिति करोते द्विरुक्तिः सोदर्कं तद्वितीयमंत्ररूपं। तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महद्वृणीमहे इति सावित्रमिति। एतत्सावित्रं सूक्तं प्राकृतबा
धेनापूर्वं विधीयते। दिवो धर्त्ता भुवनस्य प्रजापतिरिति पादे द्विवङ्गित्यत्वं मनुष्यलोकस्य रूपं।। एत[illegible]। समाप्तिरूपं पृष्ठ
स्याह्नो युक्तं रूपमित्यर्थः।। घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते इति द्यावापृथिवीयमिति। एतद्द्यावापृथिवीयं सूक्तं नेतच्चं रूपं
प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते।। इदं घृतवद्दो घृतशब्दोऽस्तीति। वैनिष्क्रिमं सर्वदेवत्यं घृतं सर्वदेवतानां घृतस्येमा तापृ
ष्ठमहः सर्वदेवत्यं प्राप्तत्वेन सर्वदेवतानामिष्टत्वात्। तस्मात्घृतवत्।। किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्नित्यार्भवमिति। ए
तदार्भवं सूक्तं प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते। श्रेष्ठो यविष्ठ इति समान प्रत्ययांतं हि सक्तं निरुक्तिः। अंतःपृष्ठमहः। अंतं गत्वा
पश्यो निवर्तयतीव। कस्मादूः किंचिदं विलोहितं स्यात इत्याह। अमुश्र भुत्पदिद्रवेतो अग्रय इति वैश्वदेवमिति। एतद्वैश्वदेवं सूक्तं
प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते। तस्येतस्यसूक्तस्य तद्देवतारूपं यत्सोदर्कं। अंत्रेतो मइति पादद्वयेऽपि वसाम्याद्विरुक्तिः सोदर्कं।।
वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयमिति। एतद्वैश्वानरीये सूक्तं प्राकृतबाधेनापूर्वं विधीयते। घृतेनघृतमप्रयेऽनाम

सीतिपादे द्युतवत्। तस्मोक्तं ब्राह्मणे। सर्वदेवत्यं वै द्युतं सर्वदेवत्यमह महत्तस्मात्तद्युतवदितिस्यं तेरोक्तं।। धाराध्वरयमरुतोऽधस्तोज
५४ सइति मारुतमिति। एतन्मारुतं सूक्तं ब्राह्मणेनापूर्वं विधीयते। धारावरा इति याव्द्ववं निन्द्रत्रिः अंततः षष्ठमहरित्यादिव्या
ख्यातं।। त्वमग्ने प्रथमा मित्स्म मामुमुद्धा शिरितिजातवेदसीयमिति। एतज्जातवेदसीयं सूक्तं सूक्तवाक्ये नापूर्वं विधीयते। तं तमिति
प्रथमपादे यदावृत्तिः सप्रभृति। यथा वैसो दर्कमेतरूपं एवं सप्तमद्दर्त्तं तद्रूपं।। अपरः षष्ठेनाह्नाप्नुवंतीति। आभिप्लविकं षष्ठमहर्हीत
शस्त्रैः स्पष्टीकृत सप्रशंसति। षष्ठेनाह्ना फलकं मीनमाप्नुवंति। देवतानां मध्ये प्रजापतिं देवमाप्नुवंति। तेज सोधिपूतं प्रधानमन्तेन
रमात्मन्नानमात्मन्वात्मनि दधाते।।७।। तदाहुः कस्माद्वैश्वदेवान्येवाच्छावाकतंतउति। आभिप्लविकानां संवत्सरसत्रे आवृत्तिरुक्तातमते
पलं हे रनुपयंतीति। वक्तव्ये वाद्वृत्तिः। एष्ठ्यां तान्वाउत इत्यादिना। तस्मामावृत्तो षष्ठे हनि वैश्वदेवानां सूक्तानामच्छावाकातं अस्मन्
रेवनाह। तदाहुः प्रष्टारः। कस्माद्धेतोर्वैश्वदेवान्येव सूक्तानि षष्ठे हनि पुनः पुनरभ्यास्यमाने अच्छावाकेत्यं ते। एकोदेवत्यानि तान्यपा
संतेन आज्यादीनि सावित्रं वैश्वानरीयादीनि। द्विदेवत्यानि नाव्रामात्यते ऐंद्राग्नादीनि द्यावापृथिवीयादीनि च। तत्रोत्तरं।। नेकदेव
त्येन यातयामत्वं भवति द्विदेवत्येन वैश्वदेवेनैवयातयातयामत्वं भवति। पुनः पुनस्तेनैव वैश्वदेवेन क्रियमाणेन नाहत्यातयामत्वं भ राम·
वति तस्माद्वैश्वदेवान्येवाच्छावाकस्तेन वीनान्यानीयंते। एतेषामेवाह्नां सबलतायै एतेषामभिप्लवानामयातयामताया इति।र ५४

६

वमच्छावाकतनविधिरुक्तः। विशेषः पारस्त्रोतरातकल्पसूत्रे कथितः। इंद्वंतीतिवैश्वदेवं षष्ठस्याह्नो द्वितीयेभिप्लवे उक्थासान
क्रौतितत्तीये ग्निरिं इरति चतुर्थे इत्यादिना।। ज्योतिः प्रथममहरुपयंतीति। अभिप्लवानां नामानि प्रशंसति। प्रथममहर्ज्योतिर्नि
मकमुपयंति यत्रत्तस्यैवैकाहस्य रूपेण। हियस्मादयमाद्य एकाहः सर्वप्रकृतिर्योग्निष्टोमः स उत्तरेषामह्नां ज्योतिस्तेजोरूपः
प्रकाशकत्वात्। अथ मध्यायत्ताज्योतिः। शांद्वितीयमुपयंति। गम्भगताविति त्याग्रयेण प्रशंसाति। गच्छंति स्थेनेति। आरंभो
तरंगतिः प्राप्तिः कर्मसिद्धिरित्यर्थः। आउत्तृतीयमुपयंति। इणगताविति त्याग्रयेण प्रशंसति। यंति त्येनेनेति। फलं यंति प्राप्नुवं
ती सर्थः।। अग्निष्टोमो प्रथमोत्तमे अहनी चत्वार्युक्थ्यानि मध्यउति। अग्निष्टोमसंस्थेप्रथमोत्तमे द्वे अहनी उक्थ्यसंस्थानिम
ध्येचत्वार्यहानि। स्तोत्रपास्त्रयोश्चुकळशब्दः उक्थशब्दोयप्रसत्ययांतो ग्रहवाचीयज्ञवाचीच। इमे संस्थे प्रशंसति। ग्वेनिष्ठितम
ग्निष्टोमो ब्रह्मप्रथमत्वात् ब्रह्म पशव उक्थ्यानि चाद्विमत्वात्। तत्रेनप्रकारेणाब्रह्मणापश्वनुभयतः परिगृह्यात्मन्त्रात्मनि
दधते। पुनः स्तोत्रेरुक्थ्यानि चत्वारि प्रशंसति। तेषां वा एतेषां वत्तुर्णामुक्थ्यानां सह संस्तोत्रियाः प्रथमः पंचदश[illegible]
[illegible]स्तोमः पंचदशानां पंचदशभिरावृत्तिभिः पंचविंशत्यधिके द्वेशते। सप्तदशभिरावृत्तिभिः पंचयंचाशदधिके द्वे शते। एक
विंशत्यावृत्तिभिः पंच[illegible]सप्ताधिकानि त्रीणि शतानि। सप्तविंशत्यावृत्त्यापंचाधिकानि चत्वारिंशतानि एवं

५५ द्वादशशतानि। यद्यपि द्वे शते अधिके परं तु सहस्रमस्तीत्यभियोगव्याहृत्या सहस्रं संस्तोत्रियाइत्युक्तं। सहस्रमेषाम् अस्तीति साहस्राः
पशवः। अभिवृद्धौ कस्मात् सहस्रं भवति साहस्रं पोषं प्राप्नोति य एवं वेद। पृष्ठ्यं तान्याहुरिति। सर्वमावृत्तिरुक्ता नन्वर्द्धैः षडहैरे
नुपयंतीति॥ तत्र विशेषविधिः। इतोभिप्लवारंभात् चतुरश्चतुरोभिप्लवान् पृष्ठ्यांतानुपयंति। एवं चत्वारोभिप्लवाः षडहास्त
त एकः पृष्ठ्यः षडहस्ते वै त्रिंशता अहोभिरेको मासः। एवं पंच मासाः। षष्ठे मासि त्रीनभिप्लवानुपेत्य पृष्ठ्यमेकमुपयंतीत्येवं चतु
र्विंशतिरहानि। अस्यार्थवादः। पशवो वा अभिप्लवाः श्रीः पृष्ठ्यानि पशुभिः श्रियमुभयतः परिगृह्णाति तेन प्रकारेणात्मन्ये
वर्धयते। पृष्ठ्यारंभणान्वा ऊर्द्ध्वं विश्वजितं इति। चतुर्विंशसत्त्वेनं तरं मध्ये नवरात्रः क्रियते। अभिजिदेकः। स्वरसामानस्त्रयः। म
ध्ये विषुवानेकः। ततः स्वरसामानस्त्रयः। विश्वजिदेकः। एतं नवरात्रं संस्तवयन्नाह। विश्वजित ऊर्द्ध्वं पृष्ठ्यारंभणां चतुरश्चतुरोभि
प्लवानुपयंति। एकः पृष्ठ्यः सर्वे षडहास्ते चत्वारोभिप्लवाः षडहाइत्येको मासः। एवं च चतुर्थपंचमासाः। अस्यार्थवादः। श्री
र्वा अभिप्लवाः पशवः पृष्ठानि श्रियमापशूनुभयतः परिगृह्णाति तेन प्रकारेणात्मन्येव दधते। इयमवरोहावृत्तिः पूर्वमुक्ता। तत
मावृत्तैः षडहैरुपयंतीति। तत्र विशेषविधिरयं। द्वादशमासस्य प्रकारांतरेणोक्तं। इह पृष्ठारंभणाभावादेकमासाभिप्र राम.
याभिप्लवाइत्येको मासः एकः पृष्ठ्यः सर्वे षडहास्ततः।५ स्तोमो वा अभिप्लवः स्तनछंदांसि। पुनर्जगत्याछंदसाभिप्लवं प्रशं ५५

सति। द्वे निश्चितमभिप्लवः स्तोमः अभिप्लवः स्तनछंदांसि। पुनर्जगत्याछंदसाभिप्लवं फलजननसमर्थः। यतः स्तनछंदो ऽस्य स
स्तनछंदाः। कथं स्तनछंदस्त्वमित्यत आह। योयज्ञक्रतुः स्तनछंदा भवति तस्य तृतीयसवने सर्वजागतानि निविद्धाना
नि भवंति। द्वे इति प्रसिद्धियोजके। अभिप्लवस्य षडहस्य युंजते मन उत युंजते धियः प्रद्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेत्यादी
नि सावित्रप्रभृतीनि तृतीयसवने निविद्धानानि सर्वजागतानि। युंजते यं च प्रत्याव्याप्तः सावित्रं तु जागतं प्रद्यावा पंचघाषा
पृथिवीयं तु जागतमित्येवमाद्यानुक्रमणी। तथा यथा पठितमिति। तथा सति तेषु सर्वजागतेषु मध्यापयं निविद्धे धीयंतेना
निविद्धेय बंधी यमानात्मान्यजमानान्सर्वेषु च लोकेषु सर्वेषु च कामेषु यथावृद्धं दधति॥ तथा सर्वजागतानीति। प्रकारां
तरेण जगत्या एव प्रशंसा यत्तृतीयसवने सर्वजागतानि निविद्धानानि भवंति तेन यत्तृतीयसवने सर्वजागतेन यज्ञेन कामः स
काम उपास्ये संनिहितः प्राप्यो भवति। इत्यर्थं। जागतः सर्वेलः पशुकामस्येति॥ पशुफलो यज्ञस्तेन तस्यापि पशवः फलमि
ति प्रशंसा॥ यद्वै तास्त आहुरिति। तं चैव एकरूपे भवतां तेभ्य आरि धुभ्रादय एतास्तत्र्या त्रिष्टुभः शस्यंते अहरहः तेनो यः सर्वत्रैष्टु
भे तृतीयसवने कामः स उपास्ये संनिहितः प्राप्यो भवति॥ यद्देवा जंच्या गायत्र्यहरहरिति। एषा गायत्री सुरूपकृत्नुमूतये इति
यदहरहः शस्यते तेनो यः सर्वगायत्रे तृतीयसवने कामः स उपास्ये संनिहितः प्राप्यो भवति। सुरूपकृत्नु शब्दानुगलक्षणं

५६ परात्रयमा। त्रैष्टुभः सर्वनिधनः प्रतिष्ठाकामस्योक्तः। गायत्रः स्वर्गकामस्योक्तस्तत्फलमभिप्लवस्येति प्रशंसा। यद्देवैषयल इ
इति। यजमानेभ्यः फलकर्मकशक्त्यनुसारितयाफलहस्तस्वनामप्रशंसति। एषवल्लहः पुनरभिप्लवं तेमासानो प्रस्तरणयदष्टा
तरीत्या दृष्ट्यारंभपारीत्याच प्रवोक्तप्रायघस्मात्तस्मादभिप्लवः। नामेतिनाम्नाप्रसिद्ध्यर्थमव्ययं उपदेशेत्वथ्येप्रसर्वत्रानुष्ठा
नप्रसिध्यर्थ्ये। अनेनाभिप्लवेन हि निश्चितं स्वर्गायलोकाययजमानाभिप्लवंते त्वरयाभिगच्छति। हिरण्याक्षो ध्यायसमाप्तोमंगल
त्वस्त्वनायाः॥ इति श्रीमन्माधवभट्टात्मजश्रीविनायकभट्टकृते श्रीकौषीतकिब्राह्मणभाष्ये एकविंशोध्यायः॥ ॥ प्रथम
महरयमेव लोकस्त्रायतनेनेति। अभिप्लवषडहानंतरं पृष्ठ्यारख्यषडह उच्यते। प्रथममहरयमेव लोकः। भूर्लोक एव।
आयतनेनस्थानेन साम्येनेत्यर्थः। अग्निर्गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथंतरं सामतच्चास्य निदानमिति। तदेतत्तत्तु पृष्ठ्यमस्याह्नो
निदानं विशेषकारणं। अग्निर्विशेषकारणमतिग्न्यात्वयभूहे मंत्रे वर्द्धस्विन्निति विशेषसंबंधात्। अग्निसंबंधादेव गायत्री
त्रिवृत्स्तोमो रथंतरं साम तच्चास्य निदानमिति। तदेतत्तत्तु पृष्ठ्यमस्याह्नो निदानं विशेषकारणं। अग्निर्विशेषकारणमतिग्न्या
त्वयभूहे मंत्रे वर्द्धस्विन्निति विशेषसंबंधात्। अग्निसंबंधादेव गायत्री विशेषतः संबंधो च्यते। त्रिवृत्स्तोमः। सर्वस्मिन्नर
निशास्त्रे पुत्रिवृत्स्तोमः। रथंतरं साम पृष्ठस्तोत्रे तेनरथंतरसामेदमहर्प्याशिकव्यवहारे। तस्मादेतत्स्य प्रथमस्याह्नरत्ता राम॰ ५६

५७ तमितिन विरुद्धं प्रवोदेवायेतियद्विहितं तस्योक्तं ब्राह्मणं पदेविगृह्णातितत्रजात्येरूपमित्यादिनाप्रकृतानुक्तं। माध्यंदिनसः प्रउ
गइति। प्रकृतितः प्राप्तोपि पुनरुच्यते। अतिज्ञापनार्थ्यं। तस्योक्तं ब्राह्मणमिति सर्वे समृद्धतस्य रूपेशस्यप्रउगः कल्पंतइ
ति॥ आयाहि द्वोवस उपनइति मरुत्वतीयमिति। इदं मरुत्वतीये शस्त्रे सूक्तं। आवदाशवद्वदावेदप्रथमस्याह्नोरूपं। स्वर्भा
दवसे नो मरुत्वानितिमध्ये त्रिसरवास्तिन्नसूक्ते मरुतां न्यंगो नितरां चिह्नं। आनइंद्रोदूरादानआसादित्रिनिष्केवल्य[illegible]ति। इदं
निष्केवल्ये शस्त्रे सूक्तं। आयाहवद्दावदावेद प्रथमस्याह्नोरूपं॥ संपातादिति। प्रशंसेयं। निष्केवल्यमरुत्वतीयेद्वेसूक्ते संपा
तौ भवतः। प्रथमेहनि। अव्यवहितयोः प्रत्येकं संपातइतिव्यवहारः। तेन संहितायामव्यवहितेद्वेसूक्ते संपातावुच्येते। देवनि
श्चितं देवाः संपातैः स्वर्गं लोकं समपतन्। संलग्नाः संबद्धाः सन्तः स्वर्गं लोकं गता इत्यर्थः। तस्मादेतौ संपातौ प्रथमे शस्येते स्व
र्गेषां स्वर्गस्योप्त्यै। तद्यत्संपातौ निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः प्रथमेहन्स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै व्याप्त्यै॥ युंजते मन उत युंज
ते धियः। प्रथावायहे तैः पृथिवीकृतावद्वेति॥ इमे सूक्ते साविश्वपावापृथिवीये। सा वित्रे विधीयमे धावापृथिवीयमन्नघो
॥ इहेह वो मनसा बंधुता नर इत्यार्भवमिति। इदमार्भवं सूक्तं। तेन नियच्छति। इहेहेति द्विरुक्तेन नियमं करोति। युक्तं वं तिव
प्रथमेहन्नस्कानिशस्यते। तद्यदिहेहवइत्यार्भवंकरोतित्रिपत्यानिपमेनाप्रच्युत्ये रूपं॥ हव्यो न विद्वां अयुजि स्वयं धुरीतिए

निछंदोरूपाणि छंदोनिबद्धेषु मंत्रेषु रूपाणि। करिष्यत्यर्थमेपदे स्थाने सद्विद्यमानं छंदोरूपं करिष्यदिति शब्दस्तु रूपेण क्विबिदितं
किंतु यद्देभविष्यन्तत्करिष्यत्। आवत्स्वाशब्दवत्स्ववन्नशब्दवत्। एषवदर्षवदकवत्प्रकवधुं जानवज्ज्योतिष्मदुक्मव
दिति शब्दैकदेवानोरूपाणि। एते प्रुकानिदिल्यस्यास्वीयानि रूपाणि॥ उपप्रयंतो अध्वरमित्याज्यमिति। एतदाज्यशस्त्रे सूक्तं
। मध्ये प्रशब्दवत्त्वयत्त्ववद्धेप्रथमस्याह्नो रूपं॥ गायत्रमेतत्। तत्सूक्तं। ह्रियस्मादेवाघस्त्रहो गायत्रं प्रातःसवनं यस्य
दृशो भवति। अस्मिन्नाद्ये अहन्याज्यं प्रउगमुगायत्रछंदसैव भवति॥ इति नु व्यूल्ह इति। एतदाज्यसूक्तं व्यूल्हे द्वादशाहे। प्रउग
यत्रादिक्रमेणैव छंदोगानां स्तोत्रक्रमो न भवति। किंतु व्युत्क्रमेणाछंदांसि भवंति स व्यूल्हः छंदा उच्यते॥ उदु त्येन त्रयो देवा याय
यइति समूल्ह इति। समूल्हे द्वादशाहे तस्मिन्नहनि सर्वो क्रमेन दाज्यसूक्तमुद्धृत्य त्रयो देवाग्नय इति प्राकृतं सूक्तं कुर्यात्।
यत्र गायत्र्यादिक्रमेणैव छंदोगानां स्तोत्रक्रमः समूल्हो द्वादशाहः। परशब्दवायांसमूल्हो द्वादशाहः फलनिरपेक्षः पठितो
व्यूल्हः काम्यः पठितः। अस्यां शाखायां व्यूल्हस्य शस्त्रमुक्तं तदुद्धारेण समूल्हस्य शस्त्रमाह। तेन व्यूल्हस्यापि कामेनैरपे
क्षत्वं गम्यते। एवं कौषुमानामपि व्यूल्हं प्रकृत्य फलनैरपेक्ष्येणोक्तं। तुकौवै देवानां अग्रेपि समूल्ह उहेवा य आसेतिफल
नैरपेक्ष्येनोक्तं द्वैविध्यं वसंति। अतउभयविधोसौ समान एव। द्वादशाध्यायांतु तैत्तिरीयशाखामेकामेवाश्रित्य विधारि

हैष्वेदेवं तत्सूक्तं प्रकवत्। अयुजीति मध्ये विद्यमानत्वात्प्रयुक्तवद्धे प्रथमस्याह्नो रूपं॥ तस्य हेउत्तमेउत्स्तजतीति। तस्यैतस्य सूक्तस्यो
त्तमेहे ऋचा स्तजति शंसति। कुविदिति चंद्रो बहूनामसूपपद्यते। एतेस्त्रकादस्मादृक्वपूजे उद्धृत्यास्मान्यिमारुते शस्त्रे शस्येते इ
ति। एवं सर्वप्रहंकत्वाभिप्रायेणाह। तत्र प्यासति कौषीतकिरहस्य उद्धेति सर्वप्रकृत्यावृत्त्यर्थमव्ययं। शंसेदेवद्धेउत्तमेकैको स्तू
क्तस्याप्यवद्धे रभ्यत्रशीत्वाय। उद्धारेस्वरतुन स्यात्। यातयामत्वदोषेरणोद्धारः स्यादित्याशंक्याह। देनिम्नयेहेति संमतिप्रसिद्धे
ऋक्व्यस्य गायात यामानमवतिना सुवचनेन किंतर्हि वषट्कारेणैव तायातयामाभवति समानेहन्यधानहये॥ वैश्वानरा
यपृथुपाजसे विपइति वैश्वानरीयमिति। प्रकृतिप्राप्तस्यानुवादः। प्रशंसति नमसा ज्ञातिर्विर्वधे इति प्रशब्दवत्त्वपास्तकं
॥ प्रवद्वेप्रथमस्याह्नो रूपं॥ प्रराह्णं यमारुतापस्यमानवइति। एतत्सूक्तं मारुतं प्राकृतं बाधेन विधीयते। प्रशब्दवत्। पद्व
हे प्रथमस्याह्नो रूपं॥ प्रजातवेदसी नव्यसी धीतिमग्न यइति जातवेदसीयमिति। प्रकृतिप्राप्तस्यानुवादः। प्रशब्दवत्। प्रवद्वेप्र
थमस्याह्नो रूपं॥ इमं लोकं प्रथमेनाह्नाप्नुवंतीति। पार्थिवं प्रथममहरेति तच्छस्त्रे स्पष्टीकृत्य प्रशंसति। प्रथमेनाह्नेमं लो
कमाप्नुवंति सत्रिणः। गायत्रीं छंदआप्नुवंति। त्रिवृतं स्तोममाप्नुवंति। रथंतरं सामाप्नुवंति। प्राचीं दिशमाप्नुवंति। ऋतूनांम
ध्येवसंतमाप्नुवंति। वसूं देवान्देवजातमाप्नुवंति। जातशब्दो वर्गवाची देवानां वर्गमित्यर्थः। एवमेकवचनबहुवचनेनानीह

५८ पपन्निः॥ अग्निमधिपतिमायुर्वंति॥२॥ द्वितीयमहरंतरिक्षलोकस्यायतनेनेति। पार्ष्टिकं द्वितीयमहरंतरिक्षलोकस्यायतनेनस्या
नेन द्वितीयस्य सामर्थ्येनेत्यर्थः। इंद्रस्त्रिष्टुप्पंचदशस्तोमो बृहत्साम तत्त्वस्य निरूपमिति। तदेतच्चतुष्टयमस्याह्नो निदानं विशेष
कारणं। इंद्रो विशेषकारणं॥ यतोति माध्यमेऽहनि मंत्रे इंद्रो जगत्त्रितिविशेषसंबंधोस्ति। इंद्रसंबंधाद्देवत्रिष्टुब्विशेषणतःसंबंधो
स्ति। पंचदशस्तोमः सर्वस्मिन्नहनि शस्त्रेषु पंचदशस्तोमः। बृहत्साम पृष्ठस्तोत्रे। तेन बृहत्सामेदमहर्याज्ञिकव्यवहारे। तस्ये
तस्य द्वितीयस्याह्न एतानि छंदोरूपाणि छंदःसु संहितामंत्रेदमहर्याज्ञिकव्यवहारे। तस्येतस्य द्वितीयस्याह्न एतानि छंदोरू
पं। यद्वै नेत्यहुं सदस्पष्टमनतीतं निर्दिश्य तेन त्कुर्वदित्युच्यते। रूपं तत्राह। हूतवदितिकं। वृत्रवदित्यन्यत्। वृत्रहवदित्य
परं। वृषण्वदिति च रूपं। उक्थवदित्यपि रूपं। विवदित्यष्टमं स्थितमिति नवमं नेत्वामिति दशमं। एतेषु कानिचिदस्यां प्रगाथायां रूपा
णि कानि विविदन्यस्यां॥ अग्निं दूतं वृणीमह इत्याज्यमिति। आज्यशस्त्रे एतत्सूक्तं। होतारं विश्ववेदसमिति पादे विपावोस्ति तेन विवत्
स्याक्तं ब्राह्मणमिति। विद्वतमिव हीदमंतरिक्षमिति। छंदःस्वशंसति। गायत्रं सूक्तमेव महेगायत्रप्रातःसवने भवति तानो सु
क्ष्मेतत्ता। इति पूर्वोक्तमाज्यसूक्तं व्यूल्हे। उक्थे तत्त्वं हि द्वैतवषशइति सम्यूल्हे इति। सम्यूल्हे द्वादशाहे एतदग्निं दूतमित्युक्तरूपत्वं
हि द्वैतवषशइत्याज्यसूक्तं योसति। तस्योक्तं ब्राह्मणमिति। त्वं दिवर्षिरोप्रवइति दिववदिति॥ गायत्रं मरुत्वतीयं इति॥ वायोपते राम· ५८

सहस्त्विशादत्यादि ऋग्वेदर्शितो गायत्रमदो द्वितीये स्मिन्नहनि प्रउगेम भवति। तस्योक्तं ब्राह्मणमिति। बृहद्वै साम सन्मा नेमा
त्रीम दः प्रउगो न्यस्तज्यतेति॥ इंद्रसोमं सोमपतेपिबेममिति। एतन्मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्तं। माध्यंदिने सवने वृत्रहत्ते
तिपादे वज्रशब्दोस्तितेन वज्रवत्। तदेतत्स्यद्वितीयस्याह्नो रूपं। पातऊतिरवमापापरमेति निष्केवल्यमिति। एतन्निष्के
वल्ये शस्त्रे सूक्तं। तामिरूषु वृत्रहत्सेवीनि इति पादे वृत्रहशब्दोस्ति तेन वृत्रहवत्। तदेतत्स्य द्वितीयस्याह्नो रूपं॥ तद्देव
स्य सवितुर्वार्यं महदिति। एतत्सावित्रं सूक्तं। त्रिरंतरिक्षं सविता महित्वनेतिपादो स्ति। तस्मिन् वृत्रंतरिक्षमिति पदत्रयमंतरि
क्षंतरिक्षस्य रूपं। अंतरिक्षमार्षिकं द्वितीयस्याह्नो रूपमनुक्रमभिसंपद्यते। ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवे तिद्यावा
पृथिवीयमिति। एतद्यावापृथिवीयं सूक्तं। विशाब्दवद्दिवत्तस्योक्तं ब्राह्मणमिति। विद्वतमिव हीदमंतरिक्षमिति। तदद
त्र्यंसुवत्तं वि अनापस इति। आर्भवं सूक्तं प्रकृतिप्राप्तमनूद्यते। तद्वन्नरीदं द्वावान्ध्यवस्तइतिपादे वृषण्वतस्यो
क्तं ब्राह्मणं वृषावाइंद्रो वृषाविष्णुस्तस्माद्वृषण्वदिति॥ यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पतिं विशामिति। एतद्वैश्वदेवं सूक्तं विधी
यते। शार्यात इति ऋषिणा दृष्टं शार्यातमिति प्रसिद्धं। प्रसिद्धिप्रयोजनं वैदिकव्यवहारे स्मिन्वैश्वदेवतत्प्रकरणमनु
क्रमणे। वृषाकिलनुर्यजमानो मामवपापतेति पादे वृषण्वतस्योक्तं ब्राह्मणं वृषावा इंद्र इत्यादि। एतत्सर्वस्मोऽसुषमहके

५८ वच्छेशर्द्धीयस्तु मरुतां यदेव सद्‌इति। इमे देवस्तके वैश्वानरीयमारुते। देव्यापि वृषण्वतीतयोरुक्तं व्याख्यानं। द्वितीयां भिन्न
विहितत्वेप्ययं विधिः सोनुवादोस्मस्पष्टं प्रकृतित्वात्॥ न्यूंखितहोत्रान्मरुतोनिवृत्तुं दत्त इति। एतज्ज्ञात्वेदसीयं सूक्तं वि
धीयते। होत्रापस्तद्दूतो अभवद्धिवस्वतइतिपादे दिशब्दोस्तितेन विनस्योक्तं व्याख्यानं। दिवज्ञामि वहीदमंतरिक्षमिति।
तस्य प्रातर्मे क्षुधियावसुर्जगम्यादिति पादपुक्तोत्रमारुक्ष। परमेवैतदहरभिवदतीति। प्रातर्मे क्षुधियावसुर्जगम्या
दितिक्तापरमुत्तरमहरभिवदतीयम्‌दृ। अस्य वदनस्य प्रशंसा॥ एतदहरभ्यारभ्य परमेवोत्कृष्टमेव वसंतीयमह
हो तच्छस्त्रस्तष्टीकत्य प्रशंसति। द्वितीयेनाह्नान्तरिक्षलोकमाप्नुवंतिसत्रिणः। त्रिष्टुभं छंद आप्नुवंति। पंचदशंस्तोममाप्नु
वंति। बृहत्साममाप्नुवंति। दक्षिणादिशमाप्नुवंसमुदायवाद्यर्थो ज्ञातव्यः। एवमेकवचनबहुवचनांतयोः समुदाय
समुदायिवाचिनोर्नानुपपत्तिः। इंद्रमधिपतिमाप्नुवंति॥२॥ तृतीयमहरसावेव लोकस्त्रायतनेनेति। पार्ष्णिकं तृतीयमह
रसौ स्वर्गएव लोकस्त्रायतनेन स्वानेन तृतीयत्वसाम्येनेत्यर्थः। वरुणो जगती सप्तदशः स्तोमो वैरूपं सामतत्त्वस्य ति
दानमिति। तदेतद्व्याख्यमस्याह्नो निदानं विशेषकारणं। आदित्ये पुण्यादश सुवरुणास्ति। वरुणादृत्या दिष्टाविशे
षकारणं। यतोतियात्यभत्वेमं ते स्वर्ष्याजस्त्रिवित्रिति विशेषसंबंधोस्ति। स्वर्ष्यसंबंधादेवजगती विशेषणतः संबद्धोच्यते स रा.भा. ५८

प्तदशः स्तोमः। सर्वस्मिन्नहनि शस्त्रेषु सप्तदशस्तोमः। वैरूपं साम पृष्ठस्तोत्रे॥ तस्येतस्य तृतीयस्याह्न एतानि छंदोरूपाणि
छंदः सुसंहितामंत्रेषु रूपाणि। चत्वबहुत्वेमं त्वे पदे भवति एतदेकं रूपं। एवं सत्व॥ एतद्द्वितीयं रूपं। येदेभ्नतानुवादिपरोरूपा
पीनुवादि निर्दिश्यते तच्चरूपवदित्युच्यते रूपं तरारापाद्‌॥ अश्वावदित्येकं। गोमदिति द्वितीयं। रथवदित्यपरं। गतवदिति
च रूपं। स्थितवदित्यपि रूपं॥ अंतवदित्यष्टमं। सोदर्कं नवमं। अनिरुक्तं दशमं। सप्रभृत्येकादशं। बहुवचनात्तृतीयोपलक्ष
कारयन्यान्यपि। एतेषु कानिचिदस्यां याज्यायां रूपाणि कानिचिदन्यस्यां। प्रत्यक्षमन्यपादे पदाभ्यासः सोदर्कं आद्यपादे पुनर
भ्यासः सप्रभृति। निरुक्तिरुभयथ्येवेत्युक्तं॥ युवाहि देवहूतमानित्याज्यमिति। आज्यशस्त्रे एतत्सूक्तं। अत्र हि पतति। तदिति
प्रस्तावे व्ययं। आकुराव्हेता रः। यद्यस्मादेतत्तृतीयमहरयेत्या हूपेव्यययंयुक्तं तत्पुरुष्यशब्दवदांतकस्मादिति॥ उत्तरमाह
वैनिष्क्रे पे देवा एतेनाह्ना स्वर्गं लोकमायन्निति। तृतीयेनाह्नावांतरसमाप्तिर्वर्ण्यते तेन स्वर्गलोकाप्तिरनेनोक्ता॥ तदेदादेवा
पुक्ता अन्यो यं युक्ता मिलिता आयन्। तस्मादितिपुक्तेतियुक्तशब्दवद्ब्रूयात्। समतीनीतिबहुवचनोत्रापुक्तवदित्यपित
तीयस्याह्नो रूपं संगृहीतमिति तद्रूपं। अश्वो अग्येरथी रिवेतिपादेयशब्दवत्तदेतस्याह्नोरूपं यथोक्तं। छंदः प्रशंसति। एत
दुक्तं स्तक्तं गायत्रं गायत्रं प्रातःसवनं यस्य दृश्यते त्वेष व्यहद्‌इति॥ ततोयुक्तमेतच्छंदः। इति प्रतीकमाज्यसंक्तं प्रत्युह्ले॥ युधस्ते

६०

तत्व मध्ये वस्तेरिहेति समूल इति। समूल्हे द्वादशाहे एतदुक्तमाश्विनैक दशस्त्वमग्ने वसूंरिहेत्यादि उक्तं शंसेत्। तत्रसोक्तं ब्राह्म
णं। स्वर्मसंभत्स्व वा एतच्छंदो यदक्षरोरूपेणासंपद्यत इति॥ अग्नेॐ सि ह श्रावे य: प्रउग इति। उष्णिक् छंदा अत्रिरार्षं द्वचः समस्तः च: प्रउगे
भवति। वायवा याहि वीतय इत्येकाक्षरे वायो याहि शिवा दिव इति द्वे ऋचौ। इति त्रिंशाख्यः॥ इंद्रश्च वायवे षां सुतानामिति द्वे अत्र्यं
सोमस्य मत्सत इत्येका। इत्येंद्रवायवस्तृचः। आमित्रे वरुणो वयमिति मे वाचरुणस्तृचः। अश्विना वेद गच्छतमित्याश्विनस्तृचः।
आयात्वद्रिभिः सुतमित्यैंद्रस्तृचः। सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरिति वैश्वदेवस्तृचः। उतनः प्रियाप्रियास्विति सारस्वतस्तृचः। अत्र प्रथ
मिकविंशत्वे उष्णिक्छंदो नास्ति कविदस्ति तथापि कविंपिः कविद्वात्तिकविद्दस्ति। तथापि गाद्रुत्वाद्ध्यसाव्ययेदेश इति न्यायेनो
ष्णिहः श्रावेय इत्युच्यते। उष्णिहि द्वादशाक्षरे कृष्णदेप जीवनेन ब्रह्मं सामाहात्वे इति छंदोनुक्रमप्रसिद्धार्थमव्ययं। गायत्रीत्रिष्टु
ब्जगतीति छंदोनुक्रमेण आगतं ततीयमहः। तत्र स्वाध्ययः सिहश्रावेयस्तृतीयस्याह्नः प्रउगस्तेन प्रकारेण द्वादशाहस्य पादामपा
जगतीप्रातःसवनं भजते॥ २॥ अथ मामनुपादेवतेति। एतन्मरुत्वतीयशस्त्रस्कं विधीयते। त्री त्रिमध्येसितं तृतीयस्याक्षरू पं॥ ष
धावइंद्र ते शतमितिवै रूपस्य विष्कि वलम्प सूक्तं सोम् धाव इंद्र ते शतमिति प्रगाथः। स्तोत्रियप्रशस्तं भ्रूमी रुत्त सुरिति शतमित्या
दत्वामित्त त्रिरं ततस्तृतीयमहररवांतरभे देवोंतः। अत्रं तेऽन्त्वा नित्तस्पतीवतो नंतरं कद्रुड्. किंचिदुद्दिश्यया त्वयि कः॥ पदिंद्रयावतस्त्व राम. ६०

मित्यनुरूप इति। निष्केवल्यसंस्तोत्रियस्यानुरूपः प्रगाथः॥ शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिव इति निवन्त्रिर्दिवे दिव इत्यस्य वसावत्रं तस्तृती
यमहरित्यादि व्याख्यातं॥ [illegible] इंद्र त्रिधातु शरणमिति त्रिवान्तामप्रगाथः। निष्केवल्यशस्त्रेयं सामप्रगाथः। त्रिशब्दवानिति कं
रूपं। रूपं तरमाह। त्रिधातुतिपत्रिपदं। तत्तृतीयस्याह्नो रूपं॥ अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरिति। एतत्रिष्टुव लेप शस्त्रे इंद्रसूक्तं। अ
त्राहमहमिति पादादावाहस्त्यासप्रभृति। यथा सोदर्के प्रोतादन्त्यं नत्र रूपमेवं सप्रभत्वं तत्र रूपं॥ यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति। ए
तद्वितीयं सूक्तं निष्केवल्यं एतस्मिं स्त्रेष्टुभे त्रिष्टुछंदस्यानि विदधाति। अनेनेतप्रवर्तितं। सूक्तादि दृष्टावं तेसूक्तेनिविदं प्रयमे सू
क्तेत्वा हायेति। इंद्रसंबंधेनत्रिष्टुछंदः प्रशस्तमिंद्रस्य त्रिष्टुविति वचनात्। तेनाक्रविद्धा विहितेति प्रशंसा सूक्तवचनं। आरव्या न प्रदशने
न प्रशंसामाह। तदेतद्यो जात इति सूक्तमिंद्रस्य तन्वः प्रारीरं। कुतः। हि प्रसिद्धौ। एतस्मिन्सूक्ते भगोरपत्यं भार्गवो गृत्समदो नाम
ऋषिर्निविदं दधदेतत्सूक्तं निविदं च पश्यन्निंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम। किंचिद्धाम्न एव इति गोत्रे पठंति॥ इति करणेनारव्यानं समा
प्यते। यथा आर्षानुक्रमणायां॥ त्व मग्ने त्रयगृत्समदः शैनकोऽभूत्स तंगतः। शौनहोत्रः प्रकृत्यातु यः आंगिरस उच्यते इति। पूर्व
मांगिरसकुलेस्तु नहोत्रस्य पुत्रः सन्यज्ञकाले असुरैर्गृहीतं इंद्रेणमोचितस्तद्वचनेन पश्चाद्भृगुकुलेसुनकपुत्रो गृत्समद ना
मी भूत्। इंद्र शोभन्वत्वायो जात इति यस्य त्विंद्रस्यधामजगाम। यो जात इति सूक्तेपीतिहासः। गृत्समदयज्ञे इंद्र मेकाकिनमाग

६१ तंज्ञात्वाधुनिचुमुरिप्रभृतयोऽसुराः हंतुमुद्यमंचक्रुः। इंद्रः पराक्रमसर्वंतानसुरान्मारयित्वा स्वर्गं जगाम। असुराज्ञानो गंतस्मद-
यिंद्रंमत्वाहंतुंप्रवृत्ताः। तदेंद्रः स्तनः पराक्रमेण शत्रुमर्दनं। पुनरिंद्रस्य प्रियं धाम जगामेति। यदुक्तंतेप्रशंसायोजयति। हे वेड्गति
निष्क्रय दध्यावर्षेऽप्यये। इंद्रस्य प्रियं धामोपगच्छति परं लोकं जयति यो यजमानो होता वेतस्मिन्नुक्थे निविदं दधाति। छंदोऽस्
पदर्शनेन प्रशंसति। तस्य सूक्तस्य मंदेवं तत्रूपं यद्गतानुवादि। यत्प्रभूयदिति भूतानुवादि। यो दासंवर्णमधरं गुहाकरिति यदेत-
द्भूतमेवाभिभूतमेवाभिभूतमेवाभिलक्ष्य वर्तते तदपि भूतानुवादीत्येकं रूपं। इदं त्वस्य यमबुध्रा रोगाहस्पते। अभ्यासोदर्कं भ-
वति प्रांगे सजनास इंद्र इत्यावृत्त्यासोदर्कं भवति। तद्वितीयमंतरूपं॥ ४॥ अभित्वा देव सवितरिति। निवेवल्यानंतरं वैश्वदेवश-
स्त्र विशेषमाह। अभित्वा देव सवितरिति वैश्वदेवशस्त्रस्यानुचरः। प्रतिपत्स्यासूक्तस्येव। सोऽयमनुचरोऽभिशब्दवान्। अत्रा ह्निपाति
तदितिप्रस्ताविकं। आकूराः केमाराः। यद्यस्मादंतस्तृतीयमहस्थे सा देपकस्मादभिवानतुचरइति। उत्तरमाह। एतेनाह्ना
देवाः स्वर्गं लोकमायन्। तदाभिप्रेर्यंतमाप्नुवन्नावे इति द्वयं निष्प्रयोर्थ। तस्मादित्यभिवंतं ब्रूयात्। सप्रभृतीनीति वदुपवेत-
नेतदपि संगृहीतं॥ उदुष्यदेवः सविता हिरण्यया घृतवती भुवनानामभिश्रियेति। उदुष्यदेव इति सावित्रं सूक्तं। घृतवती
भुवनानामिति द्यावापृथिवीयं सूक्तं। एते द्वे अपि सूक्ते घृतवती तयोर्घृतवत्योरुक्तं ब्राह्मणं। वकुदेवत्यं वै घृतं वकुदेवत्यंत राम. ६१

तीयमहरितिपूर्वमुक्तं। अनभ्योज्ञातोऽनभीम्र्त इत्यार्भवं। आरत्तत्सूक्तमार्भवं। रथास्त्रिचक्रः परिवर्तते रज इति पादे त्रिचक्र
इत्यस्ति तत्तृतीयस्याह्नो रूपं॥ परावतो ये दिधिषंत आप्यमिति। एतत्सूक्तं वैश्वदेवं। प्रशंसामाह। परावत इति यदस्ति वै प्रसि-
द्ध्यर्थं। अंतः परावतोंतस्तृतीयमहरंतेऽन्तं दधाति। पुनः प्रशंसति। हैवेड्द्रत्यामे। अर्धर्चमध्ये उदर्कं आवृत्तिर्येषां तान्यर्धर्चो-
दर्कासि यानिसूक्तानि संति। यथा वामस्य सवितर्वामसु श्व इत्यादि। पादे उदर्को येषां तानि पदोदर्काणि। यथा। घृतं श्रियं
घृतमस्य घृतावृधेति। मधुमधुना मधुदुघेमधुवृतेइति। अर्द्धपादे उदर्को येषां तान्यर्द्धपदोदर्काणि। यथा। द्विपदो यस्य तु उपद
इति। अप्यत्र द्विपदोदर्कं तृतीयपदोदर्कसेवनं तृतीयस्याह्नो रूपं। तथा अप्यमीवामपविश्वामित्यर्द्धपदोदर्कं। यथापिसू-
क्तगतोदर्कमप्यस्ति यथा सस्तेयेस्वस्तय इत्यावृत्तिः। तथा सप्रभृत्यप्यस्ति। यथा स्वस्तिनः पथ्यासु धन्वस्वस्तीति पदाभ्या-
सेनतदपि तृतीयस्याह्नो रूपं तथापि विशेषरूपत्वादर्धर्चोदर्कादीन्यत्र सूक्तानि॥ येभ्यानरामधिकरणाम्रतावध इति येभ्या-
नरीयमिति। आत्रिमारुतेनाप्रेत्तसूक्तान्याह। एतद्वैम्यानरीयं सूक्तं। घृतं नप्रतमक्षयेजनामसीति पादे घृतवत्तस्य घृतव-
त उक्तं ब्राह्मणं। वकुदेवत्यं वै घृतं वकुदेवत्यं तृतीयमहरिति। धारावरामरुतो धृष्णोजसइति। एतन्मारुतं सूक्तं। धारा वरा
इतिरायव्यात्रद्वभिन्नत्त्रिः। अंतः स्तृतीयमहर्णीवत्वा इत्यादिव्याख्यातं॥ तमस्य प्रयमो अग्निराकृषिरिति। एतज्जातवेदसीयंसू

क्तं।त्वंत्वमितिपादद्वयाद्वृत्त्यास्मदितिपद्यावैसोदर्कं रूपमेवं सत्रमृत्येन रूपं।।अग्नेतेषां वृत्रिर्दध्यार्थान रूपमेव अग्नीं नःस्पदादावृ
६२ त्रिरंतरूपो।अग्नमुंलोकं तृतीयेनाह्नाप्नुवंतीतिपार्थिकत्तृतीयमहः होतृशस्त्रेः स्पष्टीकृत्य प्रशंसति।अनेनतृतीयेनाह्नामुं स्वर्गलो
कमाप्नुवंति।जगतीछंद आप्नुवंति।सप्तदशंस्तोममाप्नुवंति।वैरूपंसामाप्नुवंति।प्रतीचीदिशमाप्नुवंति।ऋतूनां मध्ये वर्षा
आप्नुवंति।आदित्यान्देवान्देवजातं देववर्गमाप्नुवंति।जातशब्दो वर्गवाची।तेन समुदायेपि समुदायवाचित्वेन बहुवचनैकव
चनयोरुपपत्तिः।वरुणमिति द्वादशस्वादित्येष्वेको वरुणस्तमधिपतिमाप्नुवंति।।पा।अन्नं तृतीयमहरिति।इतःपरं चतुर्थमहः
पार्थिकमुच्यते।चतुर्थस्यावत्वविवक्षयासर्वत्रोक्तं तमाह।अन्नं वा तेरसमाप्य तेनैतरमहजाग्नादिरिति।तृतीयमहरंतस्ते देवा अन्नं तत्र ग
त्वा पुनरवांतरामं म रूपं चतुर्थमहरैच्छन्।तस्मात्स्मादिच्छन्ता।इच्छंतःसंतस्पस्पृतीक्ष्य इच्छारतदेकमस्य छंदो रूपं।तदहरिच्छादिं दना
तदहरिच्छादिषयं कृत्वा लब्धुं तत्तस्मात्कवतः।प्रयुक्ताः आहाः संतस्पस्पेतियुक्तवत्।एतद्वितीयं छंदोरूपं।अपसंस्राद्वृत्तस्व
राड्विराड्दितिरूपत्रयंविवक्षन्वृविराजित्यंरवेन प्रस्तावमाह।।तदादुर्यदेनतृतीयमहरिति पक्षोक्तव्यं।आकुराकेमाहः
पयंकृत्ततृतीयमहरयेत्याकेपेकस्माच्चतुर्थेहन्नहनि व्यूहविभजति।संरवप्रकारोवदसते।समानोसमानस्यानुरूपं युक्तं परंच
मारभ्य तेनेदमुक्तमित्यांके पः।उत्तरमाह।वावरतदायतनं यच्चतुर्थमहः।नतनारंभोपं तनवायवंस्वातंते तदनननवाग्युक्ते राम॰ ६२

तृष्णुःअथ रूपाणि वक्तुं छंदसोनुसारेणाप्रशंसति।अत्रैविराड्छंदोन्नंन्नंखोविराजमानं तदुभयोःसाम्यं।अन्नमेवतते
न प्रकारेणायज्ञेवयजमाने पुष्टदधाति।उक्तमेवदृढीकर्तुं प्रकारांतरेणप्रशंसति।अथो इति प्रकारांतरेवै निष्कृतेयातृती
येनाह्नावागवाप्यते तामेतदेतेन न्यूंखनेन चतुर्थेहन्नहनिविभाजयति।पूर्वं दृष्ट्या विकेवागवाप्तातलो भिवद्वितेऽप
षिः।यथापत्तसंक्षिनेयेतरविवक्षयेदेवं तन्न्यूंखनं वाचोविभक्तत्वे विवक्षा।।तस्यैतानि छंदोरूपाणीति।तस्यैतस्याहः एतानि छं
दोरूपाणि।पूर्वं राजरूपोपजीवनेन रूपाण्याह।।सम्राड्वृत्तस्वराड्विराड्दितिरूपत्रयं।सम्राड्वृत्तस्वराड्छंदोस्तोत्रे तन्नदष्टा
विराट्छंदोवाछंदोवाऽस्मीतिविराड्वत्।रूपांतराण्याह।जातवदित्येकंरूपमिमादित्यपरं।वीतिमदित्यन्यत्।परिवदिति च
रूपं।अभिवदित्यपिरूपं।उपवदित्येकादश।।आग्निंनस्वव्रिक्तिभिरिति।एतदाज्यपरस्त्रे सूक्तं विमदेनऋषिणादृष्टं वेमसंदे
मदंतोवेतिषवयेविमदेनानेनसूक्तेदेवाअसुरान्विमदंत्।अंतर्भावितण्यर्थोव्यमदन्निति।तृष्णुः।तद्विमदःशंसते।आज्ये
मध्यतस्यहोत्रास्तुचेति।विराजस्य वेमध्यमस्मतुर्थेहन्निति।शस्त्रमध्यतो होत्रास्तुवचसतेन तद्धयमेकोनविंशाध्याये तेन प्रका
रेणायजमानान्नेगादंतां देवपाप्मानं विमदंतित्यपपेति।अग्निंजातोअथर्वणेति पादे जातशब्दोस्तीति जातवत्त्वं देतस्मा
त्कोरूपं।।६।।तादप्राजगामःसंपद्यंतउग्रि।।तामात्मचर्हिसोत्राप्यासारवंक्रयारूरगरानयान्मनारुराद्प्राजगातोःसंपद्यते।

६३ हियतो जगत्या जगती प्रातःसवनं पश्येद्दशस्वादिती यस्मादस्ः ॥ विंशतिर्गायत्री त्येकवचनं व्यत्ययेन छांदसं ॥ विंशतिर्गायत्र्यः
संपद्यंते । एकैकया जगत्या द्वे द्वे गायत्र्याविति । गायत्री प्रातःसवनं बृहत्कस्र्गं तः ॥ प्रातःसवनरूपा गायत्री तद्ददन्वा
त्यायेइति । अतो जगती संपद्यत । गायत्री संपद्यः ॥ इति पूर्वोक्तं वैमदमा ज्युस्त्र कंव्यूल्हे ॥ उद्धृत्यैतद्धिनेरिदीधिति
भिरेररूपोरित्याज्यस्त्र कांशं सेत । एतत्स्त्र कंवै राजं विराड्द्वं दस्त्रं ॥ विराजोष्टादशपा इत्यनुक्रमणी ॥ वैराजं प्रष्ठमिति ॥
अस्याहः पृष्ठं वैराजं पिबा सोममिंद्र मंदतु त्वेति सो त्रियात्रुरूपो निष्केवल्यस्यापि बनव वैराजमित्यनुक्रमणी ॥ तेन
स्मात्तातो मयरस्त्ररमनुकूलमित्यर्थः ॥ वासिष्ठमाज्यं वासिष्ठं पृष्ठं तत्र समानलोमेत्यानुकूल्येदिती यो दशस्तुति जनयं
त प्रपारूमिति पादे गातव ज्ञातार्थशब्दवन्न देतस्याक्तो रूपं ॥ आनुष्टुभः प्र उगइति ॥ अनुष्टुभश्छंदसं वैधीकः ससम
ष्ट वः प्रउगो भवति ॥ वायो शुक्रो अयामि तइत्येकाकः ॥ विहि होत्रा अवीता इति द्वे रुचावितिवा पय्यस्तचः ॥ इंद्रश्च वाय
वेषां सोमानामित्येवमादिको वा यव्यस्तचस मी व स्त्र ऐंद्रवायवस्तचः ॥ यश्चिकेत स सुक्रतुरितिमैत्रावरुणस्तचः ॥ आनो वि
श्वाभिरूतिभिरितिसद्यं सहृष्ट आश्विनस्तचः ॥ आत्वागिरो रथीरिवेत्यैंद्रस्तचः ॥ अयत्यं वाजिनं रिपुमित्येकाप्रयं दि
स्यास दान्वइति द्वे ऋचावितिवैश्वदेवस्तचः ॥ इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तचः ॥ प्रणो देवी सरस्वतीति सा राम. ६३

रस्वतस्तचः समप्तस्ते वैनिश्चयेनानुष्टभं चतुर्थमहः ॥ चतुर्थत्वात्तादिकाविरुस्त्रुर्ध्वकं स्तानुष्टुभेन छंदसा तथानुष्टुप्छंदसः
नु द्राइत्यादिकं च तुर्थेत्वेनुष्टुभो लिंगं ॥ तत्रैनानुष्टुभेन चतुर्थमहस्तेन छंदसा समर्धयति ॥ तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति ॥ अत्र न पाम
ध्येयज्ञशब्दवत्त्वात् मरुत्वतीयं प्रतिपद्यते आरंभेते ॥ प्रतिपन्न त्वस्यादिरियं प्रशंसति ॥ पुनरारंभो वैदे वतुर्थमहरन्यज्ञ स्तस्मा घस
मेवारभते ॥ अत्र शाखांतरीयं कल्पसूत्रे संगृहीतं ॥ येत्र्यहस्य प्रथमस्य तत्र तरस्यानुचराः सद्यालरणस्यत्या इति ॥ तत्रेदं व
सो सुतमेध इति प्रथमस्य प्रथमे हन्यपि द्रष्टा पिच ॥ एवं ब्राह्मणास्यत्या इति ॥ तत्रेदं वसो सुतमेध इति प्रकृतिप्राप्तस्य प्र
थमे हन्यपिद्रष्टा पिच ॥ एवं ब्रुतः प्रगाथो पिब्रन्नं ब्राह्मणास्पतिरिति ॥ इतरद्विधेयं ॥ इंद्र इत्सोमपा एक इत्यनुचरः पंचमेह
नि ॥ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यः प्रगाथः ॥ अयं इंद्रस्य सोमा इत्यनुचरः ॥ प्रेतु ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणस्पतिर्ब्राह्मण
स्पत्यः प्रगाथः षष्ठेहनि ॥ अश्रुधी हवमिंद्र मारिषरायइति ॥ एतन्मरुत्वतीयं सूक्तं ॥ इदं सूक्तं संपत्त्या प्रशंसति ॥ तारगानूको
वेति निश्चितं त्रिष्टुभो भवं तो द्विराद्रुर्णाम्रत्वा विंशरूकराः ॥ अयचातुष्पदो वैराजेर्विराडित्यनुक्रमणी ॥ द्वैप्रसंयोगेकाक
री भावप्रवहेन वैदिकं प्रवदारेत्रिष्टुभः ॥ १ ॥ रंत्वहरगणेन या विराट्वर्णास्तावृचो त्रकियं तो ॥ दियस्मा देता विराजा कृो
पराणं पत्राः ॥ अत्रापि शस्त्रांतरूचो विशेषमाह ॥ इंद्र मरुत्व इह पाहि सोममिति ह्येवा पित्रिष्टुप्छंदसस्तत्वे पृथसंस्थानर

६४ ग्रादित्रा तंत्रसि इं त्रैष्टुभं सवनधरणं॥ अन्तरतो पिविष्टुबनुक्रमण्याम पिविष्टुपिति विज्ञानं त्रैष्टुभं। सवनादन्तरतोऽन्व
नधरणं। तेष्वेव प्रशंसति। तानि त्राण्याणि यदुक्थे कं वृत्तं तेषामन्यानि तानि सर्वाणि माध्यंदिनात्रच्यवंते। माध्यंदिनादन्तत्र
नमवंति। त्रैष्टुभो वाइंद्रो माध्यंदिनायतनो वाइंद्रः। तदिति प्रस्तावे। यदेतानि विज्ञातानि त्रैष्टुभानि सवनधरणानि व्यूल्हछंद
सामि माध्यंदिनात्रच्यवंते त्रैष्टुभमइंद्रेनेदिंद्रस्थानायतनाच्यवमानीति हेतोः। शिवादिपरलम्बो दसो व्यत्ययेन लहद्धिस्थानेषु
गाः। अस्मिंस्तु वेणातं यत्त्वापरिदेवाश्रमणषत्रितिपादेजातशब्दोस्ति तेन ज्ञातवंतदेतस्याक्रोरूपं॥ इमं नु मायिनं हुवइ
ति। अग्रमपित्रदुवः। अयं हस्येनवाइदमित्थं तरस्यपं चमे दक्षिवि निकोगात्। इत्यनेनात्र चेन सहितंमरुत्वतीयं मरुत्वती
यस्तत्रकस्यस्थाने अत्र तां गायत्रछंदस्तं प्रशस्तं हियतो गायत्रमध्यंदिनर्ष्यमर्हः। अत्योस्सर्वाणैर्य्येवेतछंदांसि सर्वे सवनभां
जि करोतीति वक्ष्यते॥ मरुत्वतीयमिति विरुक्ता स्तुका विहावं त्येनि वित्रयो मत्वा हावइतिस्तु विंतं॥७॥ अथातइ हन्तं
स्वभेदिहाइति। इतः परं निकेवल्यशस्त्रे विशेषमुपक्रमते। विचार्यमाणानामिति विकास्पटेः स्तुतः। उदितोतो गि
तः। निरूपसर्गः। मध्ये वि स्मयार्थकमुइत्यव्ययं। छंदसि व्यवहितारुत्रितिव्यवधानं। प्रगत्यत्ताभावोपिछांदसः। विस्मयावं
हमुच्चारयेदित्यरूणाधीः। तदिहवाइहवेति। स्तोत्रियानुरूपयोर्स्त्रैवन्तेरवाइति। इतिनिर्णीयका वंः॥ उच्चमुरवीयपोयमग्ना त्रुभे राम· ६४

दिमेतितिस्तु उच्चमुरवीयपः। तासांमध्ये न्दयोर्ईर्चोर्न्तं रवयेत्॥ ॥ अथतानाद्रियतेति। उच्चमुखीयपोर्न्तरवं नाद्रियेत॥ आ
त्मा वैस्तोत्रियः प्रजानुरूपो त्रैविराट्त्वेन्तं स्वोत्र मेवात्मनि स्तोत्रिये प्रजायां चानुरूपे दधाति। तस्मात्पिबा सोममिंद्र मंदतु त्वेति
स्तोत्रियानुरूपोत्त्वेतत्योर्न्तं स्तुः॥ आनुष्टुभं न्तं रवं न्तं रवयेदिति हैकआहुरिति। तत्कारकरणं स्तं स्तवमानुष्टुभं न्तं रवये
सपा० कुर्य्यात्। मध्यमे [illegible] दस्य द्वितीयस्तत्समयोरन्तरयोर्द्विः पर्वविद्विरुत्तरमित्यानुष्टुभो न्तं रवयेत्कुर्यात्। मध्यमस्य पादः।
आनुष्टुभं वै चतुर्थमहस्तदेन दहःस्वेन छंदसा समर्द्धयति॥ वैराजं न्तं स्तं न्तं रवयेदिति सा स्विति। निस्विति रिस्पर्थः। द्विती
ये त्वरद्वादशकत्वर एकैकं दीर्घह्रस्वां स्वीं स्वीं नं तरेणेति वैराजो न्तं स्तु। आदिचतुर्थ्यादिष्टमद्वादशान्त्यरूणरिदीर्घा रीयरा
रीदहस्वानीत्यर्थः। चौस्वीतित्यस्यैकदेशे बाधो युक्तो न्यथा द्वादशत्वस्य सर्वथा बाधः स्यात्। यादिद्वितीये ह्रस्वः दइत्येपके
पिकी सप्तमी। उपरि द्वादशा हृत्तु एव मेकैकं दीर्घह्रस्वांस्वीं स्वीं नं तरेणेति तदा त्वैयादशांवीकारो भवति। अत्र त्रै विराट्त्व
न्तं स्तोत्रमेवतत्ते न प्रकोरेणात्मनि प्रजायां च दधाति॥ मध्यमे पदे न्तं रवयेदिति। मध्यमेद्वितीये पादे न्तं रवयेत्। यं तो अन्ते
हृत्व द्वं पंतदनुदीर्घं ततो ह्रस्वत्रयं तदनु दीर्घं ततो ह्रस्वत्रयं तदनुदीर्घं स्वव्याव हृव्यम्याद्विरिति। आत्मावै पर्वे दंप्रजो
हृस्वत्रयं तदनुदीर्घं स्वव्यावहृव्यम्याद्विरिति। आत्मावै पर्वं पदं प्रजोत्तमे मध्यमे मध्यमं पदं। वै निक्षतमात्मनो मध्ये वधीयते।

६५

तद्यथाभिरंगुलीभिश्च समत्वमथ पादेवं तत्र । मध्यमे पादे मंद्रस्वनं ॥ इंद्रमिद्देवतातय इति ॥ अत्रेदं प्राइंद्रशब्दा पश्चिमत्रिस्तदेव
इंद्रमिद्देवतातय इति हूत्वः साम प्रगाथः । अस्य स्तोम जीवने नप्रशंसति । वेनिश्चितं देवा एतेन साम प्रगाथेन सर्वा अष्टीर्व्या
प्नीराप्नुवत तथो एवैते यांस त्राणां मजमाना एतेनैव साम प्रगाथेन सर्वा अष्टीरप्नुवते ॥ कुह श्रुत इंद्रः कस्मिन्नद्येति ।
एतत्संबंदर्शं वैसूक्तं । एताः कुहस्त्रुतीयाः ककुभः । अनेन नवियुक्तमर्यतास्तच्चत्वाः प्रशंसति । तस्मा एता विराजो वानुष्टुभो वा भवं
ती । पुरुरतहत्यर्थः । अनुक्रमणी तु कुहपंचोना पुरस्ताद्बार्हतं विष्टुबंतमिति । ता अदूरतो विराजोनुष्टुभो वा न किंयतो
हि यस्मादेता अक्षरो रूपेण संपन्नाः । विराड्वदिति । तथानुष्टुभो भेपे चातुर्थ्यमहरि ति ॥ तुथस्यैते छंदसस्वरा जइति । एतद्विरा
तं त्रैष्टुभं । अरूरतोप्यनुक्रमणमामपि त्रिष्टुप्प्रसिद्धं । एतत्सप्तक्षरणं । तस्या कं बाल्लस्यो । तानि त्वा एतानि विराजते वैष्टुभा
नीति पर्वोक्तं । प्रशं सोंतरमाहस्त्व एज इति मध्ये स्ति तेन स्वराद्भुतां वेनिश्चितं स्वराड्वदित्यस्य क्रोशरूपेण गत्पमुवः सप्तासा ह
मिति । स्त्रकादिता भावात्त्र चोपं । इति समोहः ॥ अस्यानेन सहितं पूर्वोक्तविशेषनिषेकवरुणं प्रशंसति । विश्वासु गीर्ष्वायत
मितिपादे अस्याकारो स्ति तेनावदावदेव प्रथमस्या क्रोशस्यं पुनरारंभो वै चतुर्थेहन्यज इति प्रथममिदमहर्युक्तं । एतदेवं संगा
पत्रवंदस्कं प्रशस्तं हि यतो गायत्र मध्ये दिन एष अदूहः ॥ याहि रायपाशिम्न तय इति । इतः परं वैश्वदेवाग्निमारुतयोः शस्त्र राम. ६५

पार्श्विशो याः ॥ हि रायपाशिम्न तय इति वैश्वदेवशस्त्रस्यानुचरः सो यं मध्य ऊतिपर्वदासीत् तमिमा नूनं तपदसपत्र गुरोसत्य
पादे शेत्येकारा भावात्कथमृतिमालिन्याशंक्यानिवर्तयितुमाह । ऊतय इत्यतिमक्षिति विकारे यमर्थः सएव । यथा वाल्पकौ
मारा घवस्या भेदे पि सर्वानुस्नत्यानुसंधाने नैकरूपत्वान्नुसंधानात तथाल्पविकारेर्थस्यैकत्वात्सएव शब्द इत्यर्थः । एवं
समर्थं प्रशंसति । वेनिश्चितमृतिमदित्यस्य रूपं । द्वितीयादहः प्रतिपत्तशास्त्रं तदर्णन ॥ आ देवो यातु सवितेति । इतः प
रं वैश्वदेवसूक्तान्याह ॥ आ देवो यातु सविता सुरत्न इति सावित्रं सूक्तं । प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवी
यं सूक्तं । प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य इत्यार्भवं सूक्तं । प्रमुक्ते तु देवी मनीषेति वैश्वदेवं सूक्तं प्रशंसति । आकारवतीति प्रशस्
त्रेति वा वैनिश्चितं प्रायणीयरूपे प्रथममस्यनीयस्यारंभणीयस्य रूपं । तस्मादावंतिच प्रवंतिद चतुर्थे हन्यूक्तानि शंसंते
प्रायणीयरूपेण हि यस्माच्चतुर्थमहः पुनः प्रायणीयं ॥ द्विपदाः शंसंत इति । प्रमुक्ते तु देवी मनीषेत्यत्र द्विपदा एकविंश
तिर्द्विपदा । एकविंशतिर्द्विपदा इत्यनुक्रमणी । ताः प्रशंसंत इत्यनुवदति । प्रशंसति । वेनिश्चितं द्विपाद भिक्रमितुमर्हति । अ
भिक्रांत्यै उत्तरे षाम क्रामति क्रांत्यं पंतद्रूपं । तथापोपप्रयाय समीये गत्वा स्वर्गस्य लोकस्य नेदीय स्तायामंतिशेपे नांति
कालेव से देवं तत्र । एतेन फलाभिक्रांत्यै तद्रूपं प्रशास्त तरमिति विवृत्तं । द्विपदाः शंसन्नेप छंदः शंसन धर्म्म इति द्विपदेभ्यो विशे

६६ षः स्तविंतः॥ प्रसम्राजो असुरस्य प्रशस्तिमिति। एतदाग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयं सूक्तं प्रशंसति। सम्राजइति पदेन सम्राड्
त्वं सम्राड् दितिवा असस्य रूपं॥ कईं व्यक्ता नरः सनीला इति। एतन्मारुतं सूक्तं। तस्यैतस्य सूक्तस्य तद्ब्राह्मणं प्रशंसार्थं यत्सम्
कीयस्य। द्विपदाः शस्यंत इति प्रैषी कं। अत्राप्येकादशद्विपदा इत्यनुक्रमणी॥ क्रुद्धे वः सुघोत्माने सुवृक्तिमिति। एतज्जा
तवेदसीयं सूक्तं। तस्यैतस्य सूक्तस्य तद्ब्राह्मणं प्रशंसार्थं यन्मरुत्वतीयस्य। तावाए तास्त्रिष्टुभो विराड्‌ढ्णा इति सूक्
कं॥ प्रयंतु वाजास्तविषीभिरग्नय इति। समस्ते पार्ष्टिके चतुर्थेहनि मारुते सूक्ते प्रयंतु वाजास्तविषीभिरग्नय इति। समस्
ते पार्ष्टिके चतुर्थेहनि मारुते सूक्ते प्रयंतु वाजास्तविषीभिरग्नय इत्याद्यास्तिस्र ऋचोधिका भवंति। आलेषमुग्रमवईमहे व
यमिति पादे आकारं आवृदावृद्धे चतुर्थस्याह्नः प्राप्यराणीयरूपं युतः प्राप्यराणीयं हि चतुर्थमहः॥ वैश्वसंतवित्र महसंग्राणीषु इति।
समस्ते पार्ष्टिके चतुर्थेहनि वसुंतवित्रमित्येतज्जातवेदसीयं सूक्तं॥ घृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरयेति पादे आवृदावृद्धेवतु
र्थस्याह्नः प्रापराणीयरूपं हि यस्मात्पुनः प्रापराणीयं चतुर्थमहः॥ शाखांतरीयमधिकं कल्पसूत्रे संगृहीतं॥ मध्यमात्रय
त्रिष्टुके वल्पमरुत्वतीययोरुत्तमं स्तत्वा सम्नल्ह उत्तरज्ञातिस्वस्ति नोभिमीतामिति चतस्रो नैवेद्यः देवानां करोतिनतं मद रा॰
ता भवं चतुर्थस्येति॥ अयो वक्ष्याम्नुपेत्येति। अस्मिंश्चतुर्थेह्नि यघोक्ता दाग्निमारुतादनंतरमुक्थ्यानि मैत्रावरुणब्राह्मणा ६६

छंसस्यावाकानां त्रीणि शस्त्राण्युपेतस्य स्तुतामि पर्यासार्थं षोलशिनमुपयंति होता त्रिष्टुप्। प्रथममहरग्निष्टोमउक्थ्यान्यन्
त्रापिभवंति षोडशी चतुर्थेहन्येव ह्वयेषड्हे। षोलशकलं वा इदं सर्वमस्यैव सर्वस्याप्त्या इति षोलशिनः प्रशंसा॥ अ
त्रैव चतुर्थे नाप्याप्नुवंतीति। पार्ष्टिकं चतुर्थमहर्हीत्तशस्त्रैः स्मृष्टीकृत्य प्रशंसति। चतुर्थेनानेनाप्रमाप्नुवंति। अनुष्टुभंछं
दआप्नुवंति। एकविंशं स्तोममाप्नुवंति। इदमहः रूक्त्वमे कविंशस्तोमं वैराजं सामाप्नुवंति। इदमहस्पर्वैराजं डीवीदि
शामाप्नुवंति। ऋतूनां मध्ये शरदमाप्नुवंति। चतुर्थत्वेनानुष्टुबुदीचीशरदां निर्देशः। साध्यांश्चाप्त्यांश्च देवान्देवजातेदेव
र्गौ आप्नुवंति। जातशब्दो वर्गवाचीनेन द्विवचनबहुवचनयोः पद्यंति॥ बृहस्पतिं च चंद्रमसं चाधिपती आप्नुवंति। द्विरस्यास्य
ध्यायस्य समाप्तेर्मंगलत्वसूचनाय॥ ॥इति श्रीमन्माधवभट्टात्मज श्रीविनायकभट्टकृते श्रीकौषीतकिब्राह्मणभाष्ये द्वाविं
शोध्यायः समाप्तः॥ ॥पशवः पंचममहरिति॥ अतः पार्ष्टिकं पंचममहरुच्यते। शाबसामेपपत्रीवनेन प्रशंसति। पंचमम
हः पशव इति। पचिविस्तारे इत्यस्य रूपं पंचेति पंक्तिरिति च। चतुर्भ्योधिकत्वेन विस्तारोर्थः पंचेत्यस्य पंक्तिरित्यस्य च। पश
वोपि विस्तारिनो विस्तारहेतुत्वेन पंक्तिरूपाः। नच पंचममहः पशव इति युक्तं। तस्यैतानीति। तस्यैतस्य पंचमस्याह्न एतानि
छंदोरूपाणि। छंदः सु संहितामंत्रे सुरूपाणि। ववमवदित्येकं रूपं। वृषण्वद्वत्या येनुमदितिद्वितीयं। दुग्धवदितितृतीयं।

६७ ष्टञ्जवदिति चतुर्थ्यां । मद्वदिति पंचम्यां । रयिमदिति षष्ठ्यां । वाजवदिति सप्तम्यां । अध्यासवदित्यष्टम्यां ॥ ॥ इमम्न षु वो अतिथिमुषर्बु
धमित्याग्नमिति । एतदाज्यशस्त्रे सूक्तं । रायः सूनो सहसो मर्त्येष्विति पादे राय इति पदत्रयमिद्रयिमदिति वाक्यस्वरूपे । अ
ध्यासवदिति स्पष्टं । तस्मिन्नेकस्मिन्विस्तारस्वरूपं दृष्टमाद्ये योग्यवहितो विस्तारो रयिः स्पष्टो विस्तारः । छंदसा प्रशंसति । एतत्सू
र्य्य जागतेन गच्छाम्याद्युम्नं तुकमराणि ॥ हि निष्ठितं जगत्प्रातःसवनस्यार्द्ध ॥ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ इति पूर्वोक्तं सूक्तं अथ खण्डे पंचमे
हनि सम्पन्नेतु पंचमेहनि सर्वोक्तेसूक्तमेतदुहृत्याग्निं तं मन्ये यो वसुरिति सूक्तं शंसेत् । पांक्तं पंक्तिछंदस्कमेतत् । तन्नो वेनिष्ठि
तेयं पंक्तिः पंचममहर्विस्तारात्यसामान्यात् । यदेतद्दहस्तदेतः पंक्तयः अश्नतिपंक्तिथेन वक्ष्यति पादो वर्द्धते धेनुमदिति वाक्यस्व
रूपे । पांक्तत्वशास्तत्रतरीयो विशेषः कस्यस्त्वेतेउक्तः । प्रथमापाः पदमवगत्य पदमवग्रत्यदेवेत्र व गत्वैकेन प्रयोगेति । उक्ता
स्वद्धृ द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसायैकेन प्रयोगोतीति पंक्तिशंसेत्तमशंसनं । अद्वैर्द्वेषो वा प्रातःसवनमिति दिकल्पो वनाम्नि ।
बार्हतः प्रउगइति । बृहत्या छंदसोपलक्षितो बार्हतः प्रउगः । अग्नेनय ह्रुंदिविस्पृशमिति दृक्चो । अग्ने वायो महे ल नइसे के
तिवायव्यस्तृचः । आवां सहस्रं हरय इसेंद्रवायवस्तृचः । ऋधगित्या हि द्वचो मित्रावरुणीयः । ग्रं इसे केति मे ज्ञावरुणा
स्तृचः । इमा उ वां दिविष्टय इत्याश्विनस्तृचः । आनो दिष्पासु हय इसेंद्रस्तृचः । देवं देवं वो वसे देवमिति वैश्वदेवस्तृचः । उपमर रा.म. ६७

तादुभसस्वराधुनमिति सारस्वतस्तृचः । उतस्थानः सरस्वती घोरेति सम्पन्ने पंचमे हनि सारस्वतस्तृचः । पशवः पंचममहर्वा
ईताः पशवः बृहत्याः सम्वद्धे हि तुल्या बार्हताः पशवः पम्नामे वा पंचमे बार्हतः प्रउगः । यत्तां बजन्नपादिशेति मरुत्वतीय
स्य प्रतिपदिति । मरुत्वतीयस्य प्रत्येवाप्रतिपद्वा । पांचजन्यया इति पद्यं चेति शब्दो कृतत्वं चमस्याक्रो रूपं । इत्थाहि
सोमइन्मद इति । मरुत्वतीयशस्त्रे स्वकस्थाने विशेषमाह । इत्थाहि सोम इन्मद इति सूक्तं । एतन्नादहुत । तत्थापांक्तं पंक्ति
छंदस्कं । तस्योक्तं स्वलक्षणं । लहदिति रूपं । पंक्तिवैपंचमहरिति ॥ अवितासि सुन्वतोवृक्तबर्हिष इति । एतन्मरुत्वतीयं पदा इति ।
अस्मादेषणाप काद स्मिन्सूक्ते प्रत्येष द्वपदाः । पादसंख्यां कोतीति । षड्वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्यै । ऋतुषडुसंवत्सरः सं
वत्सरत्वसंपत्तिविप्रेन सिद्धायामेतच्छंसनं ॥ तासां गायत्रीषु शंसशस्त्रमिति । षघदानांशंसनदिधिमारः । गायत्री वत्छंसनं गा
यत्रीषु शंसशस्त्रमिति कौषीतकिराहस्मति सिद्धांतः । वैनिष्ठितमम वृषास्त्रेतत्स्पप्रतेम गायत्रीशंसं । तदितिप्रस्तादे । पदद्युमि
रक्षेरेः प्रयोगोति । तद्गायत्रीरूपं । एतेनैनच्छंसनं स्तृविनं । द्वाभ्यामवसायाधुनः पदानामेकेन प्रयोगोति द्वाभ्यामवसायैकेनेति ।
अग्रष्ट रूक्तप्रगाचनीयइति ॥ मरुत्वां इंद्र वृषभो रणायेति । एतन्निष्केवल्यं सूक्तं । विज्ञातं प्रसिद्धं नैष्टुभं सवनधरं । तस्योक्तं
स्वालक्षणं । तानि वा एतानि विज्ञातेजैष्टुभानि सवनधराणि माध्यंदिनात्रय्यवेत इति । अयं हवेनवा इदमिति । एतान्निसंरूचः पूर्वा

शीस्तृक्रानि एवं सन्तुदितं मरुत्वतीयस्तृक्रस्थाने इति मरुत्वतीयं। विस्तरेणाम्नायोक्तं छंदः प्रशंसति। गायत्रमेतद्देवत्यं गायत्रं मध्यंदिन
एष अहः॥१॥ महानाम्नाः पृष्ठं भवंति॥ इतः निष्केवल्यमुच्यते। महानाम्न्यो नव ऋचः। विदा मघवन्विदा गातुमिति त्रयः। ता स्तो
त्रे रूपेण पृष्ठं भवंति। अत्र तः शस्त्रे स्तोत्रियास्ता स्तासु एष्टावन्तु ष्टुभः। एकापंक्तिः। तिस्र इति तिस्र इति केग्भिरेकैकेस्यैवं न च भिन्न
वः। ततस्त्रयायां यास्त्रिर्वचनेनेति तिस्रस्तांत्रिर्वचनं। तास्व नुष्टुप्छंदः सने नाईर्वेनशस्तव्याः। उत्तमायाः पंक्तेः पंक्तिशंसनेन शंसनं इ
माः प्रशंसति। महानाम्नीभिर्वा इंद्रो वृत्रमहन्निति। इतः पंचानां पर ऋचाम्वेतासु वैवेस्यैवमादीनां शंसनेन तद्रूक्रमार्व्यापिकानु
पक्रमते। तमिंद्रं वृत्रं हत्वा वृत्रासुरं निर्हत्य पंतं देवताः प्रत्यपाति छंदसे स्तुरसाम्रागतः। अस्मादिंद्राद्विभ्यत्स्तादेवताप
संव्यो हूरे पक्रांता नीवा अग्रेतस्तु। तमिंद्रं प्रजापतिः पप्रच्छ शक्रो हंत्वमिति। शक्तः शक्तौ निष्पादित्वा दइत्वा। प्रश्नस्तु तोत्ताः इंतु रा
कवानसीति प्रश्नाः। एवा ह्येवेति वाक्येनेंद्रः प्रत्यवाच। एवं जनदनिरुक्तं प्रजापतिं संवेद्यन्तोक्तं। अत्र निरुक्त उच्चे प्रजापतिस्त
त्वाजापत्यं रूपं। प्रजापतिर्निर्देशः प्रायेणामानसत्वेन मानसं संवेदनं प्राजापत्यं रूपं। तमिंद्रमग्निः पप्रच्छ शक्रो हंत्वमि
ति। एवाह्यग्ने इति वाक्येन प्रत्यवाच। तमिंद्रं सोमः पप्रच्छ शक्रो हं त्वमिति। तम्यो गीम्बरारांदिः ह्यविपाशीरासि
भवंति। तेन महिमरूपं दृश्य कृद्धेरीरं। स महिमा अस्मादिंद्राद्विभ्यदपक्रांता नीचेरगेतस्थो। एवांहीदिति प्रत्यवाचा। तेन राम. ६८

पापप्रच्छा शक्रो हंत्वमिति। एवा हि त्वमिति वाक्येन प्रत्यवाच। तं विश्वेदेवाः पप्रच्छुः शक्रो हंत्वमिति। एवा हि देवा इति वाक्येन प्रत्य
वाच॥ एकत्रैरेषेव कारः अन्यह्न विषय इति न शक्रता वधारणार्थः। तेनैतेनेरसि द्विः। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः। तान्येतानि एं
व पदानि पुरीषमिति प्रसिद्धाः शस्यंते। यथा चयने इष्टकानां पुरीषेण मृद्रूपेण मदा क्रियमाणेन तथैते नेरिति पुरीषत्वं। उद्दत्य तथा पंसे
मावनायां सा ऋचः स्तोत्रियारूपा याविला मर्यादा। एवं पुरीषता प्रसिद्धिः संपादिता वैनिष्कितं ताएतामहानाम्न्यः शक्वर्यः
वेनिश्वययाऽइंद्रएताभिर्वृत्रंहंतुमपाकत्। तस्माद्धक्वर्यः। एताः शक्वर्य इति प्रत्यय वनोरचेति ङीप्रत्ययः। अत तत्राह शक्वर्यो शि
शकत्तेनामिरिति। शकेः परस्य तकारस्यनत्वं वैकल्पिकमाह॥ प्रत्यस्मे पिपीषत इति। सा त्रिपादुर्व मुक्ता। अनुष्टुना नु सप
माहृ। प्रत्यस्मे पिपीषते पोरथिं वोरथिं तमस्तमुदो अप्रहरणामिति त्रयस्तृचाः। अस्मा अस्मा इदंधस इति बृहती दशतीक
रोति। अस्यास्याद शाम्याः पत्तृंतरमाह। एवा ह्यसि वीरयुरिति त्ववस्थिताम्। अत्र प्रशंसा हेतुमाह। पुरीषसमानाभिव्याहारे
ति। यथा पुरीषे एवकाराः तन्त्र्यास्यामप्येव कार इति समानपाद्। तथा सति सद शर्वः समुदायः स्तोत्रियेण समः संपद्य
ते। अतिशयो वा संपद्यते। अर्थादस्य मनुरूपस्य इत्यक्तं। यदिंद्राकूपी स्वेति। एषसा यः प्रगाथो निष्केवल्यशंसे भवति।
यद्वा पंचदिनीतीनामिति प्रगाथमध्येयं चेति यदस्ति तत्पंचमस्याह्नो रूपं॥ इंद्रो मदाय वावृध इति। निष्केवल्यशस्त्रे

६९ स्थाने विशेषमाहा।इंद्रो मदाय वावृध इति सूक्ते।एतन्मद्वदान याथांके पंक्तिछंदस्के तस्योक्तं द्वालरां।मद्वदितिरूपं।पंक्तिर्वै पंकमम हरिति।
त्रं द्वालरत्वत्र्यीया विवेति।एतत्सूक्ते वद्द्वपदा इति।अस्मादेवज्ञापकादस्मिन्सूक्तेवत्स त्वं पद्द्वपदाः।तस्य वद्दा नाम वाणु क्ते त्रा
ल्लराः पादसे स्वास्ता वकं षड्रूक्तवः।संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्स्वाइति।ना सांगायत्री पंसे रास्त्रमित्यादि।अभूरेकोरयिपते रयी
णामिति।एतत्तृतीयं सूक्तं।विज्ञातं वै छुभं सवनधरणं।तस्योक्तं द्वालरणं।तानि काण्तानि विशतं त्रै कुमा वीत्यादि।अस्मिन्सूक्ते रयि
पते रयीणामित्यस्ति तत्तोरयिमदिदं सूक्तं रयिमदिति वा अस्य पंचमस्याक्तोरूपं।अध्यासवन्नस्य तंत्रत्वे क्ते रूपं।दपभादिभिर्दर्शा
रोव्यवहितोरयिः स्पष्टोविलारः।।तमिंद्रं वाजयामसीति।एतानि सूक्तः पूर्वोक्तैः सक्तैः सह निषेकं वलरस्य क्रस्थानं इति निषेकं वलरं।स
वपारवमो मुवदिति पादे वषमवन्तदे वस्याक्तोरूपं।एतदंत्यमविक्तिवं गाप्यवंतस्थसूक्ते।द्वियस्मादेव अहोगाय न्नमध्यंदिनोभवति
।।४।।तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो नुवदर इति।इतः परं वैश्वदेवं शस्त्रं निरूपयति।विश्वामित्रेणाऋषिणा दृष्टो वैश्वदेवशस्त्रे
प्रतिपदनंतरोनुचरोभवति।।तत्सवितुर्वरेण्यमिति त्रचानां सावित्रेत्वे समाने पिपरावत्त्वं परावत्त्वं विनियोगः किमर्थ इत्याशंका
मपनोदितुं सूक्तकरियं।वक्ष्यानां नानात्वाय।एवं हि विवेकः कृतो भवतीत्यर्थः।ऋषिनिर्देशाः सर्वत्र सूक्तत्वर्थाः।वाजपंतः पुरं राम॰
तिपादे वाजवत्त्वदे तस्य पंचमस्याक्तोरूपं।।उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेत्यतो पीमघसवितारम्नाइति।अयं तृचः।इयता सूक्ते ६९

मासे।सावित्रसूक्तस्य स्थाने शंसितव्यमिति सावित्रं इत्युच्यते।यीममघसवितर्वाममनुश्वः इति पादे वामं मनोहरं पशुस्तत्रूपमि
ति पशुमत्पशुमदिति वा अस्य रूपं।।मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति।एतास्मिन्सक्तचो द्यावापृथिवीयस्य सूक्तस्य स्थाने इति
द्यावापृथिवीयमित्युच्यते।रुवद्धोक्षापयस्या गोभिरेवैरिति पादे उक्तत्वात्तेन पशुमत्पशुमदिति वा अस्य रूपं।ऋभुर्विभ्वा वाज
इंद्रो नो अच्छेति।एतदार्भवं सूक्तं।येगोमंतं वाजवंतं सुवीरमिति पादे सोमं तमिति वर्त्तते तेन पशुमत्पशुमदिति वा अस्य रूपं
।।कोनुवां मित्रावरुणा ऋतायन्निति।एतद्वैश्वदेवं सूक्तं यज्ञायते वा पशुषो न वाजानिति पादे पशुष इति वर्त्तते।तेन पशुमत्पशु
मदिति वा अस्य रूपं।अध्यासवन्नस्यं क्ते रूपं पशवः पंचममहरित्युक्तत्वात्स्पष्टं विस्तार रूपं।।हविष्पांतमजरं स्वर्विदीति।एतत्सू
क्तमाग्निमारुतं शस्त्रे वैश्वानरीयं।पांतमित्यस्ति तत्पंचमस्याक्तोरूपं।।कथं द्दादानीमेवोक्तमध्यासवन्नस्यं क्ते रूपमिति।यथा
र्थिको ध्यासस्तत्राशावि को ध्यासः।पांतमित्यत्र सानुस्वारः पकारस्तत्र रसंनिधानं येति पंक्तिपादेश्वद्वाध्यासः।।न पुनस्त
त्विकिं तु पेविस्त्विति।एतत्सूक्तं मारुतं।समानं नाम धेनुपत्यमानमिति पादे धेनुस्त्यस्ति धेनुरितिपशुमत्पशुमदिति वा अस
रूपं।।अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति।अयं तृचः।इयता सूक्तसमाप्तेः।अवानोमघवन्वाजसाता विति पदे वाजेत्यस्ति
तेन वाजवत्त्वदे तस्याक्तोरूपं।।अध्यासवन्नस्यं क्ते रूपं।वाजस्यान्नस्य स्पष्टविस्तार रूपत्वात्।।इति नु प्लेष्य समर्थ्य तृ इति।अग्ना

१० मिमा ऋतस्य क्रतुं पंचक्लृप्ते द्वादशाहेउक्तं। अथ पानं तरं समाम्नाते द्वादशाहे वक्ष्यते। मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति। एतन्मंत्रकं वैश्वान
रीयं समाम्नातेनाग्निं प्रज्ञानां सदनं रयीणामिति पादे रयिमद्रयिमदिति वा अस्य रूपं। अश्वा सवन्तत्यं केरूपमिति तेनोक्तं प्रकृतेर्निरं
कुशा त्वष्टा तनार्थी॥ आरुद्रास इंद्रवंतः सजोषस इति एतन्मारुतं तत्रैकं समाम्नातं गोमदश्वावद्रथवत्सुवीरमिति पादे गोमदश्वा
वदिति द्वयं तत्सुमत्सुमदिति वा अस्य रूपं॥ इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति। एतत्सर्ववर्णं जातवेदसीयं समाम्नातं। तस्या
स्वाहुत्यां। रायः सूनो सहसो मर्त्येष्वा चितिरायद्दतिरयिमद्रयिमदिति वा अस्य रूपमथ्यासवन्तत्यं केरूपं आभातं मग स्वाहः सवनो
ऽपि षष्ठ्यहइतिर्द्वौ क्रमात्पंचवाहलणं सर्वमतिदिष्टं। तेन नर्वदमेवाजापि। पम्नं मंचमेनाक्लृप्तं वंतीति। पार्ष्णिकं पंच समहर्दशा
स्वैः स्पष्टीकृतं प्रशंसति। पंचमेनाह्नेनाक्लृप्तम्नाप्नुवंति। पंक्तिछंदस्त्वाप्नुवंति। विराजं वै सोममाप्नुवंति। इदमहः स्तन्त्रे विरा
वस्तोमं सप्तविंशस्तोमं। एकारं स्याप्नुवंति। षष्ठमस्य शाकरं। अर्वाचीमधः स्थितां दिशमाप्नुवंति। कृत्स्नां मध्ये हेमंतमा
प्नुवंति। पंचमत्वेन पंक्तत्वाची वीहेमंतानां विहेदः। मरुतो देवान्देवजातमाप्नुवंति। जातश्ववेदो वर्गवाची तेन बहुवचनेनैकवचनये
रुद्रमधिपतिमाप्नुवंति॥३॥ पशवः पंचममहरप्युरूपएव षष्ठमहरिति। इतः परं पार्ष्णिके षष्ठमहर्नि रूप्यते। तत्र स्पष्टं छंदो रू रामः
पाणि सूचनया वैकुंसुपपत्त्यर्थं वादमुपक्रमते। पतः पंचममहः पशवस्तत्तोय्यं पंचमानंतरषष्ठमहःपुरुषरव। पंचममहस्त्र ७०

तुम्यो धिकत्वेन विस्तारस्य पत्वात्तस्य शावद्दुत्यकं विस्तारः सर्वोपि पुरुषस्य चेतनस्य स्वामिनः स्वं तेन षष्ठमहः पुरुष इति युक्तं। वेदश्रु
ति अपि सर्वविस्तारस्वामी पुरुषः प्रजापतिः। अस्य सर्वस्य विस्तारस्य जगतः सर्वः। अतिछंदा अतिजगत्यति शक्वर्यत्य ष
यमधुं स्यति बहुत्वात्प्रजापतिः। इह षष्ठेह्नि फारदवे प्यहः स्वोत्पत्तिछंदस्का छंदः शब्दः सकारांतो पि मरावसे देदर्शितः त
स्मात्प्रजापतत्वं प्रजापतिसंबंधि सर्वदेवतासंबंधीनामिरुक्तत्वादिकं तदस्य कोरूपं छंदस्तु रूपं संहितामंत्रे पुरुषं वोदयं
॥ असुरीद्रं प्रत्यक्रमतेति। अस्मिन्नहनि द्विदेवत्यप्रदेषु प्रस्थितचमसेषु उपारूढेपी नामवांसंधा नैव सतेन तपरु छे पश
द्धार्ये न प्रशंसां वक्तुमाख्यायिकामाह। असुरी नाम स्त्री इंद्रप्रतिजयाय मुत्क्रमत। इंद्रं पराभवितुमागता। बहुलं छंदस्समा
च्छेगोपी डागमाभावः। उदक्रमतेत्यर्थः। पर्वाणां सर्वनृसूक्तान्यूत्वा सर्वसंधिषु भगान्वृत्त्वा पितृ। कामेनाशीरांकरिष्यामी
तिह राष्ट्रेयत्यर्थः। नामसुरीप्रतिजिगीषविंद्रः पर्वन्यर्वच्छेपान्स्य कृत्स्नसर्वसंधिषु लिंगानि कृतवान्। अतइंद्र रवेवेत्रिमि
तंपरुच्छेपः। यास्केनापि परुच्छेपशब्दनिर्वचनं कृतं। परुषि परुषि शेपोस्येति वेति। वेविसिविहं सर्वशत्रुजातमिंद्रेणाजिगीषितं
जितमेवनकिंचिदवशिनेतेनतासमसुरी संअभवत। भोगे च जितचावात्यद्वोस्तु केपि सन्हस्पते सुम्रेष्ठति वनात। तमिंद्रः महरायद्
सुरमाभयया। असुरमायया असुरी इंद्रस्य वर्षे कानवन्। हन्योलटि अप्रात्सयः। सइंद्रः परुच्छेपाभूत्वा पारुच्छेपीरेतेः पुर:

७१ यदा अप्रपयन्त्याभिः पारुच्छेपीभिरेंग्राद्वंग्रात्स्वर्गात्पर्वणः पर्वणः सर्वस्मात्पाप्मनः इंद्रः से प्राप्नुवन्नतत्पारुच्छेपः शस्यन्ते पा स्त्रं॥५तिसृभ्यः पं
स्वहोत्रासु च अग्ने कासोदेहोत्राणां मध्ये होत्रासु ता ऋचो भवंति। तेन नप्रकारेणांग्राद्वंग्रादेव यजमानाः पाप्मनः सकाशात्संप्रमु
च्यंते॥ नित्याः पूर्वाः पाज्याः कृत्वा पारुच्छेपीभिर्यजंतीति। प्रकृत्या अग्निष्टोमे हि देवत्यादिषु याज्यासु याज्या ऋचो विहितास्ता नि
त्याः। ता नित्याः पूर्वाः कृत्वा पारुच्छेपीभिः ऋग्भिः पश्चाद्यजंति। याज्याय ह्रस्वां पुरोनुवाक्या नाम पुपलक्षणार्थं। कल्पसूत्रे तु ताः पा
रुच्छेप्यः शास्त्रांतरात्त्रदर्शिताः। आ त्वा जुवस्त्वां वाचियइत्येंद्रवायवस्य पुरोनुवाक्येति पूर्वं कृत्वा तां संधाय पारुच्छेप्या
देनेद्धे कुर्यात्। स्तीर्णं बर्हिरिति वारस्य इति पाज्या नित्या याज्यैरें द्रवायवस्य पूर्वं कृत्वा तां संधाय पारुच्छेप्या देनेद्धे पात्ये कुर्या
त्। सुषुमेति मैत्रावरुणस्य पुरोनुवाक्या। आ राय्या मा युवां स्तोमेभिरित्यादिं नस्य पुरोनुवाक्या तु राय्यैति। त पावत्रिं द्र ष्टपा राग
स इंद्रव इत्येषा होतुः प्रस्थितया ज्याया उपरियाज्या भवति। ता वां धेनुं नवा सरीमिति मैत्रावरुणस्य प्रस्थितया ज्याया उपरि या
ज्या। विष्वेषु हि त्वा सवनेषु तुंजत इति ब्राह्मणाच्छंसिनः। मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्येति पोतुः॥ आपतुः पत्नीर्गमंत्यच्छे
का द्विपदा। त्वं नो रास्वंत्याति पादा दादश्नी लि द्वितीया द्विपदा। एतद्विपदाद्वयं मिलिता याः प्रस्थितयाज्याया उपरि नेष्टुः। अग्निं होता
रं मे मेदा स्वंतमित्या श्रीध्रस्यादध्य इ हमे उतुष्टं पूर्वोऽस्तु यस्तु च्छावाकस्य। एताः प्रातःसवने प्रस्थित ... याज्याः ॥६॥ राम. ७१

माध्यंदिनसवने प्युक्ताः। तृतीयसवने नेष्टुः प्राकृतया ज्यया बाधेनोत मा तास्य हृदि वामरणो तुन इत्येषेव प्रस्थितयाज्या॥ अग्ने
यं नित्या एव प्रस्थितयाज्याः॥ तय दाभिस्तदहर्नवषट्कुर्वंतीति। संधाने विशेषमाह। तदिति प्रस्तावे तत्पर्वः। यदाभिर्नित्याभि
स्तदहस्त्रासिमद्द हनि नवषट्कुर्वंतीति नवषट्कारेणोत्तरस्थाएव नित्याया ज्यानांतरयंति मध्यं ठ ह्यासंनकुर्वंति किं त्वनवानं तो य
जंति। तथा संधाय पारुच्छेप्यं ते वषट्कुर्वंति। अत्र प्रशंसा। यज्ञस्यासुतंनित्यं देवानां प्रियं नेदं तस्यामेति। नेदित्ये कमव्ययं। अ
व्ययदं यंवा॥ नित्यान्पूर्वान्ऋतुयाज्यान्कृत्वा गार्त्समदैर्यजंतीति। प्रातःसवने ऋतुयाजेषु नित्यान्ऋतुयाजान् तुघाज याजयाऽया
रख्यान्पूर्वान्कृत्वा गार्त्समदैर्ऋतुयाजे ऋतुयाज याज्याभिर्यजंति। गृत्समदेन दृष्टा गार्त्समदाः। तुभ्यं हिन्वानो वसिष्टगा अप इ
त्याघा द्वादशतघदेभिर्नित्ये स्तदहर्नवषट्कुर्वंति तेन वषट्कारेण नित्याया ज्यास्थानीये नोत्तरस्था गार्त्समदाः। तुभ्यं हिन्वानो
वसिष्ठ गा अप इत्या घा द्वादशविघदेभिर्नित्यैस्तदहर्नवषट्कुर्वंति तेन वषट्कारेण नित्याया ज्यास्थानीये नोत्तरस्था कृ ति
जो पदे दैवेनात्रित्वा त्रांतरयंति मध्ये उच्छ्वासं न कुर्वंति तेन वषट्कारेण नित्याया ज्यास्थानीये नोत्तरस्था ऋत्विजो यद्देवेनाविस्या
त्रांतरयंति मध्ये उच्छ्वासं किं त्वनवानं तोयजंति। तथा संधाय गार्त्समदां ते वषट्कुर्वंति। अत्र प्रशंसा। यज्ञस्याच्छु तं नित्यं देवता
नां प्रियं नेदं तरयामेति तेन नेकृतुयाजा अतिच्छंदसो भवंति। तथा संधाय गार्त्समदां ते वषट्कुर्वंति। अत्र प्रशंसा। यज्ञस्या

७२ च्युतं नित्यं देवानां त्रियंते दंतरयामेति तेन तेरूतुमाजात्र्यतिछंदसो भवंति। नयासंधाने सतिषामतुपात्रानां प्रत्पदाभिर्वष
ट्कृतं भवति। एवं संधाने विधायाधुनास्वाभाविकं पारुच्छेपी गतमतिछंदः संधान संपादितम तु पाजगतं चातिछंदः प्र
शंसति। तदितिप्रस्तावार्थमव्ययं। उहेति संमत्यर्थो कोपीतकिरहस्य। विराल्ष्टमानि रवाछंदांस्येतं गोपायंति यो सो न
पति। विराजोष्टमानि विराल्ष्टमानि। दशकास्त्रयो विरालेकादशकावैत्यनुष्टुभ विराड्ाम्नत्रिष्टुभः र्श्वाणि छंदांसि
यान्युक्तिर्हउच्यंते तयाऽनुष्टुभ उत्तराणि छंदांसियानि वृहत्त्य उच्यंते तानि पादभेदैर्भिन्नानि संहितायामष्टम्योऽन्नानामेवप्र
वर्तंते। अनुक्रमसयांषलेवोस्मिहि वृहत्यां च पादभेदादर्शितः। अतउक्तिर्वृहत्यो परिहाय विराल्ष्टमानि छंदांसीत्युच्यंते
तिष्यांतां संपदं मोहयंति छंदोभिरत्यष्टिभिर्यजंति। अतिछंदस्त्वा प्रधुनराणि सर्वाणि निरुक्तानीति तदयेह यामुष्णसंपत्ती
निभवंतीतु च्यते। ४। ताद्वैरतल्वेकाहिकीभिरेवयजेयुरिति। कोपीतकिरेव संधाय पक्षं प्रशस्य संधानाभावपक्षमाह। न
दितिप्रस्तावे व्ययो वेप्रसिद्धार्थ। खल्वेवेति वपक्षांतरावधारणार्थ। ऐकाहिकीभिरेवपास्याभिर्यजेयुर्ऋत्विजो न संधानं कुर्यु
ः। देवपा न सो वषप्यो संमुग्धा इति। अन्यसंधाने नसंमोहः संकरो भवेत्। तदभावे देवागमनस्य योमार्गस्तत्रासंमुग्धा ऋत्वि
जो भवंतीति हेतोरैकाहिकीभिरेवयजेयुः। अत्रारब्धापि कामारभतेऽऋतिः। तदितिप्रस्तावे हेत्वपीति चप्रसिद्धार्थ। अथो राम. ७२

दीमौनो नाम ऋषिर्जाबालगृहपतीक्ष्णत्रमासीनानुपास्पाद्यो प्याम्प्रपद्यक्षस्यं हस्तवरेणास्यर्षंतमुपास्यघोति। अयंमौनम
स्पेति युत्पत्तिः। अराः सोस्य पाभित्यपरिनेपावालाः। तानं चनीत्यरणी। तस्यां मोनी। अभितवाक्षात्र आक्रोगातापरुच्छेपीभिर्ऋ
भिः परुच्छेपइत्स्मरृः प्रातपानितिप्रथम्य। तेन बालगृहपतयस्त्र सीमास्तुः। ततोनंतरं स दउत्तराद्वीत्यराह्लीदसः सत्तम्याप्रा
कारापरत्ताविवर्त्रमानो गोम्राष्यरिणो मस्यसुपागोम्नावाजोग्रस्यपौत्रेवाचित्रनामा सत्रमिधुमुस्तुतउवाद। अम्यवाल्पवेंवा
पेपंचमी। उत्तरार्द्धमाश्रित्याभिपरोवाद। उहेत्यव्यपमुभयत्र विशेषोत्यर्थः। किसुवादेत्पतमाह। नाहैवाक्रोगामनपरुच्छे
पाद्गति। वयं यष्टस्याक्रोनागाम परुच्छेपः षष्ठस्याक्रोनगात। इ रोगा लुडीनिगादेशः। अहै वेतितिनिग्रहार्थो। वयंनागा
मा। अत्र स्महृष्टाजवोस्मित्रहतिनसंतीति संगतं तथापरुच्छेपट्ष्टात्रपिनेत्यर्थः। तत्रैवेतुमाह। शास्त्रेणाह्न्यरुच्छेपोक्षायती
षिति। अत्रलासहायती पद्रत्तु पारुच्छेपी पुपरुच्छेपः शारवेणाह। अयं जायतमनुषोचरीमरणीत्याम्येन द्यातं हन्नवाज्ञा। आत्मात्
र्यपारुच्छेप्योनेतिहतवानित्यर्थः। ऐकाहिकीभिर्नित्याभिर्ऋग्भिर्याज्यतेनाक्रोनागाम वयं चपरुच्छेप्यः। पथ्याय यंयजे
युरिति। ऋतुयाजेषु षष्ठ्यो र्गृहपतेम्पपाज्याद्धयंहोता यजतीत्यक्रांतदपवादोयं। पथ्यायथं होताषष्ठ्यां गृहपतिरिस्ट्यजेत् पुनः
वाप्यवादः। वेनिम्प्रितं देवापतनं देवस्वा नत्राम्यसाधारणं कारणं षष्टमहः। तदितिप्रस्तावे। पद्यदितरदस्तस्मिन्नहनि होतेववध

७२ द्रकुर्वीत्राहिहोतैनयोरध्वर्य्योर्गृह्णते मध्येदेवायजनं संदंशीत। तदीयांशहारी स्यात्। एवं सति षष्ठेकाले न्यूनाः स्वर्गलोके एते होत्रध्वर्य्यु
गृह्णतयश्चाग्निं कल्पयंति॥ सयोनवानं समाप्यतीति। अत्र संधानेऽैकाहिकीभिरेव यजेनन वानं प्रकृतितः। आसंधानेप
न वानं विधीयते। समष्टायोनवानं यथा भवति तथा समाप्य तिसृ स्वर्गलोकमुज्जयति। यद्यशक्तो वान्यायानुनः पुनः प्रती
सारमर्द्ध चैषतवाञ्ञनमुपरिहितैव। अर्द्धर्चादिनैवावान्यादित्यर्थ नत्तक्तः॥१॥ अयंजा यज्ञमनुष्याध्वरी मगीति। एतत्सप्तेदृशि
रुक्तो गुरुनिर्देश उवैप्रजापतिस्तत्प्राजापत्यंरूपं॥ पुनःप्रथमं सा। एतास्वेवातिछंदसः सप्तपदाः पुनःपदाः द्वितीयतृतीययोः प
श्चसप्तमयोः पादयोरंते समानपदत्वात्। यदेनदहस्ते दनाय्दृस्ते समानत्वात्॥ न यदेवं पुनः पदं वेति। आसाम्त्वां शेसन प्रका
रमाह। पदं वा पुनः पदं वांतरेणावान्योनेति। एवं सति सप्ततिमेतत्। एकेनावसायसप्तपदानां द्वाभ्यां प्रयोगोति द्वाभ्यां प्रयोगाति
द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यां प्रयोगोत्रीति॥ अत्रस्य प्रशंसनस्य प्रशंसा। वैति श्वितमात्मापदं प्रागाः पुनःपदं सप्तपुरुषो ग्रावानंतंहो
तारं ब्रूयात्। भवान्याराणदत्तानमंतरमाद्ध्वर्युधानं प्राणितवानतो ग्रमी विष्यति भवानिति। तथा तदुक्तं यथा पूर्वमेव स्यात्।
तस्मान्नापदं वर्हिरूपनोयाद्दिवीतयइति॥ आतिछंदसः प्रउगा इति। अत्यष्टिछंदस्काः प्रउगाः। स्तोत्रीयाबर्हिरूपनोयाहिवीत राम.
मइति वापवस्याद्वाः॥ आवांरथो नियुत्वान्दृचसइत्यैंद्रवायवस्तृचः। अयंमित्रायवरुणाय शंतम इति मैत्रावरुणास्तृचः। ७२

पुवांस्तोमेभिरिंद्वयेतो आश्विनेस्याश्विनस्तृचः। वृषन्निंद्रवृषपाणास इंदव इत्येकाकुच्। अवर्महइंद्रदादहिश्रवीनइतिवैश्व
देवो॥ इत्यैंद्रस्तृचः। नूष्णगो अयेग्नएउहित्वमीलितइतिवैश्वदेवस्तृचः। इयमददाद्रभसमृणच्युतमितिसारस्वतस्तृचः। उ
तनः प्रियाप्रियास्विति सप्तत्यपन्हे सारस्वतस्तृचः। अयंत्वैपघाविच्चान्तादिकंदस्कस्याप्विवाकुलेन निर्देशा भवंतीत्या
तिछंदसः प्रउगाइत्यचते। आतिछंदसंहि निष्कृतं षष्ठमहस्तदनेन प्रकारेणोनदहश्चेन छंदसा समर्द्वयति। सप्तव्यो महाना
मिति। एष लक्षो मरुत्वतीयस्य शास्त्रस्य प्रतिपत्। सइत्यनिरुक्तं सामान्यनिर्देशात्। अनिरुक्त उवैप्रजापतिस्तत्प्राजापत्यं
रूपं। यंत्वंरथमिंद्रमेधसातयइति। मरुत्वतीयस्तुत्कःस्थाने आद्यमिदं सूक्तं। पारुच्छेपमित्यपि निर्देशः प्रशंसार्थः। प्रशंसामा
ह। तस्योक्तं ब्राह्मणमिति। तपस्यरुच्छेपः शस्यते अंगादंगाद्देवतयजमानाः पर्वणः पर्वणः सर्वस्मादात्मनः संप्रमुच्यंतइति
प्रशंसांतरमाह। यथाप्लुरेः स्वः सनितेतिपादेष्वरेरिष्यत्तिसएवास्मिन्सूक्ते मरुत्वगोमरुत्वानुपलन्दृशः। इंद्रोमरुद्भिः स्वः सनोति
ति॥ सयोवृषावृष्ण्येभिः समोका इति। एतत्सूक्तं विहातवैष्टुभं सवनधरणं तस्योक्तं ब्राह्मणमिति। त्रिविहाय एतानि विहाय
त्रैष्टुभानि सवनधरणानि मध्यंदिनात्र्यवंतइत्यादि। प्रशंसांतरमाह। वृषावृषस्येभिरिति। निन्नत्रिरंतः षष्ठमहस्तद्वैवाआंत
गत्वान्यन्नितकश्चिद्दिंतइत्यादितिव्याख्यातं॥ मरुत्वां इंद्रमीढ्व इति। अयंतृचः। उपरिमरुत्वल्लिंगाभावात् देवर्वीकेस्तके अयंतृ

प इति मरुत्वतीयस्तृचस्थाने ॥ अथ त्यं गायत्रं गायत्रं माध्यंदिने त्येष अर्हदित्यस्य प्रशंसा ॥२॥ रेवतीर्नः सधमादे रेवो इंद्रेवत
न्तो नेत्रि एतौ द्वौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ ॥ अत्र विशेषमाह । रैवतस्य साम्नो योनौ तृचद्वये वारवंतीयं साम भवति । आग्ने
यं वारवंतीयं साम । योनेरश्वं न त्वा वारवंतमित्यस्या आग्नेयत्वात् । तस्मिन्नैंद्रीष्वृक्षु क्रियते रेवतीर्न इत्यादीनामृचामैंद्रत्वा
त् । मिथुनमन्योन्ययोः उक्तं प्रजात्यै यजमानस्य प्रजासंयत्यै रूपं ॥ यद्वा प्रजापतेः सृष्टत्वादेतत्प्रजापते रूपं ॥ मा विदन्यद्विर
शंसते ति साम्नः प्रगाथ इति । निष्केवल्यशस्त्रीयं साम प्रगाथः । अस्य प्रशंसा । सखायो मा विश एव नेति पादे सखाय इति सर्वरू
पं बहुवचनात् । सर्वरूपं वै षष्ठमहस्तस्मात्सखाय इति सर्वानेवानुवदति ॥ एंद्रयात्युपनः परावत इति । निष्केवल्यशस्त्र
संज्ञाम प्रगाथः । अस्य प्रशंसा तृचस्थाने इदं सूक्तं । एतस्याः तृचेपं तस्योक्तं ब्राह्मणं । तद्यत्सृचेषः शस्यते अंगादंगोदेवजनघन
मानाः पर्वशः पर्वश इत्यादि । प्रशंसांतरमाह । परावत इति शब्दो ति दूरवाची त्यंतो वै परावतोंतः षष्ठमहरंते अंतं दधाति ॥
प्र षान्वस्य महतो महानीति । एतत्सूक्तं विज्ञातं त्रैष्टुभं सवनधरणं । तस्योक्तं ब्राह्मणं ॥ नानिवा एता निर्विज्ञातं त्रैष्टुभानि सव
नधरणानि माध्यंदिनात्स्यवंत इत्यादि । प्रशंसांतरमाह । महतो महानीति निरुक्तिरंतः षष्ठमहनीवुवा अंतं गत्वान् स्तौति ।
कद्य इहितत इयात । व्याख्यातं ॥ उप नो हरिभिः सुतमिति । अयं तत्वं वृहस्मगायायानिरन्ते तृच एव सद्भावात् । द्वेपर्वोके अयं तत्व साम. ७४

इति निष्केवल्यस्तृचस्थाने । याहि मद्यानांपत उप नो हरिभिरिति निरुक्तिरिति । तृतीयपादे न निरुक्तिर्दर्शनार्थं मध्ये द्वितीयपादे
पादानं । अतः षष्ठमहर्नीवुवा अंतं गत्वा न स्तौति । कद्य इद्भितत इयात । अयं त्यं गायत्रं गायत्रं माध्यंदिने त्येष अर्हदित्यस्य
प्रशंसा ॥३॥ अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमिति । अस्यामृचि द्वाषष्टिरक्षराणि परे हे प्र संयोगव्यूहनेनाप्यादि
छंदस्कासो । अत्र यानि छंदसा वै स्वदेवं शस्त्रं प्रतिपद्यते । एष्या प्रतिपत्ता छंदः प्रशंसति । वै निष्ठितं षष्ठमहः ताति छंदसं प्र
वृत्तत्वात् । तत्तस्मादति छंदा इयं तृतीयं सवनमभ्यष्टुते आदिसंपद्वर्णा व्याप्नोति । प्रकारांतरेण छंदः प्रशंसति । अयोइति
प्रकारांतरेणैवेति निष्ठितं प्राजापत्यं षष्ठमहः अति छंदा वै प्रजापतिस्तस्मादिदं प्राजापत्यं रूपं । अस्याः शंसने विशेषः स्याद्वान्त
रात्र्योलशाव्नेरापादेन विग्रहस्या द्वादशाक्षरेणा प्रणव स्यपं चुदशाक्षरेणावसाय पंचदशाक्षरेणा प्रणवस्तत इतो द्वे ऋचौ अस्य
हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुरे । एवं प्रतिपन्नृचः ॥ अभिवाननुचर इति । अभि त्यं देवं सवितारमित्यभिवाननुचर इत्युक्तं । तृतीये हनि
सोभिवानिति इत्यनुचरः । तस्योक्तं ब्राह्मणं । तत्रैवोक्तं तदाकुर्यदं तदाकुर्यदंतस्तृतीयमहरप्यकस्मादभिवाननुचर इति प्र
श्न प्रर्व सुत्रं तदिहापि संगतं । अंतस्तृतीयमहर्यथा तथा अंतः षष्ठमहरित्यपि भवति । एतेना क्रादेवाः स्वर्गं लोकमभिप्रेत्स
तन्त्रायस्त्रिस्यतदव्रयुक्तारं सर्वान्त्यत्वात् ॥ उदु ष्य देवः सविता सवायेति । एतद्वै च्छदेवेषा स्वैसाविंत्रं सूक्तं । सविता सवायेति

७५ निरतिरेकस्य धातोरादन्तत्वात्। अथातः षष्ठमहर्नीववाअंतं गत्वान्त्यन्ति। कच्छ्रडिः ततइ यातत्। व्याख्यातं॥ कतरापूर्वा कतराप
रोरिति। एते द्यावापृथिवी पंसूक्तं। सर्वा पुरेति निरुक्ति गत्पूर्वापरभावर वपदगतो सुस्थानि वृत्तिः॥ अथातः षष्ठमहर्नी ववाअंतं
गत्वेत्यादि व्याख्यातं॥ किंतु प्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्नित्ति। एतदार्भवं सूक्तं। षष्ठेहन्यामिलादिकेप्येतदुक्तं तथा सति कत्रा उ
वादर कत्रविधिः। षडहयोर्द्वयोः परस्परमस्योन्नाखदामो प्रकृति विकृति भाव लिंग दर्शनात्। श्रेष्ठो यविष्ठ इति निरुक्तिः ए
कस्येष्टत्व यस्यावृत्तेः। अथातः षष्ठमहर्नीववाअंतं गत्वेत्यादि व्याख्यातं॥ इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा इति एतद्वैश्वदेवं सूक्तं। का
शापदस्य पितरामंहने ष्ठा इति पादे स्थाइत्यक्षितेन स्थितत्वतास्थि तत्सर्पवत्। तदंतरूपं। अथातः षष्ठमहः। पंथाअंते गत्वा प्रतिष्ठती
वविश्वाम्पतिः। कच्छ्इ- किंचिदुद्दिश्यकृत इयात्॥ तस्यद्वै उक्तमेव परिशिष्यते। तस्यदमित्थेति सूक्तेस्यात्रमेकं त्रेपरिशिष्यये प
तेन दक्षिणाख्या समक्राइत्येतत्सूक्तं नाराशंस संज्ञं समाव पतिमध्ये शंसति। पश्चात्परिशिष्टं शंसति। आत्मा वै सूक्तं प्रजा
पशवो नाराशंसं सूक्तं तदूपिरा संहिता सद्भावात्। तत्रैनं प्रकारेणात्मनिमध्य एव प्रजां पशून् उभयेदधाति। उभये इति द्वि
तीयाद्विवचनं। प्रजानां पशूनां समुदायद्वयं वाचीति सामान्येन पुंसकलिंग उभयशब्दः॥ अथैषोऽत्र सूक्तमहरहर्गुनेचेति।
एतदाग्निमारुतेशस्त्रे वैश्वानरीयं सूक्तं। अहरहर्गुनं चेत्यहः शब्दावृत्तानि रुक्तिः॥ अथातः षष्ठमहर्नी ववाअंतं गत्वेत्यादि व्याख्यातं॥ राम· ७५

अपएवोमरुतो आजद्दष्यइति। एतन्मारुतं सूक्तं। तस्यसूक्तस्य तदेवांतरूपं पत्स्येदकं। प्रभुंभ्यं प्रातामभुरयाम्रवत्सतेतं सा
वृत्तिसहितं॥ इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति। एतज्जातवेदसीयं सूक्तं। तस्यतदेवांतररूपं पत्सो दर्क। अग्ने सख्ये मारिषा र
मा वयं तवेत्यं त्यावृत्यासहितं। प्रशंसांतरमाह। मारिष्यामेतिपदग्निं प्रत्यरिष्टि प्रार्थ्यमंतं तन्मारिषाममारिषामेसंतत्तोरि
ष्येसंपत्तौ रूपं॥ अथयः षष्ठेनाह्नाप्नुवंतीति। पार्ष्टिकं षष्ठमहर्होतृशस्त्रैः स्पष्टीकृत्य प्रशंसति। षष्ठेनानेनाह्नाप आप्नु
वंति। अतिछंदसमतिजगत्यादिकं छंदश्चाप्नुवंति। अकारांतोतिच्छंदसंशब्दः समासांतेन। त्रयस्त्रिंशं स्तोममाप्नुवंति।
इदमहः कृतं त्रयस्त्रिंशस्तोमं। रेवतं सामाप्नुवंति। पृष्ठमस्य रैवतं। ऊर्ध्वा दिशमाप्नुवंति। पृष्ठमस्य रैवतं नामधेयेशि
शिरमाप्नुवंति। पूर्वोक्तपंचमाहस्य कत्रत्वसाम्येनैषां निर्देशः। विश्वान्देवानेवजातमाप्नुवंति। जातशब्दो वर्गवाची तेन व
हुवचनेनैकवचनेपापत्तिः। प्रजापतिमधिपतिमाप्नुवंति। द्विरभ्यासोध्यायसमाप्तौ मंगलत्वसूचनाय॥ ॥ इति श्रीमन्मा
धवमहामात्यमविनायकमहदूरके नेशस्त्रीकृपी नृकिंत्राऽसर्वगाभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः॥ ॥ अभिजिदभिजितावैदेवा इमि इतः
परमभिजित्स्वरसाम्नां विषुवानात्‌व्रात्यः स्वरसामानो दिवाजिद्वेति नवरात्रांशो भिजिदुच्यते। अश्वावर्षवादेननाममनि
र्वचनंविवस्तुः नामायागमधिकरोति। अभिजिन्नामायागो यं नित्यं वचनसमर्थनानुरूपगुणविधिमाह। देवा अभिजितारे

७६ नप्रयोगेनेमांस्त्रींल्लोकानभ्यजयन्तस्मात्स्तोमोऽयमभिजिन्नाम्नावक्ष्येत्तुरुदयो भवति। त्रयाणामावर्तनस्यानृ इत्यभ्यावृत्त। चतुर्णामु
दयोपस्यादिति चतुरुदयः। अभिजितः परस्तात्पाणांस्वरसाम्नां विषुवतस्तुर्थस्याच्चोदयं उत्र रोत्ररोपस्थाने नानुष्ठानं। त्र
याणां स्वरसाम्नामाप्तत्र। अत्रैराथर्वेणी पक्षान्तानुष्ठानं। त्र्ययत्री स्तरमाप्नश्चावृत्तानुपयंजी तिदिधास्यतिस्वपमेवा इस्त
तस्यैवार्थवादरूपेणोपदर्शनं कृतवान्। प्रासंगिकं विश्वजितोऽमनिर्वचनसमर्थ्यानानुरूपं विश्वजितो यागस्य कृत्स्नमा
रास्ये द गुणविधिमाह। देवा विश्वजिता इमान्सर्वान्सोऽदिशोऽजनयन्। तस्मात्स विश्वजित्यत्तुरावृत्त्युदयो भवति। चतुर्णा
मावर्तस्मिन्निति हिंदेणानां स्तोमनस्यावर्तनानां चतुरुदयोऽत्र। त्रिवृद्बहिष्पवमानं पंचदशं होतुराज्यं सप्तदशं मैत्रावरुणस्य
त्रैककाम्यावृत्तं पंचदशं ब्राह्मणाच्छंसिनः सप्तदशमच्छावाकस्यैकविंशो माध्यंदिनः पवमान इति द्वितीयाऽभ्यावृत्तः। सप्तदशं हो
तुः षष्ठमेकविंशं मैत्रावरुणस्य त्रिणवं ब्राह्मणाच्छंसिन इति तृतीयाऽभ्यावृत्तः। एकविंशमच्छावाकस्य त्रिणव आर्भ
वः पवमानस्त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामेति चतुर्थ्यावृत्तः। त्रिभिरावृत्त्यावृत्तः चत्वार उदया उत्तरोत्तराभिवृद्धिर्भवति।। चतुर्णा
वृत्ता त्रयाणामुदयो यस्मिन्निति च्युदयः। वक्ष्यति। छंदोगानां विश्वजित्त्रिवृद्बहिष्पवमानं पंचदशं होतुराज्यं सप्तदशं मैत्रावरुण राम.
स्यैकविंशं ब्राह्मणाच्छंसिन इत्येका चतुरावृत्ता। पंचदशमच्छावाकस्य सप्तदशो माध्यंदिनः। पवमानः एकविंशं होतुः पृष्ठं त्रिणवं ७६

मैत्रावरुणस्येति द्वितीया चतुरावृत्ता। सप्तदशं ब्राह्मणाच्छंसिनः एकविंशमच्छावाकस्य त्रिणव आर्भवस्त्रयस्त्रिंशमग्निष्टो
मसामेति। तस्यैवमर्थवादार्थप्रदर्शनं। अधुना निर्वचनमाह। देवा निष्क्रितं देवा अभिजिता यागेनाभ्यजयंस्तद्यदिदं वसंसं
जसं सक्रं यत्तदावश्यवा। अवशेष्यापन्नुनतार्थविवशावः। चुइति संभावनायां। ततो यदजितं पर्यशिष्यत्तद्विश्वजिताजयन्।
विश्वमजैष्मेति विश्वजिदुक्तो देवैरिति प्रासंगिकं विश्वजितो निर्वचनमुक्तं। पुनर्द्वयोः प्रशंसामाह। तौ वा एतावभिजिद्विश्व
पदभिजिद्विश्वजितो। इयं यस्मादग्निरिदं सर्वमभ्यजयदिंद्रो विश्वजिदिंद्रो हीदं सर्वं विश्वमजयदिति। कर्त्रीरीति पानिर्व
चनं। एवं तु करणे कर्तृत्वमुपचर्य निर्वचनं कृतं। अभ्यजयन्ननेनेत्यभिजिदिति। विश्वमजयन्ननेनेति विश्वजिदिति।।
सर्वा अभिजिदुभयसामा सर्वस्तोमो भवति। गुणाद्विधिमुमजयन्ननेनेति विश्वजिदिति। रथं उभे बृहद्रथंतरे साम
नीयस्य स उभयसामा आवृत्तावुभशब्दो न प्रयुज्यते किं तूभयशब्दस्यैव प्रयोगः। सर्वे त्रिवृदादयः षडपि स्तोमा यस्य स
सर्वस्तोमः। यद्यप्यन्येपि चतुर्विंशादयः स्तोमाः संति तथापि षड्भिः स्तोमैः सर्वस्तोम इति प्रसिद्धोऽत एव वक्ष्यति। एतानेव षट्स्तो
मानंद्वं समास्यन्निति परेषामनन्यवचनात्। उभयसामत्वे सत्येकस्य पृष्ठत्वमितरस्य संनिधानमात्रं तेन रथंतरपृष्ठो
बृहत्स्तोत्रे कल्प्यते। तेनोभयसाम्नि रथंतरपृष्ठे रथंतरपृष्ठेयः स्तोत्रास्तूर्द्धः प्रगाथः स्तमुवक्तप्रवदहतो यो मिंघ्वसतिबृहत्

११ ष्ठिरथंतरस्येति। निर्त्तोर्द्वसामप्रगाथायाद्युत्तरास्तु संस्थास्वेतद्योत्तस्तु शंसनमित्याचरणो। बृहद्रथंतरयोरेवानुशंसेदिति तस्माद्
कौषीतकिरिति महाकौषीतकीयब्राह्मणस्थो विशेष इह भवति। षडपि स्तोमास्त्रिवृद्बहिष्पवमानं पंचदशं होतुराज्यं
सप्तदशं मैत्रावरुणस्यैकस्वांस्या व्रह्म। द्वितीयस्यामेकविंशो माध्यंदिनः पवमानं पंचदशं होतुरात्तं सप्तदशं लराच्छं
सिनः। वृत्तुर्थ्यो त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामेति॥ तस्माद्युभयानि स्तोत्राणि शस्यंत इति॥ पूर्व सुत्रात्तगतो विशेषविधिरुक्तो
त्त उपजीवनेनायं तो त्तगतो विशेषविधिः। यस्माद्युभयसामा तस्माद्बार्हतराथंतराण्युभयानि स्तोत्राणि शस्यंते। तस्मा
तः पर्य्यप्रवो देवायाय इति। उभे बार्हतराथंतरे स्तोत्रियत्रिप्रवो देवायाग्नय इति स्तोत्रादित्वात्तासां बाहिष्टं तदग्न य इति
त्वस्तावत्तापरिछेदलाभात्। एते उभे तदाद्यमभिजिदाज्यं प्रव इति तस्य राथंतरं रूपं प्रकृतिस्थत्वात्। बृहद्देर्च विश्वाद्
सोऽग्नि। तद्वेत्ति तदा बृहदिति बार्हतं॥ उभौ माधुच्छंदसगार्त्समदौ प्रउगौ संप्रवपेदिति। उभौ प्रउगौ संयोजयेत्। संयो
जनमाह। वायव्यां पुरोरुचं शस्त्वायो उभे वायव्ये तत्त्वे ऐंद्रवायवीं पुरोरुचं शस्त्वायो उभे ऐंद्रवायवे तत्त्वे अथ पुरोरुच
मयो भेत्त्वे अथ पुरोरुच मयो भेतत्त्वे इति एवमिव संप्रवपेदिति। नाद्रियेतेति पूर्वोक्तं पक्षमनादृत्य पक्षांतरमाह। संप्रव रा.म.
यणं नाद्रियेत किंतु तांतां पुरोरुचं शस्त्वा तानि तानि वायव्यादीनि माधुच्छंदसान्येव पूर्वाणि त्वचानि करोति। गार्त्समदानि ११

१२
त्वान्युत्तराणि करोति। तदुवा अग्निरिति। तृतीयं पक्षमाह। तत्रोभौ किं संप्रवपेदेत न्नाद्रियेत। किंतु माधुच्छंदसे एव प्रउगे
सति गार्त्समदं वैश्वदेवमुपरिष्टान्माधुच्छंदसस्य वैश्वदेवस्य पर्य्याहरेदित्याद्युः। तदिति प्रस्तावार्य्यं उवेति। पक्षांतराणि वैश्वदे
वतत्त्वे स्यैव पूर्वं माधुच्छंदसस्तृचः पश्चाद्गार्त्समदः तृच इति संयोजनं नान्येषां तत्त्वानां संयोजनं॥ तदा अग्निरेतन्निरुक्तं बार्हतमि
ति। ननु माधुच्छंदस्य राथंतरं रूपमस्तु परंतु वैश्वदेवमस्य पर्य्याहरणे समयरूपाभावात्कथं बार्हतं रूपमिति शंकां परिहरति
वेति मिधितं तदेतद्वैश्वदेवमत्र विषयोनितन्क्रोन स्पष्टेन पदेन बार्हतं भवति॥२॥ विश्वे देवास आगतेति। वैश्वदेवत्त्वे स्यामतृग्निय
दहिरिति वर्त्तेनेतद्बार्हतं रूपं। उभयोरपि वह्वस्वद्बावितिधानो रूपत्वात्। अथ वैश्वदेवतत्त्वानंतरं माधुच्छंदसं सारस्वतं त
वेतस्यैवोत्तमया परिदध्यादिति तृतीयपक्षस्यैव समर्थनं॥ ऐकाहिकं प्रातःसवनं स्यादिति। चतुर्थः पक्षोऽयं। एकाहस्य प्रक
तेरग्निष्टोमस्येव प्रातःसवनं स्याच्चोभयानि स्तुत्राणि शस्यंत इति सा स्थितिरपि कृतिः। एकाहो वा अभिजिदिति। यद्यपि चतुर्थ
पक्षोपपत्रं पंसुत्रांपरं त्वनेनाभिजितोऽभिप्रेत्यात् प्रत्येकगोविश्वजिदिति। एकाहत्वस्योपदेशात्। अन्ये त्वेकाहो वा अभिजि
दित्यक्तिरपार्थिका गोराणि वा स्यात्। चतुर्थपक्षप्रशंसा तु प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एवैतेनावर्तेत्व सिद्धेदतो एकाहो वा
अभिजिदिति विधिरुत्तरोऽर्थवादः॥ महाकौषीतकीयब्राह्मणे। अभिजिदभिजिगीषतां विश्वजिद्विश्वं जिगीषत इति॥

१८ आ त्वा रथं यथोतय इति। नित्य एकाहस्य प्रकृतेरग्निष्टोमस्यानां नो विसारस्तदीया प्रतिपन्न दीपोनुचरश्च मरुत्वतीयशस्त्रेनुष्टु
पः। तस्योक्तं आलस्तं। प्रकृतावुक्तं। आ त्वा रथं यथोतय इत्यनुष्टुभा मरुत्वतीये प्रतिपद्यत इत्यादि॥ जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरा
येति। गौरिवीतिना ऋषिणा दृष्टं तदीयं जनिष्ठा उग्र इति सूक्तं सर्वशस्त्रापवादिंद्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेत्येतस्मिन्वा ईजे वृहत्सा
मसंबंधिनि निष्केवल्ये सूक्ते निविदं दध्यादिति। सर्वस्य राथंतरत्वं प्रकृतिस्तत्वात्प्राप्तं॥ इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति हिरण्यस्तूपेनार्षि
णा दृष्टं तदीयं सूक्तमिंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति राथंतरं प्रकृतिस्थं सर्वशस्त्रापवाद्यालकृतिरेव मा या पा परमेत्येतस्मिन्वा
ईजे वृहत्साम संबंधिनि निष्केवल्ये सूक्ते निविदं दध्यातिः॥ वाति॥ पफवृहदिति॥ उदिति प्रकृतं तरे। पचाभिजिति वृहत्पृष्ठमभवादिति दिवा
ईजे सूक्ते सर्वशस्त्रापवाद्धस्तमानेयोरेकाहिकयोऽप्रकृतिस्थयोर्निविदो दध्यादिति॥ एकसूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीयेस्याजा
मिति। प्रकृतांतरं। नो मयानि सूक्तानि मरुत्वतीये निष्केवल्ये च शस्येते। किं नु निष्केवल्यमरुत्वतीये शस्त्रे एकसूक्ते एकैकसूक्ते स्या
तामिति सास्थिति रवि कृतिः। के ते सूक्ते इत्यपेक्षायामाह। पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इत्येकं। तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति दि
तीयं सूक्तं। एते उभे अभिवती अभिशब्दवती तदभिजितो रूपं। सर्वस्य सूक्तस्य त्यां द्विपदामुत्सृजति शाखांतरात्॥ अथ नि
त्यमेवैकाहिकमिति। अपेति प्रकारांतरे। तृतीयसवनमेकाहिकं नित्यमेव स्यादिति सास्थितिरियमेव स्थितिः। अत्रावधार राम. १८

णां सर्वोक्थानां पक्षाणां तुल्यत्वार्थं। एकाहो वा अभिजिदिति सर्वविधानानुवादः। प्रतिष्ठा एकाहः प्रतिष्ठित्या एवेति प्रशंसा प्रकृतिस्थं दिवतो
भवद्य जमाना प्रतितिष्ठंत्येभवाति॥ २॥ स्वर्भानुर्ह्यासुर आदित्यं तमसा विध्यदिति। इतः परं सत्रे त्र्युष्ठानार्थं स्वरनुष्ठानार्थं स्वरसामानो
निरूप्यंते। स्वरसाम्नो निर्वचनं त्रेधावस्तृति। आद्यं निर्वचनं वक्तुमाख्यायिकामुपक्रमते। स्वर्भानुर्नाम्ना असुरसंबंधी असुर आ
दित्यं तमसा विध्यत्। अत्र प्रस्तोमो पजिघांसंत एतं सप्तदशस्तोमं अहं विषुवतः पुरस्तादुपायन्। अत्र यथाक्रम पक्षः सत्रेकुर्वीणा अप्र
वन्। तदाभिजिदनंतरं स्वर्भानुनास्तृष्टे उदयसमये उपपत्तस्तमसावरुद्धः। त्वदाऽत्रिभिः स्वरसामाख्य अह उपक्रांत तस्तान्नभावा अप
कमप एव निरस्तेत अकोनुष्ठित इत्यर्थः। इमाशांमक्तो यागानां समाहारस्त्र्यहः सप्तदशस्तोमा अस्य त्र्यहस्य सप्तदशस्तोमः। तस्मा
दित्यस्य पुरस्तादूर्ध्वमानं तमोपजघ्नुरुपरिष्टादुपक्रमेण। तत्तमस्तस्मादित्यस्य परस्तादसीदत्। विषुवदनंतरं पुनः स्वर्भानु
नादित्यः परस्तात्तमसावरुद्धः। ते अपतन्मेव अहं सप्तदशस्तोमं विषुवत उपरिष्टादुपायन्। तस्मादित्यस्य परस्तादूर्ध्वमाने
तमोपजघ्नुरुपरिष्टादुपक्रमेण। तत उपरिष्टा अहोनुष्ठित इत्यर्थः एवमाख्यायिकामुक्त्वा विधिमाह। तदिति प्रस्तावेवा
यं। ये सत्रिणा एवं विद्वांस एते सप्तदशस्तोमे अहं विषुवंतमुभयतः पुरस्तात्परस्ताच्चोपयंति। ते सत्रिणो यजमाना उभा
भ्यां लोकाभ्याममुष्मान्नमोस्मान्लोकाभ्यां पाप्मानमपघ्नते। तान्वै स्वरसामान इत्याचक्षत इति। ताचिहितान्यागान्त

७९ रसामान इति नामत्रा च क्रुते इति नामोपदेश उक्तः॥ एते ह्वा इति। अधुना नामनिर्वचनमाह। एते ह निष्पद्य इति प्रसिद्धो। एते दिवैरत्रयत्रा
दित्यं तमसः सकाशादपस्पृण्वत। स्पृ प्रीतिरक्षणयोः। णणे छांदसो लङ्युडभावश्च। आत्मनेपदं च। तत्स्मादपस्पृण्वत तस्मात्स्वर
सामानः। स्व स्पृ रक्षं सारयन्तः आदित्यमाक्रिन्वंत इति स्वरसामानः। अमगतो रिशुंतत्वो शादिको नि आत्मपदः। इत्येकं निर्वचनं।
द्वितीयं निर्वचनं स्वराख्यं सामये यांते स्वरसामान इति सूचयिष्यति। तृतीये निर्वचनं स्वरे स्वरयोनि स्पृष्टसामनी इदं यं तेरेये
यांते स्वरसामान इत्यपि सूचयिष्यति। अत एते रथंतर बृहत् स्पृष्टाः स्वरयोनयश्चेति त्रिधा व्यपदिश्यंते। अपेक्षारकाथिको क्रेनि
र्वचने मूलं संहिता मंत्रोस्तीत्याह॥ तदेतदृचाभ्युदितं। ३। यं वै स्वर्ण्यमिति। ऋग्वचेयोर्यं वेप्रसिद्धो। यं स्वर्ण्यं स्वर्भानुरसुरस्तमसा
विध्यत। अत्र यत्संस्वर्ण्य मन्वविंदन्। हि निश्चितमन्ये नाशक्नुवन्। इति समाप्तिवाची। स्वरसामानो ह्वा इति। एते स्वरसामानः स्वतं
त्रा नानुष्ठेयाः। किं तु विषुवंतमुभयत इत्युपदिश्यते। एते स्वरसामानो नाभिरिक्तकानाभ्यक्ताः। यथा मध्ये धुर्यो स्थानं परि
तो नाभि स्तथा मध्ये विषुवान्परितः स्वरसामान इति नाति रिक्तकाः। अत्र हेतुत्वा समर्थनं। कद्व तिमरुत्वतीयानीति। मरुत्व
तीयानि कद्वतिवसंते। निष्केवल्येषु प्रगाथाः कद्वतो वसंतो। तानि मरुत्वतीयानि प्रगाथाश्चेह स्वरसामसु भवंति को वै
प्रजापतिः। प्रजापतिः स्वरसामानः कद्वद्भिः संपादिताः। यथा प्रजापतिः प्रजाभ्यो नाभिस्तथा स्वरसामानो विषुवतो नाभिरि राम॰ ७९

ति तात्पर्यं॥ आनुष्टुभानि निविद्धानानिभवंतीति। पुनरपि विषुवत्संबंध एव समर्थ्यते। आनुष्टुभानि निविद्धानानिव संतेनाभ्यनु
भवंति। आपो वा अनुष्टुप्। अनुष्टोभंति इति पृथिवीमिति व्याख्यातं। आयः स्वरसामानः यतोनुष्टुप्छंदस्का निविद्धाना नामाश्र
याः। विषुवेत मनुष्टोभंतीति च। अपामनुष्टुप्त्वं स्वयमाह। हियतो द्विरिदं सर्वमनुस्तब्धं। हियतो मुमादित्यमुभयतश्चापः। अ
वस्ताद्धोपरिष्टाच्च। आदित्यमुभयतोस्त्वेसंहितामंत्रो मूलमस्तीत्याह। तदेतमुभयत आपः। अवस्ताद्धोपरिष्टाद्धोपरिष्टा
द्व। आदित्यमुभयतोस्त्वे संहितामंत्रो मूलमस्तीत्याह। तदेतदृचाभ्युदितं॥ ७॥ पारो वनेपरस्तादिति। सर्वा द्वैर्वे च पत्र तस्मा
त्तविषुवंतो बृष्टो मकाः स्वरसामानो नस्वतंत्रा इति तात्पर्यं॥ आयज्ञैर्देवमर्त्य इति। इतः परं प्रास्तेषु विशेषो विधीयंते। प्र
थमस्य स्वरसाम्न आज्यमाज्यशस्त्रे स्तक्रमेतत्। आयज्ञैर्देवमर्त्य इति। अस्य प्रशंसा। आवदाकारश्चद्वदतो राथंतरं।
आवदितिपडेह प्रथमस्याक्षरो रूपं तत्र प्रथमे क्रिरथंतरं दृष्टंते नावदिति राथंतरं रूपं। एवं प्रथमस्य स्वरसाम्नो रथंतरं दृष्टमि
ति सूचितं। बृहद्वदोहिमान वडति। द्वितीयस्य स्वरसाम्न आज्यशस्त्रे स्तक्रमेतत्। बृहद्वदोहि भानवड इति बृहदिति बार्हतं रू
पं। शाकृसाम्यात्। एवं द्वितीयस्य स्वरसाम्नो बृहत्स्पृष्टमिति सूचितं॥ अग्न ओजिष्ठमा भरेति। तृतीयस्य स्वरसाम्नो रथंतर
स्पृष्टमिति सूचितं। उभयसामा तृतीय इति द्विपिस्तके श्रुतमोपरिरूप्येति च शारवांतरं॥ माध्यंदिनः प्रथमस्य स्वरसाम्नः

८० प्रउगइति। प्रकृतिभूतेऽपि पुनर्विधीयते सारस्वतस्य तत्त्वस्य विकल्पाभावार्थः॥ गायत्रीमरुद्वितीयस्येति। प्रकृतिभूतं माक
छंदसबाधेन विधीयते। गायत्रीमरुः प्रउगो द्वितीयस्य स्वरसाम्नः॥ अग्नेरिहन्त्राप्रेयस्तृतीयस्येति। अयमपि प्रकृतिभूतमा
माधकछंदसबाधेन विधीयते। अग्नेरिहन्त्राप्रेयस्तृतीयस्येति। अयमपि प्रकृतिभूतमाकछंदसबाधेन विधीयते। अग्ने
रिहन्त्राप्रेयस्तृतीयस्य स्वरसाम्नः॥ तेषामुक्तं ब्राह्मणं॥ पार्ष्णिकेषु त्रिषु हः स्वप्रउगं सार्थपाप्रउगं द्रष्टव्यं॥ अत्रापवादमाहतृ
तीयानांप्रतिपदनुचराइति। अत्रापवादइति प्रकृतानां अन्यासां तेविकल्पाकांक्षायांशास्त्रसामर्थ्यस्यापं तदिति क्लृप्तिः॥ अनुवादोयं
प्रकृतिभूतानां विशेषविधानानां सत्वेपि प्रकृताः पदार्थाः अतिदेशतः प्रवर्तंते इत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थः॥ अरूरुहोसोति। पथा
पार्ष्णिकेष्वाभिप्लविके हेवमरुत्वतीयानां प्रतिपदेनुचराब्राह्मणास्त्याम्प्रगाथा अत्रचापत्रास्तया सिन्त्रपि न्यदेन्वा
यत्राइत्यर्थः॥ तेषामुक्तं ब्राह्मणं॥ आत्वारथंयथोतयइत्यनुष्टुभामरुत्वतीयं प्रतिपद्यत इत्यादिना॥ कस्यवीरः कोअपश्य
दिंद्रमिति। प्रथमस्य स्वरसाम्न एतन्मरुत्वतीयं सूक्तं॥ क्वेति कद्वत्॥ कतस्थंजनमस्तीति कतस्थंजनाम्मुदितमरूरं तत्परस्मि
न्नस्तीति कद्वत्॥ कयाशुभासवयसः सनीलाइति। द्वितीयस्य स्वरसाम्न एतन्मरुत्वतीये सूक्तं॥ क्वेति कद्वता कतस्थंजन राम॰
मस्तीतिकतस्थंजनान्नमुदितंमरुत्वतीयशस्त्रसूक्तं॥ कयेत्यत्रप्रथममरूरं कत्वद्वत्सूक्तं॥ गायत्साम नमस्यं पयाविरितित्त ८०

तमरूरं तत्परस्मिन्नस्तीति कद्वत्॥ कयाशुभासवयसः सनीला इति॥ द्वितीयस्य स्वरसाम्न एत १

तीयस्य स्वरसाम्न एतन्मरुत्वतीयशस्त्रसूक्तं॥ त्वाकर्म्मीभनरस्मा इति कर्मेत्यत्र ककारेण कद्वत्॥ इमानिकद्वंतिमरुत्वतीयानि। एषां
प्रशंसा। कोवै प्रजापतिः प्रजापतिः स्वरसामानः ककारः सर्वत्रास्तितत प्रजापतिरूपाएते॥ वृजामयाअस्त्वेति। एतस्मिन्तृ
तीयतृतीयेस्तोत्रियेस्वरादिसामान्येके स्वद्वहम् अन्वायातयंति। इतः परंनिष्केवल्यप्रउगः। एके छंदोगाः स्वराणि प्रस्तावानि कु
र्वंति। तेषदितप्याकृपुरेतावेदस्तोत्रियानुरूपाविति। यज्ञायथेतिस्तोत्रियेद्वावनुष्टुभावेका बृहती। केचिच्छंदोगाः बृहती
माद्यां पठंति केचिन्मध्यां पठंति॥ केचिदंत्यां पठंति॥ ततस्तोत्रियानुसारिरोपचानुरूपेपि बृहती कार्या॥ अनुरूपोपदिंद्रादित्
मिहनेतिद्वेयाइंद्र मुञ्जड इतितृतीया। एतौस्तोत्रियानुरूपौ त्रिष्वपि स्वरसामसु॥ द्वितीयतृतीययोः स्वरसाम्नोः स्तोत्रियानुरूपौ
विकल्पौशाखांतरीयौकल्पसूत्रे संगृहीतौ॥ एषाधाय्येति॥ छंदोगानुरुद्धाप्राकृतीधाय्या॥ प्राकृतसामप्रगाथनिवृत्यर्थ
मनुवादोयं॥ कत्रत्वोअद्यसीनामिति। एषकद्वान्प्रगाथः॥ प्रथमे स्वरसाम्नि एषस्वरदृष्टे रथंतर बृहत् तद्दृष्टे स्वरयो
निपदेपिभवति॥ कद्वंतोनिष्केवल्येपुप्रगाथाइत्यविशेषेणोक्तत्वात्॥ बृहद्रथंतरदृष्टेपदेपि प्राकृतसामप्रगाथनिवृत्तिर्न
भवति॥ किंतुसामप्रगाथनिवृत्तिर्द्रष्टव्या॥ तस्य कद्वतः प्रगाथस्योक्तं ब्राह्मणं॥ कद्वंतो निष्केवल्येषु प्रगाथाः कोवै प्रजाप
तिरित्यादिसंस्थितिमेवोक्तं॥ पश्चात्स्वरथंतरस्ययोनिरिति। स्वरदृष्टपदेधाय्यानंतरं कद्वान्प्रगाथः तदनंतरं रथंतरस्ययोनि

८१ रभित्वाम्प्र नोनुम अत्विषाशस्तेश्च थमे स्वरसाम्नि॥ यमिंद्र दधिषेत्वमिति द्व चइति। यो निशंसनानंतरं यमिंद्र दधिषेत्वमिति
द्व चः शंसनीयः। नैकमातिजाम्पैनेदं सो बृहतीयज्ञायथ्याइति स्तोत्रियेत चेव र्तमानाद्बृहत्त्यैकाकिनीवशस्ता स्यदिति। द्व
चो बृहती छंदस्क इति बृहत्याएकपातिता निवर्तते। अस्यादिति ले टोरूपं। मा स्त्रिस्पर्धाः॥ इंद्र त्वम्भमिन्मघ वन्न न्नमिति। अयं
त्त चोविज्ञातवै ष्टुभंसवनधरसां। तस्योक्थ्या स्तरां। तानिवाएतानिविज्ञातवै ष्टुभानीत्यादि। यस्तेसाधिष्ठोवसइति। एतत्रिषे
वले सत्ते। आनुष्टुभं। आनुष्टुभानिविड्ढानानिभवंतीतियङ्ते तानि इमा नि। अयेतु पक्षांतरं दर्शयिष्यति। इंद्र क त्वष्मा
भरेत्वा वदाकारवत्। तज्ञाग्यं तरं रूपं॥ एवंसत्येतदंतं प्रथमेस्वरसाम्नि स्वरपृष्ठपक्षे॥ कद्रूत्वस्याकृतमिति। द्वितीये स्वरसा
म्नि कद्रूत्वस्याकृतमिति कद्वान्वगाथः सर्वेषु पक्षेषु। सामप्रगाथप्रवृत्ति निवृत्तीपूर्ववत्। तस्योक्थ्या स्तरां पूर्ववत्॥ ६॥
अथ बृहतोयोनिरिति। द्वितीये स्वरसाम्नि स्वरपृष्ठपक्षे धाय्यानंतरं कद्वान्वगाथस्तदनंतरं बृहतो योनिस्तामिद्धि त्वामहइ
त्येषा शंस्या॥ स्वरंतित्वासुतेनरइति द्व चइति। यो निशंसनानंतरं स्वरंतित्वासुतेनरइति द्व चः शंसनीयः। नैकपातिता।
यो नैदंसो बृहतीयज्ञायथ्या इति स्तोत्रियेत्त चेवर्तमानैकाकिनीशस्ताऽस्त। अभ्रधूर्षोदीरय्यमहेसुतानामिति। अयंतृचो राम.
विज्ञातवै ष्टुभंसवनधरसां। तस्योक्थ्यास्तरामिति व्याख्यातं। गोयंति त्वागायत्रिणइति। एतत्त्रिष्टुवलेश स्वेसत्तेमानु ८१

ष्टुभंनिविद्धानं। अयेतु पक्षांतरं दर्शयिष्यति। उद्धेदभि श्रुतमिवइति पादेउद्धन्नद्धार्हतं। द्वितीयस्याक्तोरूपत्वात्। एतदंतं द्विती
येस्वरसाम्नि स्वरपृष्ठपक्षे॥ इमाउत्वापुरूवसोइति। तृतीये स्वरसाम्नि इमाउत्वा पुरूवसोइति प्रगाथः। सर्वेषु पक्षेषु पा
वकवर्णाः शुचयो विपश्चितइति पादेकवर्णाइति तेन कद्वान्। साम प्रगाथ प्रवृत्तिनिवृत्तिनिवृत्ती पूर्ववत्। तस्योक्थ्या स्तरामि
ति व्याख्यातं॥ ७॥ अथ परस्थं तरस्य योनिरथ बृहत इति। तृतीये स्वरसाम्नि स्वरपृष्ठपक्षे धाय्यानंतरं कद्वान्प्रगाथस्तदनं
तरं रथं तरस्य योनिः शंस्या। तदनंतरं बृहतो योनिः शंस्या रथंतर पृष्ठपक्षे उभयसामत्वाद्बृहत एव योनिः शंस्येति इष्टव्यं
दानामग्गोनवाररा इति द्व चइति। यो निद्वयशंसनानंतरं दानानंतरं दानामग्गोनवाररा इति द्व चः शंसनीयः। नैकपातिता
ये। असोस्तोत्रियेप ज्ञायथ्या इति त्त चेवर्तमानाद्बृहतीएकाकिनीवशस्ता इदस्तृ॥ इदंत्यत्पात्रमिंद्रपानमिति। अयंतृ
चो विज्ञातवै ष्टुभंसवनधरसां तस्योक्थ्यास्तरामिति व्याख्यातं॥ इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति। एतत्त्रिष्टुवलेशस्त्रेसत्ते निवि
द्धानमानुष्टुभं। अयेपक्षांतरं दर्शयिष्यति। त्वामभिप्रणोनुमइति पादे अभिवत्नद्धापीतरं रूपं॥ एतदंतं तृतीये स्वरसा
म्नि स्वरपृष्ठपक्षे॥ तदाहुर्नानुष्टुप्सु निविदं दध्यादिति। सर्वत्वपर्वमानुष्टुभानिनिविद्धानान्युक्तानि। इदानीं पक्षांत
रं दर्शयति। तदाहुर्ब्रह्मवादिनः। अनुष्टुप्सु निविदं नदध्यात्। मध्ये दिनः स्वच्छंदसक्तत्त्विग्ज्ञानाक्रोह्यपति। सर्वत्रानुष्टुप्सु नि

८२ विद्विषाणं विहितं नास्ति नवीनं तत्रैव किं प्रमाणं मोहहेतुः। तस्मादानुष्टुभानि सर्वाणि शस्त्राणि कामस्येष्टस्योपाप्त्यै वेष्टुभेषु प स
माप्तेषु स्तोत्रेषु त्रिविदं दृष्टा। तत्पायपाय थे निविद्धी यतो सर्वत्रैत्रैष्टुभे ष्टुदृष्टा वैष्टुनि विद्धीयते॥ सा नित्रिष्टुप्पायथंधी
यमाना सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु कामेषु यप्याय थे ये पायेभी ष्टास्तेषु कामे येनान्त्य जमानप्रभ्रं नीनद्धाति। नानित्रैष्टुभानि स्तो
त्रुषं ते। अर्वाय पयंदि ष्वुवारं तउभेतिप्रष्यमेहत्र। म्रावती त्पासस्ता रगासः कवसानमाछत्या व ति। म्राकार व ति। अत एव ए
यंतरे। स्र पादितउद्भुतम्प्रिव तम इति द्वितीयेहनि। उद्धतिउक्कब्द्वति। अत एव वार्हते द्वितीय पार्श्विकस्याह्नो व्रहत्पृष्ठत्वे
नवार्हं तत्वा त्साम्यं। संच त्वेजगमुर्गिरइंद्रस्तवीरितितत्रीयेहनि। जम्मुरित्तिगतं वत्तिगतमार्थवति। अत एवांत रूपेण त्रये तेहि
गतं कथ्यते। एवं विधि प्रतिषेधाभ्यां तत्व सर्वमानुष्टुभेषु निविदानमितिस्वर पृष्ठपदेष्टु विकल्पः। सर्वेषु पदेषु तत्वानि सर्वे
क्रान्नुद्ध त्यानुष्टुभानि चत्रैष्टुभानि चोभयानि सन्क्रान्त्येव शंसे त्रैष्टुभेषु निविद्धानमिति स्थितं। एवं सत्त क्रविद्रद्वावंस्म स्त
क्रेनिवित्तप्यमेस्तक्ते प्रगाथे चाहावइति स्तुचितं॥ यदि स्वराणि पृष्ठानि भवंति। त्रिष्टपि स्वरसामस्वयं विशेषः। यदि स्व
राणि पृष्ठानि भवंति तर्हि सामगाः पवमानेषु त्रिष्टप्सु हृद्वयं तरे एव कुर्वंति। यथ व्हहद्रथंतरे एव पृष्ठे स्यातां त्रिष्ट
पि स्वरसामसु तर्हि स्वराणि सामान्येव सामगाः पवमानेषु कुर्वंति व्हहद्रथंतरे स्वयोनिके स्वरयोनि शिष्टे वेति दोषपद्धो। स्व र राम· ८२

राणि च पृष्ठानि स्युरिति। कोपीन किरिया हस्मा अयमभीष्टतमः प्रकृतः। हि यस्मादेते स्वरसामानः। स्वरसामभिः पृष्ठैरर्याज
स्य स्तुतं ऐस्पद्यते। प्रशंसां तरमाह। वै निमूचे ये देवाः पृष्ठैर्वस्वर्गं लोकमस्पृद्धंदन्न द्यद्वस्वराणि पृष्ठानि भवंति तत्स्वर्गस्ये
व लोकस्य स्पृत्यै॥८॥ षष्ठस्य पलहस्य समृद्ध्यै स्पेति। निधेपल्पं समाप्यवैश्वदेवशस्त्रे विशेषमाह त्रिष्टुपि स्वरसाम स्वाप शेषु।
षष्ठस्य षलहस्य समल्हस्य संवधीयः सर्वश्राघस्वारत्नस्यवैश्वदेवांशशस्त्राणांप्याः प्रतिपदः स्ताः प्रतिपदो यथाक्रमं त्रिष्टु
स्वरसामसु भवंति। यान्तरस्य व्यहस्येति। षष्ठस्य षलहस्य समल्हस्य यउत्तर स्त्र्यहस्तस्य तृतीयसवनानि तानि सानुच
राणि वैश्वदेवानुचरप्रभृतीनि स्वरसामसु यथाक्रमं भवंति॥ तद्यानि तन्वेति। विशेषांतरमाह। जनेष्यास तितत्र तृतीयस
वने त्रिष्टुपि मध्यमे ष्टहः सा वैश्वदेवानि सन्क्रान्तिभवेति तानुद्ध त्यान्यानि प्राजापत्यान्यनिरुक्तानि बहुदेवतत्वाद्विशेषतो
देवतानिर्देष्टुं न शक्यते इत्यनिरुक्तान्यत एव प्राजापत्यानि तान्येव परोक्ष्वैश्वदेवानि सन्क्रान्त्यधीयंते। यद्वसमग्रेव ह्यादे
वानां करोतीति तत्र च स्पाप्य स्वारःशास्त्रां तरोक्तः। प्यानि सन्क्रान्त्यधीयंते तान्याह। प्रवं पांतंर खुमन्यवोंध संप्रत्यापर्व
त्या विम्हयेम पाकदि खान्दं पात्रं देवयन्ता मिति प्रतिनाभानेदिष्टो नामाचार्योमन्यते। पक्षांतरमाह। तद्देदेइति प्रस्तावे
व्यपदेशो रवतिति पक्ष्यांतरे। प्रत्युक्त वैश्वदेवान्येवाधीयेरन्। यन्नादित एव बहुनो देवता स्तानि प्रत्यक्षवैश्वदेवानि तान्येवा।

८५ वर्षीये रत्नानि स्तक्रान्यहाः। अग्निरिंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति प्रथमेऽहनि स्वरसाम्नि वैश्वदेवं सूक्तं। प्रशंसामाह। घांस्कभि
त्वी तिकद्वत। प्रिये ममुं भंतेऽत्र नयो न सप्तपद इति मारुतं प्रकरणं तराया। देवा ह्रुवे प्य हस्त्र वसः स्वत्त पद इति द्वितीये स्वरसाम्नि
वैश्वदेवं सूक्तं। ज्योतिष्कृतो अश्वस्य प्रवेत सइत्रिपादे कद्वत। उपासा नक्ता वृहती सुपेशसेति तृतीये स्वरसाम्नि वैश्व
देवं सूक्तं। नक्तेति कद्वत् कौवै प्रजापतिः प्रजापतिः स्वरसामानः अयमुक्तो विशेषः स्वरष्टष्टपसे। प्रथमात्र्यहात् त्री
पसवनानीति वृहद्रथंतरष्टष्टानामिति। शाखांतरीयं कल्पसूत्रे संगृहीतं। तेऽग्निष्टोमा वेच्छया वा संतिष्ठेते इति। ते स्वरसा
मानो ग्निष्टोमा वा संतिष्ठेते द्वादशस्तोत्रेशस्त्राः संतिष्ठंते। उक्थ्या वा संतिष्ठेते त्रीणुक्थ्यान्यहो स्वीणि स्तोत्रशस्त्राणि परतो लम्बासं
तिष्ठंते वा। अत्र मतभेदमाह। अग्निष्टोमा इति पैंग्यमतं। अस्य प्रशंसा। ब्रह्मवर्चसिनो भवंति। यग्निष्टोमानुपयंति। नित्या संस्था
या आदरणात् ब्रह्मवर्चसित्वं उक्थ्यास्तु इति हस्माह कौषीतकिः। इति कौषीतकिमतं। अस्य प्रशंसा। वेनिश्चितं सयतक
तुः सम्प्रदायउक्थ्य। यज्ञक्रतुरिति पर्यायो रथियो गिकमात्रार्थत्वेन विशेषणविशेष्यभावेन प्रयोगः देवतासंगताय
जः किंयमारात्वात् क्रतुरिति। स स्वहं समर्धयेति। हि यतोऽस्य पंचदशस्तोत्राणि भवंति पंचदशशस्त्राणि तानि त्रिंशत्स्तुतशस्त्रा राम.
णि। स त्रिंशत्तत्त्वो वशस्त्रो विराज दशाक्षरं छंदोभिसंपद्यते। श्रीर्विराडन्नाद्यमिति। अयं त्वेनामिति श्रीः विशेषतो राजतइति वि ८५

राट्। अन्नाद्यं सर्वेष्वपुयंतीति विराजते वा तेनान्नाद्यं श्रीर्विराट्। तेनान्नाद्यस्याप्तिर्यो विराजमानस्योपास्ये विराजः संपत्तिर्भवतीति
प्रशंसा। द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तौ मंगलत्वस्तुचनाय॥ ॥ इति श्रीमन्माधवमहात्मजविनायकभट्टकृते श्रीकौषीतकिब्रा
ह्मणभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः॥ ॥ आपस्तंबेनायं तेऽतिसत्रस्य मध्ये विषुवान्नामाहर्भवतीति निरूपयितुमाख्यायिकामुप
क्रमते। आप इत्यपामधिष्ठात्री देवता आपस्तंबेन त्यं ता अकुर्दतादिविशेषाक्रियावचना अपिधातवः किंपासामान्येन
कृणायाप्युपयुज्यंते। प्राकं पचतीति वत्। ता तपस्तप्त्वा तपसः फलं गर्भमदधत। ततोऽनंतरं षष्ठे मासि प्रैषं एष सर्वप्रसिद्ध आ
दित्यो जायत। अत्र येष समंमासा नो द्विधाय रावृत्ति दर्शनात् षष्ठे प्रैरोसतीति गम्यते। तस्मात्स्नात्रिरा षष्ठे मासि प्रैरो दिवाकीर्त्य
दिवाकीर्त्यपर्यायमेतंयज्ञमुपयंति। एवमाख्यायिकोपयोगे मुक्ता लोकदर्शितः ननु सूर्यस्य पूर्णाबष्ठो त्तरेणात्त्वे यागस्य किमा
यातमित्याशंक्यायं सूर्यसाम्येन सूर्यत्वं गोरामस्यपागस्येति दर्शयितुमाह। स आदित्यः परमासानुद्दतः इति षड्लावन्नावि
परीतान्दक्षिणान इति। तस्मात्स्त्रिराः षष्ठेवो अहोरात्रं आधितं सोयंति आरोह क्रमेणायंति षलावन्नान्विपरीतान वरोहक्रमेण
यंति। षट्कद्वयमध्ये एतद्दिवाकीर्त्ययाति। एवं सूर्यसाम्येन पूर्वोत्तरमासाद्वत्सरस्य सूर्यस्य त्रिसमानकालो स्वस्मिन्मा
नं सुक्रमिस्क्रं। अंतरे रोहहवास्तमिति। दिनार्ध इदमंतरेणोत्तव्ययं। यतोऽमध्ये सूर्यमंतरेण दिने वाशनाचाचाप। एतम रा

नायानामावरितं गुष्टत्वात्वारनमं तरेणविनैव तु नर्मस्तस्मात्पारतस्त्वर्य्यं पुनर्मस्त्वनीमवानुपारितः पारितत्वाद्वान्नातोपेवेदु
वतमहत्सपयं तिते शनायांपुनर्मिश्रं वजयंति॥ विषुवान्वाभिमात्तत्वं सतनुत्वलिन पञ्चस्यारद्वै पुवनं॥ तस्येतानि छंदो
रूपाणीति॥ तस्येतस्याह्नस्तंदोरूपाणि छंदःसु संहितामंवे भुरूपाणि॥ सूर्य्यवदिति केरूपं॥ मानुमदिति द्वितीयं॥ ज्योतिष्मदि
ति तृतीयं॥ रुक्मवदिति चतुर्थं॥ रुचितवदिति पंचमं॥ हर्य्यतवदिति षष्ठं॥ समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदिति॥ इतः परं शस्त्राणि
एतदाज्यशस्त्रे सूक्तं॥ अस्य प्रशंसा॥ हिनिक्षिप्तमिव सूर्य्यः समुद्रादद्य उदेति॥ तत्तु सोपंयत इति युक्तं सूक्तं॥ इदं एकं सूर्य्यमेकं
जानेतिपादे सूर्य्यवत्त्वदेतस्याह्नोरूपं॥ सूक्तेऽस्मिन्नर्त्व्यां प्रशंसति॥ त्रिष्टुभः संशस्तः॥ सम्य कृत्वं स ने प्रयुक्ता एकविंशति रनु
ष्टुभो भवंति॥ समुद्रादेकादश ऋ सूक्तं जगत्यंतेन्त्रे ष्टुभां॥ त्रि प्रथमात्रिरुत्तमाः एवं सति द्वादश त्रिष्टुभः साद्धाः षोडशानुष्टु
भः॥ जगत्यात्रिरावृत्तया सार्द्धा चतस्र इत्येकविंशतिरनुष्टुभः संपद्यंते॥ एकविंशोवा एषय एष तपति॥ द्वादश वै मासाः पंच त्रींव
स्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति श्रुतावादित्य एकविंशत्वदेनमादित्यमादित्यसमानं यजमानं सेनसूपेणासमर्द्धयति॥
त्रैष्टुभं प्रउगइति॥ त्रिष्टुप्छंदस्कं वैत्रैष्टुभोवत्समारोहः प्रउगः॥ एषयज्ञो द्धुमाध्यंदिविषुवान्दीक्षिमान्छंदसां मध्ये त्रिष्टुब्दी
प्तिमान्॥ तत्तस्मादेनं यजमानं स्वेन छंदसा समर्द्धयति॥ १॥ कुविदंग नमसा पिवृधा स इति॥ इदं वायव्यं तृचं॥ अत्र वासपत्नुषं सूर्य्य रो

रोति सूर्य्यवत्त्वदेतस्याह्नोरूपं॥ अतएवोत्तरं तृचमैंद्रवायवमिति॥ अस्मात्स्वादेवोत्तरं तृचमैंद्रवायवं तद्वयं यावत्तरस्तन्त्वो याव देवा
इति प्रतीकनिर्देशः स्वेन एतदैंद्रवायवं तृचमिति॥ यावत्तरस्तन्नत्सादीध्याना इतिपादेवन्दसेति सूर्य्य निर्देशः॥ इत्येतेन रूपेणा
स्मिन्यागे इत्सूक्तं॥ उ द्वांवत्तर्द्वरुणासुप्रतीकमिति॥ एतन्मैत्रावरुणं प्रउगस्तृचं॥ दिवयो रेति सूर्य्यस्तन्नवानि ति सूर्य्यवत्त्वा
देतस्याह्नोरूपं॥ आगोमता नासत्या रथेनेति॥ आश्विनं प्रउगस्तृचमेतत्॥ तस्याश्विनस्योर्ध्वंभानुं सविता देवो अश्रेदिति पादेन या
भानुमती सा तृतीयाकर्त्तव्या॥ संहितापाठेनपातृतीयात्वमुहूत्स्पविदे इत्यत्त्वाश्विना उषासइति या चतुर्थी सा भानुमती प्र
कर्त्तव्या॥ तदेतद्भानुमत्तमस्याह्नोरूपं॥ आनोदेवशवसायाहि शुष्मिन्निति॥ एतदैंद्रं प्रउगस्तृचं॥ तत्र शुष्मरा इति सूर्य्यस्य सा ता वि
ति सूर्य्यवत्त्वदेतस्याह्नोरूपं॥ प्रवेस्तुतस्तरचाद तसेति॥ एतद्वैश्वदेवं प्रउगस्तृचं॥ दिवरश्मिभिः ससृजे सूर्य्यो गा इति सूर्य्यवत्त्वा
तदेतस्याह्नोरूपं॥ उतस्या नः सरस्वती जुषाणेति॥ एतत्सारस्वतं प्रउगस्तृचं॥ द्वारा ह तस्य सुभगेव्यावरितिपादे द्वारा विति
सूर्य्यवसोकव्येतेड सेनेन रूपेणास्मिन्यागे युक्तं॥ एषवा उ सूर्य्यवानिति॥ सर्वस्य प्रउगस्य प्रशंसा॥ वेद इति निश्चये॥ एष सू
र्य्यवांस्त्रैष्टुभस्तृचकृतो वासिष्ठो वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टः प्रउगः प्रजापतिर्वै वसिष्ठः प्रजापतावेव तन्त्रेन प्रकारेण सर्वा
न्कामान्नश्नुवंति॥ २॥ तदाहुर्नित्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति॥ समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्याज्यं त्रैष्टुभमनुक्तं॥ प्रउगस्त्रैष्टुभर

८५ व्यक्तस्तेन प्रातःसवनं त्रैष्टुभमनुक्तान्तर्विंदतीप स्तांतरं वक्तुं। तदिति प्रस्ताविव्यं आकुर्पांक्तिकारूपयः। प्रातःसवनं त्रैष्टुभं नस्या
दिति। यत्तमुखं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं सत्कृत्तछंदसकृत्विजो मोहयति। केषुपि यज्ञेषु प्रातःसवने दृष्टं ततः कथमत्रैष्टुभ
मिति मोहयाति। हात्त प्रभृत्तीन्वक्तृत्विजः। ऐकाहिकमेव स्यादिति। पूर्वं निर्दिष्टाभीरूपमाह। ऐकाहिकमेवातिदेशप्राप्तं स्यादि
ति। ज्योतिर्वा एकाहो दिवाकीर्त्यानां शेषः प्रकाशकत्वात्। ज्योतिरेव यथा एष तपत्याकिरणैः सर्वप्रकाशकः। ज्योतिषैवैका
हेन ज्योतिरादित्यतुल्यं समर्द्धयति॥ तस्य प्रवादे व्यायाययेत्वं हि देवा इति। पूर्वमेव कारकस्याग्नः पूर्वं एकः पर्वईर
पृक्तांतरस्य विष्णुवतो यज्ञस्य एते उभे सूक्ते तत्र स्वस्तुपमानं। ताः सूक्तद्वयस्य ऋचोयाः अनुष्टुभः स्ता। संख्या ताः एकविंशति
र्भवंति। पूर्वः सूक्तषभस्तानुष्टुभमिति सप्तानुष्टुभः। तं चैकादशानुष्टुभं शंकर्तव्यमिति दशानुष्टुभः शाकरीव्यतिरिक्ताः
त्रिः प्रथमा त्रिरुत्तमेति चतुरभिवृद्धौ विंशतिरनुष्टुभो भवंति। आपादनापेन्द्रा प्रशंसा। यदनुष्टुभ एव शंसंते तदेवं भवति
त्यर्थः। वृक्ततन्त्रमाशाकरी तस्यां त्रिः शस्तायां चतुर्विंशतिः सपादाः अनुष्टुभो भवंतीति द्रष्टव्यं॥ तासामेकविंशति संख्या
नामृचामुक्तं ब्राह्मणं एकविंशो वा एव य एष तपतीति॥ माधुछंदसः प्रउगः प्रातेरन्नेयते। अत्र सारस्वतेनैवेति कल्पसूत्र राम
स्वादिकल्पाश्रयत्वामि वेतियादिकाः। तस्योक्तं ब्राह्मणं। सर्वे सम्यक् सहस्रपेणान्ये प्रउगाः कल्पंत इति। [illegible] आतारंधयर ८५

योनय इति। प्रकृतिप्राप्तस्यानुवादोयं। पूर्वं व्याख्यातं॥ कयाशुभासवयसः सनीला इति। एतन्मरुत्वतीयेऽप्रिमाधुछंदसः प्र
शस्तं सूक्तं। शुभाशोभातनेभाः कांतिरुक्ता। इत्यनेन रूपेणास्मिन्यज्ञे युक्रमेतत्। त्वं सुमेषं महयास्वर्विदमिति। एतन्मरुत्वती
यं सूक्तं जागतं जगतीछंदस्कं। मध्ये स्मिन्धारयोर्दिव्यास्तर्यदशा इति पादेस्मिन्तः सूर्य्यवतात् तदेतत्सूर्यवत्त्वमेतस्या ऋचो रूपं॥
जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति। एतन्मरुत्वतीयेत्वेतीयं सूक्तमेतस्मिन्त्रैष्टुभे निविदं दध्यादिति। एवं सूक्ताविधानं नेयमिति त्रय
मेत्वाहावइति सूचयति। अपध्वांतमूर्णुहि पूर्द्धि चक्षुरिति सूर्यकर्मिप्रति भासतइत्यनेन रूपेणास्मिन्यज्ञे युक्रमेतत्॥ तावा
उभयस्य इति। तावेता अन्वविष्टुभ जगत्याउभय्यःशस्यंते। आदौस्तकेविष्टुभौ तेन च। मध्ये जगत्यः। वे निष्क्रये हेति प्रसिद्धौ। ए
षआदित्य विष्टुभ्जगत्योराहितत्वात् प्रतिष्ठितत्तपति। सोरीष्टस्तुपापेणानयोरपछंदसोर्दर्शनात्। तत्राभ्यां त्रिष्टुब्ज
गतीभ्यामेनमादित्यं प्रत्यत्तमामुवेति। बृहद्रे तस्याद्कः पृष्ठं स्यादिति। अतः निवेवल्येशस्त्रेपदृक्ताः प्रदर्श्यते। एतस्याह्नः
पृष्ठं बृहत्स्यादित्येके आहुः॥ हेतिसंमुग्धप्रसिद्धौ। अस्य प्रशंसा॥ वे निष्क्रये। वाईतत्यय एष तपत्याशंकस्य पमाह।
बृहद्रेतत्तपतीति वदंत इति। बृहत्तोयमहतस्तपनस्य संबंधी वाईतइति व्यक्तत्रिः। बृहतः प्रशंसा थं महादिवाकीर्त्य
पृष्ठं भवेदिति। अथो अत्र पृष्ठं वा एतद्यन्महादिवाकीर्त्यमित्याद्यदर्शनात्। अथैतेनैवप्रत्यक्षप्रधानेन पृष्ठेप बृहद्रथंत

८६ रोप्ररूतोदर्शनात्।तस्माद्बृहद्वैतस्याह्नः पृष्ठं स्यादिति॥यच्च सूर्य्यवति प्रगाये बृहत्कुर्य्युः सूर्य्यवतस्य प्रगाथानिति।अ
यमेकः पक्षः।सूर्य्यवति प्रगाथे साम गाय बृहत्कुर्य्युः।एवं सत्ययोनो बृहत्कृतं भवति।तदाहोतासूर्य्यवतः प्रगाथाच्छंसेता
तान्तृचं यं वदन्ति।न चेत्तत्र योनौ प्राप्नुवन्तद्वत्सूर्य्यमिति सूर्य्यवं तं स्तोत्रियं प्रगाथं इंद्रक्रतुं शतमित्यनुरूपः।यः सत्राहा विचर्ष
णिरितिसाम प्रगाथ इति।तथा बरामहां असि सूर्य्येति सूर्य्यवान्साम प्रगाथ इति सूर्य्यवत्त्वोक्तेर्विकल्पेनायं पक्षः साम प्रगा
थो भवति।एतस्येवाह्नो रूपेण सूर्य्यवंतो वत्समाराद्भिमे प्रगाथा प्रयुक्ताः॥इंद्रः किल श्रुत्या अस्य वेदेत्यस्य मुरवीयेति
अस्मिन्नह्नि इयमुख्यमुरवीया भवति।सहि जिष्णुः पथिकृत्सूर्यायेतिपादे सूर्य्यवती तदेतस्याह्नो रूपं॥महादिवाकीर्त्यमे
वैतस्याती।द्वितीयः पक्षोयं महादिवाकीर्त्यमेवैतस्य पृष्ठं बृहद्वास्यस्याह्नः पृष्ठं स्यादितिसाक्षिमितः।एतद्वै प्रत्यक्षं साममय म
हादिवाकीर्त्यं सूर्य्यवत्वादस्मिन्नहनि महादिवाकीर्त्यं प्रत्यक्षं साम।तथैतदयेसप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवती
ति वत्समारोन दिवाकीर्त्यं तत्सामेनापि प्रत्यक्षं साम।तत्तस्मादेनं यज्ञं स्वेन साम्ना समर्द्धयति॥तदेके त्रिष्टुप्सु कुर्वंतीति।
अस्मिन्नह्नि स्तोत्रियानुरूपाणां त्रयः पक्षाः।तत्रायमेके छंदोगास्त्रिष्टुप्सु कुर्वंतीत्येकः पक्षः।अस्मिन्नह्नि त्वं देवानामसि
तिस्तोत्रियो महादिवाकीर्त्यस्योत्तरे वोस्तूर्य्यो बृहद्दधीवीतित्तृतीयानुरूपस्येति सत्त्वे संगृहीतो स्तोत्रियानुरूपौ त्रिष्टुप्छंद रा॰म॰ ८६

स्कौ।त्रैष्टुभो वा एष य एष तपति।त्रिष्टुब्जगत्यो र्हवा एष आहितत्रादित्यः प्रतिष्ठितस्तपतीत्यर्थः।तदेनं यज्ञं स्वर्म्यवा स्वेन छंदसा
समर्द्धयति॥बृहतीषु स्यादिति।तत्रायमेके छंदोगा बृहतीषु स्यादित्याहुरिति द्वितीयः पक्षः।अस्मिन्नह्नि बरामहानुदुत्यदर्शतमि
ति।तौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति सत्त्वे संगृहीतौ स्तोत्रियानुरूपौ बार्हतप्रगाथच्छंदस्कौ।बार्हतो वा एष य एष तपतीति बृहदेतत्तप
तीति वदंतः इत्यर्थः।तदेनं स्वेन छंदसा समर्द्धयति॥जगतीषु स्यादिति त्वेव स्थितमिति।अयमभीष्टतरस्तृतीयः पक्षः।तत्रायमम हा
दिवाकीर्त्यं जगतीषु स्यादिति स्थितमेव।जागतो वा एष य एष तपति।त्रिष्टुब्जगत्योर्ह वा इत्यर्थः।तदेनं सूर्य्यमर्कं चास्वेन छंदसा
समर्द्धयति॥४॥विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति स्तोत्रियस्तृच इति॥अस्मिंस्तृतीयपक्षे स्तोत्रियानुरूपौ स्वयमप्याह।विभ्राड्बृहत्पि
बतु सोम्यं मध्विति तृचो जगतीछंदस्कः स्तोत्रियो भवति।विभ्राड्बृहज्जोमहि सूर्य्योदृश इतिपादे विवा विराड्बृहन्भ्राजिष्णान्ही
स्पर्द्धावान्।सूर्य्यवान्सूर्य्यशब्दवान्।तदेतस्याह्नो रूपं।त्रिष्टुबादितिविवाचित्यापिरूपमस्य तत्रं॥विसूर्य्येमध्ये अमुचद्रथं दिव इ
ति।जगतीछंदस्कौ विसूर्य्यो मध्य इति तृचो नुरूपो भवति।विवा सूर्य्यवानिति पुनः।जागतोयं।उ इति प्रबोधनार्थमव्ययं।वेनिश्च
ये।स्तोत्रियेण समानं छंदो भवतीति प्रशंसा॥विभ्राहात्वा सुमनसः सुचक्षस इति त्वेव स्थितं इति॥जगतीपक्षे एवानुरूपस्य
विकल्पोयं।अयं जगतीछंदस्क स्तृचोनुरूपो विकल्पेन भवति॥एवकारस्थितशब्दावयोगव्यावृत्यर्थौ।सो यम्यः सूर्य्यदेवत्यः।

८७ ज्योत्रीवाः प्रतिपरेण मस्तूर्य्येत्येतेनस्तूर्प्यस्वरूपेण संयुक्तः॥ बण्महां असि सूर्य्येति सूर्य्यवाचामप्रगायद इति। बृहत्पृष्ठ उपपरे महादिवा
कीर्त्यपृष्ठे पुक्तिष्ठपि सा मप्रगाथयो बण्महां असि सूर्य्येति वाईतप्रगाथयं दसकोभवति। सूर्य वतस्य प्रगाथ्यानितिश्चैव बृहत्पृष्ठपक्षे
उहस्पृष्ठपक्षे प्रयंयुक्तः। इहापि स्तूर्प्यवानिष्फलत्वात्। तदेतस्या क्लोरूपं॥ अथ बृहद्रथंतरयोर्योनिं शंसतीति। महादिवाकीर्त्यपृ
ष्ठ एव प्रस्तोत्रा महादिवाकीर्त्यपृष्ठे देवस्य सामप्रगाथ्यानंतरं बृहद्रथंतरयो ईयोरपि सामयोर्योनिं प्रत्येकं ह्यस्तु संबंधोऽस्कव
चनं योनिमिति। स्तीयां होता शंसति॥ इंद्रः किलस्य त्या अस्य वेदेत्कत्वमुखीयेति। महादिवाकीर्त्यपृष्ठपक्षे प्रकृत्वमुखीयेयं भव
ति। स हि जिस्तुः पथिकृतत्स्तूर्प्यायेता दिव्याख्यातं॥ शंनो भवचक्षसा शंनो अह्नेति त्वेवस्थितेति। महादिवाकीर्त्यपृष्ठपक्षे विकल्पे
न शंनो भव चक्षसा शंनो अह्नेत्य त्वमुखीया। अयमिष्टतरः पक्ष इत्येवकारस्थितश्च बृहद्रथोर्योर्योनी शीयं स्तूर्यदेवत्या। तत्स्तूर्प्य
स्य विराजो हि चित्रमित्येतेनस्तूर्प्यस्वरूपेण युक्ता॥ यएक इद्धव्यश्चर्षणीनामिति त्रैष्टुभमिति। महादिवाकीर्त्यपृष्ठपक्षेऽस्यैक
इद्धव्यश्चर्षणीनामित्येका दशर्चं त्रैष्टुभं विष्टुब्छंदस्कं सूक्तं मुखमुखीयानंतरं भवति। दिव्यानि दीपयोंतरिक्षे पादेऽस्यंतरिक्षे दि
व्यानि दीपयद् इति सूर्प्यरूपं तेन स्वरूपेण युक्तं॥ एवं नु वदीति। पूर्वोक्तं पक्षसार्धं यदि महादिवाकीर्त्यपृष्ठं भवति तदेवे तत्पक्षे रम·
हा एः॥ यच्चेवेबृहन्त्स्पृयोनो कुर्युरिति। पंचमः पक्षोऽयं। यदि बृहत्पृष्ठं स्तुयोनौ कुर्युः। बृहत आतांचे विस्तारं साम प्रगाथ्यांतं सा ८७
स्त्रारथंतरस्य योनिं शंसति। त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति स्तोत्रियानुरूपौ। यद्द्याव इंद्र ते धाय्या। उभयं शृणवदिति वा षण्महां अ
सि सूर्य्येति वा साम प्रगाथ्यः। तदनंतरं रथंतरस्येति शंसति। न तु बृहतो योनिः शस्यते स्तोत्रिये शस्तत्वात्॥ इंद्रः किलस्य त्या अस्ये
ति। स्वयोनि पक्षेऽपीयं च मेउ त्वमुखीये यं भवति। स हि जिस्तुरित्याच वादो व्याख्यातः॥ पांचोर्नय इंद्राभिमूमार्य्य इति त्रैष्टुभमिति।
स्वयोनि बृहत्पृष्ठ पक्षे त्रैष्टुभं सूक्तं व योदशर्चं पांचो र्नय इंद्रेति भवति। इंद्रः कुत्साय स्तूर्प्यस्य सातावितिसूर्प्यवत्वेदेतदस्या क्लोरूपं।
न चेत्स्वयोनौ आयंतइव स्तूर्प्यमिति। अस्वयोनिपक्षेऽस्य घडक्तापथु सूर्प्यवतिप्रगाथ्ये बृहत्कुर्युः स्तूर्प्ययंतस्प्रप्रगाथ्यानिति।
तत्र स्तूर्प्यवतः प्रगाथान्दर्शयति। बृहत्स्वयोनौ नदेतप्रापंतइव स्तूर्प्यमितिप्रगाथ्यः स्तूर्प्यवां स्तोत्रियस्तेदेतस्या क्लोरूपं॥ यद्याव
इंद्र ते शतमित्यनुरूप इति। अस्वयोनि बृहत्पृष्ठपक्षे यद्याव इंद्र ते शतमितिप्रगाथोऽनुरूपः। न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्प्या अनु
तिपादे सहस्रं सूर्प्या इति सूर्प्यवान्तदेतस्या क्लोरूपं॥ पः सत्राहा विचर्षणिरिति साम प्रगाथः। तत्र यस्य सूर्प्य इति सूर्प्यवां स्तदे
तस्या क्लोरूपं॥ बण्महां असि सूर्येत्यपि विकल्पतः कल्पसूत्रे आम्रिताः॥ अथ बृहद्रथंतरयोर्योनिं शंसति। अस्वयोनि बृह
त्पृष्ठपक्षे महादिवाकीर्त्यपक्षेऽवद्भयोर्बृहद्रथंतरयोर्योनिं शंसति। इंद्रः किलस्य त्या अस्य वेदेत्यत्वमुखीया तस्याउक्तं आस
रा मिति। अस्वयोनि बृहत्पृष्ठपक्षे विधिः पूर्वमेवोक्तः स्तत्र तु साम प्रगाथ्यानंतरं विधिरुक्तः। स एवात्रयोन्यनुशंसनानंतर्यार्थं पुनरु

८८ न्तः। अन्यथा संदेहः स्याद्योनिशंसनं वा पूर्वमुख्यमुखीयावाप्य इति। एवं विकल्पः स्यात्। अतो द्विरुक्तिरुपपन्ना॥ य एक इद्धव्यश्चर्ष
णीनामिति त्रैष्टुभमिति। अस्य योनिर्बृहत्पृष्ठपक्षे त्रैष्टुभं सूक्तं य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामिति भवति। तस्योक्त आश्रयः। दिव्यानि
दीपयोऽन्तरिक्षे तेनेति॥ एवं नु यदि बृहत्पृष्ठे योनौ वा स्वे नौ वा कुर्युरिति। एवं पूर्वोक्ते पक्षे वैरूपे तयोर्योनौ कुर्युरित्यारभ्य तस्यानन्ते
स्वयोनाविति आरभ्य तत्पद्या कर्मे यदि बृहत्स्वयोनौ वा स्वयोनौ वा कुर्युरिति पक्षद्वयदिश्य यमिति पक्षसंहारः। अनुभयसामा
चेत्कुर्युरिति। अयं पञ्चमः पक्षः। यत्र कर्मे रथंतरबृहती सामनी माध्यंदिने पवमाने न कुर्युः पूर्वोक्तेषु पञ्चसु पक्षेषु महादिवाकी
र्त्यस्य पक्षत्रयमध्ये कंचन पक्षं कुर्युः। बृहत्पृष्ठस्य पक्षद्वयमध्ये कंचन पक्षं कुर्युः। परं तु माध्यंदिने पवमाने उभे सामनी न कुर्यु
रिति षष्ठे पक्षे उक्थमुखीयाप्य उक्थमुखीयाय ययर्थंतरसामानं बृहद्रथंतरयोर्योनी उद्धरेत्। योन्यनुशंसनं पक्षद्वयोक्तमस्ति तन्न कुर्यादि
ति विशेषः॥ तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति त्रैष्टुभमिति। अस्मिन्नुक्ते बृहद्रथंतरयोनिपक्षे त्रैष्टुभं सूक्तं पञ्चदशर्चं तमु ष्टुहि
यो अभिभूत्योजा इति। एतं बृहद्धा सूक्त महादिवाकीर्त्ये वा गीर्भिर्वर्धदृषभं चर्षणीनामित्येतेन तृचषभं च तुकमिति सूर्यरू
पशावे त्रैष्टुभं सूक्तमेतत्पक्षे। एतत्त्रैष्टुभप्रभृति पंक्ती संपदिति वक्ष्यते। समानमुत्तरमिति। इतः परं यद्युच्यते तत्समानं बृह राम.
त्सपि पक्षे स्तु॥ अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति जागतमिति। त्रैष्टुभानंतरं जगती छंदस्कं पंचदशर्चमभि त्यं पुरुहूतमृग्मि ८८

यमिति सूक्तं भवति। आदित्सूर्यस्य दिव्यारोहयोः प्र इति सूर्यवत्। तदेतत्स्याप्रोक्तं रूपं। ताबा उभयस्य इति चैव इति निक्षेपे ता उभयपक्षि
ष्टुजगतः शस्यंते त्रिष्टुब्जगत्यो ऐवा एष आहितमादित्यः प्रतिष्ठित तस्मा त्रि देवं प्रतसूक्तस्य शंति। एषा संबंधात् स्यूमशंसीस
मते॥६॥ प्रते महे विदथे शंसिषं हरी इति। जागतानंतरं प्रते महे इति सूक्तं शंसेत्॥ अस्य शंसने विशेषमाह। तस्य नव ऋचः
शस्त्वा द्व्यमाहावपूर्वकं निविदं दधाति। आह्वयेति प्रकृतित्राह्वानुवादः। आविष्कृधि हरये सूर्यायेति सूर्यवत्तदेतस्याप्रोक्तं रूपं॥ स
वे हरेश्च तत्सोऽयं प्रेति। एकशतं निविष्ठेवल्यामिति वक्ष्यति। पूर्वी एकपंचाशदिति वक्ष्यति। इह पूर्वं त्रैष्टुभसूक्तविदेके निवि
दः वषिकारकर्णं वा शब्दवशिष्टास्तादर्शयति। सर्वे हरेः प्रते महे विदथे शंसिषं हरी इति त्रयोदशर्चस्य सूक्तस्य नवर्च उपयु
क्ताः शिष्टास्तत्सोऽयं प्रेति निविद उपरिष्टात्प्रोक्तिरितो। ता॥ आ सत्यो यातु मघवा ऋजीषीत्येकविंशतिरिति। तदनंतरं मासत्यो या
त्विति सूक्तमेकविंशत्यृचं भवति। महि ज्योतिः कुरुचुर्यद्वज्योरित्येतेन रूपे एगास्मिन्प्रज्ञे ष्टुक्तं। ताः पंचविंशतिरिति वैशचा
र्याय त्रयं दर्शयति॥ विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इति प्रगाथस्य इति। तदनंतरं विश्वजिते धनजिते इति सूक्तं पलर्चं भवति।
विश्वजिते षड्ढि सूक्तमित्यनुक्रमणी। ततो जगत्य इति भिन्नं वाक्यं जगत्य इति भिन्नं वाक्यं जगत्यो भवंतीति। एवं सत्संख्या वि
ष्टुबदरिष्यते। अतः कल्पसूत्रे उक्तं। विश्वजित इत्यत्र मा परिशिष्यति। ततः पंचैतस्यान्ते उक्तमाद्रोहरात्र्यस्माद्। एकस्य

८९ धानाधिकव्यवधानाभावोगात्। इंद्राय सोमं यजता यहर्यत मित्येतेन रूपेणेति। अत्र यजताय यजनीयायेत्यर्थः। यजनीयः सूर्य
इत्येतेन सूर्यरूपेणायुक्ताः। ता एकत्रिंशत्॥ तास्तु जगतीषु दूरोहणं रोहतीति। तास्तु पंचसु जगतीषु दूरोहणं यां सलं रोहति अत्रा
रोहति उपरिभवति। हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसदित्यस्यामृचि वक्ष्यमाणांशसनं दूरोहणमुच्यते। अस्या ऋचो लाभः शाखांत
रात्तत्र विभ्रा। श्विनः जागतो वा एष य एष तपति तत्र यः। यजमानो दूरोहणेच्या यजमानस्य स्वर्गे आरोहणं तेनोर्ध्वरोहणं च तथा
दूरोहणेष्वारोहणावरोहणदर्शनाद्यजमानो दूरोहणं। तेन जगतीष्वारोहणप्रकारेणैतमेव सूर्यमेव यजमानो रोह
ति। जगतीषु दूरोहणं रोहतीत्यनयोक्त्यापि ज्ञायते। जगत्यः सर्वास्ततो दूरोहणायतावशिष्टा षष्ठीत्रिष्टुब्भिः। इंद्रः श्रेष्ठानीति
दूरोहणात्पश्चात्। दूरोहणशंसनप्रकारमाह। पच्छः प्रथमं रोहति तदिमं लोकमाप्नोति। अर्द्धर्चशो द्वितीयं तदंतरिक्षलोकमा
प्नोति। त्रिपदस्तृतीयं तदमुं लोकमाप्नोति। केवलीमिति। ततः केवलीमनवानं समग्रां रोहति सर्वावयवाः स्वर्गे स्थितिः। तत्र
स्त्रियच्यो अर्द्धर्चशः पच्छ इति क्रमेणावरोहणरूपं शंसनं तेन प्रकारेणास्मिंलोके प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठायामप्रच्युत्यामिति। ते
ष्वा दूरोहणीयाऋक्संशयात्मा समप्रत्रचः संपद्यते सप्तभिः प्रकारैः शंसनात्। ता अष्टाविंशदिति योजना॥ एष प्रसर्वी रहतस्य च राम ८९
क्षि यइति जागतं षष्ठं च भितिहि। तन एष प्रस्वीरवतस्येति सूक्तं शंसति। इंद्रं सिष क्रतुषसंन सूर्य इति सर्प्यवत्तेदनस्या ऋको रूपं॥

ता अनुष्टुप्चत्वारिंशदिति योजना॥ पतंगमक्तमसुरस्यमायये ति तिसृ इति। ततो नंतरं त्च वंस्त क्रमेणैतत्। तां द्योतमानां सूर्यमनीषा
मिति पादे द्योतमानामित्येतेन रूपेणास्मिन्नहेयुक्तमेतत्। ताः सप्तचत्वारिंशदिति योजना॥ उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वानि
ति। उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वानित्येकपाकं चापरीधानीयया त्रिः शस्तया सह सर्वा भवंति। स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्तीत्येतेन रूपेणे
षापरीधानीयास्मिन्नहे युक्ता। ताः पंचाशदिति योजना॥ सर्वा एकपंचाशदिति। निविद्दः सर्वा एकपंचाशत्। यथा त्रिः शस्तया प्र
थमया स्तोत्रियस्तृचइति पंच। अनुरूपेति स्तः। एवं एकपंचाशत्। यथा त्रिः शस्तया प्रथमया स्तोत्रियस्तृच इति पंच। अनुरूपे
ति स्रः। एकाऽपाप्या द्वे प्रगाथे। एको वल्मुखीया। उभयसौन्यनुशंसने त्रैष्टुभं त्रयो दशार्द्धं। यो न्यूकारे त्रैष्टुभं पंचदशं च। इतिर
सर्वेषु पदेषु पंचदशेति सप्तविंशतिः। जागते पंचदशाः सूक्ते महे इति नवेत्येकपंचाशत्सर्वा। तार एकशतमृचो भवंति। तापके
त्रै शतं निष्केवल्ये ऋचः। शतायुर्वै पुरुषः। शतं वर्षाण्यायुरस्येति शतायुः पुरुषः। यद्यपि कृतयुगे त्रेतायुगे द्वापरे चाधिकमा
युः पुरा रोशर्के॥ तथापि ब्राह्मणः शतं वर्षाण्यायुः। कलियुगादिषु यद्यपि वर्षच्छेदबहुलकालत्वमिति वर्षे युतार[illegible]तिमाप्र
तेष्वनशतवर्षत्वं सर्वसंवादित्याच्चेदानीमप्यत्वं शताधिकं संकुचितस्याल्पवृद्धिरगरोपतिस्नायया त्वेवा दिक्षायुहीनि स्कृप
पादितिधर्मशास्त्रेषु॥ अत एव पुरुषो वर्षसमयतारतम्येनशतायुः। शतपर्वाः शरीरे संस्थितानालिपर्वाणि। शतवीर्यः प्रतिष्ठ

९०

र्वीर्य्यमेदाछ्रतेंद्रियः प्रतिवर्षमिंद्रियमाक्रिमेदात्। उपसमीयेयेकशतलमीकृकसपजमानलोकः। व्द्रुलं संज्ञाछंदसो रितिश्रीश्र
उद्दिश्यमानं प्रतिनिर्दिश्यमानयोः पर्य्यायेणलिंगभाजिसर्वनाम नीतिस इतिपुल्लिंगनिर्देशः। तदेत्रेवयजमानान् संस्कुर्वंतिते
नेकशतेनतिष्ठेवत्येनात्रादोयजमानान्संस्कृत्यमहाव्रतीयेनाह्ना प्रजनयति। तत्र हि सहस्रं तिष्ठेवत्यां॥ इति येगी संपत्तावै
ष्टुभानि स्तन्नान्यारभ्ययासंपद्युक्तान्यारभ्यपासंपत्। कोपीतकि कृषेरभि। उक्थ्यमुखीयामभिविधौ कृत्पयपद्युक्तं तत्सर्वं स्तोत्रि
यानुरूपधाम्याप्रगाथ्य योनिद्वयानुशंसनो क्थमुखीयाइतिसमानं। कृतुर्जनित्रीयमुद्धतवृहद्रथंतरइति। योन्यनुशंसनेत्रयःप
दास्तत्रत्वे त्रैष्टुभेषु सूक्तेषु। तदत्रयोन्यनुशंसनपक्षानुसारं त्रैष्टुभमेकमेव सूक्तं परावत्रं योजयति। उद्धतवृहद्रथंतरयोनिपक्षे
कृतुर्जनित्री यं त्रयोदशर्च सूक्तं त्रैष्टुभमवति। तमुष्टुहीति पंचदशर्चं यत्स्वर्वं युक्तं तस्मा निवृत्तिः॥ तस्यैवैकादश स्वयोनाभि
नि। स्वयोनौ वृहत्स्थेतस्यकृतुर्जनित्रीयस्यैकादशर्चो भवंति। रथंतरस्ययोन्यनुशंसनेन त्रयोदशसंनेन त्रयोदशसंपन्नः। स
र्वेषु पक्षेषु पंचदशभ्यो हेम्न्नेतत्पूरणानि विधानेद्वयोर्द्व्याभविष्यति। रूपाभिनत्र दयाएकर्ईयत इति पादे तदपास्तकमी
स्तत्रेकर्ईयतेइत्येतेन स्तर्ष्य रूपेणात द्वतुर्जनित्रीयं सूक्तमस्मिन्यज्ञेयुक्तं॥ एवं द्वयाहि हरिभिरिति पंचदशेति। एंद्रयासीतिपंच
दशर्चमानुष्टुभं भवतिजागतमभित्यं मेषं पुरुहूतमग्मियमिति पंचदशर्चं निवर्तते। सरूपेरास्तुतोगहीति पादे प्रतिदिनं रा.म. ९०

सम्मोनेरूपेणगहीत्येतेन स्तर्ष्य रूपेणास्मिन्यज्ञेसूक्तमेतत्प्रयुक्तं॥ वरोरेकादशशस्त्राणि विदमिति। व्द्रुरीतिबहृदवंप्रतेमहेवि
दथेशंसिषं हरीइतिसूक्तं पूर्वं ये गयां संपत्तौ तस्यनवशस्तत्यक्ता। इह तु त्रैष्टुभेन्मूनपोर्द्वयोर्ईरणपाह। वरोःसूक्तसेकाद
शशस्त्राणिविदं शंसति। मध्य एकशतं स्येकपंचाशत्तं शस्त्रेति। एकशतस्यमध्ये एकपंचाशतं शस्त्रेति पूर्वोक्तोपसंहारः
द्वादशयोनिशंसनात्पूर्वा स्वयोदश सहर्योनिपक्षेकृतुर्जनित्री यस्य पंचदशानुष्टुभस्यैकादश वरोरित्येकपंचाश
त्वद्विवरोरभ्युदेति। प्रतेमहइत्यस्य वरोर्द्वरूपावभ्युदेति प्राप्नोति होता। सर्वहरेर्वेति। प्रकृतिरेवकृष्ये विकल्पमाह। इ
दं सूक्तं वरोर्वा सर्वहरेर्वेति वरोरितिसर्वहरेरिति वानिर्दिश्यत इत्यर्थः। कृषिदेवता बंदासि प्रायेणप्रकृतिमूलानि। एवं स
र्वहरेर्वेत्यनेन सूक्तांतरेन प्रत्येतव्यं। यतेस सोता वरुः सर्वहरिर्वेत्यनुक्रमणयामूलमिदं। स्रासत्या यातुमघवंकृजीषी
त्येकविंशतिमहिस्त्रोतिरित्यादियैंम्यमतेन समानं। पंचजगत्युः पूर्वास्तत्तो दूरोहणीयास्तस्तोतांत्यात्रिष्टुविति पूर्वएवप्र
कारः। तृ एकपानविंशादितियोजना। एकयोनपात्रिंशत्र। एकोद्वेद्वेत्रिंशास्यादिसर्प्यः॥ दूरोहणीयाः सप्तेति। येंम्यम
तेन समानं। यद्धःप्रथमंरोहणीत्यादिपूर्वव्याख्यातं। तताःषद्विंशादितियोजना॥ अन्नभूरेकोरपिपनेष्वीणामिति। दूरोह
णीयानंतरं त्रैष्टुभं पंचर्चमभूरेकइति भवन्ति कौषीतकं यत्पंचर्दिविशांपायो। एवं प्रपन्नर्वीरितिषत्तृचं तिवर्त्तते॥

९१ दशाप्रपित्वे अथ सूर्यस्येति सूर्यवत्त्वेदेतस्याक्षोरूपं ॥ ता एकचत्वारिंशदितियोजना ॥ त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तिस्र
इति । अयमपि विशेषः कौषीतकं संपदि । त्यमू षु वाजिनं इति तिस्रो भवंति । अस्यां संपदि पूर्वे तिस्रोऽन्त्या आपन्नाः । वि
विदो मंतरेद्ध । एष प्रपद्वीरिति षसां स्थाने भूरेक इति पंचेत्येकान्त्ना । एताभिस्तिस्तृभिः प्ररणं कियते सूर्य्य इव ज्योति
पापस्तता नेत्येतेन सूर्य्यरूपेणास्मिन्न्युंजे युक्तं । तासु षतुश्चत्वारिंशदितियोजना ॥ पतंगमक्तस्य इति । पतंगमक्तमिति ति
स्र इति पैंग्यमते नसमानं । ताः सप्तचत्वारिंशदितियोजना ॥ उरुं नो लोकमनु नेषीति । पैंग्यमले नसमानं । अत्र न यापरि
धानीयया त्रिंशत्त्र्यासह । ताः पंचाशदितियोजना । पूर्वा एकपंचाशदिति पूर्वेद्दर्शिताः । ता एकशतमचावभवंतीतियोज
ना । ता सांशतम्भरवयावतीनां ब्राह्मणां पूर्वमुक्तं । शतायुर्वै पुरुषइत्यादिना ॥ ८ ॥ तत्सवितुर्वरेणीमहे घृतान्नो देववसवितरि
ति । प्रकृतावग्निष्टोमे नित्यपाससानित्यौ घृतौ । स्तानि त्या प्रतिपतत्सवितुर्वरेणीमह इत्येषा । अस्मिन्यज्ञे वैश्वदेवस्य प्रतिपत् ।
अनुचरस्तु पो नित्यो घृतानो देवसवितरिति सोऽस्मिन्यज्ञे वैश्वदेवस्यानुचरः । चकारद्वयमन्योन्यसमुच्चयार्थं प्रयुज्यतेऽत्र स
र्वत्र । तयोः प्रतिपदनुचरयोरुक्तं ब्राह्मणं सवितृत्वाद्वैश्वदेवे प्रतिपद्घृतइत्यादि । युंजते मन उत युंजते धिय इति । एतत्सूत्र राम.
क्तं सावित्रं वैश्वदेवशस्त्रे । उत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसीति पादे सूर्यवत्त्वे देतस्याक्षोरूपं । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवे ९१

ति । एतत्सूक्तं द्यावापृथिवीयं । देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिरिति सूर्यवदेतदस्याक्षोरूपं ॥ किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आज
गन्निति । एतत्सूक्तमार्भवं । यदावाख्यद्वमसो चतुरः कृताविति पादेऽवाख्यदिति प्रकाशकत्वं प्रयुज्यत इत्येतेन सूर्यरू
पेणास्मिन्यज्ञे युक्तं ॥ देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति । एतत्सूक्तं वैश्वदेवं । ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानशुरिति पादे सू
र्यशब्दोस्तीति सूर्यवत्त्वं । ज्योतिःशब्दोस्तीति [stained] ज्योतिष्मतीत्येतदस्याक्षोरूपं ॥ वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति ।
एतत्सूक्तं वैश्वानरीयं । ऋतरुचानं भानुना ज्योतिषा महां इति पादे रुचितार्थशब्दवद्रुचितत्वाज्ज्ञानुशब्दवज्ज्योतिशब्दवत्तात
देतस्याक्षोरूपं ॥ प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति । एतत्सूक्तं मारुतं विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मय इति पादे सूर्यशब्दवद्रश्म
य इत्यस्या ज्योतिष्मत्त्वदेतस्याक्षोरूपं ॥ वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति । एतत्सूक्तं जातवेदसीयं ॥ ज्योती रथं शुक्रवर्णं तमो
हनमित्येतेन ज्योतिःशब्दात्सूर्यरूपेणास्मिन्यज्ञे युक्तं ॥ इत्यसाग्निमारुतेस्तक्रानीति पूर्वोक्तोपसंहारः इत्येतत्स्यात्फाससूक्तानी
ति सर्वोपसंहारः । तत्र स्मादग्निष्टोमः संतिष्ठत इति प्रोक्तोपसंहारद्वयस्य प्रयोजनं । तेन द्विपुचांसद्वत्सरस्यांते वर्तीयस्य
चेकाहो भवतिमहाकौषीतकीयब्राह्मणे दर्शनानन्तराग्निष्टोमसंस्थ एव । अस्यार्थवादः । ज्योतिर्वा अग्निष्टोमः सर्वसोमप
तानां दीप्तिहेतुत्वात् । ज्योतिरेवायमेव तपति सूर्य्यो ज्योतिषैव संरव्ययाज्योतिरस्तत्र लयं यज्ञे समर्द्धयति । तेन्द्रतस्य मातुर्वंति

९२ येषु वतमहरूप्यंति॥ विषुवानेवस्तोत्रीयो विहिते नाराशंसे ब्रुवतः। रात्रिसत्रस्य वा विषुवानतिरात्र एव स्यादिति वक्ष्यते॥ ॥ अथ ध्याया
यी॥ पुरादित्यस्यास्तमयादिति। एतदहः पूर्वं होतृशस्त्रे निरूपितं। इतः परं साधारणानुगुणविधीनाह। आदित्यस्यास्तमयात्
पुरैतदहः पूर्वं होतृशस्त्रे निरूपितं। इतः परं साधारणानुगुणविधीनाह आदित्यस्यास्तमयसंस्थापयेयुः। द्विर्वचनमकरणे
छंदसि वेति वक्तव्यमिति सनिद्विर्वचनाभावः। स्तामपि सन्दस्यन्ते। संस्थापयेयुः इत्यर्थः। यथा जिघांसंतं जिघांसीयादि
त्यत्र घ्नंतं हन्यादित्येवार्थः॥ सप्रातरनुवाकमिति। आघावधिरयं। एतदहः सप्रातरनुवाकं दिवाकीर्त्यं दिने एव कीर्त्यं। प्रात
रनुवाको स्याद्ध्रुउदिते आदित्ये पठनीयः। उभयोरवध्योरर्थिकापकीपरीभाव इत्याह। सप्रातरनुवाकेन सपत्नीसंयाजांत
द्विवेव कीर्त्यमिति। नेनेवाह्ना पुरादित्यस्यास्तमयं अग्नीध्रे पुरिति। पत्नीसंयाजोत्तराणाय वर्ण्येयेस्यादीनि यज्ञशेषत्वादस्त
मयादूपर्य्यपि भवंतु तत्रो नावध्यति क्रमः। सोमयागात्मकं प्रातरनुवाकप्रभृत्याग्निमारुतपत्नीसंयाजांतं तद्दिवैव की
र्त्यमित्येतावत्यवधिनियममम्॥ अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिमिति। अनुगाविशेषमाह। तदहस्तस्मिन्नह्नि प्रातरनुवाकम
ग्निं मन्ये पितरमग्निमापिमग्निं भ्रातरमित्येतया ऋचा प्रतिपद्यते आरभते। आपिमिति पदं यदस्ति तेनापोरेवत्या आपो रेव राम.
तीः क्षयथा हि वस्व इत्यस्या रूपं। आप्रोतेर्धातोरुभयत्र समानत्वात्। तेन रूपेणोपायप्रतिपद्युक्ता। हि विमुक्तं यजतं सूर्य्यस्य ९२

तिपादे सूर्यवतीतदे तस्याह्नो रूपं॥ तदुहेत्यक्य पांपक्षांतरे। कोषीतकिराहस्म वै निश्चिते प्रातरनुवाकः प्रजापतिरन्तोनैत
प्रातरनुवाकोपाकरसांराज्ञा वपिकृतं तमसेधकाराय किंतस्य हजोन्वलभेवा। स्वाभिमतमाह। पथ्यायथ्यंपयास्वका
लमेवतं प्रातरनुवाकमुपाकुर्य्यादिति। तद्यथा स्त्रकरणं तस्य प्रातरनुवाकस्य समृद्धं रूपं। समृद्धतरमाह। तथ्या प
पायथ्यंपयास्वकमेण प्रातरनुवाको तरमुपांसंतर्पीमोह्येते तद्वत्यै तत्पांसंतर्य्यामयोः समृद्धं रूपं॥ वासिष्ठमाप्री
स्त्रकमिति। विषुवत्यस्मिन्यज्ञे पशुयागप्रयाजेषु वासिष्ठं शुपत्ननः समिद्धमग्नेरथेत्येतदाप्रीसूक्तं॥ द्वितीयः प्रयाज
स्ततन्नपात्ते तथास्मिन्यज्ञे तनूनपादेवकर्तव्यो वचनात्। संरश्मिभिस्ततनः सूर्यस्येति सूर्यवत्त्वदेतस्याह्नो रूपं॥ अनु
ष्टुप्तस्याह्न इति। एतस्याह्नो होतानुष्टुवर्सीयपिंगाक्षस्यात्तदेतत् काचित्कप्रसिद्धो इत्येक आहुः। अस्या पर्वादः। एतेका
ह्नामुं सूर्य्यमीप्सति प्राप्नुमिच्छंति योसौ तपति। तथा पाहहरन्कार्य्यार्थ्या अत्र यां संकार्य्यसाधकमुपेपादेवं तत्सूर्य्यवरीहो
तारमुपेयादिति। सिद्धांतमाहपयोपयाश्मितित्वेवस्थितमिति। उपपादं प्राप्तिमनतिक्रम्यपयोपपादं। यद्योपपद्येते तथे
व होतास्यादिति स्थितं॥ शस्त्रे सौदेतस्याह्नो रूपमुपेसे ह्नो ज्ञान्हो रूपं नोपेपैतेत्। अस्याह्न अग्निष्टोमसंस्थस्य लघुत्वाछंत
दशाशतेविशतिशतं वा प्रातरनुवाकमनुब्रूयादिति साराकांतरं॥ सौर्य्यः पशुरुपालंभ्यः सवनीयस्येति। सवनीयः पशुरग्ने

९३ यत्तस्य समीपे स्थितः सूर्यदेवत्यः पशुरुपालंभ्यः ॥ स उपांशु भवतीति ॥ स सौर्य उपांशु भवति । स होता पत्तपशुं निर्दिष्टपादुर्ह्नेष्ट्र
यान्तं होता रंविपरीतकारिणो यो न्यः कश्चित्तत्र ब्रूयात् । दुश्चर्मा कुष्ठी किलासं वै जन्मनि भवानासीदिदानीमपि दुश्चर्मा भवि
ष्यसीति । नैनत्तं प्रत्यक्षं तथ्या सर्वप्रसिद्धं स्यात् । तस्मादुपांशु कर्तव्यः । ते वा एते चत्वार इति । प्रासंगिकं पशुमुद्दिश्य पशुर्व्यति ।
ते वा एव पशव उपांशु भवंति । सोमसावित्रे प्राजापत्यो वामदेव्य इति । अथ यान्येतिरुक्तानि । अथ यत्रोक्तस्वरसामान इति । विषु
वंतं होतृशस्त्रादिभिर्निरूप्याधुनानुक्रमगुणविशिष्टान्स्वरसाम्नो विधत्ते । एषां स्वरसाम्नां नाम प्राप्य स्वरसामेति कर्तव्य
तां संपत्तिः । अथ विषुवदनंतरं त्रीन्स्वरसाम्न आहुरित्यापयनंतरीयः स्वरसाम्ना तेऽदितीयसत्तमप्रायइत्येवमनुष्ठानो
नुपयंति । तेषां स्वरसाम्नामनुक्रं ब्राह्मणांतरस्तादासीदत एतमेव ग्रहमुपरिष्टादिषुवत उपायन्निति । अथवा कर्मांतरत्रि
विधिः स एवेह त्वनुक्रमगुणमात्रं विधीयते ॥१०॥ त्रयोदशं वा एते मासमापुर्वंति यद्विश्वजितमुपयंतीति । विश्वशब्दः
कार्त्स्न्यवचन इति संवत्सरजयः कार्त्स्न्येन यस्मात्सागान्नवंतीति विश्वजित् द्वादशैर्मासैर्बृहद्गानिनाप्याद उपरस्तरं विश्वजितं
विधत्ते । वैनिश्चितं त्रयोदशमेनं मासमापुर्वंति । संवत्सरसत्रफलं द्वादशमासोपयोग्यं भवेत् । तथा च युगकल्पादिका रामः
लोपभोग्यफलभोगसमयमध्ये त्रयोदशमासामलमासारव्यावृहवर्तेषु संवत्सरसत्रफलोपभोगो न भवेदिति शंकाविर ९३

स्यत इति स्मृतिः । यदि त्वनादिप्रसिद्धयथ मध्यमं विश्वजितमुपयंति । इति विधिः । वैनिश्चितमेतावान्संवत्सरो द्वादशमा
सस्यतः कदाचित्त्रयोदशमासः संपद्यत इति तदैवैतत्त्रयोदशमास एव सर्वः संवत्सर आप्तो भवति ॥ तमाहुरेकाहम
मलह इति । तं विश्वजितमेकाहं सम्मलह इत्याहुः । यद्विनिश्चितं पलं दिनं वं संक्रिय तेनैतत्यस्यैकैकपनेनाद्विश्वजितैकाहेन सि
त्वक्रिक्रियत इति । एवं प्रस्तावं कृत्वा गुणविधिमाह । तदेवनिश्चितमिदं बहु महद्विश्वरूपं विश्वजिति क्रियते पत्सर्वाणि पृ
ष्ठानि सर्वे स्तोमा उच्चावचानुवचक्रमशः समवधीयेत इति । सर्वाणि पृष्ठानीत्यादिगुणविधिवाक्यं । वैराजमेवास्य प्र
स्तुतं पृष्ठं भवतीति । सर्वाणि पृष्ठानीत्यत्र सर्वशब्देनवाइकोव्यं तेनमत्तादिवाकीर्तादीनि । एतत्तापयितुं स्वसंसिद्धिशेषवि
नियोगं दर्शयति । अस्य यज्ञस्य वैराजं प्रस्तुतं पृष्ठं भवति । मध्यंदिनेसवने पृष्ठस्तोत्रे वैराजं पिबासोममिंद्र मंदतुत्वेति च
तुर्थे पृष्ठ्यस्य षडहस्याह्नि यथोक्तं तत्र स्तुतं होतुः पृष्ठं भवति । प्रत्यह्नि मित्थंतां होतुः पृष्ठं मुख्यं पृष्ठं परे पुष्टपृष्ठशब्दो
गौणे गलिंगसमानयायन्यायादिति ज्ञाप्यते । शस्त्रमपि यथोक्तमेव स्तदिते भवतीति संनिहितमेव च सति । माध्यंदिनेपव
माने रथंतरमिति । माध्यंदिनेपवमाने रथंतरं पृष्ठं साममणां भवति । अन्यत्र पृष्ठत्वेनदृष्टत्वात्तेरां पृष्ठत्वं । अनेनपत्ते
विशेषोन भवति । स्तुतमनुशस्यत इति स्तोत्रियविषयं । अस्य शस्त्रे मरुत्वतीये स्तोत्रियामावात् ॥ वृहत्तृतीयपवमाने कि

९८ तइति। आर्भवाख्ये तृतीयपवमाने बृहत्पृष्ठं सामगैः क्रियेत। अस्यापि गौणं पृष्ठत्वं। अनेनापि यास्त्वे विशेषो न भवति। स्तुत
मनुमास्पतइति स्तोत्रियविषयं। अस्य शस्त्रेषु देवे सोत्रियाभावात्। शाक्वरं मैत्रावरुणस्येति। मैत्रावरुणस्य शाक्वरं पृ
ष्ठं भवति। अस्यापि पृष्ठत्वं गौणं। अस्य निष्केवल्ये स्तोत्रियसद्भावादि विशेषो भवति। स संगृहीतः कल्पसूत्रे। महानाम्नीनां
मैत्रावरुणः स्तोत्रियानुरूपौ सप्रगाथाविति। प्रगाथो यदिंद्र नाहुषीष्वेति कद्वान्न इत्येकः कदुस्यमिति वालखिल्या अ
विहृता मैत्रावरुणः पदूस्तकानीद्र निहवं परिहाप्य नोवि श्वे सजोषस इति च प्रगाथपयि। अभूरेक इति साम सूक्तं मैत्राव रु
णस्येति। सामसूक्तानि शस्त्वाहीनसूक्तानि शंसेत्केवादिकीभिः परिदध्यतीति। वैरूपं ब्राह्मणाच्छंसिन इति। ब्राह्मणाच्छं
सिनो वैरूपं पृष्ठं भवति। अस्यापि पृष्ठत्वं गौणं। अस्यापि निष्केवल्ये स्तोत्रियसद्भावादि विशेषो भवति। स संगृहीतः कल्पसू
त्रे। कद्वतं प्रगाथं वैरूपस्य ब्राह्मणाच्छंसीति। अत्र वैरूपस्य स्तोत्रियानुरूपौ सप्रगाथाविति योजयंति। अनुक्तत्वाद्विशेषा
त्। अन्ये तु कद्वतः प्रगाथस्य प्रगाथांतरनिवर्त्तकत्वात्सप्रगाथाविति नानुवर्त्तयंति। स्तोत्रियानुरूपाविति अनुवर्त्तयं
ति। वृषाकपिमंते कुंताममन्नं रवं ब्राह्मणाच्छंसीति। योजातइति ब्राह्मणाच्छंसिनः साम सूक्तं। सामसूक्तानि शस्त्वाहीन राम·
सूक्तानि शंसेत्केवादिकीभिः परिधानं समानं। रैवतं मच्छावाकस्येति। अच्छावाकस्य रैवतं पृष्ठं भवति। अस्यापि पृष्ठत्वं गौणं। ९४

अस्यापि निष्केवल्ये स्तोत्रियसद्भावादि विशेषो भवति। स संगृहीतः कल्पसूत्रे रेवतीनामच्छावाक इति। अत्र रैवतीनां स्तोत्रिया
नुरूपौ सप्रगाथौ कद्वंतं चेति योजयंति। अनुक्तत्वाद्विशेषात्। अन्ये तु कद्वतः प्रगाथस्य प्रगाथांतरनिवर्त्तकत्वात्स
प्रगाथाविति नानुवर्त्तयंति स्तोत्रियानुवर्त्तयंति स्तोत्रियानुरूपौ कद्वंतं प्रगाथमित्येवानुवर्त्तयंति। घोर्मयद्इंद्रेत्येव यामहतः
स्थाने विसृष्टं स्थगमच्छावाक इति। अस्यार्थः। एवयामरुतं यथा वृषाकपिमिति सन्नंसं शंसनं दृश्यति तत्स्थाने तद्धर्मकं घो
र्मयद्इंद्रेत्येतन्ता मस्तकात्माकच्छंसति। प्रवादन्वस्येत्यच्छावाकस्य साम सूक्तं। सामसूक्तानि शस्त्वाहीनसूक्तानि शंसेत्केवादि
कीभिः परिधानं समानं। अत्रास्ति पंक्तिः। पसृष्टानां विधाने सर्वपृष्ठः कथं भवेत्। महादिवाकीर्त्यं राजन्प्रभृतीनामप्येष
मपि पृष्ठानां संभवात्। तत्रोत्तरं द्वादशाध्यायांसप्तमे ध्याये। यद्विरे तेसर्वत्ते उक्तेयमर्थः संपद्यते। यदहे पृष्ठ्यो निसर्वा
णि विधीयंते। मुख्यपृष्ठस्तुतिसाध्यपृष्ठान्यस्येति। एवं माध्यंदिनस्तुतिसाधनत्वेनापि पृष्ठस्तुतिसाधनत्वाद्ब्रान्यस्तुति
साधनत्वेन पवमानादिस्तुतिसाधनत्वेनापि पृष्ठस्तुतिसाधनत्वाद्ब्रान्यस्तुतिसाधनत्वे पि पृष्ठत्वं। अतो वचनाति
देशो न सर्वपृष्ठता। परस्वंधो यजीवनादतिदेशविधिरयं नोपदेशविधिरयमिति। एवं यद्हे सर्वैः पृष्ठै रिह सर्वपृष्ठ
त्वे सिद्धे नरएतंत्रयोदशमिति॥ उपक्रमे योधि वादोपक्रमस्तस्यार्थः प्रकारांतरेणोत्ते प्रदर्श्यते। तेहोत्रादयस्तं विष्णि

९५ त्रयोदशमधिवरं मासं संवत्सरेऽधिकमधिमासं रत्नमाप्नुवंति। हियस्मादेतद्विश्वजिद्ध्रुवस्वयोरंशं। एष्टा निवदुपयंतीत उप
लब्धितां स्तोमान पिषदुवयंति। एतद्द्वादशापेद्वाह्रेतत्र्योदशं। स्तोमाः षडेवा त्रिवृद्धि प्रथमानं पंचदशं होतु राजंभसप्तद
मेत्रावरुणस्यैकविंशं ब्राह्मणाछंसिनः। इत्येकस्यां वतुराहतिः। द्वितीयस्यां पंचदशं भायां त्रिरावं मैत्रावरुणस्य इत्य
तीयस्यां सप्तदशारंभायां त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामेति। तस्याग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति सर्वस्तप्रसंगेन माध्यं
दिनसवनगतानिष्टाप्नुक्रान्यतःसिंहावलोकितन्यायेन प्रातःसवनप्रभृतीनि कस्त्रादिदर्शयति। तस्य विश्वजितोऽग्नि
रहितिचिराद्धं वंदस्कमान्यं भवति। तस्योक्तं ब्राह्मणमिति। चतुर्थे हनि वैराजमाज्यं वैराजं पृष्ठं तस्य लोमेति यदुक्तं तत्र त्रा पित्र्ा
ह्मणं। माधुछंदसः प्रउग इति। पुनर्विधानादनुवादाद्वा सारस्वतस्य विकल्पो न भवति। तस्योक्तं ब्राह्मणं। सदैवमस्य छंदस्य
रूपेणाम्य प्रउगाः कल्प्यंत इति॥ आत्रासव्यं यथा तपइतिद्याख्यातो नुवादः। श्रेसेयो अन्नः कपायु भासवपसः सनीलाइति
मरुत्वतीयमिति। मरुत्वतीये शस्त्रिस्त्क्रमेततः। अस्यार्थवादः। कद्रुतः। कश्यं जनमसीति कद्रुतके सह्मरं तद्वल्क पायुभी
यं कया शुभेत्याद्यप्रतीकसंबंधी सूक्तं॥ कोवे प्रजापतिर्विश्वजित्त्रेतोस्मि त्रैन स्तुक्तं। यांव वामन्वैराजस्य स्तोत्रिया नु राम.
रूपा इति। मिकेवलंपशस्त्रं निरूपयति। पाविवामन् चतुर्थे ह्नि वैराजस्य स्तोत्रियानुरूपो पिबासोममिंद्रमंदतु त्वेति त्व चो तो विश्व ९५

जितिस्तोत्रियानुरूपो तयोस्तथैव न्यूंखपातियथादो न्यूंख्यनं वतुर्थे हन्निति हियस्माद्वैराजं तत्स्वानं स्तोत्रियानुरूपस्थानम
न्यूंखनापन भवति न्यूंखनो येवमवति॥ एषा धाय्येति चतुर्थे ह्नि धाय्या विशेषतो नोक्ता। किंतु प्राकृतैव तत्या पित्र्
शंसार्थमनुवादो न विधिः। वैराज संबंधेन प्रशंसा॥ एषोष्टैंद्रः प्रगाथ इति। इंद्रमिद्देवतातय इत्यष्टैंद्रः साम्नः प्रगाथ
इति यद्गुक्तः। एषोष्टैंद्रः प्रगाथः। अथ यद्बृहद्रथंतरयोर्योनिमिति। प्रगाथशंसनानंतरं बृहद्रथंतरयोर्योनी शंस
ति। तदिदासभुवनेषु ज्येष्ठमिति। एतन्निष्केवल्ये शस्ते सूक्तं। अस्य सूक्तस्य ज्येष्ठशब्दोपजीवनेन प्रशंसापरो वेभु
वनेषु ज्येष्ठो न्यायिष्ठोजो विश्वजित्प्रजापतिस्तत्रो युक्तमेतत्तत्। अथयदीति। अपं विश्वजिदग्निष्टोमसंस्थोऽतिरात्रसंस्थ
स्थेति द्वेधावस्तते। अथेतत्र्योंतराधिकाराधिः। यदीतियावद्दर्भ्यावेदेस्तु जितस्तृतीयसवनेतत्रा व स्थाष्टस्यात्र्को रूपंप
तृतीयसवने न तृतीयसवनेऽपतः। से गृहीतं कल्पसूत्रे। अनुचरप्रभृति पष्टात्तृतीयसवनमिति। ह्ना तुर्दिषष्ये। उक्तेष
कुकिपमारोषुवाल्ल दिल्या वृषाकपिं दिसनु न्यंगमिस्यद्ध त्यपरिशेषान्मध्यंदिने सुशंसं तिषष्टादक्मा... च्छंमानीति
हानुक्ता रोविषये॥ अस्य षष्ठाहातिदेशस्य प्रशंसा। प्राजापत्यं वै षष्ठमहः। प्रजापतिर्विश्वजित्तस्तदेवमेष्टव्यत्ता। एकाहि
की प्रतिपदिति। विश्वजिति वैश्वदेवेशस्त्रे प्रतिपदे कादिकी एकाहनि त्याग्निष्टोमसंबंधिन्यादिदेशिकी भवति। अस्या

वाक्यस्य प्रयोजनं यदभिवानानुचर इति वक्ष्यते तदपि षष्ठाहातिदेशस्योक्थस्यानुचरप्रभृतिविषयत्वसंपादनायेति तात्पर्यं॥ ए
काहप्रयोगोनेन विधीयते। एकाहत्वस्योपदेशात्। पूर्वोक्तप्रशंसा तु प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एवैतेनादत्तापि सिद्धेत्य
त्र एकाहो वै विश्वजिदिति विधिस्तत्र च प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एवेत्यर्थवादः॥ अभिवानानुचर इति। षष्ठे ह्नि योभिवा
नभित्वादेवसवितरित्यनुचर उक्तः सोनुचरः। तस्योक्थं ब्राह्मणं। तृतीये ह्नि तूक्तं तदाकूर्ष्यदं तत्तृतीयमहरयकस्मादभिवा
नानुचर इत्यादिना तद्व्याख्यानं। अनेन षष्ठाहस्तृतीयसवनातिदेशोनुचरप्रभृतिविषया संपाद्यते॥२१॥ तदाहुरयकस्माद्वि
श्वजिति सर्वपृष्ठ इति। विश्वजितः प्रकारान्तरेण तत्त्वविवेकायाधुना शिल्पविवेकमाह। तदिति प्रस्ताव्य व्ययं। अथेति प्रश्नः अर्द्धः प्र
ष्टारः। विश्वजिति तृतीयसवने शिल्पानि कस्माद्विश्वजिति सर्वपृष्ठ इति। विश्वजितः प्रकारान्तरेण तत्त्वविवेकायाधुना शिल्पवि
वेकमाह। तदिति प्रस्तावेच्ययं। अथेति प्रश्नः अर्द्धः प्रष्टारः। विश्वजिति तृतीयसवने शिल्पानि कस्माद्धेतोः शस्यंते। अग्निष्टोमे विश्वजिति
माध्यंदिने शिल्पानि कस्माच्छस्यंत इति प्रश्नः। शिल्पयोग्यं माध्यंदिनं सवनं। अथैतानि शिल्पानि कस्माच्छस्यंत इति प्रश्नः। शि
ल्पयोग्यं माध्यंदिनं सवनं। अथैतानि शिल्पानि कस्माच्छस्यंत इति प्रश्नः। शिल्पयोग्यं माध्यंदिनं सवनं। अथैतानि शिल्पानि रा.म.
मध्यमे अहनि शस्यंत इति माध्यंदिनसवनाधिकारिफलहेतुः सोमयागविशेषं अहस्त्रयमारोप्य दर्शयति। तृतीयसवने उक्थ्या ९६

त्राणि शिल्पयोग्यानि। तस्मादत्र शिल्पानि शस्यंत इत्यत आह। ग्रहाधिकारे षष्ठे ह्नि वक्ष्यति। अत्र षष्ठादह्न उक्थानि स्त्र्यंते। एवं
सति। विश्वजित्युक्थसद्भावे सति मध्यंदिनेपि शिल्पानि न शस्यंते किंतु तृतीयसवन एव शस्यंते तत्कस्मादिति प्रश्नः। अग्निष्टो
मसंस्थे तु शिल्पाभावस्य कस्मान्न भवतीति च प्रश्नः। सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठ इत्यये विश्वजितो विवेकः पूर्वोक्तैधासंख्यो दर्शि
यिष्यति। तेनाधिकारेणैतिरात्रिस अस्याप्युपलक्षणं। अतिरात्रसंस्थ इत्यर्थः। सर्वपृष्ठ इत्यनुवादो न तु विशेषणाय पृष्ठानां तस्मापि
रथ स्तोत्रे रेतसीति स्तवनार्थः। उत्तरमाह। प्रायेणाइमे वोचुः प्राणास्तानि शिल्पानि। शिल्पमित्ययं भकं साधनं ततत्रातीये प्रांतभागे
पुतं। पुरुषो वै यज्ञस्तस्य यज्ञस्य ये तत्र्ह्य प्राणास्तत्रातः सवनमुख्यस्थानं। आत्मा मध्यंदिनो हृदयस्थानत्वात्। ये वा ष
कोटे नीवाः प्राणास्तत्तृतीयसवनं तानि शिल्पानि क्रियंते। एतंनीचस्थानमेषां शिल्पानामायतनं। अथ कस्मादिति पूर्वो
क्तः प्रश्न उक्तोत्तरेणाव्यवहितं उद्बोध्यते। संवत्सरिकः सात्त्विकोग्निष्टोमसंस्थ एवेति वसति। तस्मिन्विश्वजिति माध्यंदिने
सवने शिल्पानि तस्यात्मनो वस्तंभकत्वात्। वै निश्चितमात्मानमंतरेण न प्राणाः स्थाप्यंते प्राणानंतरेणात्मा न स्थाप्यते।
नो एत धुगमे नाना मित्रो उपसंहरति। तस्मादग्निष्टोम एव विश्वजित्यपि माध्यंदिने शिल्पानि शस्यंते। प्राणोप्यत्रात्मा
नेनेदपादधानीति। अपिहितेनकरोमीति श्रुत्वा हेपय तृतीयसवने षष्ठेरवाहनि उक्थ्यानेव स्थाने शिल्पानामिति

९१ स्वजित्यपि तत्रैव शिल्पस्थानं। माध्यंदिने सवने तु अहे मध्यमे शिल्पानि तस्यैव विश्वजिति कस्मादक्रोयात्याशिशिल्पानीति
श्रसोत्तरं। एतत्स्याकांक्षं सत्यरश्मारवाश्रयरांसत्वपति। परस्मारवाभ्यां बृहत्पृष्ठो विश्वजित्तस्मिन्बृहत्पृष्ठे विश्वजिति षष्ठ
न्माध्यंदिनं सवनं। तदिदाम्रितं भवति। अतः कल्पसूत्रेऽउक्तं। विश्वजित्सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठो बृहत्पृष्ठोऽग्निष्टोम इति। यत्तु
विंशेऽभिजिति विषुवति बृहत्पृष्ठे विश्वजिति महाव्रते च षष्ठादिति। कल्पादेवानामिति चेम्प देवेसा विकस्प बृहत्पृष्ठस्येति।
अतो माध्यंदिने षष्ठस्याह्नः स्तोत्राणि विश्वजिति बृहत्पृष्ठे भवंतीति युक्तं। अथ यो प्रजापतिर्वै विश्वजिदिति। विश्वजिति
दृष्टसंबंधं शिल्पसंबंधं च प्रशंसति। अथो इति पूर्वोक्तनाधिकारार्थः। विश्वजित्प्रजापतिरेव सर्वं वै प्रजापतिः स
र्वं प्रजापतित्वात्सर्वात्मकः प्रजापतिः ततः प्रजापतिरूपत्वाद्विश्वजित्सर्वात्मकः। तस्मात्सर्वाणि दृष्टानि क्रियंते सर्वाणि
शिल्पानीति। वेदितुरपि प्ररोचनार्थं प्रशंसामाह॥ सर्वं वै प्रजापतिर्विश्वजित्तेन सर्वेण विश्वजिता सर्वमाप्नोतीत्य एवं
वेद सर्वैः पृष्ठैः संबंधं सर्वैः शिल्पैः संबंधं वेद॥१४॥ तत्राग्निमारुते रौद्रीं शस्तेति। तृतीयसवनमनुचरांते निरूप्यांतर
शिल्पविचारः कृतः। अधुना तृतीयसवनमनुसंधत्ते। तत्र सर्वपृष्ठे विश्वजिति तृतीयसवने आग्निमारुते शस्त्रे रौद्री
मेकाहिकीमेकपातिनीं शस्त्रा होतैव यामरुते पंक्तिशंसं शंसं संशंसति। एष्टे इति शिल्पे पुच्छे होत्रकाणां संबंधादिह होत राम: ९१

ग्रहणं। प्रवोनादेव यामरुत्वमारुतमतिजागतमित्यपि नाम्ना प्रवो महे मतयो यंतु विष्णव इत्येतत्सूक्तमेव यामरुदुच्यते पुनर्निं
गानिर्देशोऽप्यषिलिंगेन। सूक्तलिंगेन तु तु सकं स्यात्। पंक्तिशंसमित्युक्तो जगतीशंसं पक्त्रिष्टुब्जगतीनामिति प्राप्नु
यात्। अतिजगतीछंदस्त्वेन जगतीत्वोद्बोधात्। पंक्तिशंसं संशंसने कल्पसूत्रेऽबा स्मरणाछंसिनो विहितो तोरस्तद्नेति वृषा
कपि सूक्तशंसने दर्शितं। मध्यमस्य द्वितीयोत्तमयोरर्द्धर्चयोरर्न्नुरवपति वेराजः पूर्वस्मिन्नर्द्ध हवाकपेनुअर्ध्येऽत्कतरस्मि
न्। एवयामरुते मेवं पंक्तिंशंसं संशंसति। पांक्तो वै यज्ञः। पंचविधि सूरिपंक्ते र्विस्तृतेः संबंधी पांक्तो यज्ञः। फलोपभोगद्वारेण विस्तृ
तिहेतुत्वात्। छंदोपि पंक्तिश्चतुरक्षिकेन पंचमेन पादेन विस्तृतिः तत्पत्वाद्यतः साम्येन छंदसा यज्ञप्रशंसा। यज्ञो वै पं
क्तिं शंसं संशंसति। नेदछावाकस्य शिल्पं मंत्ररिपामिति। अछावाकस्य पृष्ठेऽहन्यु छंशंसने एवयामरुत्सूक्तं विधास्यति। तस
छावाका यत्र पश्यति तं स एवयामरुतालाचारयति। त्रा त्रमिति। तदछावाकस्य सूक्तं नेदंत्तरियां। अपरिग्रहीतमन्यथा नकुर्या
दिति। अनेनाछावाकस्यापि शंसनं पंक्तिशंसनेनैवेतत्कर्मणो नरपारिय हइतिगम्तेरंजः शब्दस्यानिर्देशो यंद्र्यामिति लिङ्। सं
भावनायां। ममचाछावाकस्य च समवेवं पंसनमस्तिस्त्वर्थः। अथो रुद्रो वैजेष्ठः श्रेष्ठश्च देवतानामिति। रुद्रसंबंधं वृक
तोतिजगतीसंबंधं च प्रशंसति। अथो इति प्रस्तावोत्तरे। देविष्वितंरुद्रोदेवानां ज्येष्ठो वयसाधिकः श्रेष्ठः पुरुषार्थैरधिकः।

९८ अतिछंदाश्छंदसां श्रेष्ठः अतिछंदःशब्दः पुल्लिंगः। विश्वजिदेकाहानां श्रेष्ठः श्रेष्ठमप्यावर्तिं चिद्गणस्तं गणस्तं वै कमहस्ते
षामह्नां माध्यं विश्वजिच्छ्रेष्ठमश्रेष्ठमश्रु॥ तस्मादेनं विश्वजितैरोहीयोगेन रुद्रसुक्तेनाति छंदसास्ते न छंदसां श्रेष्ठेन स
मर्द्धयति॥ तिस्रस्तिस्रस्य न्मं रवयेदिति। अत्र सेवयामरुत्स्तस्य तिस्रस्रस्तु न्मं रवयेदिति। न्मं रवयितं चेघर्दी द्रियेत्वाद्रिये
ताद्रियेते तिस्नं स्तवविकल्प उच्यते। सर्वास्वेव न्मं रवयेदिति। सर्वास्वेव न्मं रवयेदिति। सर्वास्वेव न्मं रवयेदिति। सर्वास्वेव दिनं
रवयेदित्यभिमतः पक्षः। अस्य प्रशंसा। अन्नं वै न्मं रवो वृद्धिहेतुत्वात्। अन्नं प्राणः प्राणस्थितिस्य तु कूलत्वात्। प्राणाः शिल्पा
नि तत्त्वात्। शिल्पत्वमप्येवमामरुत्स्तकस्य। शिल्पान्यवष्टभकत्वात्। प्राणाः प्राणोष्वेवतेनैतत्प्रकारेण प्राणं दधाति। प्रकारांत
रेण न्मं रवं प्रशंसति। अथो इति प्रकारांतरे। वै निश्चितं प्रजापतिर्विश्वजिता सर्वाः प्रजा जनकत्वं प्रकृते संबध्नाति। एषयजमा
न एतदिति क्रियाविशेषणं विशेषरूपेण जायते यो विश्वजिता यो यजते तस्मात्तन्मं रवयति। जातः प्रथमं चिच्चरिष्णु न्मं रवमा
नकरुवदशति। उरिवंगते। गत्यर्थी वा तु रादय इति विकल्पितो णिद्वानिरूपसर्गः। दीर्घ स्तनमेषामपि हस्पत इति। पुरुषप्र
ति। अतो जातस्य न्मं रवसंबंधो युक्तः। अनेन न्मं रवसंबंधेनैनं यजमानमत्र ताज्येष्ठ श्रेष्ठरूपा छंदसो तिछंदसो मत्ततो राम·
यप्रजनयति। ते मत्ततमाप्नुवंति ये विश्वजितमुपयंति। अमत्ततत्वेऽप्यस्य शरीरस्य जातत्वात्। विश्वजिता विशेषरूपेण जा ९८

तो अमत्ता देवा मरा सेवेत्यर्थः। पुनः पुनरतिछंदसा प्रशंसति जगती शंसमपि शंसति ष्टो नं मन्यते। ततः कल्पस्तत्रैव जगतीशंसं पंक्ति
शंसं वेति पक्षद्वयं समाप्नुवंति। १३। स सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठोऽग्निष्टोमः संतिष्ठत इति। अतः परं विश्वजितः संस्थादि वेकमाह। सर्व
स्तोमः सर्वपृष्ठ इत्युत्तवाद्यः। पक्षः सात्रिकः सांवत्सरिको विश्वजित्सोऽग्निष्टोमः संतिष्ठते। अग्निष्टोमो भूत्वा समाप्नोति। संवत्सरं
सर्वं गवामयनं तस्मिंस्तत्प्रकृतिष्वेवेषु सत्रेषु भवतः सांवत्सरिकः सात्रिकः। उभाभ्यां विशेषणाभ्यां विशेष्यमपि तद्वितो भव
तिछंदसि। पावमानं सौम्यमिन्द्रतु कामरायामपि दृश्यते। प्रतिष्ठा वा अग्निष्टोमः प्रतिष्ठित एवेति प्रशंसा। एकाह उक्ते विश्वजि
द्वात्रिसत्रस्यैवेति। इत्येतेवैषीक्षिष्यमाणा इत्यारभ्य संवत्सरसत्रेमेवोच्यते इति तद्धेपेण हान्युच्यंते। परं तिमान्यहान्यत्रापि वि
नियुज्यंते। यथा शारदांतरीयो द्वादशाहः सत्रे संगृहीतः। अतिरात्रः सुत्यानां प्रथमं चोत्तमं च मध्ये दशरात्रः पृष्ठ्यः षडहस्त्र्य
हं छंदोमा दशममहरिति। तथा द्विरात्रप्रभृतयो हीनाद्वादशाहपर्यंता द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि तेषु दृष्ट्याभिप्लवप्रभृ
तीनि सात्रिकाण्येव विनियुक्तानि शारदांतरीयाणि सत्रे दर्शितानि। अथ कोऽहः संघातो दशरात्रमधिकृत्य तादितो वक्ष्य
इति। एकाहार्थमहाव्रतमाहरंती त्यादि। एवं विश्वजिदेकाहस्त्वेनात्रैव विनियुक्तः एकाहो वै विश्वजिदिति। तथा शारदांतरे
रात्रिसत्रेषु विश्वजिद्विनियुक्तः। सत्रे संगृहीतः। यथाविंशतिरात्रे सत्रे। अथैतान्यवदंत्यभिप्लवोऽभिप्लवोऽभिजिद्विश्वजितो वा

गंतन्नीति। यत्र यत्र विंशत्यादिरात्रे इत्येवं रात्रिशब्देन विधिस्तानि रात्रिसत्राणि। सूत्रे प्रातरम्भपर्य्यन्तानि दर्शितानि। यत्रत्वेकं द्वा
दशप्रभृतीन्याचत्वारिंशद्रात्रादेकोत्तराणि रात्रिसत्राणीति तत्रेषु नित्य इति प्रथमशामनीयस्यांते क्रियमाणस्य नित्यत्वा
र्थ्या। एभ्यो येषु तु सकाममेव प्रथमशमनीयेन यजेत तत्कामं न यजेतेत्युक्तं। गवामयनप्रभृतीनि सांवत्सरिकसत्राणि। २
वं त्रिविधो विश्वजित्। सांवत्सरिकः सात्रिकः। एकाहः। रात्रिसत्रस्थमनन्नाद्यस्य संस्थोक्ता। द्वयोरहा वेदेकाहो विश्वजिन्न
त्रिसत्रस्य वा विश्वजिद्विषुवानपि रात्रिसत्रस्यातिरात्रो तिरात्रसंस्थ एव स्यात्। एवं रात्रिसत्रस्थविश्वजिदनुवादात्सर्वशंगस्ती
म्या विधयः सर्वेषां भवंति विरोधे तु स्वशास्त्रीयं बलीय इति सन्चितं। विषुवतः संस्था रात्रिसत्रेषु संगोपजीवनेनात्रोक्ता। प
काहः संघातमावधमानो लभेत तायमानरूप किसांघातिकादेकाही भवतो निवर्त्तेरन्नित्यपमपि विवेको दृष्टव्यः। अति
रात्रसंस्थां प्रशंसति। सकृत्स्नः प्रकाशो विश्वजिद्योतिरात्रः वै किं क्षितं तस्मिन्विश्वजिति विश्वजितो ह्येतराश्येति। तेन सर्वातो म
त्रे वेत्यर्थः।। सर्वपराजितेन वस इति। विश्वजिति दक्षिणां विधत्ते। स विश्वजित्सर्वपराजित्। सेपदादिभ्यो भावे क्विशास व
पराजयद्वत्यर्थः। यो विश्वजित्सर्ववेदसस्तत्सर्वस्वात्मकत्राद्यान्यत्र क्रियतेत। सर्वज्याति हैव सा। सर्वाहानिरेव सापो पुनर्भ
तो न्यत्र विश्वजितः सर्ववेदसानि। इयं निरा विश्वजिति सर्वस्वदानं कोत्तुं। यदुक्तं श्रीशाबरस्वामिना। नहि निंदा निंद्यं निंदितु

मेव प्रवर्त्तते किं तु विधेयं स्तोतुमपि प्रवर्त्तत इति। यो विश्वजित्साम्यमन्यस्य यागस्य नास्तीति स्तुतिः। एतदेव विवृणोति। वि
श्वजिद्धे सर्वमेव सर्वं सुचे द्विश्वजिदेवेति। निंदामाह। लूपदानेषोह वै सर्वदत्तानीति बुवन्न सर्वदानि गर्त्तपत्यमेव तन्नेन
वचनेन धीयते आम्यपति प्रमीयते वा। पत्यमिति कुत्स्नलुटो बहुलमिति यत्। धीमीधात्वादिवादीत्रात्मनेपदिनौ। इति स्मा
हवाभसहस्रं दक्षिणोन विश्वजितमवरुंधेश्चाद्रपुते इति हस्माह केको पीतकिंभसहस्रं प्रशंसति। सर्वं वै तपजस्महस्रं सर्वं विश्व
जितस्तस्मैवराः सहस्रेणा सर्वं विश्वजितमाप्नवानीति।।२४।। वत्सकवीपरिदधीतेति। यद्यपि गवामयनस्य सत्रस्य प्रस्तावे हातु
क्यं तेनथ्यापियोन्यत्र सर्ववेदसाहा सत्राहाक्रियत इति सत्रादन्यस्य विश्वजितः। प्रतत्सस्य कवी नच्छर्मातिक्रयांतोपरिदधीत।
नान्न प्रतिग्रहस्तुपायं कुर्य्यादिति। रिरिचान इवैवेनि क्षितमेतस्मान्नाभवति यः सर्वदत्ताति। अत्स्यतपसोर्थ्यवादः। वत्संवै
पशवो वांछंति पुनर्मापशवो वांछानिति। वत्सलवीपरिधानेन वत्सतासंपन्नात्तवो वत्सेनं पशवः पुनः वांछंतिति। रिरिचान
इति कानश्चत्वपयोनेरूपं। वांछानिति लेटो बहुवचनं।। इतश्चलोपः परस्मैपदेष्विति लोपः। संयोगांतस्य लोप इति तलोपः।
लियोङ्गादावित्याडागमः।। उदुंबरे वसेदिति। तपोन्तरं। उदुंबरे वा वसेदिति। वैनिक्षितमूर्जितं प्रभृतमूर्गन्नाद्यमुदुंबरो राव
सेदिति। तयोनरं। उदुंबरे वृक्षे वसेदिति। वैनिक्षितमूर्जितं प्रभृतमूर्गन्नाद्यमुदुंबरो बद्धतरफलत्वात्तस्माद्वक्तेः प्रभृतस्या

१०० त्राघस्योपास्येइदंनपः॥नैषादेवसेदिति॥पुनरुक्तपर्यंतरोक्तं ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठोनामजायते॥निषादःशूद्रकन्यायांस
पारसवउच्यते॥निषादानांसमवायोनैषादस्तस्मिन्नैषादेवसेत्॥यायावरोभ्रत्वात्तत्रवसेत्॥एतद्वात्रावरमार्ध्यनीचंस
मृद्धिसाधनंयन्निषादसंबंधीनैषादः॥तस्मादवरार्ध्यस्यग्रामकादिरूपस्यान्नाद्यस्यान्नरक्षोपास्येइदंनपः॥वैश्येव
सेदिति॥नैषादवासानंतरंवैश्येवसेत्॥वैइति॥प्रसिद्धौवैश्यःपुष्यतीवसमृद्धवसत्तमवतियद्वैश्यग्रामघंचिरस्थाणि
तस्योपास्येइदंनपः॥क्षत्रियेवसेदिति॥ततःक्षत्रियेवसेत्॥वैश्यसिद्धोएतत्परंश्रेष्ठमार्ध्यसमृद्धिसाधनमन्नाद्यंपरक्ष
त्रियःपरार्ध्यस्यश्रेष्ठस्यान्नाद्यस्यशालिमुद्गादेरुपास्येइदंनपः॥ब्राह्मणेसमानगोत्रेवसेदिति॥ततःसमानगोत्रेब्राह्म
णेवसेत्॥वैश्येक्षत्रियेब्राह्मणेचैकत्रवनंजातो॥यत्समानेगोत्रेत्रापंबंधुवर्गोपभोगयोग्यंन्नस्योपास्येइदंनपः॥संवत्स
रंवसेदिति॥एतत्तपःसंवत्सरंवसेत्॥तपश्चितांगुणविधीनाह॥अधःसंवेशयोऽधःश्यायीभवेत्॥अफालकृष्टंअप्रतिगृह्य
न्नंसंयावत्विति॥नफालेकृष्टंयेषांतेनीवारादयोऽफालकृष्टाः॥तानेवप्रतिगृह्यहन्नातिअन्नंनयाचति॥इदंधनंवत्सक
वीरूपमनुवसानः॥धनमितिवक्तव्येछंदसीतिकेमनुरालोपप्रत्ययलोपःतेनानुसवनेनतदवरार्ध्यपरार्ध्यंचवासो साम. १००
नुवसेतइतिप्रयोगः॥द्वादशरात्रंवरित्वेति॥संवत्सरंवसेदितिपक्षःपरकीयः॥स्वकीयंपक्षमाह॥द्वादशरात्रमनुक्रमंत्र

रित्वाथानंतरमन्यस्मेवेत्तुअप्स्वायेस्यादितिहस्मात्कौषीतकिः॥अन्यस्मेसमृद्धिरूपायेइत्यर्थः॥द्वादशवैमासाःसंवत्सरः
साक्षाद्दशभाजात्मिकासंवत्सरस्यप्रतिमाप्रतिनिधिः॥प्राजापत्यान्यनिरुक्तानीति॥सर्ववेदसदक्षिणासंबंधेनास्य
तन्तुक्रममनुनासिंहावलोकनन्यायेनप्रातःसवनेहोतृकविषयमनुसंधत्ते॥छंदोगानांप्राजापत्यानिआज्यानिभवंतिया
निवरुणमारगानिकथंतेषांप्राजापत्यत्वमतउक्तमनिरुक्तानीति॥दशममहरविवाक्यत्वादनिरुक्तंतदीयानीतिप्राजा
पत्यानीत्युक्तं॥पंचविंशब्राह्मणेप्युक्तंदेवतापदानामस्पष्टत्वादनिरुक्तंतदीयानीतिप्राजापत्यानीत्युक्तं॥पंचविंश
ब्राह्मणेप्युक्तंदेवतापदानामस्पष्टानीति॥यदनिरुक्तानितेनदशमंवंतीतिमित्रावरुणादिंद्राग्नीवपदवाच्योनेतियावत्॥
तस्य॥तस्यविश्वजितःसर्वपृष्ठस्यैवमानःशाकंपार्थिवस्येतिमैत्रावरुणस्यमुखंतंतिब्रह्मसामरूपमितिब्राह्मणाच्छंसिनस्तं
त्रिशब्दंत्वैलतइतिनमीलिष्वयोअर्चिंद्येतिवाछावाकस्यानिहोत्रकाणांस्तोत्रियाभवंति॥षष्ठस्याह्नइति॥सर्वपृष्ठे
विश्वजितिप्रातःसवनेनुरूपान्पृष्ठस्याह्नःयेस्तोत्रियास्तान्कुर्वीरन्॥पृष्ठस्याह्नइति॥सर्वपृष्ठेविश्वजितिप्रातःसव
नेनुरूपान्पृष्ठस्याह्नोयेस्तोत्रियास्तान्कुर्वीरन्वाटप्यमवइद्रेवनीतिःसधमादेइतिपृष्ठस्तोत्रियोहोतुस्तद्विषयंनैतत
किंतुहोत्रकविषयेप्रातःसवने॥आज्यानीत्यधिकारात्॥ततःप्रतिवासुरउदितइतिमैत्रावरुणस्याज्यस्तोत्रियस्तमनुरू

१०१ मैत्रावरुणो विश्वजिति सर्वपृष्ठे कुर्वीत। भिंधि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यस्तोत्रियस्तमनुरूपं ब्राह्मणाच्छंसी कु
र्वीत। यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्याज्यस्तोत्रियस्तमनुरूपमच्छावाकः कुर्वीत। यद्यपि विशेषतः स्तोत्रियानुरूपाभ्यां ने
स्यां शाखायां नोक्ताः किं तु सामान्येन वक्ष्यति ब्राह्मणे मैत्रावरुणस्याच्छावाकस्य तौ वेदितुरेणोभयत नस्तस्मात्रेधा ततः सवने
द्विदेवत्याः शंसत इत्यादि। स्तोत्रियं च स्ताम्प्रः स्तोत्रियानन्तुरूपान्कुर्वती त्यहर्गणविषयमपि सामान्येनैव वक्ष्यति। त
थापि विशेषाः अपेक्षिताः शाखांतरीयान्त्राश्वलायनीया इत्यर्थ इत्यादीनि मूलानि। उक्तार्थं प्रशंसति। प्राजापत्यं वै पृष्ठ
महः प्रजापतिर्विश्वजित्तस्मात्पंक्तेर्मध्ये स्याद्क्तः स्तोत्रियानन्तुरूपान्कुर्वीरन्निति॥ इतरेषां च तदुक्तमिति। इतरे पंच स्तो
त्रियाः पृष्ठ्यषडहस्थं बृहदीनां पंचानामहां प्रथममह्नितीयतृतीयचतुर्थपंचमानामानात्स्तोत्रियानानारूपेतु रूपेभ्यः स्तोमा
नुरूपेभ्योऽनंतरं कुर्वीरन्नानमा हुरेकाहः पलडहइत्याद्युक्ते। आर्तना नाव ऋतस्तोमेष्वित्युक्तप्रं चमस्याहर्वं तत्र चतुर्थस्य
तत्रतृतीयस्य तत्तो द्वितीयस्य ततः प्रथमस्येति क्रमेण शंसनं। वृद्धीनेकाहमूत्तस्यैत्तक्ताप्रथमस्याहर्वं मित्यादिक्रमे
ण शंसनं। यद्यपि विश्वजिदावृत्तस्तोम एव तथाप्यनुवाद एवावृत्तस्तोमेष्वित्युक्तं कल्पसूत्रे केवल एकाहमूतः अप
वान्नवरात्रस्याद्यावृत्ता उच्यंते। आवृत्तानुष्ठाने एकाहम्नत इति। नवरात्रेभिजितः स्वरसाम्नां चावृत्तत्वाद् ह्रत्वसामेतस्या राम. १०१

त्॥ पर्यासैः परिदधतीति। नित्योक्तचानेस्पोक्षस्थाणां पर्यासा इत्याच हुतेनैतरंस्वेस्तदेवैः परिदधतिस वै मैत्रावरुणप्रमत
पः। आवृत्तानि तत्काले। ऊर्ध्वानेकाहःमूतस्येति पर्युदस्तं पवरणार्ही यं कल्पसूत्रे। तत्रापि पर्यासैः परिदधति। अस्यार्थवा
दः। प्रतिष्ठा वै पर्यासाः स्तैः पूर्वैः शस्त्रं प्रतिष्ठितं भवति। प्रतिष्ठित्या एव प्रतिष्ठित्या एवेति द्विरभ्यासोध्यायपरिसमाप्तौ मं
गलस्त्रचनाय॥ ॥इति श्रीमन्माधवभट्टात्मजविनायकभट्टकृते श्रीकौषीतकिब्राह्मणभाष्ये पंचविंशोऽध्यायः॥ ॥द्वा
त्रिंशी प्रथमो मास इति। गवामयनेहः स्तोवि देवगिता आपरीयेनातिरात्रेणापस्तमारा इत्यादिना। तथ्याः एषां ताह्वाइत
श्वतु रश्मतुरोभिप्लवानुपयंतीत्युक्त्वारंभणान्द्वाइंद्रं विश्वजितमुत्तुरस्मतुरोभिप्लवानुपयंतीति। एवं स निशपरा
यातिरात्रस्यतुर्विंशो चेति द्वेदष्ण्यौ तेन्द्वतुर्भिरभिप्लवैस्त्रिंशदिति प्रथमेमासेहानि त्रिंशदहानि। तत्रो द्वात्रिंशदहानि स
स्मिन्नितिषु त्रयस्याह्ना द्वात्रिंशी प्रथमो मासः। यन्दशा तोर्वैदिमन्धं दसीतिति निःअनत्रमेमा। विभुगो आपृथिवीदे अहनी। अतऊ
र्ध्वमंत्यावर्धवन्नमारण्यान्तः। एवमेव छंदोमास्त्रयः। छंदोमेभ्यः पूर्वं पृष्ठ्यषडहस्यानियमतो वृद्धिः। उपक्रमे षष्ठे वा अ
हन्येवा इति कौत्रेनेन पृष्ठ्यषडहो त्तरभवेन्नियमस्य दर्शनात्। अग्रे तनस्यचाक्रोदपासमहरिति नामदर्शनाद्धा। ततो
गोआपुप्यापरोयंदशरात्रः। ततो महाव्रतं ऊर्ध्वव्रस्मारण्यान्तः। ततउदयनीयातिरात्रः। अत्र ते महाकौषीतकिब्राह्मणे चायम

१०२. तदुत्तमनीयमतिरात्रमुपयंतीत्यर्थः। सोऽयमायुर्भ्यामारंभणीयो भिन्नवाः। परमपृष्ठ्यषडहः पुनः परस्तात्पर्यभीत्यभिप्लवेभ्यः परस्ता
द्गावोक्थ्यदीनाहः। एवमुक्तमो मासो पिहिाद्विंशी। एतन्मूलं कल्पे संगृहीतं। त्रीनभिप्लवानुपयंत्यायुर्गां दशरात्रं महाव्र
तमतिरात्रं चेति। संख्यामुपजीव्यार्थवादमाह। द्वात्रिंशदहानुष्टुप् एवाग्नुष्टुभश्चतुर्भिः पादैः प्रतीतास्ता। तत्रैतद्वात्रिंशमे
नवाचा प्रयंति प्रथममत आरंभणेनैवाचमन्वाप्ति इत्येवाचं तत्सलं समापयंति।। अष्टाविंशिनावभितो विषुवं तं मासादि
ति। विषुवंतमभितो ऽष्टाविंशनो अष्टाविंशतिदिनो मासो। त्रीनभिप्लवानुपेत्य पृष्ठ्यमुपयंत्यभिजितं स्वरसामानस्त्रयस्ता
दावष्टाविंशी। विश्वजित्स्वरसामानस्त्रयः पृष्ठ्यमुपेत्य त्रयोऽभिप्लवा इति परतोऽष्टाविंशी।। विंशतेर्मध्ये तिथिनिः। संख्यामुपजीव्या
र्थवादमाह। अष्टाविंशत्यक्षरा ऽस्मिकमंदेवेत्यमासानुपयंति। अष्टाक्षरं योगे प्रशंसति। उत्तरपार्श्वे त्रेधा मंत्रयोगं संभावयन्नभि
मंतं योगमाह। अयोतिपक्षानेतरायथा पक्षिणो ग्रीवा उन्नताः स्निग्धा इयेत्यहरां जस्याह। अथेतस्य शिरोपक्षस्य यद्विषुवान्।
उभयपार्श्वयोः पक्षिवत्वात्। तत्रैनाष्टाविंशातित्वप्रकारेण ग्रीवा एवकल्पयित्वा तासु ग्रीवासु शिरः प्रतिदधाति। ग्रीवा प्रति
वक्रवदनंदिना नामष्टाविंशतित्वानुसारेण ग्रीवावपयवशारास्थितगादिविषयं।। तदाहुः कतरेषामिषो ऽक्षामिति। संवत्सरं
सत्रमहः समुद्रायेन हारकूपं मध्यमशीरूपस्तत्र विषुवानिस्थिते प्रशंसति। तदितिष कतोदेयपोऽयाहुः भद्रारः। एष विषुवानेक राम. १०२

तरेषामक्षो कि मदरेषां किं वा परेषामिति। उत्तरं केवलं नार्थरेषां न परेषामित्याहुः उभयेषां वा एषोऽक्षामुभयान्येता न्यहानि
तस्य संबंधीनि पूर्वापरीभावेन भवंति। एवं पूर्वापरीभावमात्रं संबंधहेतुर्न गुणप्रधानभावेनान्योन्यसंबंध इति। लभाद
सरउभयतः साम्यार्थं प्रकृति। तदाहुः प्रष्टारः कतिषडहाय स्मिन्कति षलहः संवत्सर इति। उत्तरं षट्पृष्ठ्यः षलह इति। स
प्तपंचाशत्पृष्ठ्याभिप्लवाख्य षलहाः प्रायणीयातिरात्रश्चतुर्विंशमादौ मध्ये भिजित्त्रयः स्वरसामान इत्येकः स्वरसामानस्त्र
यो विश्वजिद्गोआयुषी इति द्वितीयः षलहः छंदोमास्त्रयो दशममहर्महाव्रतमुदयनीयातिरात्र इति तृतीयः षलहः इति सा
माविके क्रतिमें च षलहे हरित्यर्थः। तदेतदव्यवलंबिसेव त्सरायतनं न विरुद्धमवलंबते। किं तु सममवलंबनेोपूर्वं द्वावि
शीततश्चत्वारस्त्रिंशिन स्तत एको ऽष्टाविंशी तो मध्ये विषुवान्। द्वितीये पार्श्वे एको ऽष्टाविंशीततश्चत्वारस्त्रिंशिनस्ततो ते द्वा
त्रिंशी इति। हारेपि मध्यमरोः पार्श्वद्वयेऽत्र त्वरा नुगुण्येन सममवलंबनं न्यवलंबनं न्यवलंबित याऽत्रेत्यर्थः। तदिति प्र
त्वावेपेपज्ञमाना एवं संवत्सरस्याहानि युंजंतिवेयजमानाएतान्कामानवरुंधं तियेकामाः संवत्सरे इति सेवत्सरागां वि
धाउपभोगाद्युत्यर्थः। अथेति पक्षभेदोयेयजमानात्रतो यथा संवत्सरस्याहानि युंजंति न तेनान्कामान् रूंधंतियेसंवत्स
रइति।। अथ पंचैकविंशनेव मासानुपयंति। अष्टाक्षरयोगे प्रशंसति उत्तरपार्श्वे त्रेधामंत्रयोगं संभावयन्नभिमंतं योगमाह। अथे

१०३ तिपक्षांतरायथार्थ्याहेतित्काविन्काप्यी। एकैकस्त्रीनैवमासानुपपत्तेः द्व्यन्यहानीति। पूर्वपार्श्वेपियाप्त्वमभिप्लवास्ततः षष्ठ्याअ
तिषष्ठ्यां तं पञ्चास्तथैवोत्तरेपञ्चसीनतु षष्ठ्यः पूर्वस्तोभिप्लवा इति षष्ठ्यारंभणांपञ्चः। तथाहान्यपि प्रथमद्वितीयतृतीयच
तुर्थपंचमषष्ठक्रमेण भवंति नतु षष्ठपंचमादिक्रमेणेत्यर्थः। अत्रस्यमतस्यप्रयोसाविप्रसिद्धेः। उभयेमासरूपेसंवत्सरस्या
हारूपं च संवत्सरस्य द्वेपक्षो क्रमेरोहाम आरोहाम इति। मासा एवावर्तेरन्निति द्वितीयेमते। षष्ठ्यांतत्वे पूर्वपार्श्वे षष्ठ्यारंभ
णात्वमुत्तरपार्श्वे इति मासा एवावर्तेरन्नत्र हेयोगः प्रथमद्वितीयतृतीयादिक्रमेणेति। अहानीत्यपक्षइति तृतीयेमते। अहान्ये
वष्षष्ठपंचमचतुर्थ्यादिक्रमेणावर्तेरन्मासांत्कषष्ठ्यांताएवेति। अस्मिन्मते युक्तिः। यएव षष्ठ्यः पडहः पुनः परस्तात्सर्पति वेति
मेभ्यः पूर्वं तेन दशरात्रः षष्ठ्यारंभणा इति समयं पार्श्वे षष्ठ्यारंभणांसंपन्नमिति मासा आवर्तता इति वदंतः। तदाहुर्विंदुरुद्दसं
वाएतदिति। विद्वद्रूपं वा इति वाप्याहः। प्रथमतृतीये मते षष्ठ्यारंभणान्वाऊर्ध्वं दिव्यजित इत्येते निरस्ता। अहानि नावर्तेरन्मा
साएवावर्तेरन्निति द्वितीयं मतं दूषयति। तत्तेषु मतेषु सत्सु सिद्धांतिनआहुः। वैनिश्चितं विशेषेणादुरूहं रूपमेतद्यत्त्रिवृच्च
त्रयस्त्रिंशस्तोमौ। त्रयस्त्रिंशांतं कृत्वा यत्त्रिवृतं क्रियते तदत्कच्चाददिति नीचैर्यत्नं विशेषेण दुरूहं रूपं दुर्घटरूपं। एतदेव राम· १०३
दर्शयति तद्यथा गिरिशिखरादूर्ध्वमभिप्रस्कंदेदेवं तदिति। तस्मादेवदोषात्षडहानि वर्तेरन्नेतत्स्तोमकृंतनं। स्तोमान्नतन्विंद

न्दोषस्तस्मात्त्रापतदिति स्तोमकृंतनं। मासा आवृत्ता अपि स्तोमकृंतनत्वात्तोपैनो भवंति। तस्मान्मासावृत्तिरहयोगावृत्तिरेवेति प
लेहे सर्वे षष्ठमहस्ततः पंचमं ततः चतुर्थं ततस्तृतीयं ततो द्वितीयं ततः प्रथममिति द्वितीयकल्पार्थवृत्तिः॥१॥ अथातो गोआ
युषी मीमांसेति। अथातइति सकलाभिप्लवषष्ठ्यावृत्त्यनंतरमनुष्ठीयमानयो गोआयुषोरक्षोमीमांसा। विहते गोआ
युषी उपेयुरिति। पूर्वपार्श्वे प्रथमं गौस्ततआयुरुत्तरपार्श्वेइह प्रथममायुस्ततो गौरिति विहते परस्परं व्यतीपरीभावं प्राप्ते
उपेयुः। अत्र ते ध्यायवादः। अहोरात्रे वै गोआयुषी द्यात्मकत्वेन प्रसिद्धत्वात्। विहते वा इमे अहोरात्रे अन्योन्यस्मिन्निति क
दाविदहः प्रथमं कदाचिद्रात्रिः प्रथमेति व्यवहारात्। अथवा द्यावापृथिवी गोआयुषी द्यात्मकत्वेन प्रसिद्धत्वात्। विहते
वा इमे द्यावापृथिवी अन्योन्यस्मिन्निति। प्रवाहानादित्वेनोभयोः पूर्वापरीभावात्। अथवा प्राणापानौ वै गोआयुषी द्यात्म
कत्वेन प्रसिद्धत्वात्। विहतौ वा इमौ प्राणापानावन्योन्यस्मिन्। शरीरे उभयोर्मिश्रणात्। प्रत्यतिष्ठन्नेति निर्दिष्टे पुरुषे पुन
त्यैकमभिसंपद्यते। अहः प्रत्यतिष्ठन्रात्रिं प्रत्यतिष्ठत्। एवं द्यौः पृथिवीं प्रत्यतिष्ठत् प्राणोपानं प्रत्यतिष्ठत्। तथा
विहतं गोरहरायुष्मतः प्रत्यतिष्ठत्। विहारयोग्यं स्वप्रकाशकं प्रतिष्ठितं भवति। प्रकाशनस्वेयाख्यपोष्ठत्वात्मनेपदं॥ तेहे
कऊर्ध्वे उपयंतीति। विहते उपेयुरित्यत्र परमते संदर्शयितिराक्रियते। विहते इतिस्याप्यते। एके तेगोआयुषी ऊर्ध्वे यथाविधा

१०४ नकर्मेत्युपपन्नं। पूर्वं गोः पश्वादावुरिति। उक्तेर्थे हेतुं वदन्नीत्याह। उभे गो आयुषी कर्तुं यथाविधानकर्मे अनन्ये अहिंस्ये। तद्
तिसोमो धातुर्हिंसार्थः। दशरात्रमनुपेयद्व्यस्तोमास्ते अन्याभिप्लविकाः स्तोमा इति कर्मसामान्ये इति वदंतः। इति। अंतर
व द्व्याभिप्लवयोः प्रकृतिविकृतिभावः। अत्रोत्तरमाह। तत्र यथा समत्याकृतत्ररं। पदेवेदं द्वितीयमहर्यस्तृतीयमेतेवा उगो
आयुषी इति। अयमर्थः। अस्मिन्नुत्तरे पार्श्वे ह्यग्रे गावृत्स्याय्यपाषसामाभिप्लवानाम्यावृत्तिस्तया न के गौ आयुषोर पीति। शास्त्र
प्य कश्चित्स्त्रो वानुवचने वेति। अस्याः श्रुतेरि यं शैलीप स्म्मा तत्र प्राय स्या वशिष्टे प्रायश्चित्तप्रसंगमारभते। अथ यत्प्रायश्चि
त्तप्रतिनिधीनितिप्रायश्चित्तोद्देशो बुसत्वात्प्रकृताः। अथ यदिप्रभुरणीत इत्युपिप्रभुसेवं धा सम्मासोत्र संगः। तथा यमपि
प्रायश्चित्तप्रसंगोत्यावचोपेक्रियते। पुनश्चैतेना प्रायश्चित्तं कर्मप्रयोगासमाप्तेो निर्वृत्ते प्रयोगेप तमानेन्यत्रप्रवृत्ते प्रायश्चि
त्तं लुप्तावसरमेव। पुनः क्रियारूपं प्रायश्चित्तं यद्यपि प्रवर्तते। परं सर्वप्रायश्चित्तं विशेषप्रायश्चित्तं चतत्प्रवर्तते। तथा प्रा
तपतीष्यादिकानि प्रायश्चित्तानि स्वतंत्राण्येव तथा शास्त्रानुवचनविषयाणि मध्यपातीन्येवेति। महाप्रयोगेष्वावशिष्टे
प्रसंगसमयो नास्मुक्तः। अथेति विशेषाधिकारार्था इति मांसं तत इत्यन्तपः। कश्चिच्छस्त्रे वानुवचने वासामिधेन्यानुवचने राम.
प्रातरनुवाकानुवचने वेति शास्त्रतोन्यत्रापि वा प्रमत्तः प्रमादादुपहन्यात्तदा विचिकित्सा वा स्यात्तस्मात्प्रमादं वा कुर्यात्। १०४

यद्दोपहतमतिकांतं मन्यमानो मनसा वृत्तांतमीहमारोविलिवत्स्वाग्रेतनी प्रवृत्तिं यत्कोपहतमनुपहतं यथाविहितेद्वृत्ता
वृत्तांता दानंतर्यथा यथाविहितकरणानंतर्यात्प्रयोगः स्यादिति पदृष्टये मीमांसायां परमतेनावदाह। अथ पहस्माद्धैंग्यः।
नयथाविहितकरणानंतर्यात्प्रयोगः स्यात्। किंतु पश्चात्तायादिकं विधाय येतनी प्रवृत्तिमाद्रियेत। यथाविहितकरणेनेतन
सहकर्मार्थमतिक्रम्य पठिता द्विता मंत्राः द्विः पठितव्याः स्युः। तथा चातिरिक्तो वा एवमं तस्या घोषवचनाहवचनेदिनाद्विरुच्येत्तात
स्मा आनंतर्यात्प्रयोगः स्यादिति दस्माहपैंग्य इति। अथ दस्माहकौषीतकिरिति। विषयविशेषेणाविवेको भवतीति कौषी
तकिराह स्म। सर्वं त्रुटितक्रमयाथानंतर्यात्प्रयोगः स्यादिति न किं तु शास्त्रेनुवचने वोपहतेऽपि तिज्ञायतएवान्यथाज्ञातं तथ
थाविहितं कृत्वास्वल्पे वा व्यवधाने आदितो वारभ्य प्रयोगः स्यादित्याह। परिमितफलानि वा एतानि कर्माणि पुपरिमितो
मेत्रगणाः प्रयुज्यन्ते। उपहतेपि यदि परिमितं रात् द्विरुक्तं एव प्रयुंजीत तत्र फलेन्यूनं भवेत्। आहवनेः प्रशंसामाह। अपप
रिमितफलानि येष्वपरिमितो यथा वत्करणेन हि रावृत्तो मंत्रगणाः प्रयुज्यन्ते। मनो वा एतद्यदपरिमितं मनसः सर्वविष
यत्वात्प्रजापतिर्वै मनः सर्वविषयत्वानुलोम्यात्। यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञाधिष्ठात्री देवता। स्वयं वै तद्यज्ञोपहतस्यानुपहि
यनो परिमितं स्यादिति दस्माहकौषीतकिरिष्टिकं मनसोपरिमितफलस्य यज्ञस्यानुयाते। उपसंहरति। तस्माद्दानेतर्यात्प्रयो

१५ गः स्यादिति हस्माह कौषीतकिरिति। ऊटित्वाद्वेशे सर्वप्रायश्चित्तमपि न भवतीत्याह। मितं द्वे मिते नापरिमितस्यावरुन्धे
त्यमिते ऊटितिपुनरग्नेत्रिर्भवति॥ एतदनुल्बणमिति हस्माह कौषीतकिः। अतोन्नाहुतिं सर्वप्रायश्चित्तमपि न कुर्यात्।
सर्वप्रायश्चित्ताकरणे ऽपि कर्मसिद्धिर्भवतीत्याह। तथाह यजमानः स्वर्गं लोकमुद्दिश्य कामाय ... सर्वेषा
मन्तत्वमाप्नोति सर्वेषां चामृतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं विद्वान् यजते। अनेनाहुतिनिषेधे नाहुतिप्राप्तिं दर्शयता
व्यवस्था सूचिता। ऊटित्वाद्वेत्यनाहुतिर्विलम्बितात्... प्रतीपमाग्नेय रूपं कृतेन गुरुपरिहाराय सर्वप्रायश्चित्ताहु
तिनिषिद्धं कुर्वतीत्येतदनुगृह्यते सर्वत्र प्रायश्चित्ताभावव्याख्यानाभावे तु विरुद्धं तेन। अथ यद्यपि द्वे परिधानादिति। उक्तोप
प्राहुतिनिषेधः स ऊटितिबोधविषय इति विवेकाय व्यवहितं बोधविषयमाह। यदि परिधानात्परिधानीयायां प्रागूर्ध्व
ऊर्ध्वं यायात्पुरोऽनुवाक्यायोर्यत्र परिधानीयानाक्ति किं तत्कैकैके... रुद्धाय शेषे ... वा तिक्रान्तमनुल्बणं बुध्येत
कालं तेनान्तरप्रयोगसमाप्त्यन्त्रस्य समाप्तेम हाप्रयोगे यदि बुध्येत ततः स्यां वेलायां भवति प्रायश्चित्ताहुतिरिति
प्रागहिराचार्यो मन्यते। भवतीत्यत्राहुतिरिति कर्तृत्वेन संबध्यते। नाहुतिमिति निषेधेन बुद्धिस्थत्वात्। अथ यथ श... सम. १५
स्य परत्व तत्राधिकारार्थस्य संनिहितत्वात्तेनैव प्रवर्तत्वात्॥ तस्मात्तेतस्यां वेलायामतिक्रान्तमनुल्बणं सदस्यो बोधयेदिति १५

स्माहपैङ्ग्य इति। तस्मादिति यतः प्रायश्चित्ताहुतिर्भवतीति प्रयोगपरिच्छित्तेतिकर्तव्यता तोऽतिरिक्ताऽनुष्ठानमापद्येत। इति प
रामृष्टं। तत्र यदि स्वयं बुध्येत तर्हि प्रतिरोद्धुमशक्यत्वात्प्रायश्चित्तमतिरिक्तमपि क्रियतां परं तु सदसि भवः सदस्यो न्योन्य बो
धयेतेति हस्माह पैङ्ग्य इति। बोधनेऽपि दामाहास्थाणुं वर्छति। अप्रलेसं भेद्यो भ्यते गर्त्ते वा पतति स्वपमन्ये न गर्त्ते धीयते वा तन्न
रो प्रमीयते वा यदि सदस्यो तिक्रान्तमनुल्बणं बुध्येतेति पैङ्ग्य आह स्म हेति॥ कृतस्यानावृत्तिरिति। उक्तमर्थमवश्यं भोगी कार्यया
संमत्या समर्थयते। निमित्तं नैमित्तिकं प्रवर्त्तस्वयं निमित्तं तोऽहानिपदिन जस्यात्तर्हि तस्यैकस्यानुष्ठानं संततमापद्येत इति।
प्रातराचमनसंततस्यैव दिनं पायात्। निमित्तेन प्रवर्त्तितं नैमित्तिकं यदि कृतं तर्हि निमित्तस्य हानावावर्त्तितमनैमित्तिकमेवेदि कं
स्यात्ततः कृतस्यानावृत्तिरिति हस्माहारुणिः सर्वसंमतं। अत्र चैवार्थे विवेके न संमतिमाह गुणलोप इति। निमित्तं प्रधानेन
संबद्धं भवति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादि। तत्रैनैमित्तिके प्रधाने इतिकर्तव्यतासंबंधः प्रकरणात्तु सेतिकर्तव्यता
कं निमित्तेन संबद्धं भवति। अतो नित्यनिमित्ते न प्रवर्त्तितेनित्यं गानुष्ठाने यथाशक्तिर्भवतीति वर्णितं द्वादशाध्याय्यां
षष्ठेध्याये। तथा सति गुणस्यांगस्य लोपे कृतस्य प्रधानस्यानावृत्तिरित्रि ... राहस्मेति। ततस्मात्प्रधानं यदि न प्रवर्
त्तं तर्हि निमित्तस्य सद्भावात्प्रधानं कर्तव्यं गुणलोपे तु कृतं प्रधानं नावर्त्तत इति सर्वसंमतं। तस्मात्त्रातिक्रान्तमनुल्बणमिति।

१०६ पैंग्यस्तेनतदुपज्ञीवनेनाह। उल्वणाद्बोधनेकमार्थ्यंहृतमप्यावर्तनीयमापद्यते। कुतः अग्निक्रांतस्याकरणेनावन्मात्रस्य क
रणेवक्रमोवाध्येततस्मादतिक्रांतमुल्वणंसदस्योनबोधयेतेतिहस्माहपैंग्यः। नकेवलंसदस्यस्यैवदोषोयजमानस्यापिदुष्टेऽपा
यतइतिनिंदामर्थवादमुपसंहरति। अहोवाएतद्यज्ञस्यपद्यतिक्रांतमुल्वणंसदस्योबोधयेतेतितस्मान्नातिक्रांतमुल्वणंसद
स्योबोधयेतेतिहस्माहपैंग्यइति॥ ७॥ अथयहस्माहदेवोदासिःप्रतर्दनइति। पैंग्येनयदुक्तंकृतमप्यावर्तनीयंप्रसज्येत ता
नितिक्रामाप्यनुष्ठानंचापद्यतइतितदुभयनिराकरणायप्रवर्तते। तत्रवृत्तकंतरसंमतमर्थमाख्यायिकामाह॥ अथयशब्दःपैंग्योक्त
स्यपरिहारत्वेनसंबंधात्प्रसक्तोधिकाराद्यः। दिवोदासस्यापत्यंदैवोदासिःप्रतर्दनइतिनाम्नानैमिषीयाणांनिमिषक्षेत्रसंबं
धिनामृषीणांसत्रंसोमयागंबहुयजमानकमुपगम्योपास्यपद्यतेषामृषीणांसंनिधानेउपविश्यपप्रच्छ। स्वयंब्रह्मत्वरोगत्य
र्थउपसर्गयुक्तःसंनिधानार्थःसनेनवर्ततेत्यवगतेरूपं। किमाहेत्यपेक्षायामाह। विचिकित्सांसंशयगर्भविचारंराणामप्रष्टा
यद्यतिक्रांतमुल्वणंसदस्योबोधयेतर्त्विजोमध्येन्यतमोवाबुध्येतकथंवोयुष्माकमनुल्वणंस्यादिति। प्रश्नस्यतरस्या
कर्षमाहातेहस्मसर्वेतूष्णीमासुः। तेष्वंसत्रिणांवाबहुस्यतेरत्यमलीकयुरितिनामाब्रह्मासाहेतिप्रसिद्धः सउवाचाग्र राम.
हंब्रह्मासर्वेभ्योनुरब्धोपितत्वमस्येतदुत्तरंतवेद। हंतेत्यनुकंपायां सर्वैयामाचार्याःस्थविरंवयसापिअयासेजातकरणे १०६

यप्रष्टा। यद्यतिक्रांतमुल्वणंकर्त्तावास्वयंबुध्येतान्योवाबोधयेत्कथंतदुल्वणमनुल्वणंभवेदिति। स्वयमलीकयुर्विप
यविवेकायपरुद्धयमुद्भावयति। मंत्रस्यपुनर्वचनेनवाहोमेनप्रायश्चित्तेनवेति। अस्योत्तरं। पुनर्वाच्योमंत्रइतिहस्माह
जातूकर्ण्यइति। अस्योत्तरस्यतात्पर्यमेततत्। पैंग्यमतेतस्मान्नातिक्रांतस्यप्रयोगःस्यादितितत्राभिमतेकिंतुकौषीतकि
मतेप्रागहिमतंतत्रतदभिमतमिति। नचप्रायश्चित्तहोमेनातिरेकापत्तिरापनवाक्यादितिनत्वेनैवगुरुत्वपरिहारार्थेमानतिरे
कात्। यदुक्तंकृतस्यावृत्तिःप्रसज्येतेतितन्निराससाय्यपुनरुक्त्यापद्यते। तमलीकयुःपुनःपप्रच्छरासांवानुवचनेवाति
गदेवावाअप्यवायवक्तव्यदुल्वणंतत्रत्वर्चंतत्पुनर्ब्रूयादिति। अस्योत्तरमाहयावन्मात्रमुल्वणंतावन्मात्रंब्रूयादृचंवार्धर्चं
वापादंवापदंवावर्णंवापुनर्ब्रूयात्नतुसर्वमितिहस्माहजातूकर्ण्यइति। उल्वणंयदिवर्णस्तर्हिपदंब्रूयात्तुनः। पदिप
देतर्हिपादंब्रूयात्तुनः। एवंपादेर्धर्चेपुनर्ब्रूयाद्धर्चेऋचमिति। नावृत्तीवानुल्वणहेतुत्वान्नावृत्तिर्नदोषाय। यस्मात्क्रम
बाधोदोषःसचविहितस्यलोपेपितुल्यः। दोषजातंप्रायश्चित्तेनपराक्रियते। पापापहर्तृयेचप्रायश्चित्तत्वव्यवहारात्। नचप्रा
यश्चित्तमतिरेकापादकंनिर्दोषत्वायप्रयोगविधिनापेक्षितत्वात्। तस्मात्कर्मणोमहाप्रयोगमध्येकर्तावास्वयंबुध्ये
तान्योवाबोधयेत्। पैंग्यमतंसदस्यानबोधयंतितदयुक्तमितिजातूकर्ण्योत्तरंकौषीतकिमतानुसारिरपास्तापितं॥ अ

१० यस्मात्कोपी न किरिति। एवं परिमितफलानि यान्येतानि कर्माणीत्यारभ्य भवतीति। तस्मात्प्रागादिरित्यंतेनानयारीत्यो
ल्वणमनुल्बणं कर्त्तव्यमित्युक्तं। यैर्यन्मंत्रैरास्याधिमहिमा वेदनमर्वं ज्ञानं कर्म्यानुमतिस्तत्र दर्शिता। इदानीं होतुरुल्ब
णस्योल्बणीनंतरं महाप्रयोगसमाप्ते यदुल्बणबोधस्तदा देवतानुस्मृतिस्तत्र खुपासनमेवन त्वाहुतिर्नीयतिकोत्वानुद्र
वणामित्याह। अग्रयेति प्रवीकातिरकृत्या प्रकारांतरं संभावयः। नमंत्रं पुनर्त्रया चाहुतिं जुहुयात्। समाप्ते कर्मणि वहे
लौकिकत्वाद्यातमानार्लिस्रविदंते स्म॥ नापि कर्मणिः फलमित्याह। अनुल्बणमवैगुण्यमेतदिति तस्मात्कोपीनकिः
कयमित्यत आह। यद्धि होतारोपज्ञस्य किंचिदुल्बणमनुबुध्यमानाः कुर्वंति। तत्सर्वं देवो होताग्निरनुल्बणं करोति। अ
पाग्रेरनुस्मरणं कृतसमृद्धिमेवोपासीतेत्यर्थः। तदेतदृचाभ्युदितं॥५॥ यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा इति। अग्रस्त्वकुचोयम
र्थः। पाकं मुग्धमिनायत इति किंचित्तस्य तृतीयैकवचनं तं मनसो विशेषणं। मत्सो सोमनुष्या यज्ञस्य यत्रमचेतन तुर्थं
तेनयग्निर्होता कृतुशः कालेकाले देवान्यजाति संगमयति। यत्र बुद्धं न कृतं तत्स्य देवतासंगतिर्नासीदुद्देशाभावात्। अग्नि
देवतासंगतं तत्करोति। एवमोद्धृत्येन प्रमादेन चाहृतं देवतासंगतं स्यादित्यत आह। पाकत्रा मुग्धेन मनसा यत्र बुध्यंते रुम.
तदिति। प्रयतेनादरपूर्वमनुतिष्ठंतो यत्र बुध्यंते तदिति। मनसो नान्वि विशेषणं। दीनाश्च दक्षाश्च दीनदक्षा इति। उल्बणं स्यादि १०

तिभये नदीनाः कृतत्वप्रयोगावधारणे च तुराः। अग्नेर्विशेषणानि प्रशंसार्थानि। क्रतुवित्कृत्स्नं क्रतुं विजानातीति क्रतुविन्। विजा
नन्। उल्बणमनुल्बणं कर्तुं विद्वान्। यजिष्ठः हव्यं देवसंगतं करोतीति। संगतकरणार्थो यजिः। इति समासार्थः। यद्वा हसे हि
ते पते इति। उक्तोर्थः समस्यं तत्त्रमाह। यच्च संस्थिते यज्ञे आह। अयाग्निं जातवेदा इति। तत्रापाहीरिमे यज्ञे जातवेदा इति त
दाह अयाडिति लुङ्रूपमिति व्याख्यातं। ईडागमाभावश्छांदसः लोपे संयोगांतलोपे विरूपं। मानुषे पर्वरिसति जातवेदाः कथमवा
ह्वीदिनीमो शंकां निवर्तयति तु विशेषव्याख्यानं चिकीर्षया पुनः प्रतीकमुपादत्ते। अंतरा पूर्वो अस्मत्त्रिषयेति। तदा तस्मिंश्च
नकाले आह इति संवंतो। अग्निर्दैवो होता मानुषाद्धोतुर्मत्तः पूर्वो नियषयजश इति तद्धाकसमाह। मानुषस्यान्यो व्यापारो
देवस्यान्यो व्यापारो देवसंगतकरणमिति स्तविंतं भवतीति संमतिस्त्वसमर्पितं। मानुषेण होत्रा नुष्ठानसिद्धावपि कर्मसम
द्धिर्दैवहोतुसाध्येवेत्यस्मिन्नर्थे लिंगमाह। आशिषमेवो नरेणाई दैनवदति पूर्वपा चर्चेति। यदि मानुषेणैव किंचित्स्यात्कि
मर्थं तत्स्वीशिर्ष्य करोति तस्माद्देवो होतास्मद्धिहेतुरिति। अंतरः पूर्व इति वाक्यव्याख्याने होतुः पूर्व इति दर्शनादस्मात्त्रिषयेति पं
चम्यंतमस्मच्छब्दस्य रूपं पदं। तस्मिन्नपि पाठे होतुरित्येकवचनमस्मदिति बहुवचनमिति नैकरूप्येणासमंजसं। पूर्वद्वस
स्यावधिसापेक्षत्वाद्धोतुरित्यार्थिकसंबंधं व्याख्यातमित्यपि संभवति। सप्तमीपाठेप्यस्मिन्यज्ञे पूर्वनिर्दिष्टे इत्यन्वयो भव

१०८ ति। व्याख्यानिरुक्तं तस्येदं यथा न व्याख्यातं तत्प्यास्मिन्नपि न व्याख्यातं। अतः सांप्रदायिका नियामकाः। उक्तेरोऽर्हचैः पूर्वो वर्गे क्रमा
शिष्वः क्रियायां करणं॥ हे जातवेदः सर्वं सनिंतेः कर्त्तर्युत्प्रत्ययो भावे चे प्रत्ययः श्वोरगादि कः संभकारं स्तु विमुच संभक्तिं
विमुच प्रवर्त्तय। अस्मभ्यं यजमानाय पत्न्यै द्रविणं फलं मह्यं धनं धेहि। एतत्र राईर्चीषिः। पूर्वी कृ क्रार्यतेनाभे स्वसरणवाच्य धेद
ति। अस्यार्थवादः॥ हे अग्ने रते न स्वसरणा वाच्य धस्वम यात् तेने वेदोक्ते तप सोर्ध्यं नव ईत्स्वा वृद्ध वर्द्धे॥ छांदसः प्रायश्नुः अदिर्वं चंगे।
अभ्यासदीर्घश्छांदसः लिट्युडागमः। सवाभ्यां वामा उति तिद्वे। शक्रीवाशक्रावाविदावाभ्याने नवाप्य ते च द्रुम। उत्त एव सतपस्मा
न भिन्नसो विश्वियः प्रायश्चसि वसे श्राशत्य मर्हति वस्वः नो स्मान्वानवत्यास्तुमत्यासंजति। सर्वंमप्युक्तं। प्रीत्वेवतादेवे संतते
थं वदन इति॥६॥ षष्ठे वा अहन्देवा इति। पूर्वमेकादशमासाः षट्विंशत्या होभिः सहिता उक्ताः एषं त्वेष षट् अः षडहः इति पश्चपट
षड्यः षडहः पुनः परस्तात्पर्येतीति प्रासंगिक लिंगदर्शनाज्ञायते तदेव विशदयितुं षउह संबंधं छंदोमानेव समारणं
दर्शयति। वेति षष्ठितं। अस्मिन्नार्वीत्येष षष्टेहनि देवाः स्तोमाः समासाश्चानुवदाद्विषकारेण्यान्समुद्धेयो त्रिवृदादीनाम
स्तोयेषां स्तोमानामेतावन्मासस्संबंधकरणो नानुवत्रासिरवी तान्वेषां नूतनाहोतुनरुक्तं ठिता इति रहस्यो ता स्तोमा राम॰ १०८
नामस्ताप्यश्छादेना नेव षष्ठ्या स्तोमान्द्वंद्व समास्य त्रवीनचिकीर्षया हि यस्माद्द्वंद्वं स्तोमं कुत अहरित्यध्यन्विति। अपषलहा ते

तरमेतो त्रिवृत्त्वं तदेशो स्तोमो सप्तममहर्वहन्नस्थं चतुर्विंशस्तोमोऽभूत्वेति। चतुर्विंश स्तोमः प्रथमश्छंदोमहः स्तोमं भवति। अयेयेतोसत
श त्रिणवो स्तोमा वष्टममहर्वहन्तस्थं तुश्चत्वारिंश स्तोमो भूत्वेति। चतुश्चत्वारिंश स्तोमो मध्यमश्छंदोमहः स्तोमं भवति।
अयेयेतावेकविंशश्च त्रयस्त्रिंशो स्तोमो नवममहर्वहतोऽष्टाचत्वारिंश स्तोमो भूत्वेति। अष्टाचत्वारिंशस्तोमं नवममहर्भवतीस्तो
कं भवति। तेषां त्रयाणां छंदोमानां मध्ये गायत्र्या प्रथमो मितस्त्रिष्टुभा द्वितीयो जगत्या तृतीयस्तच्छंदोभिर्मितास्तस्मा छं
दोमा इति निगदव्याख्यातं॥ नन्वेकविंश त्रयस्त्रिंशाभ्यां चतुःपंचाशत्संपद्यते तत्त्राष्टाचत्वारिंशन्नवमेहनि संपद्यतः षडव
शिष्टा अस्संबद्धा इत्याशंक्याथ वादेक्किमुपपादयति। अथयाः षट् स्तोत्रियाः अष्टाचत्वारिंश स्तोममतियंति ता तो तिक्रमे
ण। का स्तासां देवा ऋतवः इत्याकृत्यपक्षः षट्ऋतवो भवेति ताभिर्द्दशममहस्थापते। एताः षट्दशमस्याह्नोदिस्तार्थाः इति बुध्या
दशमस्याह्नो महत्त्वं प्रापितं भवति। इति स्तोमद्वंद्व समास निर्वाहः॥७॥ अंतो वै षष्टमहरप्यपुनस्तानि ये सप्तममहः। पूर्वे षष्टे
हनि समुदायेन षडह प्रवृत्तिः समाप्ते वभवतिततो ने नसप्तमेनाह्ना पुनः प्रारंभ इव भवतीति। तस्मान्नत वेति सप्तमे
हन्नन्स्त्रकानिशस्यंते प्रापणीयरूपेण पुनः प्रवृत्तिरूपेण पुनः प्रापणीयं पुनरारंभणीयं हि सप्तममहरिति॥ एवं सु
का यमानवेभरद्ध मित्याज्यमिति। आज्य पास्तेसूक्तमेतन्न वदादादेवप्रशावृत्तस्त्रवद्वे प्रथमस्यान्हो रूपं॥ पूर्वीरस्यामुवेपा

१०९ दद्रिरेवामिति वायव्यमिति। प्रतुगेश स्तुयंवा यव्यस्तृचः। प्रथा ब्द्वृत्त्व वेद्दे प्रथमस्या ऋचो रूपं॥ अत एवोत्तरं तच्चेमैंद्र वायव
मिति। प्रवीरयेत्यत एवोत्तरं तच्चेमैंद्रवायवं प्रउगेशस्त्रे। ऐंद्रवायवस्य तृचस्य प्रतीकमाह। तेसत्येन मनसा दीध्याना इति।
एवमुशन्तु शुराः स्तुदिनाऽरिष्टा इति मध्यस्वात्यम्न्ते। अस्यार्थवादः। स्वेन सुक्रासः क्रतुना वहंती तिपादे शुक्रशब्दो स्ती
ति शुक्रवच्छुक्रवद्देवत्य मस्या ऋचो रूपं॥ उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति। अयं तच्चोमेत्रावरुणाः। देववो
रेतिस्तृर्म्लत चाविति तन्नवत्रतार्थवन्न तद्वेदे सप्तमस्या ऋचो रूपं॥ आ गोमता नासत्या रथेना नोदेवेति चत्वारि त्वाजि
ति तद्व त्रतार्थवत्र तद्वेदे सप्तमस्या ऋचो रूपं॥ आ गोमता नासत्या रथेनानो देवेति चत्वारि त्वानि संगच्छन्ति। आ गोमता
नासत्या रथेने त्याश्विनं तृचं। आ नो देव शवसा याहि सुष्मिन्निति ऐंद्रं तृचं। प्र वो यज्ञेषु देवयंतो अर्चन्निति वैश्वदेवं तृचं प्र
हो दस्या धायसा सस्त्र एषेति सारस्वतं तृचं। एषामर्थवादः। एत्याकारः। प्रतिशब्दः प्रायणीयरूपं विकल्पितं। तस्मादायंति
च प्रवंति च सप्तमे ह्न्युक्तानि यास्यंते प्रायणीयरूपेणादित्य स्मात्पुनः प्रायणीयं सप्तममहः॥ तदाहुर्यत्किंचच्छंदः इति। आ
त्म स्यप्रउग स्य चशंसनमाहि प्यसमर्थ्यते। तदिति प्रक्लादेव्यं। आकुरा हे तारः पत्किं चच्छंदः प्रातः सवने युंज्यैत इह श राम.
एवतस्य छंदसः शस्त्रशंसनप्रकारो गायत्रेण रूपेणान्नुविष्टुप् जगत्यो गायत्री रूपं कुर्वन्ति इत्यर्थः। अत आह। अथ्या प्रातः सवनरू १०९

पेणेति। अयो दृष्टारं मे। प्रातः सवनरूपेणा पन्नाय त्रीरूपं तेन। गायत्रं प्रातःसवनमित्यकेनेत्यर्थः। सिद्धं तमाह। तद्रुहेतिपर्योके
विपरीतार्थ्या। कोषीतकि राहस्य। एतत्स्थाने प्रातःसवने त्रिष्टुब्जगत्याव ईर्वशः पास्यापशंसनाय नभवतः। यद्यपि प्रातः
सवने युज्येयातां तत्त्यापि नपोः शस्त्रं पञ्च एवेति साध्वि तिरितो॥ वृहत्पृष्ठं राथंतरं शस्त्रमिति। अस्मिन्नहनि मरुत्वतीया
दीनां शस्त्राणां सामान्यतो रूपं विधत्ते पृष्ठं विशेषतो विधत्ते। विशेषविधानादेव पृष्ठं प्रथमं निर्दिष्टं। अस्मिन्प्रथमेऽहसो
मे ह्रस्व पृष्ठं भवति। यास्त्वं सर्व राथंतरे रणरूपेणाभवति पुनः प्रायणीयत्वात्। प्रयोग स्तु। तस्मिन्युनेत्र ज्ञातेयम ज मानानां प्रज्ञा
संपत्त्ये रूपं॥ अन्वायत्ता मरुत्वतीयानां प्रतिपदनुचराइति। एषु त्रिष्टुप्छंदो मे षुमरुत्वतीयानां प्रतिपदनुचरास्त्र्यहरूपेणा
न्वायत्ताः। आह्वानस्य स्याम्य प्रज्ञायास्त्र्यहरूपेण चापन्नाः। त्र्यहइति। ष्ट्यस्य षडहस्य प्रथमानि त्रीण्यहानि प्रथमात्रि
यरतीयच्च वहारस्याहृगीतस्य पृष्ठ्यषडहे मुख्यत्वात्। प्रथमादेव प्रथमस्याह्नः स्तोमिकस्य प्रतिपदनुचराः स आह्वान
स्य त्याः। द्वितीया द्वितीयस्य तृतीया तृतीयस्येति। तेषामुक्तं आह्वानं। आत्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमंध इति मरुत्वतीयं प्रतिपद्य
न इत्यादि॥ च॥ कयाशुभा सवयसः सनीडा इति एतन्मरुत्वतीयेषु शस्त्रे प्रथमे सूक्तं। अस्यार्थवादः। यद्यप्येतत्सूक्तं पू
र्व वदूर्ध्व स्थाने शस्त्रं ऋतत्रायमर्थवादो नो क्तः। परंतु हाधिकं द्वितीयस्य सूक्तस्य वसमारणत्वात्तत्रैवायं चिकेत त्र्यदिशेषतः

११० प्रशंसति। तदेतत्संज्ञाप्रीतिं तत्क्षत्रमिस्ये की भावो। ज्ञा बुद्धिः संज्ञपाः न्योन्यमेकमत्याप्रीतस्माद्हितुःसूक्तं। एतेन वत्स्तक्रेणेन्द्रश्चमरुज
स्य समजानतारे कमत्यं प्रामाः। अनुपसर्गा ज्ञ इत्यात्मनेपदं हेतिप्रसिद्धेः। परमपि। यद्वेवेदासे यज्ञमानायस्वा ज्ञातयः
श्रैष्ठ्यायाभिसंजानते। इति विशेषप्रशंसा। साधारण्येनापि प्रशंसति। कयामती कुत आ सद्यते इति पादे आइत्ताइत्या
वदाकारवद्राथंतरं रूपं। आवत्वयमस्मात्को रूपंप्रथममहः। यद्रैराथंतरं। त्वंसुमे थंमद्दयास्वर्दिदमिति। एतन्मरुत्वती
येशात्वे जागते जगती छंदस्कं द्वितीयं सूक्तं॥ एंद्रं व रुणमामवसे सुवृक्तिभिरिति पादे आकारवद्राथंतरं रूपमिति। तदाकृ
ष्यैइ थंतरं पृष्ठमिति। विहितं बृहत्पृष्ठमाह्रियसमर्थ्यते। तदिति प्रस्तावे व्यथं। आद्रूराहेतारः। सस्त्मस्याह्नः आयत
नेन स्थानेन प्रथमे रथंतरं ततो बृहदित्यावृत्तिक्रमेण रथंतरं पृष्ठं। यथस्मा घुक्तं। अयिता हैपे कस्माद्दृचे बृहत्क्रियत इ
ति। अस्मिन्नेवमे चाह्नि पृष्ठे बृहत्पृष्ठे बृहत्क्रियते॥ अष्टमेपि राथंतरं पृष्ठं वार्हतं शस्त्रमिति बृहत्संबंधः क्रियत इति। उत्त
रमाह॥ तानि वा एतानि महास्तोमान्यहानि भवंति तस्मात्त्वं बृहत्क्रियत एते यामे वाढ्यांसबलतायै। स्तोमा महांतो बृ
हत्क्रियत इति द्विर्वे इं सुवड्डं भवतीति न्याय इत्यर्थः। एतेषां स्तोमानां मसमबलतायै। अ साधारणा व लतायै॥ बृह रा.म. ११
त्यात्तानं शस्तारथंतरस्य योनिं शंसतीति। बृहतः पृष्ठस्यातानं त्वामिद्धि हवामह इति स्तोत्रियानुरूपधाय्यासामप्रगाथं तं

विस्तारं शस्त्रा रथंतरस्य योनिमभित्वा शूर नोनुमइत्येतां शंसति॥ नाहैवनः पितेति। प्रसंगात्साधारणां योन्यनुशंसनमाह। यो
न्यनुवादं योनेरनुशंसनं पिता नो स्मोन्नेवाह। सा योनिराशीदेव स्वर्दृशं स्येति हस्माह कौषीतकिः। अतो यत्रत्त्वचे तेषा
मनीसमानेहनि संलियते यातां तत्राच्चिवद्वृष्ठस्यात्तानशंसनो देवेतरस्येतर स्य वा रथंतरस्य वा बृहतो वा योनिमनुशंसेत्॥
यघ करावरथंतरं कुर्युरिति। छंदोगानामुभयसामा ये प्रथममह्नः दोमो बृहत्साम पृष्ठं रथंतरस्यानुगानं। यद्वे वं गायंति तदा
योन्यनुशंसनं बृहद्वानामुक्तं॥ यदि रथंतरस्य स्थाने करावरथंतरं गायंति तदा यदि रथंतरत्वसाम्याद्योन्यनुशंसनं स्यादिता
शंको निवर्तयति। उ इत्यव्ययं। यदि करावरथंतरं कुर्युः पृष्ठे वानुगाने वा तस्य साम्नो योनिं नानुशंसेत। हि यस्माद्बृहद्रथंत
रं कुर्युः पृष्ठे वानुगाने वा तस्य साम्नो योनिं नानुशंसेत। हि यस्माद्बृहद्रथंतराभ्यामन्येषां पृष्ठानामपि सतां योनिः शस्या
न भवतीति ह स्माह कौषीतकिः॥ तमु ष्टुहियो अभिभूत्योजा अभि त्वं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति। एतेहैते द्वे तु भ ज्ञाकांते स्तुके
निष्केवल्ये शस्त्रे भवतः। उभे अभिवती अभिशब्दवती तद्राथंतरं रूपं। आभिमुख्यार्थत्वेन प्राप्यमर्थयित्वात्तो हैते स्तोके इति।
उक्तार्थस्य प्रशंसा। द्वे द्वे सूक्ते निष्केवल्ये शस्त्र मरुत्वतीये च शस्त्रे शस्येते प्रथमे छंदोमे द्विपा यजमान इदं शस्त्रद्व
यं। माग समध्यवर्त्तित्वेन शस्त्रद्वयस्य प्राधान्यात् यजमानस्य त्वमुच्यते। अत इदं शस्त्रद्वयमेकैकं द्विपात् प्रतिष्ठित्यै याग स्थापना

१११ यभवति। एवं प्रत्येकं वर्णमात्रावृद्धित्वसंख्यास्तता। अधुनोभयनिष्ठां चतुःसंख्यां स्तौति॥ तानि चत्वारि संपद्यंते। पशवो छंदे
मा अपि वृद्धिहेतुत्वस्य साम्यात्। चतुष्टयादेव तु रवयवाः पशवो भवंति। कथं। अयोघत श्चतुष्पादाः पशवस्तत श्चत
रवयवाः। यद्वा चतुष्टया श्चतुर्भेदाः। दोहा वोह कृषि धर्मार्थाः। अथो चतुष्पादाः इति मित्रं। तस्मात्पशून्नाम दाम्ये तानि च
त्वारि भवंति॥ ६॥ तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रमिति। इतः परं वैश्वदेवं शस्यं तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रमिति। इदं तत्स
मित्यक्तं कल्पसूत्रे। एष एवं तत्र। अग्रे पंचर्चमिति निर्देशादस्मिन्सूक्ते ऋचानि न निर्दिश्यंत इति सूचयितुं। धियो यो नः प्रचो
दयादिति प्रशब्दवत्त्ववेदे प्रथमस्या ऋचो रूपं। अस्याः ऋचः प्राथम्यात्॥ प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिवीयमिति। इदं तत्सं
प्रवत्त्ववदे प्रथमस्या ऋचो रूपं॥ अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवमिति॥ इदं तच्चं। स्तोमो दिवि प्रेभिरासयेत्यावत्॥ आशब्दवत्। आ
वदे प्रथमस्या ऋचो रूपं। ऋजुनीती नो वरुण इति पंचर्चं। स्तोमो दिवि प्रेभिरासयेत्यावत्॥ आशब्दवत्। आवेदे प्रथमस्या ऋचो
रूपं। ऋजुनीती नो वरुण इति पंचर्चं पंचानामृचां समाहारः पंचर्चं। अकारांतो त्रस्य दोद्विगुः स्त्रियोभाष्यत इत्यक्तं ता
यमकारांतोत्र रपदः किंतु समासांतेनाच्प्रत्ययेनाकारांतं समस्तं संपन्नं। ततः स्त्रीलिंगाभावः। नीतवत्रीतीति नीताप
वत्रीतवद्वेसप्तमस्या ऋचो रूपं॥ आ याहि वनसा सहेति द्विपदा इति। चत्वारो द्विपदाः। यद्यपि कृत्स्नं ऋत्स्नमेतत्र्यापिद्वि राम। १११

पदा इति निर्देशादिहसूक्तं न निर्दिश्यंते ऋच एवं निर्दिश्यंते सूचयितुं। आशब्दवत्त्ववदे प्रथमस्या ऋचो रूपं॥ तुभ्यं सम्यर्षराधिवत
इति वैश्वदेवमिति। इति समाप्तौ। ऋजुनीतीत्यत्र एकां न मंत्रसमाप्तं वैश्वदेवं। विश्वे देवास आगतेति पादे आ वदा आशब्दवद्
वदे प्रथमस्या ऋचो रूपं गायत्रं तच्च मेतद्गायत्र्यत्तीयसवनोत्येष स्यह इति वैश्वानरो न ऊतय इति वैश्वानरीयमिति। इदं
तच्चैपरशाखीयमेतद्गायत्र्यं वाथ्रितं। कल्पसूत्रे लिखितं॥ आप्रयातुपरावत इत्यावद्वद्वदे प्रथमस्या ऋचो रूपं॥ प्रयद्व
स्त्रिष्टुभमिषमिति मारुतमिति। अत्रापि परिच्छेदः परशाखास्वेव वाथ्रितः कल्पसूत्रे पंचदश नव चेति। अत्रक्ते तेव
परशाखाश्रयात्। प्रवत्त्ववेदे प्रथमस्या ऋचो रूपं॥ अर्चतस्त्राह वामह इति जातवेदसीयं। एतत्सूक्तं जातवेदसीयं। तथा
पञ्चं वितन्वत इति तनवत्ताथवत्तवदे सप्तमस्या ऋचो रूपं॥ एतज्जातवेदसीयं गायत्रं तथा कौहि तस्माद्गायत्रे तृतीयं स
वनेयस्य सगायत्र तृतीय सवन एषस्य हः। त्रिष्टुप्प्रातःसवन स्तृतीयः स्याहो जग्मागन्नाष्यं दिनो गायत्र तृतीयसवन इति
वस्ति॥ इत्याग्निमारुतसूक्तानीति पूर्वोक्तोपसंहारः। इत्येतस्या ऋचः सूक्तानीति सर्वोपसंहारः। सूक्ताभावे पि सूक्त व्यवहा
राय॥ तद्वन्वच्छं संतिष्ठत इति तरहरु कव्यं संतिष्ठते॥ तस्य साक्षिर्ष्यीप्रथमस्या ऋ इति। या प्रथमस्यापादिक स्याऋः सात
स्य सप्तमस्या ऋक्स्नाविः। एतद्दुयत्रीयो ऋकल्पसूत्रे ये प्रथमयोर ऋचोः प्रतिपदनुचरा वैश्वदेवस्यांते छंदोमे स्थिति। ननुतृतीय

स्य छंदोमस्य प्रथमात्वार्षिकात्प्रतिपदं तु चरावुत द्वितीयादिति। उच्यते। वृहत्पृष्ठं राथंतरं साम्नामिति वचनात् प्रथमाधिका तर
११२ मिति।।२न। अध्यायार्द्ध।। अयं लोकः प्रथमस्छंदोम इति। मध्यमस्छंदोमो निरूप्यते।। अस्य पूर्वं छंदोरूपदयमाह। प्रथम
स्छंदोमो यउक्तः सोयं लोकः द्वितीयो यो ध्वनोव्यते सोंतरिक्षलोकः। उत्तमो यो वक्ष्यते सो सौ लोकः। तस्मान्महद्वंति मध्यमे
छंदोमे यस्मिन्नहनि स्तक्रान्निशस्यं तेऽहि यस्मादिदमंतरिक्षं महदित्येकमस्या ऋक्छंदोरूपं। द्वितीयमाह। अयो अभ्यारब्धवेतिस
क्तानिस्फरिति। अभ्यारब्धवत्वस्य प्रशंसा। एतदहः परमेवश्चेहमेवाभिवदत्येका प्रशंसा। अपांसाधिकं कौषीतकि राह। नेके
वलमस्याह्नः। ऋ प्रमात्रमाह किंत्वेतत्परमे वैतदहरभ्यारभ्यवसंतियजमानाउत्तरत्रापि परत्वे नैवेति कौषीतकि राह।
आरंभानुरूपानि वाह इति न्यायादनेन परेणाक्राभ्यारब्धतो ह्येतौ तरत्रापि परत्वं प्रेक्ष्यमेव मवेदित्यर्थः।। अग्निं वो देवमग्निभिः
सजोषा यद्गत्या स्वमिति। आज्यप्रशस्त्रे एतत्सूक्तं। यदा महः संवरणा दुस्थादिति पादे महमहत्वमस्थादित्युक्तोरेतन्महद्वन्महत्वा
र्थवत्वाईदशंसदभ्यारब्धवत्। महत्वे शास्त्रिनेभ्यारंभः संपद्यते इत्यारभ्यारब्धवता।। कुविदंग नमसा ये वृधास इति। प्रउगा
शस्त्रमाह। कुविदंगेति प्रथमा तृतीये अवायो भूषेति चैके ते तिशारवांतराश्रयणेन वायव्यं तृचं। एतन्महद्वत्। ननु महत्वा राम.
त्वार्थो नास्तीति कथमेतन्महद्वदित्याशंक्याह। वद्द्वन्महदिति। वृधास इति वर्द्धनेनैव वद्द्वद्धिर्हि महत्वं तेन वृद्धवन्महद्वत् ११२

वति। हि निश्चितं महद्वदेतदहः। अन्तरश्चो नरं तृचं इति। कुविदंगेत्यतः परमेव तृचमैंद्रवायवं वासिष्ठं त्वार्थवत्वीकेनोपादत्ते। यावत्त
रस्तन्वो यावदोजइत्येवं द्रवायवं तृचं। यावत्तरस्तनुसादीध्यानाउतिचस्तुत्वाटनेयावदित्यक्तो इत्यभ्यारब्धवत्। प्रतियांस
रउदितेसक्तोरिति। एतन्मैत्रावरुणं तृचं। मित्रं हुवे वरुणांशरदस्त्रमितिपादेशि अस्य वरुणस्य चाक्तोने महत्वं। महद्विरेव महांत
त्वाह्वयंते। महता मारुतान मन्त्वारंभा यमवती त्वाथिकोभ्यारंभः संपद्यते तेनैतन्महद्वत्सदभ्यारब्धवत्।। अप स्वसुरुषसो नग्जि
हीत इति। एतदाश्विनं तृचं। अश्वामघा गोमघा वां हुवेमेति पादे मघवन्तौ गोमघवन्तौ वां हुवेमेत्यर्थः। मघेरेक इति मघं धनोए
वं धनवतोरश्विनोने नपूर्ववदेव महद्वत्त्वमभ्यारब्धवदेतत्।। अयं सोम इंद्र तुभ्यं सुन्व इति। एतदैंद्रं तृचं। ब्रह्मन्वीरब्रह्मकृतिं जु
षाण इति पादे इंद्रस्य ब्रह्मत्विति संबोधनं ब्रह्मकृतिरिति संबोधनं ब्रह्मकृतिं जुषाण इति चाघभावकीर्तनादभ्यारब्धवत्।। प्रवद्रो
रो ऽग्रे गिरसोनदंतेति। एतद्वैश्वदेवं तृचं। प्रक्रंदनुर्नभन्यस्य वेत्विति पादस्यार्थः। क्रंदनुः पर्जन्यो नभन्यस्य नभस्य तृचस्य
च प्रवेतु प्रकर्षेण आगच्छतु। इति पादेनेदं सूक्तमभ्यारब्धवत्।। उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति। एतत्सारस्वतं तृचं। वर्द्धमुग्रे
ण चक्रे शसि वानामितित्वद्वदन्महद्दिहपादे रूपं।। महद्वद्यतदहः।। राथंतरं पृष्ठं बार्हतं शास्त्रमिति। रथंतरेण सामन्यातहत्या
निष्पाद्यं राथंतरं पृष्ठं स्तोत्रमस्मिन्नहनि भवति शास्त्रं बार्हतं बृहद्वेपराणसंपाद्यं। तदुपस्यार्थवादः। तन्मिथुनं प्रजात्येतु

११३ षं यजमानप्रजासंपन्नो रूपमेतत्। तस्य सात्रिपाद्द्वितीयस्या द्व इति वस्तोते तदपि द्वार्हतं शस्त्रं॥१॥ महाँ इंद्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत।
अस्मिन्नहनि मरुत्वतीये शस्त्रे एतत्सूक्तं त्रैष्टुभानां वस्माराणां मध्ये प्रथमं। महानित्यनेन महद्वत्। पुरु कर्मेत इत्यस्मादेतदृ
महद्वत्। इमा उ त्वा पुरूतमस्य कारोरिति। एतत्सूक्तं द्वितीयं। हव्यं वीर हव्या हवंत इति पादे अश्वानेया गंतव्यभाक्षयंत इति वीरस्या
क्रान्तं महन्महत्वे वारंभायमवदतीति महद्वत्तदभ्यारक्षुवत्॥ कस्य वीरः को अपश्यदिंद्रमिति। एतत्सूक्तं तृतीयं। उत्तमा अ
तस्त्वः सर्वे त्रपरिहा स्वेति शास्तोत्तरात्स्तेनो सुखरथ मीयमानं हरिभ्यामिति। सुखः सुखकारी रथो यस्येति हरिभ्यामीयमानं इ
ति प्रतिर्विविशेषणं महत्ववत्। द्वितीयमारंभाद्युवदिति महद्वत्तदभ्यारक्षुवत्॥ महश्चित्वमिंद्र यत एतानिति। एतच्चतुर्थं सूक्तं।
महश्चिद्दसि त्यजसो वरूतेति पादे महश्चिदसीति महत्ववत्। त्यजसो जलदानस्य स्वर्वरूता तरयिता सीत्यभ्यारक्षुवत्॥ त
मस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति। एतत्पंचमं सूक्तं। एतज्जागतं त्रैष्टुभं। यदैन्कृण्वानो महिमानमिंद्रियमिति पादे महिमा
नमिति महद्वत्। इंद्रियं कृण्वान इतींद्रियप्रवृत्त्यात्मकत्वाभ्यारक्षुवत्॥ त्वं महाँ इंद्र तुभ्यं ह क्षा इति। एतत्सूक्तं निष्केवल्यशस्त्रे
प्रथमं त्रैष्टुभानां वस्माराणां मध्ये महद्वदेतत्। महद्वद्येतदहः॥ त्वं महाँ इंद्र यो ह शुष्मैरिति। एतत्सूक्तं द्वितीयं। महानिस
नेन महद्वत्। शुष्मैर्बलैरिति द्यावापृथिवी धा इत्यन्वितं तेनाभ्यारक्षुवत्॥ अपूर्व्या पुरूतमान्यस्मा इति। एतत्सूक्तं तृतीयं। म राम. ११३

हे वीराय तवसे तुरायेति महइति महद्वत्। तवस इति बलायेत्येतत्केरभ्यारक्षुवत्॥ तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वेति। एतत्सूक्तं चतुर्थं।
महित्वेति महद्वत्। तां कीर्तिं सुतमभ्यक्रकारे रक्षरभेद इत्यभ्यारक्षुवत्॥ इमां ते धियं प्रभरे महो महीमिति। एतत्सूक्तं पंचमं। एतज्जा
गतं त्रैष्टुभं। महो महीमिति महद्वत्। धियं प्रभरे इति प्रथमतोऽक्षरतं इत्येतत्केरभ्यारक्षुवत्॥ पंचपंचपंचसूक्तानीति। उभयोः
शस्त्रयोः सूक्तसंख्या स्मृतिः। मध्यमे छंदोमेस्मिन्निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्त्रयोः पंचपंचसूक्तानि शस्यंते। यद्यपि वै छं
दोमा द्विहेतुत्वसाम्यात्। पांक्ताः पशवो विस्तारसूपसाम्यात्। अतः पश्चनामेवास्ये पंचसंख्या भवति॥१४॥ हिरण्यपाणिम
तय इति सावित्रमिति वैश्वदेवेषु शस्त्रे एतत्सावित्रं। चतुर्दशं। तथा सावित्र इत्यनुक्रमणीति वचनस्तुः सा ॥ अपां नपातमव
स इति षोडशं संततिरूपेणोक्तेरभ्यारक्षुवत्। नयादित्यनवतस्थाः प्रजापाना नामधेयमिति यास्काचार्येणोक्तं॥ मही द्यौः पृ
थिवी च न इति। एतत्सूक्तं द्यावापृथिवीयं। तच्चात्सरंध्येद्देल्मव्य इति देवौ तराभिधानात्। महीति महद्वत्महत्वात्। महद्वद्येत
दहः॥ युवा लापितरायुवनरिति। एतदार्भवं तत्त्वं सूक्तं। द्विताभावे सतितत्त्वसंनिधानात्। इंद्रेण च मरुत्वतादित्येभिश्चरा ज
भिरिति पादद्वये कृभ्वइंद्रेण मरुत्वता सम्मयतादित्येभिश्चराजभिः संमत्य तसंगताएकमत्येन मिलिता इत्यभ्यार
क्षुवत्। देवानामिद्दवो महदिति। एतत्तत्त्ववैश्वदेवसूक्तं। देवानां वैश्वदेवमित्यनुक्रमणी। तामंते अस्मस्य मच्छामं वरुणा

११४ शंसमिति पाद द्वयेस्थितिरर्थिनपाभ्यारभ्यवत्॥ इमालुकंभुवनासीषधामेति द्विपदाः। देवानामिति सूक्तादनंतरमिमानुकं
भुवनासीषधामेति पंचद्विपदाः॥ इंद्रश्च विश्वेचदेवा इति बहवोमिलिताः सीषधाममसाधितवंतः इत्यन्यासश्च वत्। द्विपदेरे
वा कृत्वा द्वेधइति। द्विपदानं तरंविश्वेदेवाकृत्वा द्वेधइतिति सूः। इति त्रयंवैश्वदेवे शस्त्रं। द्वंद्वयन्महद्द्विति। यो द्वादर्शंश वो
क्ति कृत्वा द्वेधइति तेन महद्वत्याहि विश्विनमेत दर्द्दमं कुर्वन्। एतत्र्वं गायत्रं हि विश्वितमेष छंदोमारव्यस्स्तोगायत्रत्तीयम
वनइति॥ वैश्वानरो अजीजनदिति। आग्निमारुतेशस्त्रे वैश्वानरोअजीजनदिति पारशारिनेनत्तं दंवैश्वानरीयं। अग्नि
स्तवेमध्ये त्तपाद्धानज सेति पादोवर्तेनेत त्रद्धान इति द्वंद्वत्से न महद्वन्महद्द्वोतदहः॥ कद्वद्वंनं कायत्रियइति। एत
न्मारुतं सूक्तं। सूक्तादित्वाह। अग्नेपि सूक्तानिर्देशात्। अभ्यारब्धवदिति हि मरुतो यंकद्रुकद्रान्नमस्यान्त्रयोर्दधि द्वेधि
ताउत्तमित्र। कथप्रियः स्तुति प्रीताः॥ द्वंद्वंवोविश्वेदेवसमिति। एतन्सूक्तं जातवेदसीयं। पवृत्तो अरमाह। अग्नेस्तलमहो अग्नि
तिवा। अष्टवमहमस्याक्रोपुक्तमितिस्तुतिः। सिद्धांतमाह। सर्वपुत्नेवस्थितमिति। तस्याप्यष्टवेत्वाह। महो अग्रोरोधनंदिव
इति महद्वन्महद्वोतदहः। एतत्स्थितं द्वंद्वंवोविश्वेदेवसमिति गायत्रं गायत्रतत्तीयसवनोत्वेवश्यहः॥ इत्याग्निमारुतस्तो राम.
नीति प्रवर्तोक्तोपसंहारः। इत्येतस्याह्नः स्त्रक्रानीति सर्वोप संहारः॥ सूक्तामावे पि सूक्तव्यवहाराय॥ तदुच्यं संतिष्ठत इति। ८ ११५

दहरुच्यं संतिष्ठते॥ तस्मसामिर्था द्वितीयस्याक्रइति। याद्वितीयस्यपार्ष्ठिकस्याह्नः सा तस्य सप्तमस्याह्न आहिः। एतदुपजीव्यो
क्तंकल्पसूत्रे। पेचषमयोर क्रोः प्रतिपदनुचरौवैश्वदेवस्यानेच्छंदोमेष्विति। ९ अर्नोगतिर्नवममहरिति। इतः परं तृतीयच्छं
दोमउच्यते सर्वमस्यनवमस्याक्रोरूपाराएपाह॥ नवममहरंतइत्येकं रूपमंतइति॥ द्वितीयं रूपंगतिरिति। तृतीयं रूपमसा
विति। असादित्सेनन्यवहितमुच्यते। चिप्रभृतीनि। यथावसन्तिद्विरिन्हत्तीयस्याक्रोरूपमिति। चतुर्थं रूपंघोरि
ति। पेचमं रूपं असोलोक इत्स्येर्थ यक्ष्यद्रूपं तदुच्यते। यथावत्सन्ति। अभीत्येववा असो लोकस्तदमुष्यलोकस्य रूप
मिति। एवं पंचास्याक्रोरूपाणि॥ तस्मादुत्तदंतिनवमेहन्स्तकानिशस्यंत इति॥ पंचापिरूपाणि गतिगर्भाणि॥ अंतेकर्म्माणिस
मान्तपापेफलोपभोगायगंतव्यमिति कर्म्मगतमिति वा गतिगर्भत्वं। असावितित्तृतीयप्रभृति क्रमपिरूपमेकंदेवमिति कर्म्म
पराभिमुखेगतेकर्म्मेति गतिगर्भत्वं। घोरसोलोक इति फलवाचित्वात्फलंगतं प्राप्तमिति गतिगर्भत्वं। यत्रेस्याक्राद्भुतिरेव
रूपं तत्रोक्तंत्रयमपिसंभाव्यते उभेतदास्यतः प्रशंसति। तस्मादृतवं तिनवमेहन्स्तकानिशस्यंत इति॥ अगन्मम हानम
सावविष्ठं सोमस्यमातवसंवसत्यद्रुते तेउभेतदास्यमिति। एतेउभेसूक्ते तस्यनवमस्याह्न इत्याउमाअग्नसूक्तस्यानेमद
त॥ अगन्मेति छंदसेश योलुकिगमेरूपं तेनगानव त्तकृत्तवघन्नदंतरूपमंतस्यगतगर्भत्वात्। अग्नेनोनवममहः पंयोयेमगत्

११५ पस्याद्देतीशागं तु कामो गतं निवृत्तमितिमन्यते तस्माद्दती मतानिर्देशो गन्मेति पुंक्तं। ततः कं ब्रूइ - किं विदं चित्त्वेयाम्राएवंप्र
यमंसंक्रं सकृत्वादि तीयं स्तोत्रि। असुरउ धेनवः पिन्वमाना इति पादेयदस्तुरिति स्थित वाच कपदं तेन स्थित वत्त सक्रमेण
त्वात्तदं तद्रूपं। आत्मानं स्थिते गते निवृत्तमन्यते तदंतद्रूपं। अतो वेनवमम हस्ति ष्टती वचात्रं गत्वा तन्मानं स्थितमि वृगते
निवृत्तमिवमन्यते कश्रुइ - किं विदं चित्वात तद्व्यात्सथिकः। अगन्मम हान मसेति। पैंग्यमतेन सर्वपस्तमाह। अगन्मम हान
मसेत्येतद्देवत्तं चं सक्रमात्वं स्यात्त्सोमस्य मातवसं वसुग्रइ तीति पैंग्य आचार्यो हेति तन्त्र सिद्धो आदस्म। अगन्मेति गतव
त्रदंतद्रूपमित्यादि प्रर्वदृष्टास्थानं। अत्र युक्तिवचनप्रदंदसिद्धांतमाह॥ अष्टाचत्वारिंशं स्तोममिति। त्वमगन्मम हेतितत
दं सक्रं छंदोगैः स्वस्त्रोत्रे पाठ्यमानमष्टाचत्वारिंशं स्तोमं किं व्यश्नुवीताः पितु नव्यश्नुवीतात्यत्वादिति कोपी तकिराचा
र्योद्दैति सर्व संमतो आहस्म। तस्मात्तो मस्य मातवसे वस्य ग्रइत्येतद्बुपसंशंसेत् समीये शंसेत्। अस्य प्रशंसामाह। तस्मा
स्मात्तदेवं तद्रूपं यद्भ तानुवादि। पूर्वमुक्तमसुरत्रधेनवः पिन्वमाना इत्यत्रलुङोवद्वुवचनेभूतार्थानुवादि तदेवासाविति
व्यवहितवाचिना शब्देन संग्रहीतं रूपं॥ भूतस्य व्यवहितार्थत्वाद्दसाविति वचनेनास्य संग्रहरागत॥ असुरिति द्योदसोलुङ् राम.
तीतार्थोन स्यादिति शंकाया करणार्थ यद्विती येभूतानुवादि दर्शयति॥ पांचे यज्ञं च क्रमेति परो क्षार्थ लिटोरूपं। तथादि कुःश ११५

शासुरित्यपि लिटो रूपं॥ यदेतद्भूतमेवाभिलक्ष्य कृत्यवर्त्तते। तदप्यस्यां तद्रूपं। इको वधारणो। निपाता नामनेकार्थत्वात्त
स्तुविदुरिवस्तुदिशोपेते इवेति यास्काचार्यैरिवोन्यार्थे व्याख्यातः॥ अत्रत्वापिस्तोमोन व्याप्त इति। पुनः पैंग्यमतमाह। अ
त्रागन्म महेतित्त्वे पि स्तोम अव्याप्ति। तु इति विलर्कव्यं। विचारेणापि आम्रोपिन व्याप्त इति भवति। इति हस्माहपैंग्यः।
यथाप्रस्ताहिन व्याप्तः कथमित्याशंकां निराकुर्वन्नविचारं दर्शयति। यद्दाभिरेवाल्पाभिः स्तोमोष्टाचत्वारिंशः स्वो
न व्याप्त इति। परं त्वृद्धैः स्वसंबंधिभिर्ऋक्स्तोमं व्यश्नुते। एतदेव विशदं करोति। हेति प्रसिद्धो। अत्र ऋषैर्निविद्धा पुरोरु
ग्वा ऋचं व्यश्नुते। ऋक्संबंधेनागन्म महे त्याज्ये तत्वेप्रियं देवं हृइत्यादिका पुरोरुग स्तिन ध्यान तस्हिता ऋगष्टाचत्वारिं
शं स्तोमं व्यश्नुत इति विचारः। उपसंहरति। व्याप्तोह वा उ तत्र स्तोमो भवति यत्र निविद्धा पुरोरुग्वा शस्यते तस्माद
एवत्तचमाज्यं स्यादिति। यद्दः पैंग्यवचसः संबंधि। उद्दत्य व्ययं तस्यमयपउत्रो वोहेति विकारः॥ उमे इत्येव स्थितमिति।
तु शब्दः पैंग्यमतनिरासार्थः। पुरोरुचा स्तोमव्याप्तिरन्यत्र न दृष्टेत्यत्रैवे कत्र कथं विचारसमर्थीयेतिद्दयं निराक
रणस्य प्रशंसामाह। एते नो भयात्मकेना ज्येन दिव्याभित्रयश्च वसिष्ट्यसमज्ञानता मेकमत्य प्राप्तो। हेति निपातोत्र
सैन्य यजमानाय स्वाहा तयः श्रेष्ठ्यामभिसंज्ञानता मेकमत्य प्राप्तो। हेति निपाता। अत्रसे मे यजमानाय स्वाहा तयः श्रे

११६ ष्याप्यामिसंज्ञानतेएवंयोयजमानोवेदेति।उपसंहरति।तस्मादुभेएवस्यातांवासिष्ठमगन्मसद्यनमसेतिद्वेवदेन्यामित्रंसो
मस्यमात्रवसमित्कत्रे॥१४॥ आवायोभूषशुचिपाउपनइति।आस्योत्रंप्रउगउच्यते।आवायोभूषशुचिपाउपनइ
ति।वायव्यमेन्द्रवायवंचतृचं॥ननुपंचर्चस्यक्रमेणतत्कंपंतृचद्वयंसिद्ध्यति।सत्यं।पुनराद्रत्यान्यास्वेषं।एतीति।किंवेतं
रूपमिति।तिश...॥तस्यसमस्यंतंरूपमिति।आवायोभूषेति।वेतिपाम्नात्याकगर्वेतोनत्रवसोभिन्नमाराण।इतित
स्यांसत्यामेतत्रत्कमित्यर्थः॥एवंतृचद्वयसंपत्तिः॥तृचद्वयेयस्यामृचिदेवतैकासावायस्यामृचिदेवतैकासावायव्या
यस्यामृचिदेवतासेंद्रवायवी।एवंसतिप्रथमातृतीयेचोत्तमाचेतिवायव्यंतृचं॥तृतीयाचतुर्थ्योचावैतोनन्द्रवस
तिचैंद्रवायवंतृचं।इमामुपपत्तिमाश्रित्यकल्पसूत्रकारेणाद्यमेवसंगृहीतं।एतत्प्रशंसति।आगतेतिगतवदिति।ननुग
तेत्येतत्कुत्रापितृचद्वयेनास्तितत्कथमुक्तमागतेतीति।।सत्यं।उपसर्गएवद्विशिष्टक्रियावाचिनोभवंति।प्रगतआवा
र्थेःप्रावाय्यइतियथा।एवमुपसर्गएवाकारआगतेतिवायोःसंबोधनमितीमंमार्गमाम्नायेदयंतीम्क्रतिरेः।आगतेति
गतवदिति।तद्दंतत्रूपं।आगतेतिगमनस्योत्तावबोधात्।अंतेनवममहरेतीववा।अंतंगतेत्येति।आगत्तोगमनमतीतं रा.म.
कृत्वास्वीयमागमनमुद्धृतंदर्शयति।अंतंगत्वापथिकःस्वीयमागमनमुद्धृतंदर्शयति।कदाचित्किंचिदंचनुदिशंसन्तत्र ११६

याता।अतोंतेआगतेतिगतवच्छ्रं॥पेसोताजीरेअर्धदेरथस्यादिति।पादेस्मिन्स्थितवत्रदंतरूपं।अंतेनवमस्तिष्ठतीव
स्थितवत्तदृप्यात्।अंतंगत्वाकश्चिद्दृष्टिततइत्यास्पथिकः॥दिविरूपंतारजसःपृथिव्यामिति।एतन्मैत्रावरुणंतृचं।अस्य
प्रशंसा।कृयंतेत्युक्तितत्रक्षितिनिवासेइत्यस्यस्मरणं॥तृपदेरपिवांरसःशद्धितिगुणाःतेनतृचंक्षितवत्रदंतरूपं।अंतेनव
ममहःक्षियतीवदेवअंतंगत्वानिवसतीवगमनस्यनिवृत्तेः।कश्चिदितततइत्यादितिव्याख्यातं॥आदिषवाराष्ठिनागतंन
मति।एतत्रचमास्थितं।प्रतत्वानमवाप्तिवांदर्पिव्यामितिपादेस्थितार्थवत्रदंतरूपमंतेनवममहस्तिष्ठतीववाअंतं
गत्वेत्यादिव्याख्यातं॥इंद्रेंदुरोनेमधितहवंतइति।एतदैंद्रंतृचं।यत्सार्थाश्रुनउत्थितिपस्ताइतिपादेपाष्णीःपराञ्चःपारं
प्राप्तस्तदंतरूपं।अंतेनवममहरंतेनवमेह्निअंतंदधातीति॥ऊर्ध्वोअग्निःसुमतिंवस्वोअश्रेदिति।एतद्वैश्वदेवंतृचं।तंग
त्वेति।तस्थानमाश्रयतीव।कश्चिदिततइत्यादितिव्याख्यातं॥प्रक्षोदसाधायसासरएषेति।एतत्सारस्वतंतृचं।प्रवा
वधानारथ्येवसत्तितत्रवकारहयस्याधत्यानिवृत्तिः।अंतेनवममहर्नीववा।अंतंगत्वान्तस्वाति।अंतंगत्वानितरांनृत्य
तीवा।कश्चिदितततइत्यादितिव्याख्यातं॥एतेवाउदैन्द्रास्तुभाइति।केदोमिश्रुविषपिवासिष्ठाःप्रउगाउक्थाइतिपुनरुक्त्यापात
यामतत्वशंकानिरस्यति।एतेत्रयोपिद्वेषुभास्तृचकृपावासिष्ठाःप्रउगाःवैविष्ठितंप्रजापतिर्वसिष्ठःप्रेष्टत्वात्।वासि

१२१ ष्ठायज्ञस्मतं ता। तनोते स्तुविष्ठांदस इडभाजः। ततु शब्दाद्वाविभक्तिः स्तु इत्यस्य ग्रहेण सर्वसिद्धः पुनस्तनाद्यपातपामा भवति। योऽ
मिनिन्द्रस्त्वष्ठो तरूपं यातपामेति। ततो नष्टमासः प्रजापतित्वात्। तत्र स्मान्द्रजायत्तोद्वसवीन्कामान्नान्नष्क्रं वेति॥ वृहत्र
ष्ठं रापं तरं शास्त्रमिति। अस्मिन्न्दनिन्द्र हस्तष्ठे राथं तरं प्रथमस्यपार्लिंकस्य रूपे रागशास्त्रं संपाद्यं। तस्य सा विर्या तत्ती यस्यां
इति वक्तेतेतत्सन्निकारणा अर्थमेत्यादि विषयोविध्यनुवादस्वाश्रितः। तद्दनेन राथं तरं शस्त्रमित्यनेनैवैस्वदेवे प्रतिपद
नुद्वैरी प्रथमादन्त्याश्रितौ। तस्मिन्पुनर्वृहद्रथंतरयोर्यजमानस्य प्रजात्वे रूपं॥ २५॥ अर्य्यमामनुष्येदेवतानेति। ए
तत्सूक्तं चैष्टुभानां सूक्तानां मरुत्वतीयानां मरुत्वतीयशस्त्रसूक्तस्थानीयानां प्रथमं। त्रीतिपदमस्तितत्रतृतीयस्यां
पे॥ छंदोमेषु तृतीयोयमिति पुक्तमेतद्रूपं। अत्राप्यसावित्यनेन व्यवहितवाचिना संग्रहीतं॥ इंद्रो रथाय प्रवतं कृणोति। ए
तीति। एतद्द्वितीयं सूक्तं। यमध्यस्थान्मघवा वाजयंतमित्यध्यस्थादितिसिद्धं तवत्रंदं तद्रूपं। अंते नोनवममहत्सिद्धनी ववाअं
तं गत्वेत्यादिव्याख्यातं॥ तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति। एतत्तृतीयं सूक्तं। तिष्ठेतिसिद्धं तवत्रंदं तद्रूपं। अंते नोनवममहत्सि
छती वेत्यादिव्याख्यातं॥ गायत्साम नभन्यं यथा वेरिति। एतच्चतुर्थं सूक्तं। साम्नेतियदस्तियः। असावित्यनेन व्यवहि
तवाचिनेदं रूपमस्याह्नः संग्रहीतं॥ प्र मंदिने पितुमदर्चतावचइति। एतत्पंचमं सूक्तं। एतत्त्रैष्टुभं न भवति किं तु नागतं त राम॰ ११०
स्य सूक्तस्य तद्देवांतरूपं यत्सोदर्कं। मरुत्वं तस्सख्याय हवामह इत्यस्याद्यत्सोदर्कं तदंतरूपं॥ अंते त्याद्वत्त्रिर्दीर्धे
तिपुक्तमेतद्रूपं॥ ॥ आसत्योयातु मघवां ऋजीषीति। एतत्सूक्तं त्रैष्टुभानां सूक्तानां निष्केवल्यानां निष्केवल्यशस्त्रसूक्तस्था
नीयानां प्रथमं। अवस्यशूरेति पादे स्येतिसंबोधनं शूरेत्यपि। ततः संबोधनद्याद्व्यानिवृत्तिः। अंते नोन वममहत्री
ववा अंतं गत्वान्तत्यती त्यादिव्याख्यातं॥ अस्मादु इंद्रवसे तु रायेति। एतद्द्वितीयं सूक्तं। अस्मा अस्मा इतिपादाद्यानन्सास
प्रभृति। यथा वै सोदर्कमेतद्रूपमेवं सप्रभृत्यंतरूपं। अंते षाद्वत्त्रिर्दीर्घार्घातरूपं तथा श्रांतस्याद्वाद्वत्त्रिरंतरूपं॥ द्यौर्न
यइंद्राभिभूमार्य इति। एतत्तृतीयं सूक्तं। द्यौरितियत्तदमुष्यलोकस्य रूपं॥ द्यौरित्यनेनैतस्याह्नोरूपत्वेन संग्रहीतं॥ तत्र
इंद्रियंपरमंपराचैरिति। एतच्चतुर्थं सूक्तं। परमं पराचैरिति यदस्याद्वत्त्यानिवृत्तिः। अंते नवममहत्नी ववेत्यादिव्याख्या
तं॥ अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरिंद्र जिते सर्जितइतिद्वसूक्ते एते पंचमषष्ठे। एते त्रैष्टुभेन भवतः किं तु जागते। अनयोर्म
ध्ये प्रथमस्य प्रशंसा। अहमहमितिपादाद्यावृत्त्यास प्रभृति। यथा वै सोदर्कमेवं सप्रभृत्यंतरूपमिति व्याख्यातं॥ द्वितीय
स्य प्रशंसा जितेजित इतिपदाद्वत्त्यानिवृत्तिः। अंते नोनवममहत्नी ववा अंतं गत्वान्तत्यती त्यादिव्याख्यातं॥ पंच सूक्ता नि
मरुत्वतीयशस्त्रइति। सूक्तानि विहितानि तेषां संख्यां प्रशंसति। उत्तमे छंदोमे मरुत्वतीयेषा त्रैष्टुभं चसूक्तानि शस्यंते।

११८ पशवो वै छंदोमाः समृद्धिहेतुत्वात् । पांक्ताः पशवो विस्तारहेतुत्वसाम्यात् । पञ्चनामेवास्येयं च संख्या । अंततो द्वितीय स
वनसमाप्तो निष्केवल्ये षड्वो विनिश्चितं षड् ऋतवः संवत्सरः संवत्सरस्येवास्येष ट्संख्येति प्रशंसा ॥१६॥ अभित्वा देव सवि
तरिति सावित्रमि । वैश्वदेवशस्त्रे सूक्तस्थानीयास्तृचं यते । अभित्वा देव सवितरिति सावित्रं सावित्रसूक्तस्थाने तद्दर्शं । आ
र्भ द्वेत्ट वस्यस्य एतत्वादिदमपित्तद्वं । अभीत्यादि मुरव्यार्थ इत्येवैनिषिद्धितमसौ लोकस्तद्दमुष्य लोकस्य रूपं नवमस्या
ह्वोसौ इत्यनेन संसृष्टा तं रूपं ॥ प्र वां महि द्यवी अभीति । एतत्र वं द्यावापृथिवीयसूक्तस्थाने । महि द्यवी इति पूर्वे पृथिवी वा
चकं संबोधनं द्वितीयं द्यावापृथिवीवाचकं द्विवचनांतं संबोधनं पूर्वपदसंनिधाने द्वितीयं पदं द्यौर्यो वा च कमिति सर्वत्रा
द्यावानो अद्य पृथिवी अनागस इति यथा ॥ एवमुभयोः संबोधनयोराद्युदात्तत्वं निहन्ति । संबोधनस्वर आमंत्रितस्येति सर्वा
नुदात्तः प्राप्नोति स द्वंद्वसत्वान्न भवतीति भावः । अयं वास्तु रव्यात्रे मे संबोधने । तथाप्यर्थभेदे व्याख्यातः आ इति प्रतिभास
त्रिन्त्रिरिति फक्तं ॥ यथा तदर्थमुक्तं पीवसेति तद्वयोर्येमे द्वे रूपमिति । अंततो नवममहरित्यादि व्याख्यातं ॥ इंद्र इषे ददातु न
इत्येकान्तेनो रत्नानि धत्तनेतिद्वे इति । इंद्र इषे इत्येका ऋभ्वो नो रत्नानि धत्तनेतिद्वे ऋचौ । एतत्प्रचमार्भवं । अस्य प्रशंसा । र राम.
कमेकं सुशस्तिभिरित्येकमेकमिति निस्तृतिरंततो नवममहरित्यादि व्याख्यातं ॥ अथ वैश्वदेवमिति । अथेत्यधिकारो वैश्वदेवं ११८

सूक्तस्थानीयमधिक्रियते । ऋतुः सर्व इति । कृषिराणासूक्तानिर्देशः । अग्निरुक्थेयधिकामनुर्वैव स्वनाइत्यनुक्रमणी । पंचसूक्त
केषु मन्त्रोक्तिवेरनुवृत्तिः एवमग्निरुक्थे पुरोहितइत्यादीनि पंचसूक्तानि निर्दिश्यंते । आयुर्वै मनुरादिपुरुषोमचंतरका
लतो वीत्यायुरुच्यते । तत्रेनप्रकारेणायुरेव यजेन्त्र यज्ञमानेषु च दधाति । यज्ञेफलसिद्धिर्यर्थं तमत्र सर्वस्थितिरायुराधा
नं । यजमानेषु परिणामपुः संपत्तिः । अन्नेवद्विपदाः बार्हद्देश कश्यपो वा मारीचो द्वे पदमितिद्विपदा छंदसा सामुक्तं ब्रा
ह्मणमिति । द्विपदाः शस्यंते द्विपाद्वा अभिक्रमितुमर्हत्यभिकांत्वे तद्रूपमितिपूर्वमुक्तं । अभिपित्वसाति अत्रं चहंदिपरसा
स्यंते सर्वेषु छंदोमेष्विति । कल्पसूत्रे शाखांतरीयो विशेषउक्तः । यत्रिंशतीत्यवो तमासुदृत्यनाहि वोऽत्र सप्तभं कइत्येका शमे
ति यतस्त इति । मध्यस्थानां च तत्स्थराणां सुद्वारञा शाम्पर्वतानामिति वतस्थराणामावापः ॥ विश्वेदेवास आगतेति । एत
त्त्रेदं । इति वैश्वदेवं । अभित्वादेवेत्यारभ्येतद्दंतं वैश्वदेवशस्त्रे सूक्तस्थानीयानि । विश्वेदेवास आगतेति तृचंभारद्वाजमिति
विशेषः कल्पसूत्रे उक्तः सस्यसूलंगायत्रेत्तचैत्या यामृचीद्व्ये पष्ठामरुद्गणाइति मरुरुरोर्ष्यो मिश्रभावः । भारद्वाजे तु व्या
मिश्रत्वाभावादिति भारद्वाजेत्तृचं पुक्तं । आगतेति गतवत्त्वं दंतरूपं मंत्रो नवममहरेतीद्वाखं तेगत्वेत्यादि व्याख्यातं ॥ त
चस्य छंदः प्रशंसति । गायत्रं गायच्छत्ती यसवको त्यव अहइति ॥ द्विपदासो अरोचतेति । एतत्कसस्वतो दात्तंतेषरशाखी

११९ यं तत्त्वं वैश्वानरीयं वैश्वानरीयस्तत्र कस्थाने । दिवीति पदं श्रितं दमुष्य लोकस्य रूपं रूपमध्ये द्यौरित्यनेन संगृहीतं ॥ मरुतो यस्य हि
क्षय इति । एतत्सूक्तं समस्तं मारुतं स्तत्र कस्थाने । अस्य प्रयंसा । क्षय इति क्षितवत्त्वेदं तद्रूपं ॥ अंतो नवम महः क्षियन्तीव वा
अंते गतेति । क्षि निवासे । पृथिव्यां तं गत्वा निवसतीवाकस्मइ किं चिदं चतुर्दिशस्तत इयादिति ॥ अग्निर्होता पुरोहित इति ।
एतत्सूक्तं जातवेदसीयं रूपं पावकशोचिषइति मध्ये स्थिते नक्षितवत् । एतल्लिंगमिदं समस्तं सूक्तं न त्वं चोत्तमध्ये स्य
पादस्याभ्यावात्त । प्रायदर्शना त्सर्वमपि तत्त्वं न भवति । अंते देवस्तके एव । तक्षितवदेतद्रूपं ॥ अंतो नवम महः क्षियतीव
वा इत्यादिव्याख्यातं ॥ सूक्तद्वयस्य छंदः प्रयंसति । गायत्रं सूक्तद्वयं गायत्रं तृतीयसवनोत्थेष अहःस्वग्नेव सति । त्रिष्टुपा
तः सवनस्तृतीयस्त्र होतगन्माध्यंदिनो गायत्रं तृतीयसवं इति ॥ इत्याग्निमारुतस्तशस्त्रानीतिमर्वीकोपसंहारः । इत्येतस्मा
त्रः स्तशस्त्रानीतिसर्वोपसंहारः । स्तत्राभावेपि स्तत्रव्यवहाराय ॥ तदुक्थ्यं संतिष्ठत इति । तदेतत्त्रवम महरुक्थ्यं संतिष्ठते ।
तस्य सामिधेनीनां तृतीयस्याह्न इति । अथ मनुवादः । अथेमामनुषो देवतानां तत्स्यादीनां तृतीये क्षिति द्विहिता मस्मिन्नपि विधा
तेन साम्यात् । वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपदनुचरयो स्थानेन प्राप्तिस्तत्र प्रथमयोरह्नो रिति द्वयोरेव निर्देशात् तृतीयस्यस्त राम.
त्रकारेण संग्रहात् । यथं तरं शस्त्रमितिप्रथमस्याह्नः प्रतिपदनुचरौ नवमस्याह्न इतियुक्तत्वात् । तस्मादनुवादो यं । पद्य ११९

तस्य सामिधेन्यां प्रथमस्याह्नो द्वितीयस्याह्नस्तृतीयस्याह्न इति त्रिभिर्वीके : समस्तानां छंदोमानां त्रयाणामप्यतिदेशः प्राप्तिः सूच्य
ते । स्तुति तेशास्त्रां तरेरा पञ्चविंशे नवदिशक्षीकृतं कल्पसूत्रकारेण । यानि च्यहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनतृतीयसवनानि तानि ता
नि समस्तेन छंदोमानामिति । निष्केवल्यमरुत्वतीययोस्तु जागतानुष्टुब्जगत्यादिकं परशस्त्रं पमुक्तं । अनेन सूचनेन
परशस्त्रान्प्रयाणस्य सूचना तु । अथ च हंद्विपराः शस्त्रं ते सर्वेषु छंदोमेष्विति । त्रयाणामपि छंदोमानां शेषमभूतमर्थवाद मा
ह । यद्यपि विविधिका कानि प्रेष्ठां तेरतयापि विविधिका कार्थी कुवादेनार्थवादानां प्रदत्तो विध्येकवाका तयार्थप्ररोचकत्वं मुक्त
मेव । सर्वेषु छंदोमेषु चहं द्विपदाः शस्यं त इत्यन्नद्यप्रसंसामाह । पशवो वै छंदोमाः । पशवो द्विहेतवच्छंदोमाः समो
निवेश्यमानाद्यागसमर्ह द्विहेतवइति सामर्थ्यं यजमान छंदसे द्विपदाः द्विपात्त्वसाम्यात् । तत्रैनानेन प्रकारेण पशूना मधिष्ठा
यां स्थापिता यां यजमाने दधाति । पुरुषो यजमानो वै निष्ठितं पशुन द्विति एत्येव द्विपदाशंसनेन । इवेत्यवधारणार्थः अपि
पातानामनेकार्थत्वात् । अन्यत्रापि भादि विषये वधारणइवेति प्रयुज्यते । यथा संभाव्यमानप्राप्तिकं प्रापमिवेत्यच्यते
। द्विरभ्यासो ध्यायसमाप्तौ मंगलत्वसूचनाय ॥ इति श्रीमन्नाथवभदात्मजविनायकभट्टकृते श्रीकौषीतकिब्राह्मणभा
ष्ये षड्विंशो ध्यायः ॥ ॥ अद्विवृ परिन ह शम हरिति इस्मादेको षीतकिरिति । इतः परं दशममहर्निरूप्यते । तस्य नामोन्तं नि

१२० चिह्नेन दर्शयति। यदि क्षपरि इत्यनेन दुर्गमत्वं लक्ष्यते। यदि क्ष परिभवति तथया म्लेच्छलोकस्थेन दुर्गमं तथा दशाममहदुर्गे मंभ
वति। तस्मात्तद्दविवाकं भवति। न विविधं वाकं यस्मिन्निति निर्वचनेन। तस्याविवाकमिति द्वितीयं नाम। हि पस्मात्का म्यत्र
तदज्ञानं वेदानेदितिने त्येव इदि त्यनेन संप्रयुज्यते परिभये। अविद्वान्ते द्र वाराणीति। विविधे हेत्वप्रभष्टतिव्यतिरिक्तो वेदा
ध्यमिति निषेधवचनमाधिकं। होत्रादिव्यतिरिक्तस्य वचनेनिंदामाह। मितमे तद्देवकर्मयदृशाममहद्रतु सुवेद्वा। संपत्ते
दमहद्रतुष्टुवेतिमितं नियमितं। सोऽन्योयो व्याहृतिविवेकेन स्वाध्यायपाठे नाहसोतिरेवयति। रिच्यं पर्केदियोगे चरितोऽन
ः। नियमं त्यक्त्वा यजति। हिनिष्क्रितं म्लेच्छानि च मन्त्रा गोवक्तारं म्लेशवादिनमन्वेतोपराभवायान्वेतुमीश्वरः समर्थः। तस्माद्दोषा
दिव्यतिरिक्तो वक्तानियमम्लेसकारी पराभवं प्राप्नोतीति निंदा। तदुक्ताश्राद्धतिरितिसिद्धांतमाह। यदि वस्त्वरामष्टजितिं तां
स्वलव शंकास्यात्तदा विविधं ब्रूपादेवान्यः हेतिप्रसिद्धौ वेदइति निष्कर्षे। आगच्छता विद्रुषाव ज्ञोपंदतिय न्येम मासमद्दम
विष्यतिन्न नमतिरिक्तं वास्यात्तदयं विद्वान्नेममसमर्दयिष्यतीति। यदि कश्चिद्दत्ति मन्त्रः प्रमादीम्लत्वोपहन्यात्तदाय स्तदुप
हतमुपघातशंका विषयं वादेदवाकमधीयात्स्मोरन्तं देशं याम्यतः स्वाध्यायमधीयीत। ततो म्नत्रापिहृदयते इतिपा राम·
र्ष्ठ तदतितसंतयोगे द्वितीया। तस्य देशस्य पार्श्वभूत्वा स्वाध्यायधर्मेरोगच्छरेत्। अपिवा गृहपतिर्वीऋत्विजां मध्ये वैकः पर्य्यव १२·

सर्य्यवतसे हे वोह्वरेत्। स तं देशं पार्श्वतस्तस्य देशस्य पार्श्वभूत्वा स्वाध्यायं शंसेत्। समवहृत्यातशंसेत्किंतु मं द्र हत्या स्वाध्या
यं वेदवाक समुदायं शंसेत्। शंसनधर्मेरोगो ह्वरेत्। यदि तथा न मन्येत। तथोच्चारो सति यदि नमन्येत नाव द्रष्येत स्त
लेतं प्रति तदानी मेवदिब्रूयात्तस्य वचनेन वारयेत। न तु स्वातंत्र्येरोगाच्चार्य्यं वारयेत॥ एवं गृहपतिऋत्विग्ब्रह्मा नो सं
प्रत्ववत्सर्य्यकः स्थापितः॥ उत्तरऽयने दशमेहन्यनुष्टुब्विधिः। गुणाविधिरयं। कस्मिन्दशमे हन्यनुष्टुबुत्तरऽयने। प्रक
तिवदित्यतिदेशेन तत्रात्यनुष्टुबुत्तरऽयने। उक्तमिममर्थमुपपत्त्योपपादयति॥ वागनुष्टुप्। अनेक छंदस्काऽपि वा
गनुष्टुप् शंसे या वाक्तदा दशमेहनि प्रवृत्तेप्रकाष्टम्नुष्टुपी चिरकालमष्टवती क्रूरवेव भवति। तस्मादुत्तरऽयनेनुष्टुभा प्र
धानरूपायामनुष्टुभि त्यक्तायां सर्वा वाक् क्रूरत्वात्यक्ता भवति। वहेः क्रस्तुप्रतयां तं रूपमनुष्टुपीति डीवंतं। नेहाचमासीदास
क्रूरत्वामिति॥ अथवा सर्वारोषे वेतच्छंदोऽस्यनुष्टुभममिसंपादयंतीति। यद्यप्यनुष्टुप्स्तत्र ऽपनेतत्याप्यीतरालिस र्वारोपेवेतस्याक्र
हूं शंसिहोत्रप्रभृतयोऽनुष्टुभममिसंपादयंति। अथ्या इति प्रसक्तनाधिकारार्थः। अनुष्टुभस्याभिसंपादनेचगुणामाह तत
तंत्रेन प्रकारेणानामनुष्टुभं क्रूरमवांनाभिमृशेत्स्पृशा मि। क्रूरस्त्वत्वादेवाहमस्प्राक्षमिति। एकवचनमृत्विजो प्रत्येकमभि छं
क स्यनेत्पाश येनामो एनां प्रसिष्टहाराणीति। प्रसंगे खामिमां भवत्विति मनीषानिवेधा त्रपुनरुक्तिः। एवं ताणे गुणाऽउक्तः। संप

१२१ द्रेतत्र्यं गुराः। नो त्वेवान्यत्रपामकिंपुंस्कल्पाअपने कस्कलीति पुंस्कल्पादौ पादोपर्मस्थानं मे स्कीति हेतोरन्यत्रैव यामकिंपाश्मी
तिनो अस्का। तिङंतमकप्यस्यये नरूपं यामकीति। इयं वा अक्षररवा पुंस्कलीम्रद्रा संपन्नापरं सर्वप्रकारेत्वान्ना न भवति सरूपप्र
त्यये तत्तः संपादने नाभिमर्शो भवतु प्रसंगस्य भवतु ने पाम्रद्रा नापि पुंस्कली त्यर्थः। हि यत एषा तुष्टुबशमेह निपरिगी
तासं पादने नप्रसंगी हन्ता। सांगेन कर्मकरत्वं तस्या जिता संपादनेन महत्त्वं प्रापितेत्यर्थः। तदाकुती त्वष्टुभत्रायत्तनेरिंच्या
दिति। तदिति प्रस्तावे। आ ऊः विवेकारः अनुष्टुभश्रायत्तनं स्थानेन रिच्यात्सर्वं यात त्पृष्ठति त्विं तु विराजस्तत्र स्थाने तु कृयात
दशकास्त्रयो विराले कादशकावेति। विरालनुष्टुबेवानुकमरणमुक्तं। तस्येदं मूलं। द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् तत्र अपतेते नत्रय
स्त्रिंशदक्षराक विरतुशंसितव्या। विविरविरेवने रुधादित्वात्नुम्। यासु विम्प्रसोरल्लोप इतिमध्याकारलोपः। समानं वार
त छंदोपद्दिराट्वानुष्टुबनत्येकेनाक्षरेणान्यछंदो भवति नो द्वाभ्यामिति। त्रिंशदक्षरा त्रयस्त्रिंशदक्षरा च विराळनुष्टुबे
व। तयोर्वीरतयोस्तवयोः षलक्षरारायष्कपंति। अनेनैतत्त्वचितं अग्निं नरः इति व्यास्तनर्यामुष्मेतितत्त्वा नानुष्टुभां स्था
ने। इत्यादिस्तत्रेपरस्ताद्यीं पंविशेषतउक्तं तदनया शाखया अग्निमेव। त्रिष्वेतेषु तृचेषु मध्ये एका गायत्री तृचः। द्वौ विरा
जौ तृचौ। तयोरेतयोर्विराजोस्तृचयोरेकैकाक्षरवृद्ध्या षलक्षरारायष्कपंतिवर्द्धते। अग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपयोः षलि राम. १२१

ति। प्रासंगिकमिदं। विराट्स्तु वामदेव्यमग्निष्टोमसाम भवतीति। तयोस्तोत्रियानुरूपयोः षलक्षराणि वर्द्धन्ते। तानि द्वाद
शाक्षराणि हेतानि तरनुवाके संपादयेदिति शंकासिद्धांतमाह। नाद्रियेतात्रैव संपन्नमिति द्वादशाक्षराणि विनात्रैव प्रकर्ष
तु छंदस्त्वेव प्रातरनुवाकरूपे संपन्नं। उशिग्गुदे नीतीमे निमहे गायत्री वेति। प्रतिव्यास्तन रीअनीतेषाक्षरप्रसंयोगे का
क्षरीभावव्यूहने नो स्निग्वत्ता तस्तु गायत्री। सेयमुदेनीति। मनिमहे सर्वे वयं। तांप्रातरनुवाके संपादयेदिति सिद्धांतमाह दे
रणाह। नाद्रियेतात्रैव संपन्नमिति। एतांविनाप्यातरनुवाकरूपसंपन्नं। एवं परशाखया प्रातरनुवाकसंपदाश्रिता। सोक्ता
कल्पसूत्रे। द्वाविंशतिं गायत्र्यः। नाद्रियेत। सद्द्वान्यौर्यः। अग्निंनरइत्याख्यारूपद्वाभिगायत्रीवावर्द्धते तां प्रातरनुवाके
संपन्नां नाद्रियेतेति सूत्रभाष्य। ताभिश्चतुर्विंशतिरनुष्टुभः। उपप्रयंतो अध्वरमिति नव सद्दियोमात्रपायुगेति च तस्तृइति
त्र्योक्षशाग्नेयक्रतोर्गायत्र्यः। कस्तउपः कधप्रिय इति तिस्रो यावयद्द्वेषसंततेति च तस्रइति सतोपस्यक्रतोर्गायत्र्यः। अग्नि
नापदरीरिपइतितिस्त्र। आमेहृवं नासत्येति नवेति द्वादशाभिनक्तोर्गायत्र्यः। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्यात्रेयक्रतोर्वै
राजस्तृचः। आग्नुभ्रा या तमग्निं नासम्भे व्याप्तिनक्तोर्वैराजस्तृचः। एताभ्यां षलनुष्टुभः। प्रतिष्येति गायत्री संपदिगरोप
ति स्वयमेवोक्तं। तया संपादेद्दनुष्टुभो। चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभः। ताभिस्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इत्या घा

१२१ त्रिः समस्य पदे द्विपदास्मिन्नूधन्निति पंचा अग्न नम महान्नमसा पविष्ठमिमिति स्त्रड्यत्यष्टापाद्येयकनोः। उपोऽरुरुतेषु वृक्तिर्नयो
षत्तिषट्। प्रतिस्तो मेभिरुषसं वसिष्ठाइतिन्त्वः इत्यषस्य कनोः। आभात्यग्निरुषसामनीकमिति द्वे। उपत्वाव ह्नी गमतो विशो
नइति द्वे इत्याश्विनकनोः। नयाचतुर्विंशतिजगत्यः। ताभिः षड्विंशदनुष्टुभः। वेदिषदे प्रियधामायसुद्यक्तइतिसप्तजनस्य
गोपा अजनिष्टजागृविरिति षट्। इति त्रयोदशाग्नेयकनोः। एता उत्या उषसः केतुमक्रतेति च तत्स उषस्य कनोः। त्रिश्चिद्गो
अघा भवतं नवेदसेति स्तः कस्विदघकतमास्वश्विनेति चतत्स इत्याश्विनकनोः। पंचदश प्रगाथा याचात्ते त्रिंशदनुष्टुभः। ए
हत्या अत्तर्षिरुराशिर्वर्द्धन्ते सतोबृहत्यः अष्टाहुराशिर्वर्द्धन्तो ते रौश्चिहे षुन्ने चेषुप्रक्षिप्तेता वसोनुष्टुभः संपद्यन्ते। एवा
वो अग्निं नमसेति त्रयः प्रगाथाः। अयमग्निः सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथा इति षलाग्नेयकनोः। प्रत्यत्य दस्यत्पायतीति त्रप
: उषोपदधे सेकृति चत्वार उषस्याकनोः। इमाउवां दिविष्टय इति त्रयो येवामपक्ष मन्त्रमइति द्वाविति पंचाश्विनकनोः।
श्रो स्निहांप्रत्त चाल्पं चदश। प्रगाथ्य बृहत्यः सतोबृहत्यः पत्ते च चत्वारिंशदनुष्टुभ संपन्नाः। त्वामग्ने मनीषिणा इतिनिस्र
उष्णिहः। अग्ने यजिष्ठो अध्वरे इति तिस्रः। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति दश तद्वाः पुरुत्वादाशिवान्वोचु इति त्वदशति त्रयोदश तत्पा
आग्नेयकनोः। उषस्तच्चित्रमाभरेति तत्स उषस्य कनोः। पुवो रुशरथं हुवइति त्व चत्स्राश्विनकनोः। पंकानि द्वासर्वाणि पांक्रांसंपा राम.
१२१

पा स्त्रिवर्चेन नसहैकत्रिंशद्भवंति। तासामेकत्रिंशदनुष्टुभः। एकत्रिंशतापादवर्द्धन्ते। नव पादाः प्रतिष्ठेतिगायत्रीत्वसेपतिनेन
सह दशानुष्टुभः॥ इति प्रातरनुवाकस्यानुष्टुभां संपत्त। संयतस्तोकाः॥ द्वात्रिंशदेव गायत्र्यः षड्विराजस्तथेव चाभवंता
नुष्टुभस्त्रिंशतायत्याद्वे सपादके। तेयथाकृतिसंपत्त्रेजगत्यस्त्रिष्टुभस्तथाः। अनुष्टुभोत्र संपन्नाः षष्टिरेव न वाधिकाः। व
चसपत्तिसंपत्त्रिः प्रगाथैरुष्णिहे स्तचैः। चतुरक्षरमत्येतितत्स्थिते द्वबृहतीगुणतः। एकत्रिंशत्यंकयः स्युस्तावत्योनुष्टुभस्त
था। पादाद्वाः स्तुतैः सत्तानुष्टुभस्त्रियदाधिकाः। अनुष्टुभां प्रातरनुवाकः पंचदशेशते। अत्रतदाङ्गीष्टुभ आयतनं रि
च्यादित्ता वा केनकासोपि दनुष्टुभामनु द्वारकः। संपद्यपिन गायत्र्याइति। यद्रुक्तं। जपास्तेन नसंख्याः संपद्वारयोरिहः
यथहोतस्यर्णाइंदमन्वारभामहे। इदमायकृचस्तिस्रो दधिक्राव्णो अकारिषं। समुद्रंवोनिवर्तधं नेवत्याज्या अनुष्टुभम
यत्वात्स्करणत्वाच्च तपानुद्रवणादपि॥ अथ रोपि शाखांतरीयो विशेषः कल्पस्तत्रादितीया चतुर्थ्यैस्तो कानामुद्र्सामित्र
पंत्स्तिति हे तत्र्यंप्रोत्ते तीति परिधानीया। अग्ना नः शीरशोचिषमिमिति स्तोत्राद्वा अग्निमवद्वेयता संस्ता नो प्रतिस्रता
येतितिस्रः प्रत्यंस्ये तत्प्रयोजनं। सर्वत्रानुष्टुप्संपादने नियतेन भवति। पुरोरुग्भिरनुष्टुप्संपादने न क्रियते। एवमनुष्टुभामनु
द्वारे संपादने वो त्यार्णन नियतः किंतु परपारवीयः संप्रदाय आप्त्रयणीयइति॥ अथेकमपाम्नं नस्तो मे रिता इमिति
मेनेपि यीयतइत्येनासंस्थानइति द्वहत्सं पादसं त्वाद्रियेतातैव संपन्नमित्यक्तं। अग्ने पिवस्तति त २

१२३ अस्मिन्नविवाके हनियत्रा अंशस्तेन तत्रस्तक्रमयेतमघार्य्यं नस्तोमैरिति। अत्र विशेषमाह। ते देवा स्तत्त्स्टंनिपतं दशमायोकृतौ
न संपाद्येत। इत्येक पक्षः। नाद्रियेताग्नेवसंपन्नमिति पक्षांतरं। अत इदं केचित्तेपादनेसं गृहीते केचित्तसंगृहीता
न संपाद्येत। इत्येकः पक्षः। नाद्रियेत नात्रेव संपन्नमिति पक्षांतरं। भ्यामव साध्याभ्यां प्रशंसतीति। शेषेर्द्धर्चशः
अस्य पंशंसन्विशेषः। तस्य प्रथमा यां पंचाक्षरेण विस्टत्व द्वाभ्यां पंचाक्षरा भ्यामव साध्याभ्यां प्रशंसतीति। शेषेर्द्धर्चशः
श स्यां। माध्यक छंदसः प्रउगइति। अतिदिश प्राप्तस्यानुवादः। तस्योक्तं ब्राह्मणमिति। सेवैस मद्रस्तस्य रूपेणान्ये प्रउगाः
कल्पं तइति। अत्राप्तस्व सेपादनं वपंति। पुरोरुगं तं संपादनस्तुभयवनवदं। अपरो विविशेषः शास्त्रोक्तरीषः कल्पस्तत्रे।
मरुत्वतो वारे पवमानो अव्यथ इति। यावत्क्त्तोपाया कामिमिति। इच्छया कुर्यान्नत्रवा कुर्यादिति। उक्थे षत्रो ऽत्रसा सतेहे ते केचित्
छतावपश्यंते तेन तस्याः स्वानेद्विधिधर्मः। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मइति अति छंदसामरुत्वतीयं प्रतिः। यद्यप्य
नुकमरणामष्टिरियं। त्रिकद्रुकेषु चतुष्कम स्यादीत्यनुक्रमणी। तयाप्यतिजगत्री प्रभृति छंदोति छंदो भवति। एवमा
रुत्वतीयस्य शास्त्रस्य प्रातिपद। सावत्तुः षष्ठ्यस्य रासंपन्नात्तिदं अनुष्टुभौसंपद्यते। अस्याः शंस नैविशेषः। तस्याः पोल
शा क्षरेणावग्रहतिति। तुविष्मुष्मोक्तत्रेरु चौ। एवं तवः। ऋ हदिंद्राय गायत प्रथ इं द्रायवृह हत इति। अयमर्थः। एतौ द्वौ प्रगा राम· १२३
यौ सूक्तात्त्वा क्रतान्नि निष्ठाउयः सहसे तुरायेत्यत स्मात्स्तवौ भवतः। पि चेत्पणीयपासे शंसतीति। आभ्यां प्रगायाभ्यां प्रर्वापि चेत्

पीयात्तस्यांशौ सावोदृत्याहावोनतु प्रगाथाभ्यां रवी वाहावौ। तत्संपन्नमिति। द्वाभ्यां प्रगाथ्याभ्यामनुष्टुभ एकादश पादा भवंतीति सं
पदित्यर्थः। जनिष्ठाउग्रः सहसे तुरायेत्युक्तं हिकं मरुत्वतीयमिति। अतिदेश प्राप्तानुवादो यं। प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठिसाय
वति प्रशंसा। कयानश्चित्र आभुवदिति। इतः परं निष्केवल्यमाह। कया नश्चित्र आभुवत्कया त्वं न ऊत्येति तत्तदृचद्वयं वामदेव्यस्य
साम्नो योनिः। वामदेव्यं साम गीतिः साम गीतिरस्मिन्दृचे सा मेवदेउत्पन्ना तेन ते दंतद्वृचद्वयंवामदेव्यस्य साम्नो योनिरस्यां यो तो
रथंतरं सामोटं भवति। रथंतरगीत्यात्तद्वयं गेयं ततस्तेऽतो स्तोत्रियानुरूपौ कर्तव्यावित्यर्थः। अस्याथिवादः। आग्नेयं स्यंतरंसा
मैं शीघ्र स्तुतस्मिंस्तुवंत यजमानस्य प्रजात्वे रूपं। सामोटमिति परकीयनिर्देशा द्वृचाना शंसनं रायंतरं भवत्येवेति स
तो। एतदाश्रितं कल्पसूत्रे। वामदेव्यस्य स्तोत्रिया नुरूपौ अस्तोईधाय्या पारायंतरं प्रगाथं स्तोत्रियानुरूपौ चेति। पावं तःप्रगा
या इति। अत्र तत्प्रकरणे द्वौ प्रगाथौ मरुत्वतीये विहितौ। रायंतरः प्रगाथोपि प्रातिप्रसवरूपेणाधिको विहितः। तत्संख्याप सर
शोनतत्त्वानि विधत्ते। यावंतस्त्वयः प्रगाथा स्तावंतो स्मिन्हानितत्वानिश्रीणि। एतदाश्रितं कल्पसूत्रे। सरक्षम आशिषा महीति
नवेति प्रातरनुवाकविषयमध्येन्नच्छा स्यातुं शक्नोतेपंचदश प्रगाथा वोस्मिं हां प्रहतत्वान्यं चदशोत्स्येदं मूलमिति। धाय्या मरुत्या
द्विपदाभजतेस सप्तदशीमन्या स्तक्रस्येति। द्विपदाद्वयं विधीयते। आभूर्षस्मे वज्रमे क इति वृद्धिपदेऽस्ति विकल्पस्तत्रां अनुष्टु सं

मच्चविंशत्यक्षरा प्रदर्शिता। अप्येका द्विपदा भ्याम्यां भजेत। यद्वा वाने निधाया म्यां त्रिष्टुप् विंशत्यक्षरा विराड्भूत्। एवमनुष्टुप्संपन्ना।
अन्या द्वितीया द्विपदा सा तु केवलमेव त्रिष्टुप्छंदस्का सप्तदशी परिधानीया चत्वारो वे सांभजते। एवमनुष्टुप् संपत्। तत्संपन्नमित्य
नुष्टुभेत्यर्थः। यद्यपि प्रथमा कया त्रिष्टुप् भासंपद्भवति तथाप्यापद्यो न्यायेन इहगंसमेंत्र समित्येवमुक्तं॥ इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र
वोचमित्येकाहिकं निष्केवल्यमिति। अतिदेशप्राप्तानुवादः। आहावे शाखांतरीयो विशेषः प्रगाथात् वानंतरं सूक्तादावा
वोनमध्ये आहावः। प्रगेध्येराय्यस्तत्पीया तत्र गायेन शंसतीति सूत्रे। प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठा दशममहः समाप्तिरूपत्वात्। तत्प्र
तिष्ठानीयं वै त्वं दो द्विपदे। समयादत्वात्। प्रतिष्ठित्या एवेति सर्वप्रशंसोपसंहारः॥ अभिपंदेवेसविनारमोण्योः कविक्रतुमिति।
अतिछंदा वैश्वदेवस्य प्रतिपत्। सा संपन्ना चतुःषष्ट्यक्षरा तेषु त्र्यनुष्टुभो संपद्येते प्रशंसा॥ अभिवानुतुचरइति। अभिवा दे
वसवितरित्यनुचरः तदाह इत्यर्थं तृतीयमहरयकस्मादभिवानुचरइत्यादि तस्य ब्राह्मणमुक्तं॥ तत्र पुरस्तादानोभद्रीय
स्येति। तत्रैव वैश्वदेवे शस्त्रे आनोभद्रीयस्य पुरस्तात्प्रमुक्तिपंप्रमुक्तेतुदेवीमनीवेति द्विपदा छंदस्के शंसति। आरानः प्रमुक्त
दे। मुक्ता देवतास्येतिघन्। तदस्य तदस्मिन्नस्यादिति छो वा प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठा दशममहः प्रतिष्ठानीयं वे द्वे
द्विपदाः प्रतिष्ठित्या एवेति प्रशंसा॥ अपरो विशेषः शाखांतरीयः। उक्तया आप्यायां शाखांतरीयामुक्तिरस्मिन्विष्टुम्भ समभवामितरं

तिपजति॥ विराडस्तुवामदेव्यमग्निष्टोमसाम भवतीति। विराट्सु अग्निंनरोदीधितिभिररण्योरित्येतास्तु द्रवामदेव्यं सामा
ग्निष्टोमसाम भवति। आग्निमारुते पाक्षे एतौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः। श्रीर्विराडन्नाद्यं श्रियो विराजो न्नाद्यस्यापात्ये
इति व्याख्यातं॥ अथ यस्तमनूहू स्याति रिक्तो वषमुपयंति। अथेत्याग्निमारुते शस्त्रे त्रयं त्यहारिषा जनात्मवे सम्वूलहस्य दादशाढ़
स्यातिरिक्तो वषमेतत्वामकं शस्त्रमुपयंति। तेनातिरिक्तमत्यधिकमुक्तं स्तुतत्सम्मापुवंति। उद्देशमात्रमनूक्तं तातुक्तं। केन
स्तेत्रे शाखांतरीयं संग्रहीतं। आपंगोमंशीघोरितिस्तोत्रियानुरूपो। तं प्रत्नथेति त्रयोदश। यज्ञो वभूवेति परिधायेति। आहावेपि
होता चातिरिक्तो वषट्यितिचत्वराह्ववः स्तोत्रियानुरूपाभ्यां द्वौ। यत्रानंतरमनुरूपादितित्यर्तीयः परिधानीयायेचेति चतुर्थः॥
अथैष दशमस्याह्नो दोह इति। अथेत्यधिकारे। दशमस्याह्नो दोह इति दोहरूपेण संपादनमिति वक्ष्यमाणास्य संपादनस्य प्रति
ज्ञेयं॥ यथास्तुहस्रं तु पंचदश चानुष्टुभः स्युस्तथैतदहः संपादयेदिति। स्तर्पमुक्तं। अयो सर्वाश्येवैतछंदास्यनुष्टुभमभिसंपा
दयंति। तस्य संपादनस्य संख्यानियमोपं। एवं सहस्रं पंचदश चानुष्टुभो यथा स्युस्तथैतदहः संपादयेत्। सतामेव छंदसामेवं
संपादनत्वपाशो सनं कर्तव्यमिति विधीयते न त्वन्य छंदस्कृग्वा विधीयते। यदधिकयन्नुःप्रसृतिके तद्विषमानमपि संपा
दनार्थेन गरापं। अनुष्टुभउद्दत्रेष्वा। कास्विद्विषमाना अपि न गराषाः। अयं संख्यानियमः सर्वमतः पर्वमयोः सर्वाणीति संनिधौ र

१२५ त्स्यः। इह तद्दोहसंपादनायोक्तः। अनुष्टुप्संपादनप्रकारः। पूर्वा चोर्ध्वं दर्शितः। तत्राप्यन्तरनुवाके पंचदशाधिके द्वे शते दर्शिते द्वाष्टि
शतानि दर्शनीयानि। तद्यथा। शतद्वयं सपंचाशदध्याये त्यतः परं मायत्रमुष्णिहस्मा वषोडशाष्टौ विराजिकाः। बृहत्येषापिभ
वंत्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह। एकषष्ट्यधिके विद्विद्वि ष्टुभां चरात तद्वयं। पंक्तः पः षोडशाशीतिरुर्भगती नां सतुनिष्पन्ना। द्विपदा
विंशतिः षड्दशकवैः षलष्टयः। उक्ता एवं ष्टपरम्भूताः किंयं तेनुष्टुभो यदा। तदा ने न प्रकारेण। अन्यस्यावायदष्ट्रया। शक
र्यो बृहती रष्टी गायत्रीशांगरो द्वियेता। अनुष्टुभस्ततो ताः स्तुत्त्रिष्टुबकातिरिच्यत इति। शक्वर्याम्चत्वई पादाः। बृहतीना
मेकं शतं त्रिशावतिस्त्रपादाः। चत्वार्यक्षराणि च। अष्टीनामष्टाचत्वारिंशत्पादाः। एवं द्वे शते पंच पंचाशत्पादाः। चत्वार्य
क्षराणि च। पंचाशदधिकशतद्वयेन गायत्र्याः पादद्वयात्तुष्टुभो भवंति। शेषेरेकाविंशुष्टुप्। तेष्टुभा ऊर्ध्वं संख्यातो देकषष्टा ढत्री
द्विपात्। अष्टानवतिरन्येति चतुरक्षरवर्जिता। चतुरक्षरहीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभां। संपन्नान्यनषष्ठानि त्रिष्टुभस्त्विन सं
शयः। एकानुष्टुब्द्वादशभिरक्षरैरधिकेति चतुर्भागन्यूनाई वृष्टा शतद्वयेन पंच सप्ततिपंचसप्ततिवर्द्धते। एकषष्ट्या चतुर रा.म.
क्षरन्यूनातेषां विंशतिरिति वृष्ट्याष्टानवतिवृष्ट्या त्रीणि शतान्येकोनषष्ट्यधिकानि संपन्नानि। उष्णिहस्तु विराजस्तु पंक्त १२५
यश्चैकधाकृताः। द्विचत्वारिंशदेताः सुष्ठुकृतेरन्या अनुष्टुभः। पंक्तिर्नामपंचपादा उष्णिहस्तु चतुरक्षरश्चरणाय हेप्या असमिद्धौमनु

ष्टुभो विराजस्त्वानुष्टुभ एवेति प्रकृतानुक्तेन तद्विचत्वारिंशदत्र। जगतीनामशीतिर्यति द्विंशतिशतं भवेत्। सपादः षोडशज्ञेया
द्विपदोत्थाः अनुष्टुभः। विंशत्यक्षराद्द्विपदाइति द्वयोर्द्वयोरष्टाक्षरवृद्धेवं संपत्रिंशत्साशीतानि सप्तैव शतान्येवमनुष्टुभां। सप्ता
शीत्यधिकानि सप्तशतानि संपन्नानि। गायत्र्यादिगणा त्रिष्टुप् पादस्त्वद्द्विपदोत्थितः। चतुरक्षरमादाय परये त्रिष्टुभं ततः। पो
षेरनुष्टुभं कुर्यात्सप्ताशीतिरितिस्थिता। षोडशे चातिरिक्तानि द्वादशाक्षरहीनका। तुष्ट्यं श्लोतंतिस्रभिरिह द्वादशयोज ये
त्। द्वादशाग्रेतमित्यार्थ्य संपन्नाः कृतिचोदिताः। सहस्त्रं तेन संपूर्णं प्रोक्तं पंचदशाधिकं। अयमर्थः। एका त्रिष्टुबधिकापादेन
कोद्विपदोधिकोत्ति। तन्मध्याच्चत्वार्यक्षराणि पकषष्टि द्वैपदर्णीयानि। एकानुष्टुप्संपाद्याशीलमक्षराणि परिशिष्टानि त्रि
ष्टुद्वादशतानिलुम्पेचोते त्रिष्टिराच्छन्नायां द्विष्याणि चतुरक्षराशिष्टं। अयेतमघेत्यानुष्टुबर्वीकमध्येन गणितं ते न पितामातरि
त्वा१८ स्येति पंचपादाक्षरसहिते नद्द्वं सीमं साञ्यादुच्चवीर्यास्यादक्षयाद्दिष्टच्छंदोक्षरप्रक्षेपेण द्वादशानुष्टुभः संपाद्याः। अग्नेप्रथमो
क्रमयोस्त्रिराकृत्वा द्वादशपदपंक्तिप्रभृतयः पाप्मानुविराट् नगराया। आज्ये द्वादशसंपादने गोरवाप्तयरोम्ल लेप्फतिरेवा। अग्ने
व संपन्नमिति। अग्रेतमघपदपंक्तिपंचमीमहापदपंक्तिरंत्यो ष्णिगित्यनुक्रमणी। अत्रमहापदपंक्तिरनुष्टुप्। दशपादा। पिता
मातादिम्येत्यादिभिः षट्चतुरक्षरंशिष्टंचतुरक्षरमुष्णिहे इत्येकः पादः। उत्कं द्वादशभिः पादैः पदपंक्तपोद्वादशानुष्टुभः संपद्यंते। सह

कास्त्रिष्टुभस्तयोपि नगरं यंते कासां विदनुष्टुभामप्यनुद्वारइत्यस्मिन्नर्थे स्मृतिरेव मूलं॥ न संपादयेत्राद्विपेतेति तत्र नवाचिय मस्त्र
चनात्॥ गायत्र्यादीनां स्वरूपनोदर्शनं स्थानेस्थानेगणनाचाभियुक्तेः कृतेतितत्र एवावलोकनीयं॥ इत्येकप्रकारा संपत्ता॥ अन्य
पापि संपदस्ति॥ द्विप्रातरनुवाकेतु शतेपंचदशाधिकाः॥ जगत्येकापोनत्रीये त्रिष्टुभो विंशतिस्तथा॥ तिस्रोगायत्र्योनिगदोत्र
स्पीत्वा नगरायते॥ संपदानुष्टुभोत्येता एकत्रिंशत्सपादिकाः॥ जगत्या सार्द्धत्रिष्टुभिः सार्द्धसप्तविंशतिगायत्रीभिर्नवयास
इति॥ यत्परिव्ययगीयादि सवनीयाज्ञमत्र वा आज्यभागोनमरायेत्रेऽग्नाप्रियोप्येककः पशुः॥ अप्रियास्त्रिष्टुभः संस्थसर्वेपांसं
पदस्तथा॥ प्रजाकामवदाप्रीरोऽभराशंसपिवासिष्टी॥ गायत्रीवाभवेत्पत्वासंपरूपाणकृचेत्रनु॥ सतोबृहत्यस्तिस्रोनवद्वाविंशतिस्त्रि
त्रिष्टुभः॥ नुप्यंस्रोजेति चाप्येकाविराट्पातं योत्रमा॥ चत्वारिंशच्छतिस्रश्चगायत्र्यः स्युरनुष्टुभो॥ अष्टाषष्टिस्तसंपत्त्राषोडशाहर
वर्जिताः॥ सतोबृहतीनांतिस्रस्त्रयःपादास्त्रिष्टुभां त्रिंशत्सपादाविंशद्रूपासमापादागायत्रीणांद्वात्रिंशत्सपादाइति॥ द्विदेवत्यादि
याज्याप्रागनुवाक्याक्रतोत्रतद्वा बृहत्यो नवगायत्र्यश्चत्वारिंशच्च पंचचाएकासतोबृहत्यत्र संपदानुष्टुभः पंच॥ चत्वारिंशच्च ताः
सार्द्धचतुर्भिः स्युरिहाद्वरैः॥ बृहतीभिर्द्दशसचतुरक्षराः गायत्रीभिः पादोनाच्चतुस्त्रिंशत्सतोबृहत्यापादाधिकेति॥ संपदानुष्टु
भश्चाजेप्सशतिस्रः सयाज्यके॥ आज्ये प्रथमोत्तमयोस्त्रिराद्यादशायंक्तिअभूतयत्र मत्रपादश्चरणांपिता मातरि श्वेतिजमेपंचं

पाताः॥ त्वंसौ शंसेत्रयः॥ उक्थवीर्यं द्यौद्वंदो रूपशिपादद्व्यं॥ एवं द्वादशानुष्टुभ एका पाज्येति॥ सपाज्येप्रउगे वस्कः सपादा दशास
प्तचाषड्गायत्रीत्वचाति॥ प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिरेकाया ज्येति॥ होत्राज्ये पुसपाज्येषु षष्टिरध्यर्द्धयाविना॥ षड्विंशतिः षड्विंशतिर्गाय
त्र्यस्र इति॥ एवं सवने नुष्टुभां संपच्चत्वारिंशच्चसप्त च॥ शतानि चैव चत्वारि अक्षराणि चविंशतिः॥ इति प्रातःसवने संपत्॥ माध्य
दिने तु गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशद्योनिस्तिस्रः सतो बृहत्येका जगत्यः षोडशैव तु॥ त्रिष्टुभः सप्तसंपन्नाद्विषष्टिः स्यात्सपादिका॥
गायत्रीसतोबृहतीभिस्त्रयस्त्रिंशतिः॥ जगतीभिश्चतुर्विंशतिरुष्णिक्कृतिष्टुप्भिः सदा द्वादशेति॥ दधिघर्मादिशस्त्रान्त्या कस्माद्वेत्स
प्तुपुरोडाशादिके॥ तस्मिन्दिष्ट कृत्सय स्केन त्रिंशत्केका तु त्रिष्टुभां॥ गायत्र्येका च संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः॥ अधिकाति स्त्रभिर्ते
पाञ्चाक्षराणि च द्वादश॥ त्रिष्टुब्भिर्द्वादश रूपरूपाद्विश्चत्वारिंशदेका गायत्रीति॥ एकामरुत्वतीयेतुसयाज्येजगतीतिस्रः अष्ट्यः
पंचगायत्र्यश्च तिस्रो बृहत्यस्तथा॥ चतस्रः सतोबृहत्यस्त्रिष्टुभः षोलशैव तु॥ चत्वारिंशच्च तत्सप्तसंपन्नाः पादवर्जिताः॥ जगत्या
स्त्रिषद्धोष्टिभिः॥ षट्गायत्री पादोना चतस्रः प्रगाथः सार्द्धा नव त्रिष्टुभिर्द्वाविंशतिरिति॥ निष्केवल्ये सपाज्ये तु गायत्र्योष्टौ विरा
लका॥ तिस्रः सतोबृहत्याच बृहत्याच बृहत्यस्तिस्र एव च॥ त्रिष्टुभोष्टादशाज्जेपादद्विपदेद्वेनवोसि हः॥ चत्वारिंशत्सप्ताष्टाभिः संप
न्नाः स्युरनुष्टुभां॥ गायत्री विराड्द्विः सप्तप्रगाथैः सप्तचतुरक्षराधिकास्त्रिष्टुभिः पादवर्जिताः पंचविंशतिरर्द्धपदाश्यांसपादैकौ

१२७ श्चिंगिंमश्चतुरक्षरहीनास्त्रष्टाविंतिः। मैत्रावरुणशस्त्रेत्वनुसंपाज्ये द्विपदैकिका। एकासंते बृहत्यत्र त्रिष्टुभो दश सप्त षाट्कृत्वोऽ
विज्ञेयाः तिककुभं मध्ये कविंशतिः। संपदानुष्टुभोत्र स्युश्चत्वारिंशद्द्विनोत्तिहः द्विपदासंतोबृहती मध्ये द्वेत्रिष्टुद्बृहतीभिस्त्रयस्त्रिं
शत्सार्द्धाक्षराणां सिनः शस्त्रे बार्हते स्तोत्रियेरुक्तः। एकासंतो बृहत्यत्र समाज्येद्विपदा तथा। बृहत्योनव विज्ञेयास्त्रिष्टुभ
मध्ये कविंशतिः। संपदानुष्टुभस्तेत्राश्चत्वारिंशत्तहोलिहः। अच्छावाकस्य शस्त्रे त्रिष्टुभएका त्रविंशतिः। एकासंतो बृहत्यत्र स
माज्येद्विपदा तथा। बृहत्यो नुष्टुभां त्रिंशत्ताः षट्सप्तदशाक्षराः। सवने नुष्टुभां संपन्नानि त्रीणि बोधत। तत्रंच दशभिः सार्द्धं
मक्षराणि च षोडश॥ इति माध्यंदिनसवनसंपत्॥ स्याद्यस्तोत्रे स्यदेवास्त्वाप्यादादित्य ग्रहादितु। जगत्यात्र नवज्ञेयाश्चत्वारिंश
च्च त्रिष्टुभः। अभूद्देव इति त्रिष्टुवेवमन्यस्याम्नुविष्णता। संपदानुष्टुभोद्वेता अष्टाषष्टिः सहार्द्धना। स्यष्टमेतता वैश्वदेवो द्विसं
ख्यमपरीत्यात्राग्निमारुतातता। त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यम्मेकविंशतिः। षड्वपन्चाष्टपङ्क्तिस्त्वाद्विपदाम्मेकविंशतिः। संप
न्नाशीतिर्द्व्यधिकाविंशत्यक्षरसंयुता॥ त्रिष्टुब्जगतीभिरेकोनषष्टिः। गायत्र्यष्टिर्द्विपदाभिस्त्रयो विंशतिर्विंशत्यक्षराणि
च। एकत्रिंशास्तु गात्रः स्युः संपाद्यत्वाग्निमारुते। त्यास्ते शके स्तुमत्यएषा यजगती स्त्रता। त्रैष्टुभोष्टादशज्ञेयास्तिस्रश्चाक्षरपंक्ते
यः। विराजः षड्गायत्र्यः स्तिस्रः स्युः संपदास्त्विह। अनुष्टुभां अशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः। त्रिष्टुब्जगतीभिरेकसप्ततिः संपा राम. १२७

दा। अक्षरपंक्तिगायत्रीभिः षट् षड्विराज इति। शंयोर्वाकादिशंसन्तं संख्येयमनुस्यादिहोत्तरः। सिनीवालीवरस्कोवतिपेपाजांन
चेदिह। गायत्र्यो द्वे जगत्येका शक्वर्येपि द्विती येवचा। उपत्रिष्टुभश्च विज्ञेया अयं पंचपङ्क्तिः इतीयमत्र। त्रिष्टुभोष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोल
शभिरक्षरैः। अधिकाद्दशभिः सार्द्धं स तज्ञेया अनुष्टुभः। गायत्री जगती शक्करीभिः सार्द्धाः षट्। त्रिष्टुभिरेकादशेति। सवने नु
ष्टुभां संपन्नतान्यद्वैत्तनीयानि। द्वेचैवात्र परे ज्ञेये चतुरक्षरवर्जिते। एवं तृतीयसवनं संपत्॥ इति प्रकारद्वयान्यत्तमप्रकार
मास्थितः शंसेदित्युक्तं। यथा सहस्रं पंचदश चानुष्टुभः स्फक्तैस्तैस्तद् दहः संपाद्यदिति। यद्यप्यधिकं शंसनमस्ति तथाप्यन
या बुध्याशंसेदिति बुद्धिविशेषोविधीयते। यदुक्तं तमप्येषद शमस्याह्नो दोहइतितत्र संगेनायं विधिरुक्तः। अथ पदोह
विवरणं॥ पंचदशो ह वा एष शतस्य शतस्येति। संपत्रिमध्यात्। पंचदशो ह वा एष शतस्य शतस्य वज्रस्तम्भस्तत्र उद्धरति नामि
लितः पंचपंचाशद्ध ता भवंति॥ अथेतरत्रिंशदिति। उद्धृतादितरन्नवशतानि षष्ट्यधिकानि। द्वात्रिंशतो वर्गा द्वात्रिंशद्वर्गास्ते
त्रिंशदितरे भवंति। द्वात्रिंशदित्यनेनच तुष्पाल्लक्षरायाप शवोल्लसंतो लक्षितलक्षरायापसु वर्गास्त्रिंशदित्युक्तं। सवनत्रा
यदशदशदशकास्त्रयः पस्तुवर्गा इति तदर्थः॥ अथैषा स्तोमाक्षरानुष्टुबिति। आद्यंतुदशसु दशकेषु व्यवस्थापकं मूलमा
ह। अथेतस्याधिकारे। एषा आद्यानुष्टुप्स्तोमाक्षरा। स्तोमाक्षराणि मूलतत्त्वात्संतस्यामित्यर्थः आधत्रे। अष्टाक्षरा गायत्री सोत्र पुर

१२८ तुर्विंशः स्तोम इत्येवं मिलित्वा स्तोमाहरानुष्टुभः द्वात्रिंशतो समुदायो भवति। स्तोमे उक्तिभिः पंचदशाद्यर्थ इति वार्त्तिकार्थं येद्धिः प
यते। तस्यायं विवेकः। एकं स्तोत्रमष्टत्रिंसंख्यासमुदायमिति यथोद्धितीयं संततस्वेष समुदायमात्रविभक्तिः पंचदशाद्यर्थ इति वार्त्ति
कार्थे येद्धिः पद्यते। तस्यायं विवेकः। एकं स्तोत्रमष्टत्रिंसंख्यासमुदायमेव स्तोमः समुदायमात्रे पिवर्तते। एवं द्वात्रिंशतो समु
दायो द्वात्रिंशः। तत्र भवेत्पूर्णता न्नीश्च॥ अथैषाय याऽनुष्टुबिति। पादे चतुर्भवाप याद्वितीये चतुर्दशस्तुदशके चतुष्पादावयवस्थाप
कं मन्त्रलेगापत्रे चोक्लिदस्त्रमिति तानि षड्दानि पदशब्दः पादपरः। विराजस्त्रीरि। तानि सवीर्णि नवार्हतस्ये चत्वारि तानि त्रि
याद्दश। पंक्तेः पंचतान्यष्टादशा त्रिष्टुभस्त्वारितानि द्वाविंशतिः। जगत्ये चातिछंदस सप्तोत्तानि त्रिंशत्। द्विपदो पेदेतानि द्वात्रिं
शत्। इत्येषा द्वितीयानुष्टुप्यद्या। द्वात्रिंशी भवति॥ अथैषा देवकानुष्टुबिति। देवेषु भवो देवका। स्वार्थिके कनि सनि पत्तान्नं हो
वसवइन्दा दशरुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रो द्वात्रिंशः इत्येषा तृतीयानुष्टुब्देवकाऽदेवमन्त्रलविवेका। द्वात्रिंशी भवति। इति सवन
त्रयेदशकागवांदशवर्गाः संपादिताः॥ अथयाः पंचपंचाशा दुष्टुक्ताइति। ताः पंचपंचाशच्चतुष्टत्वारिंशत्ये कपः। प्रत्येकम
त्राहूरटष्याः पंक्तयइत्वं संख्याता यं ते। तत्र तासां मध्ये याश्चत्वारिंशता त्रृपिङ्गवाश्च संपत्रो समुदायमात्रमाश्रितां ते रा.म.
नेकमत्रधमाश्रितां च त्वारिंशता वर्तुलं महद्धोभवतीयेवाश्रिता। अथ याश्चत्स्रोतिपंतिते स्तनाश्चत्वारः एवं याको वर्गेस्सह १२८

पसात्तत्स्तनेश्वर्य्यामस्याक्रोह्देहस्तुतस्याफलेन प्रशंसति॥ सेषा स्तोमाहरानुष्टुबिति। प्रथमामनुष्टुभं प्रशंसति। सैषा प्रथमेति स्तो
स्तोमाहरानुष्टुवेतेनो धुसेनैः स्तनेरेतमिंद्रस्यात्मानमभिलक्ष्या ह्रेवत्रसं दुग्धं ह्रतानि। एवमेन द्दहरिंद्रस्य दुग्धं संपद्यतेइ
तिप्रशंसा। प्रसंग्याच्च तुर्विंशस्तोमाहरसंपाद्यामनुष्टुभं प्रशंसति। एतस्याः स्तोमाह्रानुष्टुभ एवव्याह्रेराविंद्रेनाह्रोपछंदो
मान्याग्गः स्तोमतत्वपा त्रत्तस्यवर्द्दे तो। चतुर्विंश एवयत्तुष्टत्वारिंशद्दशावत्वारिंशाह्रपोव्याम भवति छंदोमच्छिति प्रशंसा। यद्ग
वेरवं वे दोमाचेदतत्र पमच्छंदोममयः संभवति। प्रासंगिकीं प्रशंसां समाप्य प्रकृतां प्रशंसामनुसरति। यएवं विद्दोहसंपादनवि
धिपद्यमानो स्यायुषः परस्तात्पश्चादेतमिंद्रस्यात्मानमभिलक्ष्य द्रुपम हद्दुग्धरूपमेतद्दहस्तं संभवति फलो न्मुखंभवति। ता
किं फलं भवतीत्यत आह। तेयजमानमेवास्तोमाह्रानुष्टुवेतेनो धसे नैः स्तनेः सर्वैरसेः सर्वैः कामैः सर्वैराज्ञायैः नसर्वैरा
म्नतत्वेनाभिह्रतिवर्धति। यएवं संपत्रं दशममहः शंसति हात्यप्रभृति भिक्षित्विग्भिर्ह्वीरेण। तस्मादेवं संपत्रं दशममहः शं
सेदिति। पयोक्ते चतुरा स्त्रचतुष्पर्वी क्रदोहसंपादनबुद्धिः कर्तव्येत्यत्विजां यजमानस्य चविधीयते॥ अथयपह्य द्रस्याति रिक्तो
क्छमुपयंतीति। सम्रल्हातिरिक्तोक्तस्य प्रशंसामात्रमस्यां शारवा यामुक्तं कल्पसूत्रे शारवांतरीयं पाठस्त्वमुदाहृतं। अथ यं गो
मेहीवोरिति स्तोत्रियानुरूपौ तेप्रथेके त्रयोदशयज्ञोवमृवेति परिधाप्र प्रजापतइति पजतीति। चत्वारस्त्राहावाः स्तोत्रिया

१२९ तुरूपाभ्यां यच्छ्वानं तरमनुरूपात्परिधानीयायेत्ति व्यूहस्यातिरिक्तो कथमिति पेयमक्तिर्व स्वतिस्वयमेव पूर्वं प्रयंसे योपक्रमते।
स्त्रेयेत्युधिकारे। षड्हूल्ल स्पहादशाहस्यातिरिक्तो कठमुपयंति। मन एव तन्त्री रोति। प्रर्णीमेतं दहरिति मनसाप्रीति मानुव
ति।। फलं प्रर्णामित्यपि प्रीतिं प्राप्नुवंति।। तत्सर्वे यज्ञे रनुशंसतीति। प्रसंगोप्यजीवेत नम्वंगमाहि कन्योयेन शास्त्रमुद्दिशति। अ
वियज्ञेः सर्वयज्ञोपलक्षितैः विद्वेदेरनुशंसति। अध्वर्यो इति दशाहो वक्ष्यमुपयन्ति। मन एव तत्स्त्रीरोति। प्रर्णीमेतं दहरितिमन
साप्रीति प्राप्नुवातरिवदिष्यं प्रजापतिरकामयतेति विविदेदेष्टुस एतं दशहोतारं यज्ञक्रतुमपश्यदग्निहोत्रमित्याग्निहोत्रे
णोपलक्षणं। अध्वर्यो इति चतुर्होतारिवदि ष्यं तद्वयाएवान्वाहृत्याश्रासन्निति विविदेष्टुस एतं चतुर्होतारं यज्ञक्रतुमप
श्यद्दर्शपूर्णमासाभ्यामितित्विद्दर्शपूर्णमासाभ्यामुपलक्षणं। अध्वर्यो इति पंचहोतारिवदिष्यं सत्यमाइं द्रापदेवनाइतिविवे
देष्टुस एतं पंचहोतारं यज्ञक्रतुमपश्यच्चातुर्मास्यानीति चातुर्मास्यैरुपलक्षणं। अध्वर्यो इति षड्ढोतारिवदिष्यं देवाकामा
यतान्वाद्यः स्यामिति विविदेष्टुस एतं षड्ढोतारं यज्ञक्रतुमपश्यत्पशुबंधमिति पशुबंधनेनोपलक्षणं। अध्वर्यो इति सप्त
होतरिवदिष्यं स्तातिविवेष्टुत एतं सप्तहोतारं यज्ञक्रतुमपश्यत्सौम्यमध्वरमिति सौम्येनाध्वरेणोपलक्षणं। एते सर्वे राम.
यज्ञा एतेरुपलक्षिताविद्वेदाः सर्वयज्ञास्तैरनुशंसति। एवाहिमनसो मानवादि पयः। एतदन्यत्र किंचिदस्तीत्यर्थः। सेस्थिते दशमे १२९

हनीति। अतिरिक्तो त्वमादित अारभ्यविधत्ते। दशमेहन्यस्मिन्कर्त्ता स्थिते पत्नीसंयाजेभ्यः पुरैतस्मिन्काले संप्रसर्प्यंति। सर्पणं
कुर्वंति। अपराह्णे पत्नी यतोबहिर्वेदिमाहृपत्याग्रेहित्नाविशिन्ताइतियदं तः। ड्रीक्षितेपहमाह। सेस्थितेषु पत्नीसंयाजे
ष्वितित्वेव स्थितं। अत्रेषु पत्नीसंपाजेष्वल्पकोथ्रान्तव्यलोकवैरिलोकः परिशिष्टोभवति। एतस्मादेवपश्चात्कृत्वा दैरिसपोभ
वंतीति। तेसंप्रसर्प्य सार्पराज्ञ्यऋक्दृक्सत्वते। प्रशंसति। वैनिश्चितमियं पृथिवी सार्पराज्ञी। हियस्मादियं सर्पतः त्वाराज्ञा
तस्पराज्ञी। पृथिव्यां सर्पतीति सर्पणामेतदधीनं। वैनिश्चितं वाक्सार्पराज्ञी। हियस्माद्वाक्सर्पतोराज्ञी। पृथिव्यां सर्पती
तिसर्पणामेतदधीनं। वैनिश्चितं वाक्सार्पराज्ञी। हियस्माद्वाक्सर्पतोराज्ञी। प्राणिनामंबा वासनार्पभवति। वैनिश्चितं गौः
सार्पराज्ञी। हियपाप्मातनानामव्यवधानास्माद्गोः सर्पतोराज्ञी श्रेष्ठतमा।।।। आयंगौः पृश्निरक्रमीदिति। सार्पराज्ञीरूपमेनं तत्र वे
नोत विपाय यथाम्नायं पठेदात्व्यामाप्रथमोत्रमे मनसा प्रशंसते स्तोत्रियस्यानंतरितैययाम्नातानामव्यवधानाय।। अस्मात्
न्त्रमोधाइत्यत्रेवेत्रमामिति। सर्वसंज्ञेशस्त्रस्तिवाचस्पतिः सोममपाराअस्मास्तुनृम्णांधाइतिनह्यावचेत्। अत्रैवेत्रमा
मितितं तां मास्येवमामिति ब्रुत मन्यागरूढोयंपाद्ध्वः। पज्ञेसाधनायजमानेषु भागाय दधाति।। वाक्ता येहव नम्क तर
ति। सर्वयज्ञेशस्त्र एवास्ति। म्राता सा इंद्रसोमावाता पेहवनम्कतइति। तथावचेषा इंद्र उवैवाता पितरिः सहिवातन्मामाशरी

१३१ रायहविरिति। इंद्र आत्मा शरीरायेत्यात्मप्राणमस्मिन्नुभवति। अत इंद्रस्येदं संबोधनं। इंद्रवन्न कृत इत्युपलक्षणार्थं गृह्यते
नव्यास्यानार्थं। चतुर्थ्यंते। इदवन्नकृदेतेत्व दर्शयन्नाह। सोमाइत्यर्थः॥ प्रतिपदे रेत धर्म्ययुरिति। पत्नीसंयाजांते यत्र स्थितः
तत्र तः प्रतिपदे रेत धर्म्ययुरिति प्राकृतिप्राप्तानुवादः॥ उपशास्त्रांतेतन संस्थानात्प्रतिपदे रेत धर्म्ययुरित्यपि प्रसंगमापेनोप्रक्र-
म्यंते॥ सोनिरुक्ते गार्हपत्ये इति। सो धर्म्ययुर्गार्हपत्ये प्रजापतिदेवते अनिरुक्ते इदं आहुती जुहोति। इयं शास्त्रांते आहुती॥ होतुर-
दाचेत्याहुत मः अन्वगार्हपत्ये हुत्वेति कल्पसूत्रे उक्तं॥ अत्रार्थवादः प्रजापतिर्वै गार्हपत्य आहुतिसंख्ये उवैस्थानशस्द्वा। स
माप्ते स्तोत्रं मानसं संज्ञकं। समाप्तेशस्त्रमतिरिक्तो च संज्ञाकं। समाप्तेब्रह्मयचमिति। अतो गार्हपत्ये आहुती जुह्वा। सोमा-
हुतिर्नास्तीतित्तदीयं ब्रह्मवर्चसमाहं॥ ॥अथाग्ने वापिकामं पजेयुरिति। अस्मिन्नग्रहे अग्न्ये मे त्रावरुणप्रम तयोर्विकल्पेन
यजेयुरथ वा होतेव केवलः प्रजापतेनत्वेतान्यत्रुत्स्वा मनसायजति। मनसा वषट्करोति। मनसानुवषट्करोतीति॥ अ-
यमन्त्यं युरिति। यद्यप्येपि यजेयुस्ताहि सर्वे भक्षयेयुः। यदि होतेव यजेत् तर्हि होतुरेव मनसा भक्षो मनसोऽभिमर्शनमि-
ति॥ अयं वैवे न इति। प्रजापतेरत्वो मंत्राः प्रत्यक्षमतिस्कुटं देवेनः कामं यंकाशकत्वा कामनारूपास्ताहत्र्यमंत्र मनहोतारि-
गादेत। वेनोवेनन्तेः कं तिकमिराणइति यास्केन व्याख्यातं॥ ॥ अत्रादी चात्रपती चेति। तत्रमंत्राक्षरं गयाहिकयो दिश अशंसति। रा॰म॰ १३१

अत्रादी चेति रयमंत्रा स्तेषु तास्तास्तत्वः प्रशंस्यते। इयं कर्मभूमिरत्रादीज्ञातव्या। असावंतरिक्षमत्रपती। भद्रा चकल्याणी च
भद्रातस्तोमः कल्याणीतस्य एवइति। तदिति सामान्ये ननपुंसकनिर्देशः। पदसंस्कारपक्षे विशेष्यपराधीलिंगानवेक्षणेन
नपुंसकलिंगं प्रयुज्यते। सोम अत्रपशावस्य प्रजापतेः सर्वात्मकत्वात्। अनिलया चापभया चाअनिलयात दा तुः स्व येनिर्दिष्ट
तंदर्शयति। नवेषइलयति। इल - - - - - - - अपभया तन्मत्युः न येभिबिभेतीति। अनाप्ता चानाप्या चेयं वै पृथिवी क-
र्मभूम्यनाद्विव्यभूमिस्तात्। असौ द्यौः स्वर्गी लोकाख्या। अनाधृष्टा चानाधृष्या च। अयं वा अग्निरनाधृष्टो सावादित्योनाधृष्य
इति। अपूर्वा चाभ्रातृव्या च। अपूर्वा तन्मनो भ्रातृव्यात् संवत्सरः एवं द्वादशतन्वो द्वादशस्त मंत्रेषु कीर्तिमानः प्रशंसिताः॥
अथ्यासावे वग्ग स्थातिरिति। तत्रवदनेहोत्रा हतेय प्राद्गृहपतिना गृहपतिवदनेवक्तव्यः समंत्रः कल्पे उदाहृतः। अत्रार्थवाद-
नविधिं त्तवयितुमाह। तत्र मंत्रे गृहपतिवदनं वक्तव्यं समंत्रः कल्पे उदाहृतः। अत्रार्थवादेन विधिं स्तवयितुमाह। तत्र मंत्रे
गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति वर्तते। तत्र येषं गृहपतिं प्रशंसति। अथेष स्विकारोतरे। असावेव गृहपति यो सोत पतिर-
ग्निः। तस्मात् वरव गृहा एष पतिः। एव उ एव देवो यह तत्पाप्मा दग्धं सद्दवतीउ नारायणान्ते गेउपवीतादिकमिश्रा ब्राह्मणपाटिता-
तिविवेकसंपादकोपहतः पाप्मायेन सोपहतपाप्मा। इति समासार्थः। इति प्राप्नुसमाप्नोति। सर्वयज्ञारंभं गृहपतिवदनांतं।

१३१ अत्र शस्त्रेध्वर्योइत्या हावः। होइ होतरित्याद्यो प्रतिगरः। ओं होतस्तथा होतरिति प्रतिगरद्वयं क्रमेण भवति। होतरि अध्वर्युः प्रैतो वा
चत्वाले सति। आहावस्थानानि च कल्पसूत्रे दर्शितानि। एतच्च सर्वानेन संगृहं गच्छतीति प्राजापत्यं सर्वं पृथिव्या पात्रेणाग्रहणात्सा र
नादि मनसैवैवं मानस्य ग्रहे सोमे प्रजापतेस्त्वदेतान्यन्य इति मानसी या अग्रेति द्रष्टव्यं। अत्र प्रकरणे व्युत्क्रमेणोपसर्गमात्र
तमस्तीति वा। लिंगस्त्वचितनक्रमेणानुष्ठानं कल्पसूत्रे उक्तं।। अध्वर्युरपि दध्नतिसदसो द्वारे त्रेतेवे शालापा इति। अध्वर्युः सदसो द्वारे
पूर्वपश्चिमे अपिदधाति दक्षधारे सा द्वादि परसोपदी। एवं शालाया अपि पिष्ठेरो पूर्वपश्चिमे अपिदधति। पा। अग्नौदुंबरीमन्वारभे द्वा५
तइति। सम्यक् पतिकाः सर्वेपि ध्रुवां त्वा धिष्ण्यान येणासीना अग्नौदुंबरी मन्वारभंते ये धिष्ण्यान्निन संति तेप्यन्वारभंते पस
र्वधिष्ण्याग्रास नानुरोधेनातिक्रमितुं न शक्नुयुस्ते पलाशशाखाभिरन्वारभेरन्। अत्रार्थवादः। ऊर्ग्वा औदुंबर्यूर्जितमत्रा
घमुद्दं बर ऊर्जो ऊर्जित स्मात्राघस्मोपाप्त्या इति।। उत्तमो पाणी होता कुर्वीतेति। उत्तमो सर्वेभ्य उत्तमो पाणी इस्तो होता कुर्वी
त। तत्र संकल्पं मानसं विधत्ते। उत्तमो सानीति संकल्पेत्। उत्तमो हैव भवतीति फलनिर्देशेन प्रशंसा। अत्रापि पूर्ववमौदुंबर्य्य
न्वारंभः। अस्या द्वारपिधानं क्रमेण कल्पसूत्रे उक्तं।। नदपि नेतद्विरुद्धं। अत्र व्युत्क्रमेणान्नानस्य सर्वलिंगैरवधारितत्वात् रा०मः
इहापि प्रायदर्शनन्यायेन व्युत्क्रमाश्रयणात्।। वाग्यताः संमील्यासत इति। अध्वर्युर्णवागुपाकरणे ...ते सर्वेपि वाग्यताः सन्तः १३१

संमील्यासते। आ नक्षत्राणां दर्शनादिति। अस्यार्थवादः।। हैवे इति संमतता वक्ष्यद्वयं। एतदिति सामान्येन नपुंसकलिंगप्रयु
क्तनिर्देशार्थे। यदावंदयमा आसते एतद्वा चमाप्यायंतीति। आ अप्यासिक्रो वाग्यमे नाभ्यासिक्रामनरेवापीनां वाचमंतत ऊध्वे
मप्याप्रवामेति।। मार्जालीयत्यंतेतेति। नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु बहिर्निर्गत्य मार्जालीयप्रदेशस्यमंतेनेनितरां सन्निधाने न नक्ष
त्राभिमुखे व ह्सुर्विसृजंते विस्फारयंति। नच सर्वेद्व हिस्त्र मि स्टचाशाखेति तपत। ज्योतिर्वै नक्षत्राणि ज्योतिरेव तत्रेनप्रकारे
णान्वारभन्ते।। तेसमेव द्वादशाहे सर्वे यजमानानाम् आसन्ने यजमानकृत्विजो अपरया पश्चिमद्वारया हविर्धाने वेश कंठ प्रपद्यंते।।
अथ्याध्वर्युरुत्तरस्येति। अनंतरमध्वर्युरुत्तरस्य हविर्धानस्य शकटस्य कूबरीं दक्षिणधारां पदिकामभिधाय घासीन अ
हो ज्ञातारं प्रति। सत्रस्यर्द्धिं गायेति। गायतिसत्रस्यर्द्धिमिति। ऊर्ध्वा सत्रस्यर्द्धि साम तेनोग्गायति। तत्रेन प्रकारेण सत्रस्यर्द्धिमा
प्नुवंति।। सर्वे सामा निधनमुपयंतीति। सर्वे यजमाना यजमानर्त्विजो वा निधनमंत्रं सामगत्क्रिमुपयंति। प्रतिष्ठा वै निधनं प्र
तिष्ठित्या एव।। तउत्तरस्य हविर्धानस्येति। अत्र तस्याधस्तादधो भूमिति विभक्तर्थे प्यभीभावः। तेषोक्ता उत्तरस्य हविर्धानस्या
धो हंसंप्येति गच्छंति। ऐंद्रीमति छंदसं जयं ततः पुवंत मिंद्रा पर्वता पुरो युधे ... पास्वांतरात्। अतिर्छंदसे वजते न प्रकारेणा
धो दृंप्य जमाः पाप्मानमपघ्नतो। मंत्रेण त्रुहन्न लिंगात्।। ते नुत्वाउदयमिति। परोक्तरं। तेसर्वे दपमुत्तरेणो परीमर्द तिसर्पं स

१३१ तुषं गच्छति ह स्माह कौषीतकिः। हविर्धानमुत्तरेण सर्व्यत्वभिप्रेतं कौषीतकेरित्यर्थः। नु सर्व्वं वा उद्गातव्य पत्न्यं वोद्धे उ इति पादे
एवोदराद्धि। यज्ञस्यानुसंचरं समभ्रूषिभ्यो नंतर्हि माता इति। अनेनोत्तरसंचरेण सम्पर्षि संनिहिता इत्यर्थः। तेयेण हविर्धाने
इति। तेसर्व्वे हविर्धाने अग्रेण सुप्राविश्येह कस्मिन्देशे आसीनाः काम्या नीक्षिता ध्यायंते। यत्कामा भवंत्सयेनः कामः स
मृध्यतामिति। येवहुकामा भवेतिभूर्भुवः स्वरित्येतान्नेषाध्यात्स्तीर्जयेयुरिति। इदं सत्रफलध्यानं तैनैकरूपे सुक्तं। वहूनाम
नेत्रस्येके त्रस्येके कृत्स्नफलसंबंधो यजमानानां भवतीतियुक्तं। तेषां चउदंचउक्रम्येति। तेषां चोर्ध्वं हविर्धानागारप्राग्द्वारेण
निःसृताउदंचउत्क्रम्य वाचं विहृत्यं तो वागेतु वाग्युपेतु वाग्युपेमे ह्व वागिति मंत्रः शाखां तराणां। विरेणावाम्यमनेन वाक
राचीनेदक्तं। सुब्रह्मण्याध्येवावेदिसर्जनत इति। चतुर्थीतृतीयार्थेन तादर्थ्ये। ततः सुब्रह्मण्यार्थं वाग्विसर्गेन किं तु सुब्रह्म
ण्यैभिनिष्क्रिरूपां व्याभिव्याहृत्य पश्चाद्वाचं विसृजंते। ब्रह्मैव सुब्रह्मण्यायां त्रसृशो वोपलक्षणेन तत्रे नप्रकारेण वाचं विसृ
जंते। अनयार्थवादस्तृतीयया भवी चतुर्थी तृतीयार्थेव्याख्याता। अंत्रायां पुसुब्रह्मण्यायां प्रतीकं गृहपतिरुत्का सुब्रह्मण्यास्था
नानि कोपु मश्शाखाप्रयेणादर्शयंति वाजसनेयि शाखाप्रयेण च सोमस्य क्रीतस्य परिवाहने। शतपथः अथ सुब्रह्म
ण्यामाह्वयतीति अतिथ्या समाप्तौ कात्यायनं। सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यतीति। वसपामुपसद्यमेतेति कात्यायनं। सोमाप्यायनाद्यासु राम॰ १३१

ब्रह्मण्यां प्रेषादिति। अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनांतं कृत्वा वसतीवरीणामपुदेकमानीयासादिते कात्यायनं। सुब्रह्म
ण्यां च प्रेष्यतिपैतापुत्रीयां। आदित्याभ्यस्तमये च पितापुत्रीयां सोमे अंसंघोषस्थापिते। प्रातरनुवाकोपाकरणे कात्यायनं।
सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यतीति। दक्षिणानयने कात्यायनं। सुब्रह्मण्यां चेत्प्रेष्यतीदिति। अहर्गणे च माध्यंदिने सवने वसतीवरी
साहनादिषु क्रमसमयेषु सुब्रह्मण्याह्वानानि भवंति। सुब्रह्मण्यायाः स्वरसंग्रहो वार्त्तिककारेणोक्तः। तेष्वोक्तं सुत्यापराणामे
तदिति। माध्यकारेणातद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरतद्गुणसंविज्ञानोपाव्याख्यातः। केष्वेतत्तद्गुणसंविज्ञानोपाख्या
तः। कृत्तिकारादिभिस्तथैवाश्रित्ताः। अस्मिन्व्याख्याने वार्त्तिकेप्सर्वस्वरा उक्ताः सुत्याशब्दस्वरोनोक्त इति अन्ये नोक्ति दोषः। छंदो
गानां स्वस्वरेष्वेतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिताश्रित्य सुत्यां तउदात्तमुक्तं सुत्यामिति केसमस्तं पदं। अहे सुत्यामित्यादि श्रुतिभ
क्तेरवश्रियसत्सम्पक्कंदव्याख्यातं। उपसत्कालीनायां सुब्रह्मण्यायामित्यहे सुत्यामागच्छमघवन्निति वर्त्तते। अतेत्यह इति
समाहारेद्विगुः। इतीतिसंख्यानिर्द्देशः। तथासति सुत्याधारकालनिर्द्देशो न संभवति। तत्पक्षे पसदादिमहद् इति सति सप्तमी
। इत्यहे सति पश्चात्सुत्यामागच्छेत्यर्थः। अहे सुत्यां द्व्यहे सुत्यां त्र्यहः सुत्यामिति। यत्र वि कृतौ बहु त्र्यहः सुत्यास्तत्रापि प्रत्येकं विवि
क्तसुत्यानिर्द्देशो न कर्त्तव्यः। किं तु प्रकृतिवदविशेषेणोपलक्षणं कर्त्तव्यं। द्वादशाहे सुत्यामेकादशाहे सुत्यां दशाहे सुत्यामि

१३३ नात्तदेतच्चिद्धारितं द्वादशाध्यायां वार्त्तिककारेण भाष्ये निराकृतं च। तथा मान्नसीतिरिक्तो यत्र विचारः। किमिदं द्वादशाहांगमित्यत्र
न दशमस्याह्नो नसंस्थावद्धिः। अथ पवाद्दशमाहांगमित्येन दशमस्याह्नोसिसंस्थाबद्धिरिति तत्पूर्वपक्षः। यथा राजसू
ये ऽनेकयागात्मकोभिषेचनीयनामा यागो मध्येस्ति। तत्राम्नायते अर्द्धेन्द्री व्युष्टिद्विरात्री दीक्षितिराजन्येङ्गिनातीत्यादि
दिदं नाभिषेचनीयांगं किंतु राजसूयांगं। फलवत्सन्निधावफलं तदंगमिति फलवतो राजसूयस्यानेकयागसमुदायस्यांगमित्य
कं द्वादशाध्यायां पंचमेध्याये तद्धा मानसं समग्रद्वादशाहांगं न केवलस्य दशमस्याह्नोंगमिति। सिद्धांतस्तु। फलतादिदं द
ममहरग्निष्टोमसंस्थं वप्यते त्वग्निष्टोमसंस्थं वा। यदिमानसमंगं स्यात्तदाग्निष्टोमसंस्थमेव स्यात्। यदि षोडशिग्रहेण
ग्निष्टोमसंस्थान्न हि सेव स्यादग्निष्टोमसंस्थाग छेदेवा। एतत्संघ यं गंभवतित्थेनेनात्यग्निष्टोमसंस्थामेव तन्मानसंतेनाग्नि
ष्टत्वादग्निष्टोमसंस्थापितं गच्छति। तस्मादुभयथा अप्रोतव्यवहारएवाध्यर्थमानसमेतस्याह्नोंगं मुकं। एकतोकस्य सत्रेव द
चनं। अत्यग्निष्टोमो विवाकं दशममिति। सत्रे गवामयने हर्गणानामग्निष्टोमसंस्थत्वे तदहः श्रुतपयेग शितं। तदाहुः क
तिसंवत्सरस्यातिरात्राः कत्यग्निष्टोमाः कत्युक्थ्याः कतिषोडशिन इति। द्वावतिरात्रौ षट्त्रिंशतमग्निष्टोमाः द्वचत्वारिंशोशते उक्थ्या राम. १३३
नो द्वादशषोडशिन इति तदेतद्विचारितं। द्वादशाध्यायां दशमेध्याये। तत्राग्नीध्रीये सहराजानं संविशंते इति। रामममहः स

तं। अत्रतः परं सर्वं ग्रहस्तुसाधारणमाह। ते यजमानाः सयजमाना ऋत्विजो वाग्यता सम्यक्तत्रं राजा सोमेन सदाग्नीध्रीये सं
विशंते निद्रां कुर्वंति। अत्र प्रशंसामाह। तदिति प्रस्तावेव्ययं यथा राजानं सा वंभोमं राजमात्रे वाग्मीतं वेसमशायेने वेशमप्र
पादयंत्येवमेवैते तस्योमं राजानमहर्हर्दिधानान्ससुपावहत्यपूर्वं सिन्नर्दसिन्नहनिव्याप्त तेसोमंप्रांतेतस्मास्यनेक
रहविर्द्धिनशकटान्यांनीत्वाग्नीध्रंप्रपादयंति। तेआग्नीध्रीये सहराजासंविशंते इति प्रस्ततोपसंहारः। अद्यनीयातिरात्रोग्रेभ
विष्यतीत्येतदिहोक्तं॥ द॥ अथ यत्सम्मूल्हं दशरात्रमुपयंतीति। दशरात्रं गवामयनस्याहर्गणत्वेन निरूप्येदानीं दशरात्रस्य
विशेषेण सार्ववित्रिकं द्वैविध्यं निरूपयति। अथेत्यधिकारे। दशरात्रं सम्मूल्हमुपयंति सर्वेषामेव कामानामाप्त्यै। गायत्रं प्रातःसव
नं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति समारोहणप्रकारेण छंदसां स्तोत्रेषु गाने सम्मूल्हः। एतस्मात्रोतन्यूल्हप्र
कारेण व्यूल्हः॥ अथ यद्व्यूल्हमुपयंति। अथेति पक्षांतरे। दशरात्रं व्यूल्हमुपयंति। सर्वेषामेव छंदसामाप्त्यै॥ छंदसामाप्तिः
कामो न भवति किंतु छंदसामन्यो न्यव्याप्तिरेवेति काम राहित्यं व्यूढस्योक्तं॥ शारखांतरेतु सम्मूल्हो काम्यो व्यूल्हः काम्य उक्तः। एवं प
र्यारुच्यतु ष्ठानं॥ द्वैविध्यं प्रदर्श्य सति। अथ यद्व्यूल्ह समूल्हा उपयंति दशरात्रं स्येवनानात्वाय। एवं दशरात्रो महाभवति॥ सम्मूल्ह
उहेवेति व्यूढे निरूपयिष्यन्नुपक्रमते। अग्ने पूर्वं सम्मूल्हएवास। प्रथमकासुशिछायासुसम्मूढएवास। तदानीं छंदांस्यन्योन्य

१३४ स्वस्थानमभिदध्युः। सर्वाणि प्रथमानि स्याम सर्वाणि मध्यमानि सर्वाण्युत्तमानीति। अथो अनंतरं स्ववीर्यमेवैतच्छंदांसि
सर्वसवनभांजि करोतीत्युक्तिः। तत्रोपदृढविषयाः शाखाः प्रादुर्भूता इत्यर्थः। गायत्रप्रातःसवन इति। गायत्रं प्रातःसव
नं यस्येदृशः प्रथमस्याह्नः त्रीण्यहानि त्र्यहः। न संख्यादेः समाहार इत्यक्रोदेशाभावः। त्रिष्टुम्माध्यंदिनं यस्येदृशः प्रथमस्या
ह्नः। जगज्जगती तृतीयसवने यस्येदृशः प्रथमस्याह्नः। द्वितीयस्याह्नो जगत्प्रातःसवनो गायत्रमाध्यंदिनस्त्रिष्टुप्तृतीयस
वनः। तृतीयस्याह्नस्त्रिष्टुप्प्रातःसवनो जगन्माध्यंदिनो गायत्रतृतीयसवनो गायत्रप्रातःसवनं दशममहरिति। तत्र प्रशं
सा समानाच्छंदसः समानं छंदस्तपसंगच्छंते लोके न प्रकारेणायात् प्रथमस्यांते द्वितीयस्यादौ यत्तृतीयस्यांते तद्दशमस्यादौ
एवं समानोपसंगमः शोभनतरो भवति। एवं व्यूढसंपत्तिः सादृश्येनोत्तरोत्तरदर्शितात्पक्षे सैव॥ ३॥ अथ यदिति। एवं व्यूढत्वे
दशमस्याह्नोऽनुष्टुप्संपत्तिर्भवेदेषा वेलाह्न अयेति श्रवणाद्वा यद्दशममहरनुष्टुभमभिसंपादयति होता वाग्वा एतदह
र्वागनुष्टुब्वाच्येवैतद्वाचं प्रतिष्ठापयति॥ तेनन्तत्वमिति। प्रकृतं दशममहरुपयंति। हिरण्यासो धाप्यपरि सामो प्रोमं गल
त्पोतनाय॥ ॥ इति श्रीमन्माधवमहामात्यजविनायकभट्टकृते श्रीकौषीतकिब्राह्मणभाष्ये सप्तविंशतितमोऽध्यायः॥ राम. १३४
एवं पूर्वैरध्यायैर्होतृपदार्था अभिहिताः। संप्रति होत्रकाणां मैत्रावरुणपदार्थप्रपंचवादेनोपक्रमते॥ प्रजापतिर्ह यज्ञं ससृजे

इतिहिरण्यनाद्यप्रसिद्धो। महास्तुष्टिर्ब्रह्मणो जन्मानंतरं प्रवर्तते। द्वितीयो देवदिनस्तुष्टिर्ब्रह्मणो दिने दिने प्रवर्तते। उभ
यत्र प्रजापतिर्ब्रह्मा यज्ञं ससृजे तेन सृष्टेन यज्ञेनेरेण ईजिरे फलसाधनं कृतवंतः। तेन यज्ञेनेष्ट्वा सर्वान्कामानापुः।
एवं यज्ञेन कामावाप्तिं दृष्ट्वा तस्य यज्ञस्येतरार्द्धमितरार्द्धं भवमंशमुपनिदधुः। विहितवंतः। स कोंऽश इत्यत आह। प्रे
प्रेषा अस्य निगदा इति। अथानंतरमितरेणार्द्धेनैव निगदरहितेन यज्ञेन ऋषय ईजिरे ते ऋषयो विजानंतु विशेषं ज्ञातवंतः।
अस्मदीयेनार्द्धेन निगदरहितेन यज्ञेन यजामहे न वै सर्वान्कामानाप्नुम इति। तेह्यप्येष्टः फलप्राप्त्यभावात् एतान्प्रेषा
न्निगदांस्तस्य पुरस्तादनेन यज्ञेन सप्रेषेण सनिगदेनेष्ट्वा सर्वान्कामानापुरित्याः। एतेऽहतेप्यर्द्धेस्थिताः प्रसिद्धाः प्रेषा
न्निगदान्पश्चाद्भिर्यज्ञस्याग्नान्तदेभिर्यज्ञकृत्सहितैः सर्वमाप्स्याम इति। तत्र नवप्रेषानुप्रैषान्विद्यामित्रो ददर्शेति।
ऋषिं दर्शयति। प्रैषाः संतो नुप्रैषाख्या भवंति ते प्रैषानुप्रैषाः पुरोडाशप्रेषाः सवनीयानां प्रेषास्तान्विद्यामित्रो ददर्श
अथो इति मध्ये वर्त्तमानं मध्ये वर्त्तमानमधिकृताधिकारे। प्रैषानुप्रैषानिति कानीत्यत आह। पुरोडाशप्रेषानिति। सवनीये
पुरोडाशप्रचारकाले स्कन्नेरो। सवनीयाः पुरोडाशा इति। स्वयं च वषत्कृतिः। होताप्रक्षदिंद्रं हरिवानिति प्रैषः। तस्माद्येनेव मैत्रावरु
णः प्रेष्यति तेन होतायजतीति श्रुतेः। अथेतरस्यापव्यय इतरानिति। प्रेषानुप्रैषेतेतरानिति ते ऋषयो वसमानामदधुः अप्र

१३५ त्र सांप्रदायिकः श्लोकः। अनुकृष्टमप्यष्टकं किंचित्कल्पयन्ब्राह्मणो पिवा। मंत्रः पर्यायगाथो वा वामदेवं निबोध तेतिमि गेद्द्यपिकाम
देवस्यार्षमंगीकृतं॥ तदाहुः कस्मादिति। अतः परमध्यायसमाप्तिं यावत्प्रातः सवने होत्रकाणां मैत्रावरुणप्रभृतीनां स्वस्व
स्थाने स्थविकारि कर्तव्यं तं निरूपयति भगवती निरुक्तिः। तदिति प्रस्तावे व्यये। आहुः प्रष्टारः। मैत्रावरुण एव सर्वेभ्यः कर्मभ्यः क
स्मात्प्रेष्यतीति। उत्तरमाह। एता ह वै देवताः प्रैषाणां मानिमीयुरिति। प्रैषाः स्वतंत्रा नान्यशाखांतर्गता इति देवताभिः संग्रामे
णाप्राप्ता इत्याह। हवै इति प्रसिद्ध्यर्थमव्यये। एता देवताः प्रैषाणां संबंधे न प्रैषानामुमानिमीयुस्तान्प्रैषान्मित्रावरुणा अज्ञिय
न्तुः। वर्जयेन्नप्रयत्तं तं तस्मान्मैत्रावरुण एव सर्वेभ्यः प्रेष्यतीति। सो वेति श्चेत्प्रेष्यतीति। गुणविधिरयं वैनिश्चितं से मैत्रावरुण
स्तिष्ठन्प्रेष्यति। प्रयाजादिषु। अस्य प्रशंसा। तिष्ठन्वै वीर्यवत्तमो तिशयेन वीर्यवान्भवति स्थितश्चाउक्तं तपते मनुत्तमो वीर्यवती
मास्थितां देवेभ्यो वाचमुद्यांसं प्राप्यासमिति॥ १॥ कुवकं इव प्रणेतानुब्रूयादिति। मैत्रावरुणः कुवकं इवेष कं इव प्रणेतानु
ब्रूयादनुवाक्यां ब्रूयादिति। स प्रैषपुरोनुवाक्यानुवचने मैत्रावरुणं कर्तारं विधत्ते। अत्र प्रशंसा। ह प्रासि हौ वर्षुकः पर्जन्यस्त
याभवतीति कौषीतकि राहस्मेति। वर्षुकस्य पर्जन्यस्यैतद्रूपं प्रशस्तं॥ तद्धस्मैवे पुरा स्तुरर्ह्णासीति। तदिति प्रस्तावे पुरा स्रष्ट्राय
पज्ञाष्ट्रहे त्रो सत्याम स्तुरर्ह्णां सिवद्ध वीषिनिबध्नंतिस्म। एवं विधैस्तैर्ज्ञाने नंतरं वामदेवर्त्ता अभिरूपाणि स्तस्तच्चोपपश्यते। अग्निर्होता राम. १३५

ना अध्वर इति। तामिर्दूमिरग्निं परिणिणाय्कर्ह विषां परितोनीतवंतः। ततोनंतरं वैनिश्चितं राष्ट्रा स्तानिरहोस्य पजज्ञिरे। ए
ष्ट्रसमुदायेभवाणष्ट्रा अध्वर्युप्रष्टं तयोरहो स्पज्ञायमानान्कृतवंतः। अनेनार्थवादेन विधिः कल्प्यते। पर्यग्न्येनुब्रू
हीत्युक्तो ग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रो व्याहेति॥ जुषस्व स प्रथस्तममिति। इमामि काम्दं जुष्टवंती जुष्टार्थवती मभिरूपां ह
हविर्जोषणासमये प्रयुज्यमानो सह शीमत्स्वहीति। यत्नः स्तोकानां जोषणासमये न्वाह। अस्य प्रशंसा। जुष्टवतीमभिरूपां देवे
भ्यो वाचमुद्यासमिति॥ इमं नो यज्ञमम्नते पु धेहीति। स्वीम च मेत तत्त्वकं च विश्वामित्रो ददर्श। मैत्रावरुण एतं स्तोकं चान्वा
ह। स्तोकान्हतस्यविंद्रे नेताभिः सर्वाभिरग्रेयेस्त्वदयति। मित्वाद्वसुः अस्यस्तोकस्य प्रशंसा। एता ह वा उ तेषां पुरोनुवाक्या
एवंतेषां स्तोकानां याजास्तस्मादभिरूपाभवंति। स्तोका नामग्रे मेदसो घृतस्य होतः प्राशानप्रथमो निषद्येत्याद्यभिरूपत्वं
वैश्वामित्री पुरोलाशः स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामन्वाहेति यद्यपि पुरोनुवाक्या वपायाः पशुपुरोलाशस्य पशोश्च मैत्रा
वरुणेनैवानुवक्तव्यास्तथापि वैश्वामित्रत्वेन प्रशंसां स्मारयति। तस्या उक्तं ब्राह्मणामिति। ततिर्येमज्ञस्य पुरोलाश इत्यादि
नोक्तं। इलामग्न इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या॥ वैश्वामित्री रनु सवनमिति। सवने सवने इत्यनुसवनं वैश्वामित्री र्नृ
चः पुरोलाशानां सवनीयानां पुरोनुवाक्याः अन्वाह मैत्रावरुणः पंचस्वपि सवनीयेषु पुरोलाशेष्वध्वर्युणा रोलहणाय मा रु

१३६ स्तंतरव दत्र भवति। धानावंतमिति पुरोनुवाक्या माध्यंदिनस्य सवनस्येति पुरोनुवाक्या तृतीये धानाः सवने इति पुरोनुवा-
केति कल्पसूत्रे। अत्रार्थवादः। विश्वामित्रो हैतान्पुरोळाशांश्चेषान्ददर्शेति प्रागुक्तमधुनैवा अतः सलोमतायै पुरोनुवा-
क्या अपि वैश्वामित्र्यः। एकेन रूपेण इष्टा नामन्यान्यं सलोमता नुरूपं भवति।। माधुछंदस्या वभिरूप इति। द्विदेवत्या-
नां ग्रहाणां प्रथमस्यैंद्रवायवस्य ग्रहस्य माधुछंदस्यौ द्वे पुरोनुवाक्ये अन्वाह मैत्रावरुणः। ते अभिरूपे अभिमतार्थवादि-
न्यौ। हे इति संमतौ। एतान्हि देवत्यैश्चेषान्मधुछंदा ददर्श ततः सलोमतायै पुरोनुवाक्ये तद्वा वायवा याहि दर्शतेंद्रवायू इमे इत्यैंद्रवा-
यवस्य पुरोनुवाक्ये इति सूत्रं। गार्त्समदी च मैधातिथी चेति। उत्तरयोर्ग्रहयोर्ग्रहयोर्यथाक्रमं गार्त्समदी मैधातिथी चैके
कां नु पुरोनुवाक्यामन्वाह मैत्रावरुणः। ते अप्यभिरूपे। सुष्टुमेति मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य पुरोनुवाक्या युवां स्तोमेभिरित्याश्वि-
नस्य पुरोनुवाक्या।। मैधातिथीः प्रातःसवन इति। उन्नीयमानास्तु चमसास्त्रिषु सवनेषु भवंति प्रातःसवने उन्नीयमानेभ्यश्चम-
सेभ्यो मैधातिथी ऋचोन्वाह। मैत्रावरुणः त्रिरत्रा स्वायिको प्रशंसामाहा हेति प्रसिद्धो मेधातिथिः प्रातःसवन इंद्राय सो-
मं प्रो वा चा घस्तस्टि यज्ञे।। तावा आ यत्य इति। आ शब्दवंतो हरिशब्दवंतश्च भवंति। छंदसीर इति पर्चं। पुरोनुवाक्या रूपेण
पुरोनुवाक्यानामाशब्दवत्वं हरिशब्दवत्त्वं रूपं। आ त्वा वहंतु हरय इत्युन्नीयमानसूक्तं। एताः पुरोनुवाक्या स्वानं प्रातः स राम. १३६

विरवरूतो न्वयनसमयेपायात। ता वा एं स्तोम वंत्यैंद्रो हि यज्ञक्रतुः। प्रायेणाय ज्ञक्रियैंद्री इंद्रप्रधाना सर्वदेवताधिराज इंद्र इ-
त्यैंद्री ता वे गायत्र्यो भवंति गायत्रं प्रातःसवनं प्रायेण। तावेन वा चाह नवकृत्वे निष्ठ्ये अत्र चमसानुन्नयंति। तेन नवसूक्ताः
चे इति संधिपाटे छपादरहितः।।२।। पलु हे के प्रातःसवन उन्नीयमानेभ्यो न्वाहुरिति। एके शाखिनो नवर्चसूक्तं नान्वाहुः। कि-
तु पलेव र्चं प्रातःसवनेन्वाहुः। स्वयमछावाकः सप्तमी प्रातःसवनेन्वाहेत्याहुः। सप्तसमा न रयोः सवनयोरन्वाहुः। देनिश्चि-
तं दिति प्रस्तावा र्थं इव्का इति श्वेत पहुनि रासार्थ्या अहुरेत च्छाखिनः। यथा सूक्तमेवानुब्रूयात। आ त्वा वहंत्विति सूक्तं नवर्चं
तत्सर्वमनुब्रूयात्केत्रावरुणः। एवमुत्तरयोः सवनयोरपि दृशर्चं नवर्चं सूक्तमेव वक्तमीति। अत्रेदं तत्वयथावादः। होतुर्धैवेतार
पुरोनुवाक्या भवंति। हियस्मादेताः पुरोनुवाक्याः होतुः संबंधेन होतृचमसे हूयमाने उन्नीयमाना नवचमसाः स हूयंते। पश्चा-
द्धोत्रकाणां मैत्रावरुणप्रभृतीनां चमसाः उन्नतुन्नीयमाना हूयंते। तत्संबंधेन यदि पुरोनुवाक्याः स्युः स्तर्हि वषट्कृतो होतुः से-
वं हूयते हवनात्सूक्तं सम्यगनुन्नीयमानसूक्तमित्याह। छिन्नो होतुरेव चमसमन्वेतांश्चमसानुन्नयंति तस्माद्यथासूक्तमेवा-
नुब्रूयादिति।। अथ होत्राः संयजंति ता सामुक्तं ब्राह्मणमिति। यजमानमेव तद्दर्णतायै संप्रमुंचंतीति। मित्रं वयं हवाम-
ह इति। पुनरुन्नीतानां होत्रकाः यजंति तत्र याज्याः स देवतास्ताः। मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणस्य ऋचा मैत्रावरुणाय जति।

१३० अत्र प्रशंसा॥ स्वयादेवतया पात्नस्तो यज्ञमुखस्यानवरार्ध्ये अनवरोपे पार्धे समृद्ध्यै॥ इंद्र त्वा वृषभं वयमिति। अनेयं इंद्रदेव
त्यया याज्यया ब्राह्मणाच्छंसी यजति। ऐंद्रो यज्ञक्रतुर्यज्ञकर्म। ब्रह्मपुरुषो यं। ब्रह्मसंबंधो ब्राह्मणः। तस्मात्रित्यसंसतीति
त्यक्तो यथं यज्ञक्रतुर्यज्ञकर्म। ब्रह्मपुरुषो यं। ब्रह्मसंबंधो ब्राह्मणः। तस्मात्रित्वयंसतीतित्यक्तो यर्पचम्या नाम व्युत्पत्तिः॥ म
रुतो यस्य हि क्षय इति। अनया मारुत्या याज्यया पोतायजति। यत्र यस्मिन्॥ सम्भवेत्ते मरुत इंद्रं बुध बुधः स्तन्नेदेना म्नरुत इंद्र
सोमपीथेन सोमयानेनाभ्यभिज इति प्राग्गयकं। तस्मात्तं पोता मारुत्या याज्यया यजति। प्रसंगोपजीवने नाह। प्रथम
तम्प्रातःसवनेंतं तस्मात्तृतीयसवने यजति। कुंभेदेपि मारुत्येव यजति। अग्ने वो वृहंति। अश्ये पत्नी रिहावहेति। अग्ना
ग्निपात्नीवत्या त्वष्टमत्या याज्यया नेष्टा यजति। प्रसंगोपजीवनेनाह। प्रथमं तम्प्रातःसवनें तं तस्मात्तृतीयसवने यजति।
कुंभेदेपि त्वष्टमती भवति। अभेमवनः सुस्वेति। अस्याः त्वष्टास्ति। जनिमिरिति पत्नीवानग्निरेव त्वष्टा। अत्र प्रशंसा। अग्नि
उतनवेति पत्नीसंबंधात्तत्तस्मात्क्षैर्धैदेवानां पात्नीवतः पत्नीवाने वपात्नीवतः स्वार्थे अरसा। नेष्टा स्त्विजां पत्नीवान्
ष्टः पत्नीउत नवेति पत्नीसंबंधात्तत्तस्मात्सम्यग्निपात्नीवत्यात्वष्टमत्यात्वष्टमत्या नेष्टा प्रथमसंतं तम्प्रयजति।
उत्तानत्वाय वशन्नायेति। अनयाग्नेय्या याज्यया ग्नीध्रो यजति। अत्र प्रशंसा॥ अग्नीन्द्र समिंधे तस्मात्सम्याग्नेय्या ग्नीध्रः त्र रा.म. १३०

यमं तं प्रातःसवनें तं तस्मात्तृतीयसवने यजति। कुंभेदेप्याग्नेय्या यजति। इमं स्तोममर्हत इति॥ अनुवषट्कुर्वंति। स
र्वेप्येते। आहुतीनामेव शांत्या आहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति व्याख्यातं॥ अथेलाध्वं होतृचमसस्तस्योक्तं ब्राह्मणमिति। अ
थेलामुपह्वयते। इत्यादि सर्वं सुक्तं। होतृचमसे होत्रकसंबंधः उन्नीयमानस्तं क्तेंप्रैषे चास्तीति पुनरिहैतदुच्यते। भक्षेति
रुपितः॥ ३॥ अथ यत्र हतन्नाभानेदिष्ट इति। अतः परमच्छावाकस्य कर्माच्यते। सह सर्व एव ऋत्विजः प्रविशंतितं सच्छा
वाकस्तस्मात्सदसो अग्रे होतृचमसानंतरमायाति तत्र हेतुभूतामाख्यायिकामुपक्रमते। अयेत्यधिकारांतरे तदिति प्रस्तावे। यत्र
यस्मिन्काले पेना भानेदिष्टो नामर्षिर्मानवो मनोः पुत्रो अंगिरःसत्र्य हविर्भीर्वेयों छितवान्॥ कांदसमात्मनेपदं। सनाभानेदिष्ट ए
तामच्छावाकीयां होत्रामुपहववृक्षियां दृष्टवान्। आत्मन उपहव्यमिच्छावाकस्योपहवक्रियां कारितवान् तिमर्थः होत्रेनुहोत्रेम्ऋ
स नाभानेदिष्टोपि निश्चितमिलामुपहूता यामाजगामेति। अत्राध्वर्यवमपि हेतुमाह। तस्मात्सम च्छावाकं न प्रवृणुते अध्वर्यु
ऋत्विजो प्रवरणं यदा वसमयेध्वर्युः कुरुतेतदा च्छावाकं न प्रवृणुते। अतएव प्रवृत्ताहुतीन जुहोति। तस्मादिला होतृचमसानं
तरं सदसो ग्रे च्छावाक आयाति। अच्छाभिमुख्ये वाकोयस्येति नाम व्युत्पत्तिः निपातस्य चेत्यादि दीर्घः॥ सवा एतस्मात्सर्वस्मादि
ति। स नाभानेदिष्ट एतस्मात्सर्वस्माद वांतरदेशादाजगाम तस्मादेतस्मादिश्यासीनोच्छावाक उपहवमिच्छति। आत्मनेपदं कर्मव्य

१३८ तिहारे। शंर्वेनापात इदानीमाछानमिछति। तथासति परस्परापेक्षणं परस्परकरणं च कर्मव्यतिहारः॥ तदाहुः कस्माद
छावाकायेति। अत्र सुखेन विधिमाह। तदिति ब्रह्मवाद्याः कुः प्रष्टारः॥ अछावाकाय पुरोलाशस्य छेदं खंडं कस्मात्परिह
रंतीति। समर्पयंतीति। उत्तरमाह। हेति प्रसिद्धौ। अलीकयुर्नाम वाचस्पत्यः स नैमिषीयाणां नैमिषक्षेत्रवर्तिनां ऋ
षीणां दीक्षोपसत्सु ब्रह्मा स बभूव। सः हालीकयुः प्रसुतेसुत्यायामछावाकीयां क्रियां चकार। ते नैमिषीया ऊचुः॥ अस्मै
अलीकये ब्रह्मभागं परिहराम। पुरा एवं पुरोडाशभागं कस्मै परिहरामेति। ते नैमिषीयाः केचिदूचुः एवं भागं [illegible]
अस्मै अलीकय एव परिहरंतेति। ततः तं भागं तस्मै अलीकये पर्यहरन्। स एषोछावाकचमसो ब्रह्मभाग एव ब्रह्मभागोप
स्मिन् ब्रह्मभागः। पुरोडाशस्य ब्रह्मभागेण छावाकभक्षणाय ब्रह्मणे दत्तस्तदेव चमसार्पणं तेनेष चमसो ब्रह्मभागः॥ अयोदत
रेवमसाउत्री यमानाइलाभाज इलासहभादिनः। एवमर्थवादेनोपक्रम्य विधिमाह। तस्मादछावाकाय पुरोलाशखंडं
परिहरंति। चमसे से वा परीलतोपे। परिगता प्राप्यगभूते लोयस्मात्स परीलस्तस्य भावः परीलता तद्भावायाइलायै वं धायैतस्य
र्थः॥४॥ अथैनमध्वर्युराहेति। अथेत्यवयवेशनानंतरमेतमछावाकमध्वर्युराह। हे अछावाक वदस्व यत्ते वाद्यं वक्तव्यमि
ति। अत्र स्वार्थं स्वयं विशदयति। अछावाकोपहवमिछस्वेत्येवेनं तदाह। पूर्वं बहिःस्थितः इदानीमुपहवमाछानमिछ राम १३८

ते तेयेवैनमछावाकमाह॥ अछावो अग्निमवस इति। अंते भविष्यति उं थे अस्मान्ब्राह्मणा ब्राह्मणाछंपधामिति। सोपमुपहवे
छानिर्वेदको ऽतः तं वक्तुं प्रथमतो ऽग्निं स्तोतुमछावो अग्निमवस इत्यनयाग्नेयीरन्वाह। अत्रार्थवादः॥ आग्नेयं प्रातःसव
नं। तस्मात्प्रातःसवने ग्निस्तुति रुचिता। ता वा अनुष्टुभो भवंति। गायत्री वै सा या अनुष्टुप्। गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पा
देनानुष्टुभं सती सारवां तरं। गायत्रमग्नेश्छंदः। अग्नेरनुष्टुप्। अग्नेयं छंदः। तस्मादनुष्टुभ उचिताः। ता वै तिस्रो भवंति। त्रिवृ
त्रिराघतो ऽग्निः। अग्नेगायत्रस्वः अर्चिस्वरूपः धूमास्वरूपा इति॥ उत्तमां पेतत्तीयेव वचन इति। पद्यर्थे चतुर्थी॥ तिसृणां मध्ये
उत्तमायाः अंत्यायाः तृतीयेव चनेपः प्रणवस्तेन निगदं वसमारामुपसंदधाति॥ यजमानहोतरध्वर्योइ तित्तनिगदायं। य
जमानादीन्त्से वोध्येषेषय धमूर्जोर्जय धमित्याश्रास्ते। अत्रोपवक्तृशब्दोऽर्थसाम्यात् विशदयति प्रशास्ता वा उपवक्ता
ऽकुतः वैतिष्ठितमस्वाम्नुदितं। उपवक्ताजनानामिति। अस्याम्नदिवेविप्ये धूरीयतामुपवक्ता जनानां। नेष्याक्रमनु
साणामित्याग्निः स्तूयते। त्वमध्वरीयतामध्वरमिछतां वेषि। अध्वरं जनयसि। जनानाम्नत्विजामुपवक्ता संनिहितो वक्ता प्र
शास्ता भवति। प्रशास्ता संनिहितो भूत्वा होतारं प्रशास्ति। मानुषाणां हव्यानि वेषि। वी प्रजनन कांति गति। प्रशास्ता संनिहि
तो भूत्वा होतारं प्रशास्ति। मानुषाणां हव्यानि वेषि। वी प्रजनन कांति [illegible] सुधातु तस्मादुपवक्ता प्रशास्ता। इषेषयधमूर्जोर्जं

१३९ यद्यमित्याचष्टे। अन्नं वै निःक्षित्तमिषमिष्यमाणत्वात्। तत्प्रीयायाड्देशो ऽसेति रूपं। अश्वत्वमर्जं। ऊर्जा पत्नीत्वमूर्जं। चतुर्थ्या पिडोरे
शे रूपं। आकारांतादुभौ निर्दिष्टौ। धालेवसंमुरूधं। सम्पृक्तुच्याचर्द्धधमित्येवैनान्यजमानादीन्सहाकमाह। निवो ज्ञामयो
शिहतान्यज्ञामयइतिव्याचष्टे। यश्च ज्ञामिपच्चामी त्येकवचनं प्रतिस्यकेः कृत्वाभिप्रायं। समुदिताभिप्रायं वहुवचनेमंत्रोप
ज्ज्ञामिपञ्चा ज्ञामितज्ज्ञामपइत्यजामयइतिवोच्यंते। यद्वृतं सत्तु चेंर्हतव्यंतज्ज्ञामिपदहृतंहृतर्पेतरदज्ञामि। तेज्ञामयो ज्ञाम
यम्भ्रवो पुष्पाकेनिजिहितो निर्गच्छंति इत्यैवैनान्यजमानादीन्सहाकमाह। तेदेतेदेतेनप्रकारेणशासननमर्चाभ्युदितं।।५।।
ज्ञामिमज्ञामिंप्रमृणीहिशत्रूनिति। केचिज्ज्ञामिकंचिदज्ञामिएवंरूपान्शत्रून्प्रमृणीहिमारयअग्ने इं प्राणात्यागे नभीदितप्र
र्धः। छांदसःआप्रत्ययः। निसपत्नायामलिवाधिताऽसइत्यर्थो व्याचष्टे। निर्बाधिताकः सपत्नाः यामनिसमरणाइत्येवैना
न्यजमानादीन्सहाकमाह। जेषथाभीत्वरी जेषथाभीत्वर्येति व्याचष्टे। सेना वा अभीत्वरी। इस लप्राजि सर्त्रिभ्यः क्वरप्। अभीय
रीपरकीयां सेनां जेषथ जयतात्। अभीत्वर्यात्मीययासेनयाजेषथ जयतेति। सिब्बहुलं लेटीतिसिपाशपा चेजेषथेति सि
द्धिः। इत्येवैनान्यजमानादीन्सहाकमाह। अवद्वे इंद्रमवृणात् द्वावग्निरिति व्याचष्टे। अवृणोत्तु वः इंद्रः अवृणोत्त्वग्निरिति। लेटो रामः
डाविस्यडागमः। एकवचनमुप्रत्ययस्य लुक्। अपरत्र अवरुंधं। आशिषमेवतत्तेन वाक्समुदायेन वदते। अच्छावाकः स्वापका १३९

नार्यंकस्माराशीमाशिषं तानचातिष्ठ वंदते। मासनोपसंमाषेत्यात्मनेपदं। अस्य अपेंद्राग्निभ्यां सोमं चोचुर्जोपो अस्मान्ब्राह्मणा
कुपयद्धमिति तात्पर्येणो व्याचष्टे यजमानादिषु सर्वेषु वैतद्वेतेनवाकेनोपहवमिच्छते। उपहवे छांदसीपति। अपम ह्वा
र्येः प्रस्थितास्थायेच मससोस्हेः प्रस्थापच्चोमे गृहीत्वा सोममिंद्राग्निभ्यां होचःतांवाचत। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपीत्यडागम
माभावः। आत्मीयान्प्रस्थितया गान्स्वेहत्तपंतः। हे ब्राह्मणा यजमानप्रभृतयो अस्मान् ब्राह्मणाननुपाह्वयध्वं। बहुवचने
गोरवेण। परांतोगोरवेण बहुवचनमात्मनो वदति। उपहवमपेब्राह्मणाइति। निगदसुव्याख्यातेच्छावाकेनमादधर्यु
राह। उपहवमपेब्राह्मणाइच्छते। ब्राह्मणाइति सामान्योक्तिःस्थाने छावाकइति वाह। एवं यजमानप्रभृतीनावेद्याह। तं होतरुप
ह्वयस्वेति। तं होत उपह्वयत इति। अध्वर्युणा विशेषपतेनिपुक्तो होता तमच्छावाकमुपह्वयते। अत्रोपह्वाने प्रकारो होतुरप
येप्रत्युपहवो छावाकस्यैतच्चोक्तः। इह होता रं प्रशंसति। सहितेषां यजमानर्त्विजां श्रेष्ठी मुख्यः सन्नजतेनियोगं करोति।
यं वैष्वेषुपह्वयंते स उपहूतः इत्याहस्म सर्वलोकः।।६।। प्रत्यस्मै पिपीषत इति छावाकइति। अच्छावाकस्य चमसोऽस्मिन्न
मेयऊर्ध्वी यतेन तस्मै उत्तरीयमानायचमसाया छावाक उत्तरीयमानायानुब्रूहीत्युक्तः प्रत्यस्मै पिपीषत इति सूक्तमन्वाह।।
अस्यायमर्थः। ता कृष्यावै निष्किंतं शतसोमं वंतिवृत्तुवयं वाइदंधर्मार्थिकाममोक्षात्मकमस्मै सर्वस्यास्मै। ता वा अनुदु

१४० मो भवंति संशंसति प्रगाथे। गायत्री वै सा यानुष्टुबिति प्रशंसा। उत्तमां त्वा बृहतीं भवति श्रीर्वै बृहती श्रियामेव तदंततेन प्रका
रणांततः प्रतितिष्ठति प्रातरनुवाकमिति गमितमितीति। अन्वेवैं द्राग्या छावाकोपजति। हि यस्माद्दस्या छावाकस्येवं द्राग्रमुक्थ्यं
शस्त्रं प्रातःसवने आज्यं भवति। गायत्र्याऽनुष्टुप् जति। गायत्रे प्रातःसवनं॥ अनुवषट्करोति अच्छावाकोऽनुवषट्करोत्याकृतीना
मेव शंस्ता आकृती नोप्रतिष्ठित्या इति व्याख्यातं॥ अनुवषट्करोति अच्छावाकोऽनुवषट्करोत्याकृतीनामेव शंस्ता आकृती
नोप्रतिष्ठित्या इति व्याख्यातं॥ अनपानं प्रातःसवने यजेयुरिति। प्रातःसवनेधर्मविशेषमुद्गाव्यस्तु सिद्धांतं स्थापयति। प्रातः
सवनेन वानं यजेयुरिति हस्माह पैंग्यः छिद्रं देवेभ्यो हविः प्रदास्याम इति। अर्द्धर्च्य इति कौषीतकिः एतौ द्वे छंदसां पर्वविदे
दस्थानं पदर्द्धर्चः। पर्वश एव तत्तस्माद्देवेभ्यो हविः प्रयच्छंति ये अर्द्धर्चशो यजंति॥ ७॥ अथातऋतुप्रैषाणामेव मीमांसेति। अ
तुप्रैषा ऋतुयाजयाज्या भवंति नवन्ट तु प्रैषाणां मीमांसाहेति प्रसिद्धो। क एव एतान् ऋतुप्रैषान् ददर्श मेधातिथिर्याज्या दद
र्श। काण्वो ह वै मेधातिथिः। तेन काण्वस्य प्रथमस्य प्रैषाः आरोयुक्ता मेधातिथेः पाप्मा तस्य याज्याः पाप्मा त्यायुक्ताः ते
नान्य प्रयोगेन नैव काण्व मेधातिथीमत्स्य पाप्मानमपजिघ्नाते स यद्धैन्न ऋतुं पाप्मानमपहन्यामिस्येताभिर्यजेत्। अत्र मे
धातिथिद्रष्टा इंद्र सोमम् इमं पिबेति। प्रथमान तिक्रमात। ऋतुग्रहस्त्र यो दृशो यथा द्विर्युगणक्रियत्ते ततो मेधातिथ्येव कस्मा राम॰ १४०

त्तेदेवत्या। पात यामत्त दोषरहिता। सत्रे तु येन प्रेष्यति सा याज्येति परशारवीयो अस्मिन्न ह्येवयो दशयागप ह्वेसरका अ
स्यते न्यस्या संभवात्। न तु सयद्वे दितऋतो मेधातिथेः पक्षः काम्यः। न। अन्वयये। गार्थवादत्वात्। अपिवा दांजस्येनस
र्वस्ता रादिषु नेच्छंति॥ ८॥ पुरुषो वै यज्ञ इति। होत्र कारणमाज्यादीनि विशद्यितुं होतुरय्याज्यं प्रउगं च दर्शयन्नुपक्रमते।
वै निश्चितं यज्ञः सोमयागः पुरुषः। तस्य पुरुषस्य वागेवाज्यं। वै निश्चितं सा वागेकैव भवति न नासाचक्षुः श्रोत्रवदित्र
यात्तस्मादेकदेवत्यमाज्यं शंसति होता। प्राणाः प्रउगमेवाइमे वै हवः प्राणास्तस्माद्बह्वो देवताः प्रउगे शस्यंते होता।
वाऽऽऋ मैत्रावरुणमच्छावाकस्य। तौ वाद्द्विगुणो भवतस्तस्मात्तौ मैत्रावरुणाच्छावाकौ प्रातःसवने द्विदेवत्याः शंसतः। आ
नो मित्रावरुणानोगंतमिति स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्येत्यादिशस्त्रं। तत्सर्वं द्विदेवत्यं। इंद्राग्नी आगतं सुतमित्यच्छा
वाकस्य स्तोत्रियानुरूपादित्यादिशस्त्रं तत्सर्वं द्विदेवत्यं। इयमेव वेनाकाम स्थानं सेवनीया पारस्य मध्यं यत्तद्ब्राह्मण
च्छंसी। मैत्रावरुणाच्छावाकयोर्मध्येवर्तमानत्वात्। तस्माद्ब्राह्मणाच्छंसी प्रातःसवने एकदेवत्याः शंसति। आपाहि सुषुमे
ति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपावित्यादिशस्त्रं। तत्सर्वमेकदेवत्यं॥ अत्रात्मा मध्यंदिनत्राशंसिन एकदेवत्याः शंसति।
वामदेव्यं मैत्रावरुणस्य नोधसं ब्राह्मणाच्छंसिनः कालेयमच्छावाकस्येति मध्यंदिने शस्त्राणि तान्येकदेवत्यानि। होता

१४१ च निष्केवल्यं मध्यंदिनेऽर्कदेवत्यं शंसति॥ उरू मैत्रावरुणाच्छेति। मैत्रावरुणाच्छावाकावूरू रूपं तस्य। मध्यात्मध्यंदिना
त्पुरभावित्वात्। तावूरू हि पुरो भवतः। तस्मात्तौ तृतीयसवने द्विदेवत्याः शंसत इति। आग्नेयीषु मैत्रावरुणाय प्रश
यंतीत्यादिना स्वयमेव हि देवत्यता निरूढा। इदमेव शिश्नं मध्ये ब्राह्मणाच्छंसी। ऊर्वोर्मैत्रावरुणाच्छावाकयोर्मध्ये वर्तमा
नत्वात्। तस्माच्छिश्नं हि रूपं द्विप्रकारं जगज्जायते स्त्री पुमांश्चेति। तस्माद्ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने द्विदेवत्याः
शंसति द्विदेवत्यता स्वयमेव निरूढा। स्याकमश्वं मैत्रावरुणस्य सोमं ब्राह्मणाच्छंसिनो नार्मेधमच्छावाकस्येति श
स्त्राणि प्राग्विस्तारेणादर्शितानि॥ ब्राह्मणाच्छंसी भूयिष्ठाः शंसतीति। तृतीयसवने उक्थेषु ब्राह्मणाच्छंसी भूयिष्ठा ऋ
चः शंसति। अत्रैव सुप्रतरं लापमस्य त्रिंशित्सूक्तस्यादप्तुनो नवयोरहृष्माणा इति सूक्तस्य भूयिष्ठत्वात्। अत्रार्थ
वादः। आत्मा वै ब्राह्मणाच्छंसी मध्यस्थत्वादेव। तस्मादिदमात्मनोऽस्य शरीरस्य मध्यं स्थविष्ठं॥८॥ अथ यथापूर्वंतः स्तोत्रिया
नुरूपा भवंतीति। पुरुषो वै यज्ञ इति शारीरनिर्वाहार्थं माध्यंदिनतृतीयसवनविषये मुक्तं पुनः प्रातःसवनमनुसंधी
यते। प्रातःसवने मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां स्तोत्रियानुरूपा आवंत आशब्दवंतो भवंति। आ नो मित्राव राम
रुणा नो गंतमिति द्वावाशब्दवंतौ। आ याहि सुषुमा हि ते आ नो याहि सुतावत इति द्वावाशब्दवंतौ। इंद्राग्नी आगतं सुतमिना १४१

वंतौ। तौ पातमृहसोत्स्वेंद्राग्नी इथ आवृणे इत्यावृणे इत्यावाच्च। तत्र प्रथमस्याः ऋचो रूपं आवेदे प्रथमस्याः ऋचो रूपं इत्यर्कौ
॥ वैश्वामित्रो मैत्रावरुणस्येति। मैत्रावरुणस्याच्छावाकस्य च विश्वामित्रेण दृष्टौ स्तोत्रियौ भवतः। तौ सर्वमनुराहतौ
। वसिष्ठेन दृष्टेन वर्चोपर्यासो भवतः। प्रमित्रायोर्वरुणयोरिति मैत्रावरुणस्य पर्यासे नववर्चः। इयं वामस्य मन्मन इंद्रा
रं सहश्शो कुर्वन्नेव लेटोऽड्यावित्यडागमेन रूपं। नित्यास्तत्त्वानेत्यां च्छस्त्राणां पर्यास्या इत्याव दृत इत्यहर्गणादिविषयं
न विरुद्धं। न वभिरपि त्रयवत्रय संपन्नैः॥ स्तोत्रियां च्छस्त्राणः स्तोत्रियाननुरूपान्कुर्वंतीति। अहर्गणादिविषयं विशेषमधुना
ह। अहर्गणे स्तोत्रियं च्छस्त्राण्यायो यः स्तोत्रियो भविता तं तमनुरूपं कुर्वंति। अहीनरूपतायै अहीनसंततये। अहीनस्व
यानुरूपान्कुर्वंतीति। अहर्गणादिविषये विशेषमधुनाह। अहर्गणे स्तोत्रियं च्छस्त्राण्यायो यः स्तोत्रियो भविता तं तमनुरूपं कुर्वं
ति। अहीनरूपतायै। अहीनक्रतुसमूहेऽहि अहस्समूहो हीनमाक्रतुः। द्विरात्रप्रभृतयोऽहीना द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि पर्यंताद्वाद
। समूहरूपमयोऽस्योपजीवनेन भवति। एतदेवाह। अनेन प्रकारेणाहरेवाह्नोऽनुरूपं कुर्वंत्यहर्वा अह्नो रूपं। कल्पसूत्रे दशना शाहः
मह्नो प्रातःसवने स्तोत्रिया मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां शास्त्रांतराद्धृताः॥ तदाहुः कस्मात्सत्यमनुशस्यं तन्न
ति। प्रश्नद्वारेण विधिमाह। तदित्यादिना। प्रस्तावो आहुः प्रष्टारः सत्यमनुशस्यते। कस्मादिति। स्तोमो याद्दशो भवति त्रिवृत्स्य च दशा

कत्तामतिक्रम्य शंसंति। शंसनेसंख्याधिकंभवतीति। अस्योत्तरं हेति निष्क्रेपोतत्तजंन भवतिपत्रानुशस्यते। सस्तोमो देवा
त्रग छतिपोन्नातिशस्यते। तस्मात्स्तुतमनुशस्यतेतस्मात्स्तोमम्यतिशंसंतीति विधिः। अतिशंसन प्रकारः केत्यस्तत्रै
एकया द्वाभ्यांवास्तोममतिशंसति। अथयसाविरहति। सर्वं दृष्टेष्व चद्विम्यजितिभ्यसा। एकयादृशमेहनि। इत्थमतिशंसनस्य
मर्यादैता। अंतरेणानुरूपंमर्थ्यासंचावापस्थाने। आवाप्याकृचोदर्शिताः। युवंदक्षमांधावरुहि। रिशादसोयंरन्हंति
कप्याशधामसानुनीतीनेमाकस्याद्भुतक्रतू। मित्रोनोअत्यंहतिं मर्दिवोमरुतांसोमस्यमित्रावरुणातेनसंतुपृतः प्र
यावांमित्रावरुणामहिव्रीणामित्येकपातिन्यः। एताःसामिकेकावाप्या। कांश्चिभिरष्टाभ्यानोगंतमित्यतिरोचो। आवाप्योसर
चत्वारिंशन्नेत्रावरुणस्यत्रृचोगायत्र्योदाशतयीभुतासांमध्येविनिपुक्तावर्जा। पितायागायत्र्यंतरसूपेणार्वांतराउरु
पात्रकोरूपसंपत्रास्थतामैत्रावरुणआवयेतापूर्वमेकपातिनीत तस्तचस्तृतदमा इति क्रमादशांध्यस्तत्रैपाठक्रमः। च
तुश्चत्वारिंशदैद्राणिगायत्राणितेषांमध्येत्राहराणांस्यावयेत। इंद्रायाहीतिरितस्त्रइत्येकंगायत्रं। सुरूपकृत्नुमूतये
इतिद्विसूक्तेइतिद्वितीयंगायत्रमित्येवंचतुश्चत्वारिंशत्। इहेंद्राग्नीउपह्वयेतोशावृत्रहणोतिपल्लचोउपस्तकेषुव
स्नतद्रत्येका। नुयेथांपत्नामिष्टयइतिसप्ता। पद्दुत्वारिंशदैंद्राग्नेयोगायत्र्योदाशतयीभुतासांमध्यावाकआवयेतापरता

यज्ञमग्निष्टोममतन्वत। सर्वंयघोक्तंतस्यहेतरार्द्धमुपनिदधुरिति। तथाग्रावस्तोत्रकर्मण्युपनिदधुरित्यार्थिकंतान्देवानर्बु
दःकाद्रवेयःकद्रेरपत्यंमध्यंदिनेभवोमाध्यंदिनउपोदास्तथ्यसंनिधावागत्योवाच। एकेयहोत्रावोयुष्माकंवैनिष्कृतंनाकि
यतेया। ग्रावस्तोत्रियातांहोत्रांवोहंकरवाणि। मासुपाक्रमधामिति। तेदेवास्तथ्येत्यनुमतमर्बुदमुपजिह्वरे। कृपतेर्लिटिसं
प्रसारणरूपं। अर्बुदसोपरणादेशः। सोर्बुदस्तथाग्रावस्तोत्रियाग्रावस्तोत्रकान्दिका अभिरूपात्रनुष्टानसरूपात्र्यपश्यत्।
प्रेतेवदंतुप्रवयंवदामेति। प्रवदन्तुपाषाणायुष्मेतेवदंतितिस्तक्तेरुचोभिरूपाः। हिपस्मात्तेग्रावाणःप्रवदंति। अप्यपरतूह
द्वहदिति। प्रेतेवदंतित्यविशेषेणोक्तं। तथापिसूत्र्यतेविशेषः। त्र्यपोभिषवाक्रमेणाधर्य्युवत्सलयजमानप्रभृतिभिःक्रियंते। प्र
थमेभिषवेऋग्घाः पंचप्रेतेवदंतित्यस्याभिष्टुयात्द्वितीयेभिषवेषष्ठीप्रभृतयःपंचार्बुदस्याभिष्टोतव्याः। तृतीयेभिषवेति
स्त्रोर्बुदस्यैकादशीप्रभृतयः। तथासतियस्मिन्स्तवेवृहद्वृहदिति सर्वैरध्वर्य्युप्रभृतिभिःक्रियतेतस्मिन्प्रसवेवृहदवदंतिम
दिरेणामंदिनेत्येतामवमभिष्टुयात्। अन्यस्मिन्नवेतस्याःस्थानेउत्तरामभिष्टुयात्। विष्वनुचास्तुभुवृत्तोमनीषामिति। प्रे
तेवदंतित्यस्याश्चतुर्दशी। सुतेअध्वरेअधिवाचमक्रतेति। अस्याउत्तराद्वेविश्वमुच्यास्तुभुवृत्तोमनीषामितिपदेतदर्द्ध
वो। विमुचतत्वध्वर्य्युप्रभृतयोष्टपात्। अत्रोभिरूपमेतत्॥तावेचतुर्दशीति। सूक्तेरुक्तंरव्याममभिरूपामाहाताःस्तक्रेगताःरु

भिर्ऋग्भिः प्रातःसवने स्तोमनभ्यापिके मशंसनं कर्तव्यं॥ सर्वाश्च छंदः प्रयुज्यंते भ्यावसंर्सोमातिशंसनायेति वा चस्तो
मादिषु सर्वासामनुपयोगः चतुराहावानि शस्त्राणीति। सार्वविकमेतत्। होत्रकाणां शस्त्राणि माध्येषु सवनेषु प्र
तिषु विकृतिषु च चतुराहावानि। चत्वारि आहावाः एषु स्तोत्रियानुरूपाभ्यां द्वावाहावो। पश्चात् नंतरमनुपात्रदर्पस्त
ती यः। परिधानीयायेचतुर्थः॥ अत्रार्थवादः॥ इमानि होत्रकाणामुक्थानि शस्त्राणि पशवः। अत्राघे होतुः शस्त्रं तदेव रूपा
होत्रकाणां शस्त्राणि पञ्चाप्यानीति पशवः। चतुष्टया श्चतुरवयवाः पशवः। कथं। अतोते पशवश्चतुष्पादाः पश्चनामेव
स्मै॥॥ एकाहिका उक्थ्या स्यादिति। होत्रकशस्त्राणामुक्थानां पाज्या एकाहिकाः। दिक्कृतिषु अन्यत्र एवं नते षिपरं तं छं यायाः
एकाहिकाः स्युः। कामयादिष्वपि ष्टत्रिष्ठे। प्राप्य आकृतिगणः एते। प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एवेति इति विशारदीकिप्यते। आ
कृतीनामेव शंसनं त्याज्याहुतीनां प्रतिष्ठित्ये इति व्याख्यातं॥ द्विरभ्यासो ध्यायसमाप्तौ मंगलत्वसूचनाय॥ २॥ इति श्रीमन्माध
वमत्तात्मजविनायकभट्टकृते श्रीकौषीतकिब्राह्मणभाष्ये अष्टाविंशोध्यायः॥॥ अथ यथाहन्त्सर्व चरोदेवायस्तम तन्द
तीति। अतः परं होत्रकाणां माध्यंदिने सवने प्रक्रम्यते। अप्येष्वधिकारार्थः हेति वसिद्धार्थः। तदिति प्रस्तावार्थः। यावस्तोतुर
मावेग्निष्टोमः सर्वं च सर्भवति। सर्वे बद्धवाश्च रंति सोमं भक्षयंतियस्मिन्निति। यत्रप स्मिन्सर्वं चरेयुः। आवस्तो त्रशिते यजने देवा

चम्यत्रदृशाम वंति। दशा वा अंगुलप श्चत्वारिंश्याः वाराः एतदेव तत्तया संस्थयाभिसंपद्यंते॥ सा वै जगत्य इति। छंदोभिरूपमा
हा। लोकोत्तो जगत्यो भवंति ऊर्जा गत्ता जगता जगत्याः पृथिव्या इमे जागताः ग्रावाणः॥ अतो भिरूपं॥ अथ यत्रिष्टुभा परिदधा
ति। अंतत्या त्रिष्टुभा परिदधाति समापयति। उ दत्त्वप्त्यं तेतो माध्यंदिने भिष्टवेत्रिष्टुबुपानाति। अतो भिरूपा। प्रैते पत्न्ना
सर्पो बुद्दः काद्रवेयो ग्रावोंतेष्टौत्वं चम्पेते त्रिष्टुभं सप्तमी चे त्यनुक्रमणी॥ सवै त्रिष्टवभिष्टोतीति। सवैत्रिष्टवभिष्टौतीति
सग्रावस्तुत्रिष्टवभिष्टौति। त्रिष्टुंसीवंवैग्रावाण इत्यभिरूपता॥ स वा उष्णीषम्पिनह्याभिष्टौति। सोर्बुदउष्णीषमपिन
ह्याभिष्टौति तस्मादेनिष्पं पेष्टर्व्य पि यावस्तु दयक्ष्णीष्मेव या ग्राभिष्टोति। आदौ माध्यंदिनस्य सवनस्य राजानमभि
षुरावंतीत्यादि कल्पसूत्रे। अथो खल्वाहुरिति। पावमानीरभिष्टौतीति विधास्यन् अर्थवादेनोपक्रमते। अथो इति प्रस्तावे। आ
हुर्विविक्तारः। अपि नद्दाहोयदार्बुदोजातः तदा चन्दुरिपायगतं सोर्बुदः सर्प आस। तत्सदा विषंसर्प्पमुखात्रिःसत्नमस्त्विती
पीयायतेषु व्याणे॥ सोर्बुद एताः पावमानीर्विषापवदनीरभिनुष्टाव। तत एताः पावमानीर्विषापवदनीरभिष्टौतीति विधिप्र
ज्ञसैव शांत्यै। कुलिशोस्त्वा छ्नेन यज्ञस्य शांतिर्भवति। तथा च यजमानानामपि भिप ग्मोयेनिर्विघ्नताग्ध्या पावमान्य भिष्टवः। अ
त्र पावमान्याभिनो वाजसातममित्यनुष्टुबभीष्टा एवमर्बुदाभिष्टवस्य अभिरूपता साक्षात्तः पावमान्यभिष्टवस्य हेतुवचनेन
भोगकंधेने। अविवातैर्मतानोवारेयव मानो अव्यय इति ग्रावस्तुतो याग्याकाम्यमिति वदन् अत्रैकारो ज्ञापयति समोहुहतीवदहूतीतिविद्वर्ष १
स्तुके मो या याकाम्ये भीष्टसानो नुष्ट १

१४४ स्तुतः। परं सप्तनाप्याव स्तोत्रिया अभिरूपा अप एवदिति एष्यग्वा मकरणादस्या अपिग्रा वंस्तोत्रिया अभिरूपा अभित्वा देव स
वितरित्यादा आप्यायस्व समेतु त इत्यादा विकल्पिता आप्यायितवत्यश्च स्तुविता भवंति॥२॥ अथ स्तुते पवमाने दधिधर्मे
णाचरंतीति। अत्र होत्रकाणामधिकारः। हविर्धानमाचरंतीति मैत्रावरुणसंबंधः प्रवर्तते। तस्यावसरप्रदर्शनार्थं दधिघ
र्मप्रस्तावः। कासिष्ठीर्मध्यंदिन इत्यादावस्य भिहवेयं। ततः पूर्वमेतद्वसरप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते॥ अथेति प्रस्ता
वो बहिष्पवमाने स्तुते दधिधर्मेणाचरंति। अत्र कालो हि भवतीत्यादिव्याख्यातं अथ हविर्धानमाचरंति तस्या उक्थं आ
ह्वानमिति व्याख्यातं॥ यदीह पूर्वोक्तं पुनर्नोक्तं स्यात्तर्हि होत्रकाणां माध्यंदिने सवने आदित एव वाप्रवृत्तिरिति विकल्प
शंकास्यात्तन्निवृत्त्यर्थं वपुनः कीर्तनं॥ कासिष्ठीर्मध्यंदिन उन्नीयमाने भ्योवाहेति। असावि देवं गोऋजीकमंध इति वासि
ष्ठः शस्त्रांतरादेता एवेति नियमो ज्ञायते। एता मध्यंदिने सवने उन्नीयमानेभ्य अमसेभ्यो मैत्रावरुणो वाह। अत्रावाख्या
पिका रूपोपार्थवादः॥ हेति वासिष्ठो॥ वसिष्ठो माध्यंदिने इंद्राय सोमं प्रोवाचेति। ता वासिष्ठ्यो वै निश्चितमभवत्स आशावृवत्तो ह
रिवस्याहरिशाव्द वत्यो भवंति पुरोनुवाक्यारूपेण॥ तावदैंद्यस्त्रिष्टुभो भवंतीति। तासिंद्रो देवतात्रिष्टुप्छंदः। हियस्मादैंद्रं त्रिष्टु
भं माध्यंदिने सवनं॥ तावेदशान्वाहेति॥ अत्र सवने पंक्तिपेवधो दशचमसानुन्नयंति। अछावाकचमसापिसहैवोन्नीयते। अत राम. १४४

रवनवहिष्कमी छावाकस्याद्वे इति संधि पाठे एषोदरादि॥॥ अथ होत्राः संयजंति। तासामुक्थं आह्वानमिति। यजमानेमेव
तहृणतायेसंप्रमुंचंतीति प्रवोक्तं होत्रकसंबंधे नस्याप्यते। ऐंद्रीभिस्त्रिष्टुभ्भिरिति यद्धोत्राः संपजंतीत्युक्तं तत्र विशेषः॥
पुनरुन्नीतानां होत्रका यजंति। तत्र या आदेवताच्छंदस्या हा मध्यंदिने सवने ऐंद्रीभिस्त्रिष्टुभिः उन्नीतानां यजंति। पिबा
सोममभिय मुग्र तर्द इत्यस्या द्वितीया स्वं ईशा हि य ऋजीषी तरुत्र इति मैत्रावरुणस्येमादिका उदाहृताः कल्पसूत्रे। ऐंद्रं हि त्रै
ष्टुभं माध्यंदिने सवनमित्यर्थवादः॥ अनुवषट्कुर्वंतीति होत्रकाः सर्वे प्यनुवषट्कुर्वंत्याकृतीनामेव शंसत्याकृतीनांप्र
तिष्ठित्यै॥ अथेलाच्य होतृचमससस्योक्तं आह्वानमिति। होतृचमसे होत्रकसंबंधोस्तीति पुनरिहेत दुच्यते॥७॥ भक्षानिरूपि
तः क्रतेषु दक्षिणानीयंतेतासामुक्थं आह्वानमिति। दक्षिणायां होत्रकसंबंधास्तु नरिहेनतुच्यते॥ वैश्वामित्रीमरुत्वती
य ग्रहस्य पुरोनुवाक्या मन्वाह तस्या उक्थं आह्वानमिति। पूर्वया अस्याप्रसंगेनोक्तमिह होत्रकसंबंधेन वक्तव्यं॥३॥ वामदेव्यं
मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवतीति। वामदेवेन दृष्टं वामदेव्यं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति। पृष्ठमिति स्तुतिनामेति ह्युदस्याध्याप्यो
चिंतितं लक्षणयास्तुतिसाधनं। सोत्र शस्त्रेषु उपयुज्यते। कयानश्चित्र आभुवत्कयात्वंन ऊत्येति स्तोत्रियानुरूपौ। शांति वै मे
यजं वामदेव्यमिति पंचवक्रस्य अक्षरस्य वामदेवाख्य वक्रं शांतमित्येवं वामदेवस्य शांतिरूपता अस्तीति सिद्धा। एषा शांतिर्यजमे

१४५ वपतेऽग्निस्ततो होत्रकशस्त्राणामग्निष्टोमेय मन्तइति क्लिप्यन्ते॥ नोधसं ब्राह्मणाच्छंसिन इति। नोधसं नोधसा दृष्टं ब्राह्मणाच्छंसि
नः पृष्ठं भवति। वैनिष्कितं न त्रिधन्नु वञ्चति। निधनवदिति संज्ञा साम्नो। स्वारं राथंतु स्वारापि। तस्य इडा इति निधनवं त्वीति सं
ज्ञः। अस्यार्थवादः प्रतिष्ठा वै निधनं प्रतिष्ठित्या एव। तं वो दस्ममृतीषहं तत्त्वा यामि सुवीर्यमिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ
नोधसस्य। कल्पस्तु नैरपेतं वृहद्दृष्टइति शाखांतरीयमुक्तं॥ अत्र विषय हृद्यत्वा प्रतिपद्यत इति सामान्येन राध्रिन त्वात्॥
कालेयमच्छावाकस्येति। फलिनादृष्टह ती शुकालेयं कुर्वंति। पशवो वा इलापद्याविलृहती वीर्हतः पशवः महत्त्वरूपत्वा
त्पशूनामेवाप्तीशुकालेयं कुर्वंति। पशवो वा इला पशवो वृहतीर्बार्हताः पशवः महत्त्वरूपत्वात्। पशूनामेवाप्त्यै तत्
भिर्वा विदद्वसुं तरणिरित्सिषासति इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ। होत्रकाणां चयेषेते दृष्टप्रगाथस्थे इति कुकारेण
द्वितिस्तः॥ अथैषां सामप्रगाथांश्छंसंति। एषां त्रयाणामपि दृष्टानां सामप्रगाथांश्छंसंति। कस्तमिंद्र त्वावसुमुत्तेसमर्क
मत्रमाउदिन्वस्यरिच्यते इत्येते सामप्रगाथाः। तत्र सामप्रगाथशंसने स्तेषां मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां
होतुर्न्यायान्मार्गादनितमचलितो भवति॥ पंचर्चं मैत्रावरुणस्य चाच्छावाकस्य चोत्तममुखं भवत इति। सद्यो ह जातो
वृषभः कनीन इति पंचर्चं मैत्रावरुणस्योत्तममुखं। अभि प्र द्वा वृधे वीर्यायेति पंचर्चमच्छावाकस्योत्तममुखं॥ एकादशोर्वो रा.म. १४५

पर्यासावितिः। एवा त्वामिंद्र वज्रिन्नत्रेति मैत्रावरुणस्यैकादशर्चः पर्यासोऽस्य सूक्तं॥ इमाम्नूषु प्रभृतिं सातये धा इत्यच्छावाकस्यैका
दशर्चः पर्यासोऽस्य सूक्तं॥ अत्रैतावेतेत्तेन प्रकारेण सदृशो कुर्वतो न्योन्य। सादृश्यमानुकूल्यबोधकमिति प्रशंसा॥ अत्रैत्यानि
त्तकान्नुत्तरयोः सवनयोः पर्यासाउत्त्वा च हते। इदानीमुक्थमुखस्य सूक्तस्य पर्यासस्य च सूक्तस्यर्षीन्प्रशंसति। उक्थमुखं वि
श्वामित्रस्य पर्यासं वामदेवस्य मैत्रावरुणः शंसति। हि यस्मादेवं सति वामदेवो स्य पर्यासो भवति। उक्थमुखं विश्वामित्रस्य पर्यासं
वसिष्ठस्य ब्राह्मणाच्छंसी शंसति। हि यस्मादेवं सति वासिष्ठोस्य पर्यासो भवति। उक्थमुखं भरद्वाजस्य पर्यासं विश्वामित्रस्याच्छा
वाकः शंसति हि यस्मादेवं सति विश्वामित्रोस्य पर्यासो भवति विश्वामित्र वामदेव वसिष्ठ भरद्वाजाश्चत्वारः तेषां शंसंति। वैनिष्कि
तमावत्तु रेदं हंमि थुनं प्रजननमिति प्रजात्यै भवति। चत्वार उपायाः प्रजोहेत वः॥ स्त्रीपुंसयोर्द्वंद्वमित्येकैकयोर्द्वौ॥ मिथुनं संभो
गस्तृतीयः। प्रजननं रेतः सेकः सगर्भोत्पत्तिविशेषस्ततः कारणे चतुर्थः। एषु चतुर्ष्वाम्नाम्नावतुरभि त्यव्यपीभावः। शारम्प्रति
भ्यो अव्ययः। एतदा चतुरपेतमानस्य प्रजात्यै भवति। अधुना केवलं विश्वामित्रं प्रशंसति। विश्वामित्रो वै मैत्रावरुणस्य च
ब्राह्मणाच्छंसिनश्चोक्थमुखे भवतः। पर्यासो च्छावाकस्ये विश्वामित्रो भवति। वैनिष्किं तं वा विश्वामित्रः सावित्रीदर्शी तत्वा
तावांचै वत्तेनप्रकारेण सर्वतो यजं तद्वेत इत्येतद्ब्राह्मणं प्रशंसा। प्राप्राप्रगोये नाम प्रायण्यमुदयनीयं नामो तन्न्यायं त

यो रैकास्त्वमेकाहस्य कर्मैकास्त्वंसाम्य मिति यावत्। एवं सति तद्भवति॥३॥ वामदेव्यं मैत्रावरुणस्याहरहःशस्त्रं भवतीति। इतः पर
मह्नां शस्य मा ध्येदिने सवने विशेष उच्यते। मैत्रावरुणस्याहरहःशस्त्रे भवतीति॥ इतः परमह्न वामदेव्यं भवति। अग्निष्टो
मात्य कृतेः प्राप्तं केनापि न बाध्यते। अस्य प्रशंसा॥ शांतिर्वै भेषजं वामदेव्यं शांतिरेवैषा भेषजमहरहर्यज्ञे क्रियत इति। काल
संयोगाद्वितीयादीन्यायी द्विर्वचनं॥ अथैतात्कद्वतः प्रगाथानहरहःशंसति मैत्रावरुणः प्राकृतं प्रगाथं कद्वंतमहरहः
शंसति। कन्नश्चित्र इंद्र त्वावसुमिति। कन्नव्य इति ब्राह्मणाच्छंसिनोनुरूपादनंतरः प्रगाथः कद्वाने काहिकस्य स्थाने। कद्वन्वस्य
त्यकृतावाकस्यानुरूपादनंतरः प्रगाथः कद्वाने काहिकस्य स्थाने। इति कल्पसूत्रे। अतस्त्रयोपि शंसतीति। एषां प्रशंसा॥ को वै
प्रजापतिः कनामा प्रजापतिः प्रजापतावेव तत्रे नमस्कारेणाहरहः प्रतितिष्ठंतो यंति॥ अयोग्य शंसतानिवा इति। प्रशंसा
मुखेन विशेषमाह। अयोग्य इति विशेषवक्तव्ये। एते हि त्रयो कामाःह्नस्याहर्गणस्य स्त्रकान्यन्यान्यन्यात्र तर वाशंतानुपयंता
नापंतीति। तान्यत्रानि सूक्तानि तेषामहस्सु कल्पसूत्रे दर्शितानि। शंसा महांपत्र इति द्वितीये इत्यादि वचनानि विशेषाण्यानि
ष्टकामधेय्येदिना इति सामान्यतः स्त्रयमपि वक्ष्यति। तान्यशंतान्युद्धतानि सूक्तान्येवैतैः कद्वद्भिः प्रगाथैरहरहश्शमयंतो
यंति। अथैतास्तं माइति। अथ प्रगाथस्य शंसनानंतरं तत्रे एकरूपेभवास्तोमा एकस्त्रिष्टुभ उक्थ्य स्य शस्त्रादि सूक्तसोक्ता

मुरत्वनाग्नः खतिपद आदिम्नंतात उक्थमुखीया अहरहः शस्यन्ते जातसोद्वदंः प्र शंसति। वलं वै वीर्यं त्रिष्टुब्विति व्याख्यातं। वले
एव वीर्यं चतत्त्रेन प्रकारेणाहरहः प्रतितिष्ठंतो यंति। अयोग व्याख्यानतावित्यकार॥ अप्रयाच इंद्रविष्णो अमित्रानिति। उक्थमु
खीया विशेषतो निर्दिशति। सुकीर्तिना कृषिणा हष्टोसौ कीर्ती मस्यवत्तुदस्येतस्य मनुनवती मपयाच इत्येतां मैत्रावरुणः
शंसति पाप्मानरवापनुपते॥ यदोषये सूक्ते नरविथे उक्थमुखं तत्सर्वमोकमुखीया भवति। उभयापे स्त्रयास्तके इति
दिवचते॥ ब्रह्मणात्वे ब्रह्मपुनजिउतं लोकमनुनेपि विद्वानिति। ब्राह्मणाच्छंसिनो ब्रह्मणान इत्येत उक्थमुखीया। सावित्र्यामित्रे
णा कृषिणा हष्टा। सूक्तमुक्थमुखं प्राकृतमिंद्रः सर्वामिदिति ब्रयमहितीययोरत्केः एतदपि विश्वामित्रेणाहष्टं। ततः समानार्थ
ता। यद्यपि त्वतीयादिमहस्सु सूक्तेषि ग्रार्षि हष्टे। अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममितिकादशतलीय इति। तद्याकवित्र माना
र्षतास्तीत्येवमुक्तं। तयोरुलोकमनुनेपि विद्वानित्यच्छावाकस्यावथमुखीया। सा भारद्वाजेनर्षिणा हष्टा। सूक्तमुक्थ
मुखं प्राकृते मन्यय इद्वावध इति प्रथमे। अथर्वा उरुगमाचीति द्वितीये म्युजिष इति तृतीये सं चत्वे जग्मुरिति चतुर्थे कदा
मुवनूरथ कृपाणीति पंचमे। एतान्यपि भरद्वाजेन हष्टानि॥ ततः समानार्षता। यद्यपि शासदद्भिरिति षष्ठ इत्यसमाना
र्षता। पितथा विसमानार्षतास्तीत्येवमुक्तं। सपमेव वसतित। तथामेतान्यच्युतानि भवंतीत्युक्त तान्येकैकेषु निमित्तिमइति। इमे

१४७ उक्थमुखीये लिंगातः प्रशंसति। अस्त्येव तु स्तवान्यो यथाक्रमं तेनैव प्रकारेण ब्रह्मसामपुरस्तायेति विशेषो वाहरहः प्रतितिष्ठंतो यंति॥
४॥ अथ येतानि शिल्पानि मध्यमेऽहनि शस्यंत इति। अग्निष्टोमस्य उक्थमुखीयानंतरमेतानि वक्ष्यमाणानि शिल्पानि मध्यमेऽहनि शस्य
संते। द्विनिष्ठितमेष मध्यमस्याह्नः शिल्पवानभवति। विधेरेवोद्दिष्टत्वात् समर्थनेन तु प्रशंसा प्रतीतिरस्ति॥ विराजमेवेमवरुप
ध्यतुर्थे हन्निति। चतुर्थेऽह्नि विराजो विराड्छंदस्का स्तोत्रियास्त्यावैमध्यो विमदे नर्ष्टिणा दृष्टास्तिस्तुः शंस्यामवंति। मदोमेदेऽहि
पृष्ठेमरधाभितिविराजः। यज्ञामहे इंद्रं वज्रदक्षिणामिति वेमध्यो मैत्रावरुणस्य। वैराजं हि चतुर्थमहरिति प्रशंसा। पंक्तयःपंचम
ह्यपंक्तयःपंचमेऽहन्निति। प्रोमस्मा उपस्तुतिमिति पंक्तयः। उभे यदिंद्ररोदसी इति महापंक्तयः पंचमेऽहनि मैत्रावरुणस्य। पा
क्तंहि पंचममहरिति प्रशंसा॥ अतिच्छंदसः षष्ठेहन्निति। इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेतीति स्तोत्रियाति छंदसः षष्ठेहनि मैत्रावरुण
स्य। अतिछंदसैहिषष्ठमहरिति प्रशंसा। मध्यमेऽहनि तत्वालखिल्यानीत्याचष्टे। एवं ब्राह्मणाछंस्यछावाकयोरपि तत्वात्स्य
सत्रेदर्शिताः। तत्रापमोक्तं नियमः क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्ति। अथोऽत्र वृष्ठं वा एतदिति। शिल्पानां प्रशंसा। अथोऽथ इत्याभेभोदेव
सिद्धो। एतदह स्पष्टं यदहः स्तैवृहत्या अन्यत्राक्रियते। देनिम्ब्रोये। अत्र होत्रकेषु पृष्ठानि वृहत्यपृष्ठानि तन्न स्माविल्ये खेवरव
महरहः प्रतितिष्ठंतो यंति। होतुः पृष्ठेयथा वृहती वर्ततेऽतः पात्रकाणां मतन्नतोनिरस्य शिल्पे प्रतिष्ठाक्रियते॥ अथो अंतरिक्षे राम. १४७

वा इति। एषमध्यमस्त्र्यहेऽतरिक्षं मध्यत्वात्। अनारंभणं न किंचित्कलमारभंते तदंतरिक्षं मप्रतिष्ठमनाधारत्वात्। तत्र
स्माद्विल्ये खेवाहरहः प्रतितिष्ठंतो यंति॥ तानि वै तत्वानि भवंति। शिल्पानि तानि नितरामनि विवृद्धे शिल्पं नृत्तं गीतं वादि
तमिति तेन प्रकारेणैतेष्वहःसु प्रतितिष्ठंतो यंति॥ माचिदन्यद्विशंसतेति। माचिदन्यद्विशंसत तमामेममा आमि
षेति प्रगाथं यद्वयं मेधातिथिः नाहष्टे मैत्रावरुणस्य दशमेऽहन्यष्टं स्तोत्रियानुरूपार्थं भवति। होत्रकाणां एष्या
नामनूकोश्चदो हेशमुत्का दरामस्यवदति। छंदोमेषु पञ्चमाह्नस्यति। प्रशंसति। तस्यै मैत्रावरुणस्य दशमादह्नः प्राकृ वृहतीपु
रपष्टेन भवति। एकस्या वै स्त्रीः। स्त्रीरेकस्मिन्नुरुषपृष्ठे भवति पामरेसुवहुषु स्त्रीर्न भवति। स्त्री वै वृहतीमहत्वादेवाभि
मामेवतत्रेन प्रकारेणांततः प्रतितिष्ठति। वृषाकपेरपि नंतरं यदिंद्रौ नाशंसेत्रदावामदेव्यमेव॥ द्विपदाः शंसेत्रैकाहिकानिशं
संतीति। अपाणे होत्रकाणां दशमेऽहनि द्विपदा यथाक्रमं। आधूर्षस्मा इति च द्विपदा। एयस्का मदइति च द्विपदा। अयावा
जमिति च द्विपदा। स्वस्व स्तोत्रियानुरूपयोरंके द्विपदाः पाःस्तैकाहिकानि मूर्ध्वानि शंसति त्र्यपिहोत्रकाणां दशमेऽहनि द्विप
दा यथाक्रमं। आधूर्षस्मा इति च द्विपदा। एयस्कामइति च द्विपदा। अयावाजमिति च द्विपदा। स्वस्व स्तोत्रियानुरूपयोरंके द्वि
पदाः पास्तैकाहिकानि मूर्ध्वा। शिरं समेति त्र्यपि होत्रकाः। तत्र ब्राह्मणाछंस्यछावाकयोः पर्याप्तौ केद्विती यंपर्या सरूपेस

१४८ क्तं। मैत्रावरुणपर्यासानुक्तेऽर्द्दद्रथे काहिकेस्त्रक्ते। प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठाद एवमहः प्रतिष्ठानीयं देवेभ्यो ददिपराप्रति
ष्ठित्या एवेति प्रशंसा॥५॥ नोधसं ब्राह्मणाच्छंसिनो नोधसं षष्ठं भवति। तस्योक्तं ब्राह्मणमग्निष्टोमे॥ गायत्रीषु ब्राह्म
णाच्छंसिने प्रणयंति षष्ठेहन्निति। यद्यपि प्रथमद्वितीययोरह्नोर्नौधसं तृतीयादिष्वहःसु वयं घत्वा क ईं वेदेति स्तोत्रिया
नुरूपौ तृतीयेहनीत्यादी निशाखांतरीयाप्याणि चतप्पा पि षष्ठेहन्यत्र शाखायामाम्नाय ष्ठेदनि ब्राह्मणाच्छंसिने गाय
त्रीषु प्रणयंतीति स्तोत्रमारभंते न तु नोधसो स्तु रूप हृत्वा नु मिति स्तोत्रियानुरूपौ त्वयावयं मघवन्निति त्वच मस्मा दु प्र तवसे
तिपस्त इति कल्पसूत्रं। अस्य प्रशंसा। रैवतस्येवाक्षो रूपेणेति। होतुरस्मिन्नहनि रेवतीर्नः सधमाद इति स्तोत्रिया स्तु सागा
यत्र्यस्ताद्रैवतस्येवाक्षो रूपेणामा अपि गायत्र्यस्ताद्रैवतस्येवाक्षो रूपेणोमाव्यपि गायत्र्यः। अहीनं रूपं भवतस्माद्रूपः। एवमहीना सं
ततिरविच्छेदो भवति अस्मात्कः। एवं जमानामपि संवित्सोवपमहीनात्तर्वोत्का मान पुमदितिहेतुना गायत्रीषु प्रणयंति।
अत्राद्भि किंचन ब्राह्मणतेन षडहे सर्वमेतदहः पूर्णं भवति॥ उदु ब्रह्माण्येरत श्रवस्येति। ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तम
हरहः प्रतस्ष्ट पर्यासोत्यं सूक्तं भवति। अस्य प्रशंसा। ऋतवो वा उदु ब्रह्मीयं पल्टवत्वा ह तु रूपता। ऋतुष्वेवतेन प्रका
रेणाहरहः प्रतितिष्ठंतो यंति। ऋतुत्वं समर्थयते। उदु ब्रह्मीये क्रवः षड्ढुवेति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेवतदहरहः प्रतितिष्ठंतो यं राम. १४८

ति॥६॥ कालेयमच्छावाकस्येति। अच्छावाकस्य माध्यंदिने सवने षडहस्संबंधिनो विशेषानाह। अच्छावाकस्य कालेयं पृष्ठं भव
ति। तस्योक्तं ब्राह्मणमग्निष्टोमे॥ यद्यदाच्छावाकाय प्रणयंति षष्ठेहन्निति। यद्यपि प्रथमे क्ति कालेयं द्वितीयादिषु नु ना
मिदा वयमेन नमिदा त्विति स्तोत्रियानुरूपा वित्यादी निशाखांतरीयाण्यप्यान्नितत्यापि षष्ठेहन्यत्र शाखामाह। षष्ठेहनि
यद्यदाच्छावाकाय प्रणयंति स्तोत्रमारभंते न तु कालेये। षष्ठस्येवाक्षो रूपेणेति॥ अभि तष्टेव दीधया मनीषामिति। अ
च्छावाकस्येतत्सूक्तमहरहः पर्यासोत्यं सूक्तं भवति। अस्य प्रशंसा। प्रजापतिर्वा अभितष्टीयं प्रजापतिनादृष्टत्वात्प्रजा
पतावेवतेन प्रकारेणाहरहः प्रतितिष्ठंतो यंति॥ तदनिरुक्ते रहस्यं भवत्यनिरुक्त उ वै प्रजापतिः प्रजापतावेवतेन प्रका
रेणाहरहः प्रतितिष्ठंतो यंति। अस्मिन्सूक्ते प्रजापतिर्ऋषिर्विकल्पितः। अभि तष्टेव दधया प्रजापतिः सविसामित्रोवा यो वा
हो वा नो नैव कापी त्यनुक्रमणी। तेनानिरुक्तता कस्य सूत्रे नोक्ता॥ सा वा अत्रैवेके वा निरुक्ते सति स्त्रीलिंग निर्दिष्टा षट्पदा सा
षट्पदा वै निष्कितमत्र षष्ठेहन्येवैका। अन्यत्र षट्पदा च्छंदो न भवति। त्वयात्स्तोत्रियानुरूपाद्धिपद्यपि षट्पदा ऋचो
बह्वः परंतु च्छंदो रूपेणोक्तवचनं। निरुक्तोतिमहः प्राजापत्यमित्यनिरुक्तसंभावनं निरस्यति। एकत्वेन प्रशंसति। एवं उ
वै प्रजापतिः प्रजापतावेवतदहरहः प्रतितिष्ठंतो यंति॥ तेषामेतान्यच्युतानीति। अथ पराणि होत्रकाणां शस्त्रेषु विशेषं उद्दे

१५९ शस्तउक्तोध्रुवात्तत्रनियममाह।तेषांहोत्रकाणामेतान्यच्युतानिनियतानि।मैत्रावरुणस्यस्तंवामदेव्यंनियतं।इतरयोःप
र्यासावच्युतौ।अन्यदुद्देशातउक्तंननियतं।तेष्वच्युतेष्वहरहःप्रतीतिछेतोयंति॥७॥एतदेवभवति।अभिजिष्ठ्यानुवर्त्तिर
तिपर्यासादितरयोरितिपर्यासवचनात्।तदभिजष्ठ्येवंदरूर्वंभवति।दशमेप्यारणादिति।प्रारणात्पानव्योदानसमा
ननागएतधनंजयप्रारणायांनेव्यावतेनपजेवपजमानेधचदधाति॥द्विशस्त्राहोत्राणांमध्यंदिनाः।षडहेषुहोत्राणांम
ध्यंदिनाद्विशस्त्राभवंति।द्विसूक्तेयेषुतेद्विशस्त्राः।सुष्मादिषुचेतिषत्वं।द्वेउक्थेमरुत्वतीयनिष्केवल्येहोतुर्वर्त्तेतेइति
तुवक्ष्यस्यहोतृशस्त्रघमायैक्रियायै।प्रत्यक्षघमोस्याममित्यर्षशस्त्रादिष्वाङु।प्रकारांतरेणप्रशंसति।अथोआहुरितिप्रकारांतरे।संवत्स
रोवैहोताऋतवोहोत्राशंसिनस्तद्यद्द्वंद्वंसमस्ताऋतवद्भवारव्यायंतेग्रीष्मइतिवसंतग्रीष्मयोराख्यानंवर्षाइतिवर्षापारदोश
रव्यानंहेमंतद्रुतिहेमंतशिशिरयोराख्यानं।एवंसमस्ताऋतवोयथाद्वंद्वमारव्यायंतेतस्माद्विशस्त्राहोत्राणांमध्यंदिनाः।प्र
कारांतरेणप्रशंसति।अथोपशवोवैहोत्राशंसानि।होत्राशंसिनंयद्विगुणान्यंगानिभवंति।हस्तौद्वौकरौद्वौ
पादौद्वौनासिकेद्वौ।तस्माद्विशस्त्राहोत्राणांमध्यंदिनाः॥स्तोमातिशंसंप्राह।सवनेसुरस्तेति।षडहेदशमेह्निचप्रातःसव
नमाध्यंदिनंसवनेचोक्तंहोत्रकाणां।अतःपरमस्येषामङ्गमाह।चतुर्विंशेह्नि अभिजित्यह्निविषुवत्यह्निविश्वजित्यह्निमहा राम. १५९

व्रतीयेचाह्नितृतीयसवनेस्तोमातिशंसनंकृत्वामध्यंदिनेतुसूक्तस्यानेनयमामहीनसूक्तानिशंसेति।तत्रापिषष्ठस्याह्नइतिक
स्यसूते।चतुर्विंशेभिजितिविषुवतिबृहत्पृष्ठेविश्वजितिमहाव्रतेचषष्ठादिति।तत्रार्थवादः।अहीनोत्येतान्यहानितेना
हीनसूक्तकर्मशंसनंयुक्तं॥अहीनसूक्तानिशंसेदैकाहिकानिशंसेति।षष्ठस्याह्नोहीनसूक्तानिशंसेदैकाहिकानिशंसेति॥अ
स्यप्रशंसा॥पराचीनिवाएतानिपरीमावक्ष्मेरणोवस्थितानिनाभ्यावर्त्तंतइत्यनभ्यावर्त्तीन्येतान्यहानिभवंतितद्यथासतियदहीन
सूक्तानिशंसेदैकाहिकानिशंसेतिप्रतिष्ठावाएकाहःप्रतिष्ठित्याएव।अतएवद्विसूक्तेनवसंपादनीया।सर्वपृष्ठेविश्वजितिम
हाव्रतेसंभेमित्रावरुणाइत्यादिनासामसूक्तानिपञ्चहीनसूक्तानिशंसेदैकाहिकीभिःपरिदध्यादितिविवेकः॥एवंवर्ष्यचसूक्ता
निमैत्रावरुणःशंसतिसर्वेषुछंदोमेष्वितिमैत्रावरुणःसर्वेषुछंदोमेषुपंचपंचसूक्तानिशंसति।पशवोवैछंदोमावृद्धिरेतु
त्वात्तोकाःपशवःपङ्क्तिनामेवाप्त्यै॥इतिप्रशंसा॥चत्वारिचत्वारिब्राह्मणाच्छंसीचाच्छावाकश्चेति।सर्वेषुछंदोमेषुब्राह्मणा
च्छंसीचाच्छावाकश्चचत्वारिसूक्तानिशंसति।चतुष्पादावैपशवोपशवोचतुष्पादाःपङ्क्तिनामेवाप्त्यैइतिप्रशंसा।यत्प्रथमेचार
म्भःशस्तुसर्वेषांतत्प्रथमेछंदोमेयत्तृतीयंपंचमयोस्तन्मध्यमे।यच्चतुर्थषष्ठयोस्तदुत्तमे।इतिप्रत्येकमहर्द्वयसूक्तसमु
च्चयेनेनचत्वारिचत्वारिभवंति।पंचसंमैत्रावरुणस्यत्वेद्दयप्तिरमिन्द्रइंद्रकर्विंशातिम्छंदोमेषुपरस्तात्पर्यासस्येति।पं

१५० चाहावानि शस्त्राणि॥ मध्यंदिने सर्वेषां होत्रकाणां शस्त्राणि पंचाहावान्यभिभवंति॥ सो त्रियानुरूपाभ्यां यद्वानंतरमनुरूपाण्यरि
धानीयायै चानुरूपकदनंतरः प्रगाथस्तस्माद्धे पंच मंमध्यंदिने। यांक्ताः पपावः पम्नामे वाभ्यै॥ कल्पसूत्रे न्येषु ष्व्य हः सु
शास्त्रकल्पना दर्शिता। ष्ठ्या स्त्र कान्वभिप्लवे। सवनत्रयेपि प्रकृतिविकारभावत्वात्। अहीनस्तकाने स्थाने द्वितीयाद
ह्नः स्तका नि। उत्तरे मैत्रावरुणस्य यत्रइं द्रो मुमुषेय ह्युवद्वी तिभवत्यहीनसूक्तस्थाने। प्रथमा अहात्स्तु रसामस्तु होत्रका
णां शस्त्राणि भवंति॥ कद्वंतो प्रगाथो दोस्यमुखीयास्त्वाभितष्टी यं चवृहती कारं चवा ईतान्तां प्रायणीयोदयनीयावंतरे
णाभवंति। सर्वेपि साह्वर्ष्येण। उक्थमुखीयां स्तकेचदेवांतरेणावापस्थाने। ऐकाहिका उक्थ्याः स्युः इति। सर्वेषु हः स्वेका
हिका उक्थ्यास्यादित्यतिदेशप्राप्तानुवादः। अस्य प्रशंसा। प्रतिष्ठावाएकाहः प्रतिष्ठित्याएवेति॥ अनुवषट्कुर्वंतीति। सर्वेपि
होत्रकाः सर्वेष्वप्यहः स्वनुवषट्कारयामकुर्वंतीत्यतिदेशप्राप्तानुवादः। अस्य प्रशंसा। आकृतीनामेवर्षो त्या आकृतीनां प्र
तिष्ठित्या इति। द्विरभ्यासोध्यायसमाप्तौ मंगलत्वसूचनाय॥॥ इति श्रीमन्माधवभट्टात्मजविनायकभट्टकृते श्रीकौषीत
किब्राह्मणभाष्ये एकोनत्रिंशत्तमोध्यायः॥॥ वसूनां वै प्रातः सवनमिति। अतः परं होत्रकाणामधिकारे तृतीयसवनमु
च्यते। हविष्यंक्त्या चरंतीतिप्रभृतिमैत्रावरुणसंबंधः प्रवर्तते। वामदेव्यास्तृतीयसवन इत्याद्यवश्यमिहवक्तव्यं। ततः सर्वमेत राम: १५०
द पसरपदर्शनार्थं पुनरुच्यते। वसूनां वै प्रातः सवनमित्यादिहोतुरधिकारे व्याख्यातं तत्र व्याख्यानं द्रष्टव्यं। यदि प्रवेशक्रमिह
पुनर्नोक्तं स्यात्तर्हि होत्रकाणां तृतीयसवने आदितरवपावृत्तिरिति विकल्पशंका स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं पुनः कीर्तनं॥ वामदे
व्यास्तृतीयसवन इति। हविष्पंक्तिप्रचाराणंतरं चमसानामनुत्रयणे ते भ्यस्त्रमसेभ्योर्थ्यत्तृतीयसवने वामदेव्या ऋतवो वा द्वे मै
त्रावरुणः। इहो पयातरावसो नवानइति वामदेव्याः। शाखांतरादेता एवेति विद्यमो ज्ञायते। अत्राख्यापिकारूपोर्थवादः। हिय
स्माद्वामदेवस्तृतीयसवन इंद्राय सोमं प्रोवाचातो वा आवत्यो हविवत्या भवंति पुरोनुवाक्यारूपेणेति व्याख्याते। तावाऐंद्रार्भ
व्यस्त्विष्टु भो भवंति। यथ्याद्याः प्रायेत्या र्भव्यएतानः प्रभरूनुभ्यरकाद प्रार्भवं स्यादा कामुर्विभ्वे हो यन वेति। तथापि यागे याज्या
स्ताभ्यादेंद्रार्भव्यः। एतेन देवा इंद्रमेवैतेनैंद्रार्भवत्वकरणेन सवनस्याद्भिभाजं सवनस्य करोति। अतएव याज्या संबंधेनयागे
ऐंद्रार्भवत्वार्थ्य होतुरधिकारेप्युक्तं॥ तौवेनवाऽन्वाहदश चाम्यत्र चमसानुत्रयंतीत्येतानमनु पयत्तिमुद्रा व्यो पयाद्नमाद्रा
यथ्यातत्रायणां प्रारंभस्तयोरद्य तेसमाप्तिरित्यक पयव्रे॥ अथ होत्रास्संयजंति तासामुक्तं ब्राह्मणमिति। याज्या निर्देश
र्थं स्मारयित्वापाज्या निर्दिशति। अंध स्वत्या मह स्त्यः पीनवत्याजगत्यो याज्या इति। इंद्रावरुणा सुतपावितिमैत्रावरुणः
। इंद्रश्च सोममिति ब्राह्मणाच्छंसी। आ वो वहंतिति पोता। तस्मात्तम्माकुत्माोपोताप्रथमतय्यो। नतलघुयजमीतिदेवताप्रर्द

१५१ मुक्ता। अमेव न इति नेष्टा। तस्मात्स आग्नीध्रीपात्नीवतस्य हूमत्यां नेष्टापात्रमथ मतस्यां तत्पस्य यजतीति देवतापर्यनुक्ता। इंद्राविष्णू
पिबतमित्यच्छावाकः। इमं स्तोममित्याग्नीध्रः। तस्मात्सम्राग्नेय्याग्नीध्रः प्रथमतस्यां तत्पस्य यजतीति देवतापर्यनुक्ता। इ
मं स्तनमिति त्रिरूपेणाध्वर्यु प्रभाद ध्वमिति रूपेणामदत्व पिबतमिति रूपेणापीतवत्त्वः। एवंच पद्यासमवंयोन्नं। सर्वाजगत्य
ः जागतं हि तृतीयसवनमिति सर्वीत्यां प्रशंसा॥ अनुवषट्कुर्वंतीति। सर्वेपि होत्रका अनुवषट्कारयागं कुर्वंतीति विधी
यते। आकृतीनामेव शांत्या आकृतीनां प्रतिष्ठित्या इति व्याख्यातं॥ अथेलाय होतृचमसइति। होतृचमसे होत्रकसंबंधोस्ती
ति पुनरिहेतदुच्यते। भक्षो निरूपितः॥ औपासनं सूक्तीयसवनउपास्यंतीति। औपासनोपासने होत्रकसंबंधोस्तीति पुनरिहे
तदुच्यते॥ अपसा वित्रयहेण चरंतीति। औपासनोपासने होत्रकसंबंधोस्तीति पुनरिहेतदुच्यते॥ त्रिष्टुभं सावित्रग्रहस्य
ति। अत्रापि होत्रकसंबंधोस्तीति। पुनरिहेतदुच्यते। होत्रकसंबंधाभावं घाज्याविषयं किंचिदुच्यते॥ अयपदुक्थ्यं अं
तरेणेति। उक्थ्ये वैश्वदेवं शस्त्रं अग्निमारुतसशस्त्रादेशस्त्रे अंतरेण आग्नीत्पात्नीवतस्य ग्रहस्य यजति। तेनैतो ह्यावभीसात्मी
होतारमनुपञ्जेसमन्तुवाते व्याप्तुतो होतृसंबंधिनोभवतइत्यर्थः॥ पंचेन्द्राः सर्वपुनर्नोच्येत तर्कं उक्थ्यं संस्थे यज्ञे मीयोपद
घीनां बाधशंकापि स्यात्तत्रोपुक्तं पुनर्वचनं॥१॥ ऐंद्राग्रानुक्थ्यो क्थ्य [illegible] मीयांपदार्थानां वाधशंकापि स्यात्तत्रोपुक्तं पुनर्वच राम. १५१

निभवंतीति। उक्थ्यसंस्थे यज्ञे उक्थ्यं संसहयज्ञास्ते यां शस्त्राण्येंद्राग्नान्यभिवंति। तेषां ब्राह्मणांस्त्रावकमिंद्राग्नी वै सर्वे देवा इ
तितर्येंद्राग्नत्वोपपादकं वाग्नेयी पुमेत्रावरुणाय प्रणयंतीति पूर्वमुक्तं॥ अथैतान्येंद्राणि जागतानीति। अहर्गणे
विशेषउच्यते। एतानि त्रिवुद्धिस्थानित्वान्यैंद्राणि जागतानि जगछंदसां वैश्यानां संबंधिनो जागताः पशवः पशूनामेवा
प्त्यै। तान्यच्युतानि स्फुरति। तानित्वानि सकलधरणानीति वदंत एके आहुः। रच्युतान्येकरूपाणेवस्फुरिति। द्वितीयं
विकल्पार्थं। सिद्धांतमाह॥ अन्यान्यन्यानीति त्विवदस्थितमिति। अहरहन्यहन्यन्यान्यन्यान्येंद्राणी त्वव स्थितं। द्वियस्मादन्य
दहरूपयंति। अनुरूपादने तराणेंद्राणि जागतान्यन्यानि नित्यानि वाग्नत्रय स्मान्नित्यानी। तिस्त्रो वचादन्यत्रनित्यानि
नित्यानिनित्यानि नित्य स्थाना नियष्टे व्यवृद्धि तानीत्यर्थः॥ अथ वारुणं बार्हस्पत्यं वैश्वमिति शंसंति। ऐंद्रा गत शंस
नानंतरं यथाक्रमं मैत्रावरुणादयस्त्रयो होत्रका वारुणं बार्हस्पत्यं वैश्वमिति सूक्तानि शंसंति। नन्वैंद्राग्नान्युक्था
न्यानीत्युपक्रमेउक्तं। शस्त्रेष्वेकैकादेवतास्यत इति विरोधमर्थवादेन परिहरति। जगती वा एतेषां तृचानां सूक्तानां च छंद
इंद्रस्य त्रिष्टुप्छंदस्तघछंदसीविपरीते। स्वरूपतो जगती देवतया त्रिष्टुबिति। तद्धि देवत्यतो येभवतः। एवमैंद्राग्नत्वं द्विदेव
त्यत्वंहुतत्र शस्त्रेसोपचारिकमित्युक्तं॥ ऐंद्रावरुणामैंद्राबार्हस्पत्यमैंद्रावैश्वमिति। एकैके देवत्य सूक्तशंसनानंतरं मे ओद

१५२ रुणप्रभृतय ऐंद्रावरुणादीनि द्विदेवत्यानि यथाक्रमं शंसंति। अहानैवं तैः सूक्तैरनुशंसंति। द्वितीयस्याह्न एवं देवतावंतो गृहीता भवं
ति॥ २॥ वर्षिष्ठीधत्तमयवानमुकंप्यमिति मैत्रावरुणाइति। स्तोत्रियानुरूपौ मंतरं चतुः सूक्तान्युक्तानि भवंति। तत्र प्राकृतीच
तुः सूक्तेनोक्तानि चत्वारि चत्वारि सूक्तानि शंसंतीति। सा च वर्षिष्ठीधत्तमस्मभ्यं धामितितच्चाविं द्रावरुणा युवमध्वराय
न आवां राजानावितिसूत्रे शाखांतरदर्शितः। अस्या याज्ञिका स्तन्नवत्या विकारेण तावत्या कृतेन निवर्तते। तत्राद्ये हनि
चतुर्णां विकारेणास्तीत्येवं परं वाक्यं। वर्षिष्ठीधत्तमित्याद्यं मैत्रावरुणः शंसति। तस्मै त्रैष्टुभ्यान्नामिति। चत्वारि चत्वारि सू
क्तानि शंसंतीत्येव॥ वासिष्ठो हरहः पर्यासो भवतीति। अतः परं द्वितीयादिष्वहस्सु विकारो वक्ष्यते। अहरहर्मैत्रावरुणस्यैकैके
षु वासिष्ठः पर्यासो भवति। शाखांतरीयो विवेकः सूत्रे॥ आवां राजानाविति पर्यासस्तृतीयपंचमयो रह्नोः संध्यमेच छंदोमेषु
नी षेवामिति तीतरेषु द्वितीयचतुःषष्ठसप्तमनवमेषु। अत्रा रव्यायिका रूपोर्थवादः। हेतिर्वसिष्ठो वसिष्ठ एतत्मैत्रावरुणीयायेप
तस्यै मैत्रावरुणसंबंधिन्यै क्रियायै तृतीयसवनं ददर्श। तस्माद्वासिष्ठोहरहः पर्यासो भवति॥ ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयंती
ति। तृतीये हन्मैत्रावरुणाय प्रणयंति ककुप्स्वंदृत्त्वेवं छंदो निर्देशेन विधौ विशेषः॥ शाखांतरात् कल्पसूत्रे॥ प्रमंहिष्ठाय प्रसोत्र
आ इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति॥ अनुरूपादनंतरा शिपाये ज्ञाराजागतान्युक्तानि तान्यपिशाखांतरे। तृतीये चर्षणीधृतमिति राम· १५२

नि संपदा॥ अष्टावितिप्रथमो गोषु गच्छतीत्यष्टचत्वारी रात्वस्येंद्रावरुणा युवमध्वराय तिस्रः क्तो। पूर्वेव रुणं द्वितीयमिंद्रावरुणं
अंते पर्यासः इत्येवं जागतप्रभृति चतुः सूक्तानि॥ तेनोसमैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसिनोवशमानुरूप्यमेतीति प्रशंसा॥ ब्रा
ह्मणाच्छंसिन उष्णिक्कुब्दस्त्रोत्राणि कंवन्त्यति उष्णिग्विशेषः ककुबिति छंदः साम्येनानुरूप्यं॥ अथ चतुर्थे हस्त्वे स्वे छंदो
व क्लुंत्रयोप्यधिरूताः स्वस्वे छंदसित्र्याचि प्रणयंति। तेनेन प्रकारेण स्वे स्वे छंदसि प्रतितिष्ठंतीयं तीति प्रशंसा॥ गायत्री
षिति। त्रयाणामपि स्वंस्वंछंदो दर्शयति। गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयंति बाधकाभावे उष्णिक्षु ब्राह्मणाच्छंसिने। बाधका
भावे उत्सर्गोयं। अनुष्टुप्सुच्छावाकाय। बाधकाभावे उत्सर्गोयं। उत्तरोत्तरिनाया इति प्रशंसा। तथा सत्येयो मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छं
स्यच्छावाकानां चतुर्भिस्तुर्भिस्त्रुरासयम्फघंति तत उत्तरोत्तर स्त्रियाया इतिसूक्तं। प्रवोवाजाः प्रवः सरता य इति स्तोत्रियानुरूपौ
। एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति जागतस्तृचः। तिष्ठावपत्र समाज्ञेष्टहर्दिंद्राकोवांकरणोति मैत्रावरुणस्याह्नि द्विती
ये अंते पर्यासः। अग्निं वो वृधंतमग्निंस्तोमे नेति स्तोत्रियानुरूपौ। जनासनएव च वा बाधतस्त्र ष इति जागतस्तृचः। रदृत्सुर्य्यः
स्तुष्टीवां यज्ञ इति चतुर्थ्य इति चतुर्थे अंते मे पर्यासः। ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकयोः ककुबनुष्टुभौ दर्शयिष्यते॥ पंक्तिषु मैत्रा
वरुणाय प्रणयंति पंचमे हनीति। प्रसंगाद्ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकयो रुत्सर्गं छंसीडते इतः परं मैत्रावरुणस्येवाधिकारः। पंच

१५३ मेहन्येतेत्रावरुणाय पंक्तिषु प्रणयंति। पांक्तं हि पंचममहरिति प्रशंसा। आ तेऽअग्न इधीमहि सोऽअग्निर्यो वसुरध्येतं मत्स्व इति
स्तोत्रियः। आ ते अग्न ऋचेत्यनुरूपः। अग्ना नो देववृषभो ऽग्निरा हवमिति जागतस्तृचः। नित्यो वा। प्रस्मुंधुष्कवमिं द्रावरुणा
सुवमधारयेति पंचमो। अं तेप वर्ण्यसः॥ द्विपदासु षष्ठेहन्मैत्रावरुणायं नीति। मैत्रावरुणाय षष्ठेह्नि द्विपदासु प्रणयंति। द्वैपदं हि
षष्ठमहरिति प्रशंसा। अयं त्वं न इति स्तोत्रियस्तृचस्तृतीयां करोति। अर्ये भव सुषमिधेत्यनुरूपः। अत्र स्तोत्रियसाम्ना
नामानि निर्द्दिशति द्विपदात्र्यायत्वाय। अयोद्वृतिप्रसक्ताधिकारे ग्नं दृभद्र सुहंशपुत्र मितिसामानि कुर्वंति। तृमेदर्सिद्रपरि
षिच्यते मद्विति जागतं तृचं उत्तरं नैकाहिकं वा॥ अथो द्विपदास हव राणीति। अथो इति शस्त्राधिकारे। अस्मिन्षष्ठेह्नि द्विपदात्
हवराणि वै निश्चयेशिल्यानित्यानि भवंति। तस्मादत्र षष्ठेहनि शिल्यानि शास्यंते शिल्पेभ्योनेद्यामगतान भवामेति। ततोद्
वे हराणियेनं तरंता स्सोन्नमामुपसंशस्येकाहिको तृचो भवतः। अस्माकमत्रवितरत्तच्छासत्रिति सो भवंति। ३। नाभानेदि
ष्ठं नात्र होतारेतः सिंचतीति। षष्ठेहनि सूक्तानि विधास्यंस्तेषां प्रशंसां होतुः संबंधेनाह। अत्र षष्ठेह्नि नाभानेदिष्ठे
न सूक्तेनये यद्धेते तपने नहोत्राय जमिष्यत्यर्थरेतः सिंचति। तं रेतः सेकं मैत्रावरुणायप्रयच्छति। तद्रेतः स मैत्रावरुणो वाल
खिल्याभिर्विकरोति। नाभानेदिष्ठो निकटवर्त्तीकियोगादिदमितिकेतिसूक्तमध्ये आवापात्र रेतः सेकरूपत्वं। वालखिल्याभिः म राम.
१५२

स्याक्तस्य मासिक्तरूपत्वेन पांसनाद्देनो विकारूपत्वं युक्तं॥ अथैनां वालखिल्याभिहृताः शंसतीति। अथेति प्रस्तूतो मैत्रावरुणावरुणा
वालखिल्याविहृताः शंसति। प्रथमे द्वे सूक्ते पच्छोविहरति। अभिप्रवः सुराधसं प्रसुश्रुतं तस्तुराध समित्येवं पादेनविहरेत्। पर्वश
एव संधो संधावेनैरेत सेकं संभरति संपाजयति। अर्द्धर्चशो द्वितीये। द्विकोक्तिः सर्वान्तदेयेन्त नदये रूपा द्वितीये द्वे सूक्ते विसृक्तान
स्तृतीये चतुर्थे अर्द्धर्चशो विहरति। वैनिश्चये द्विकपले रंधेउवामदद्विरेण मिलिते नैकपले एव यज्ञपुरुषस्य संदधाति। ऋच
मृचं तृतीये। तृतीये द्वे सूक्ते पंचमषष्ठे ऋचमृचं विहरति। कृत्स्नमेवैनं यज्ञपुरुषं तत्तेन प्रकारेण संभरति संपूर्णं
करोति। एवं प्रयास्मिन्सोऽसांवरणोऽयथा मनो विवस्त्वती त्येते अर्द्धर्चशः। उप मं त्वा मघोनां मेतन इंद्र वीर्याणि मिसेन्ते ऋतु ऋचः। विपर्य
स्य त्राशंसे। महीरिंद्रस्य वीर्याणि प्रतिनेदस्य वेदके इति द्वे सूक्ते त्राशंसेत्। विपर्यस्येत्। प्रथमं प्रतिनेदस्य वेदके इति। ततो महीरि
दिंदस्येत्येते अविहृते एव शंसेत्। तस्माद्विपर्यस्तागर्भा जायंते। अधोमुखा उद्धेः पादा इति॥ ४॥ तासैर्दूरेस्रांशो हतीति। ता
न् पुत्रवाजिनेदेवत्रमितिस्तक्तेना ह्वैरण द्दृष्टमितिना संत स्मिन्नदूरे हणेरोहति। उत्तमामृचं परिशिष्य दंसः पुरि पदितिप च्छो
र्द्धर्चशः स्तिपच्छोनवानेंद्रिपच्छो हेन्नः पच्छ इति विपुवत्क्रतं हरोहरांसेहति। वातुर्वैतावैः शीघ्रगामित्वात्। प्राणोदेवापुः
प्राणमेवास्मिन्नरे पुरुषे तत्तेन प्रकारेण दधाति। एतावतः शास्त्रेकदेशस्य क्रमं वक्तति। स्तोत्रियानुरूपो शस्त्रावालखिल्याः

१५४ शंसतीत्यादिना। ननु तस्यार्धर्चस्योत्तमामुपसंशस्य तत्त्वानीति क्रमः। एवं च तत्तुः स्तक्रान्तु वदानीति नियमः षष्ठेऽहनि न भवति। तेऽव्यास
र्गार्धर्चसिने प्रपद्यति। मैत्रावरुणस्य षष्ठेऽह्न्यानि दर्शितानि। ब्राह्मणाच्छंसिन उत्तरग्रंतः सोऽक्रियानुरूपो दर्शितः। उक्ति
स्तुत्वाच्छावाकमाच्छंसिनं प्रति। विशेषं द्वितीये हनि वक्ष्यति। गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणायेति द्वितीयेऽहनीति सर्वमस्वेद्यकेऽ
इदानीं षष्ठे एवाहनि स्तोत्रियानुरूपोत्तरं पश्चात्तं तस्य संगसे गत्याह। षष्ठेऽहनि इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्विपदेति तिस्रो
द्विपदास्वनुरूपः। जागतं तत्वं प्रमंहिष्ठायेति नित्ये वक्ष्यमाणे। अतः परमस्य वक्तव्यस्य संगतिः। तेनाभानेदिष्ठेन कृते रेतः सेके
मैत्रावरुणेन प्रारणधानं प्राप्तिं होताब्राह्मणाच्छंसिने प्रपद्यति। तं पुरूपं ना तेस ब्राह्मणाच्छंसी सुकीर्तिना कपिमादध्यम
पत्रावइंद्र विश्वा अमित्रानिति सूक्तेस सुकीर्तिस्ते नयोनिना प्रतिगृह्णाति। अस्यर्त्तं करोतीत्यर्थः। अथैतं वृषाकपिं पंक्तिशंसं शंस
शंसतीति। अथैति सुकीर्तिशस्त्रा वृषाकपिं शंसति। वृषाकपिनाहटं विहिसोतोरस्त्वह्नेति सूक्तं वृषाकपिं तत्शंसति। क
थं। पंक्तिशंसं। द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसायेकेन प्रणेगति पंक्तीनोऽइमीत्थं पंक्तीनां शंसः पंक्तिशंसोऽयथास्यादिति क्रियाविशे
षणं पंक्तिशंसमिति। तथाप्युस्तुस्वपेदस्मि त्रितिन्यूंखं। न्यूंख शब्दः साधितः। अत्र विशेषः कल्पसूत्रे मध्यमस्य पादस्य द्वितीये त्वम
योरक्षरयोन्यूंखयति। सर्वेस्मिन्द्वितीयाहरेवे राजोन्यूंखः। द्वितीये हरेद्वादश कत्वा एकैकं दीर्घं कृत्वा स्त्रीं स्त्रीनं तरेरोतिवेव रा॰म॰ १५५

ऽन्यूंखः। उदाहरणं तु वेस्य पीत्ते पिवासो मभिंद्रेत्यत्र। पथ्यावं दीर्घं कृत्वा तरेणत्र्योक्तत्वात् पंचमो दीर्घः स्तात स्वेपोक्तत्वात्वमो
दीर्घस्तत्त्वयोः कृत्वा इत्यन्यो दीर्घो यदि क्रियते तदा त्रयोदश संपद्यते। यद्येको दीर्घो न क्रियते तदा नतरेण कृत्वा इति हीयते।
ततः स्त्रीं स्त्रीं तिति वी क्षाषा आद्येदो वा नेवा वाधो सूक्तः। यदि द्वितीये हर इत्योपस्थापि कीसप्तमी। उपरिष्टाद्दशकाख एवमेकैकं दी
र्घं कृत्वा स्त्रीं नं तरेरोति। तदान्योदशं गीकारो भवति। अत्र वयत्रो ३ उ ३ इत्यादिद्रष्टव्यं। मरद्वृषाकपो तु अर्थः पुष्टेषु मत्सरेवान्त
तरस्मिन्न्यूंखः। प्रतिगरे विशेषः कल्पसूत्रे एव द्रष्टव्यः। अथवन्त्सप्रशंसा। अवैर्वेन्द्रखो जात एवपुरुषो स्मिन्न्यूंखत्राघ्यप्रति
तिष्ठति। अथैतत्कुंताप्यं यथाछंदसं शंसतीति। एतदृत्समारो कुंताप संज्ञं शंसति। यथा छंदसमिति यत्र छंदसि शंसनेयो विशे
षस्तमनतिक्राम्य। सद परस्तादीयः स्तुपमध्याश्रितः सूत्रे दर्शितः। सर्वेषां कामानामेवावाप्त्यै कुंतेन मद्वेतीत्वां शस्त्रमाप्नोतीति। पु
त्पनात्वा तीहा स्वेशी घ्रसा धन्तात्वा। कुंतापेस्यचोविशेषनामभिर्निर्दिश्यान्नाहम्नामाशसी। तस्याः तत्र नराशंसं विष्यत इतिलि
गात्। रैभी क्रियस्त्र र्भे रेभासो मनीषेतिलिंगात्। कारव्या क्रियते। इंद्रः कारुमबूबुधदिति लिंगात्। दिशां भीत्यस्त्र यदिन्द्राद दाश
राजे इतिलिंगात्। भूतेछदः क्रियस्त्र। भूतेछा यस्मिन्नस्तखेते छेत दशामीति कीर्तनस्य द्वितीयावहुवचनं भूतेछद इति। एता अनु
ष्टुभो ऋचः शंसति। पारिक्षितीस्तिस्तरः। अभ्रमुनो नापरिक्षित इतिलिंगात्। ताः शंसति। तासां तृतीये पादे प्रथमचतुर्थयोर्वेस

१५५ र्थः। एतशप्रलापमिति। एतशप्रलापो नाम विंशतिपदं त्रिविधं सशंसेति। अत्राख्यायिकामाह। एतशो ह वै मुनिरपि तस्य पुरुषस्यापुर
दर्शत्। ज्ञातो यज्ञपुरुषो वर्षसहस्रं स्वाप्युपपुष्यते इत्यदर्शीत्। स ह पुत्रकानुवाच। हे पुत्रकाः यज्ञस्यायुरदर्शं तदभिलपिष्यामि
मां हृप्तं गर्वितमुन्मत्तं मा मंध्वमिति। तद्वाभिल[illegible]लाप। अभिमुखं प्रत्यमत तदुपक्रमेणाललाप। ततः स एतशस्य ज्येष्ठः पुत्रोऽतिस्व
ल्पमुखमभिजग्राह। अदृष्टयेदंनपितेतिमनसा। तं ज्येष्ठं पुत्रं पिता वाचाहे अपनस्याप ध्वस्त नासिक जाल्म धिक्कृत्वा स्तु। पापि
ष्ठां ते तव प्रजां करोमि। हे जाल्म यद्यदि मे मम मुखं नाभ्यग्रहीः अयःशतायुषं गामकरिष्यं गोरग्निहोत्री शतायुषमुपभोग्या पुरु
षाय तृप्तु रुषः सहस्रायुरुषभोग्यमित्यकरिष्यं। भवत्तु मुखे गृहीते गोरव्यस्त जीविनी यज्ञफलोपभोगो अल्पकालत्वात्ते
ल्य। तस्मादैतशायना एतशगोत्रा आजानेयाः आजानेः सुकृतं पापत्वान्निसंतो भ्वगूणां पवित्राणां मध्ये पापिष्ठाः। हियस्मा
त्पित्राशप्ताः। स्वपादेवतया स्वेन प्रजापतिनेति पितुर्विशेषणं। स्वीया देवता स्वीयः प्रजापतिः पिता तस्यार्थः एतशेन पुत्रं प्रति तु कृ
तं इत्येतशप्रलापः। यज्ञसंबंधीति शस्त्रे शस्यते॥५॥ आदित्यांगिरसीरुपशंसतीति। आदित्यात् आदित्यदेवता अंगिरसश्च अंगि
रस्य अंगिरोदेवत्या अम्रेत्यादित्यांगिरस्य उभयेषां कीर्तनात्ता तावुपसंशंसति। आसामुभयदेवत्वमुपपादयितुमुभयेषां
चरितमाह॥ हे वेइ तिप्रसिद्धार्थो। आदित्याश्चांगिरसश्चास्यामहं तव यं पूर्वं स्वर्गलोकमेष्याम इत्यादित्याः। वयमेष्याम इत्यंगिरस राम· १५५

इतीति अंगिरस आदित्येभ्यः अजिग्युजयोक्तिं प्रेषयामासुः। श्वः सुत्या नोऽस्माकं याजयत नोऽस्मानिति। तेषामंगिरसामग्निर्दूत आ
सीत्। आदित्या ऊचुरग्निं प्रति। अद्येति प्रारंभे। अस्माकमद्य सुत्या तेषां नोऽस्माकं त्वमेव होता बृहस्पतिर्ब्रह्मा यास्य उद्गाता घो
रआंगिरसोऽध्वर्युरिति। अत्रांगिरस इति सर्वत्र संबध्यते। सोऽग्निरेत्य ते अंगिरसः। तान्नादित्यांस्ते अंगिरसः प्रत्याचचक्षिरे। नो अ
कृतवंतः। तमग्निमेताभिरादित्यांगिरसीभिः शिशिक्षुः। आदित्या ह जरितरंगिरोभ्यो दक्षिणामनयन्। तां ह जरितर्न प्रत्यायं
स्तामु ह जरितः प्रत्यायन्। तां ह जरितर्न प्रत्यापंस्तामु ह जरितः प्रत्यायन्। तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णांस्तामु ह जरितः प्रत्यगृभ्णान्निति।
अस्याः षष्ठस्या अयमर्थः हे जरितर्जीर्णाग्रे आदित्या अंगिरोभ्यो दक्षिणामनयन्। तां दक्षिणां तेंगिरसो न प्रत्यापन्नं तां
प्रत्यायन्। तां न प्रत्यगृह्णन् ततो प्रत्यगृह्णान्निति। पूर्वं नांगीकृतवंतः पश्चादंगीकृतवंत इत्यर्थः। एवमुत्तरासु पच्छ दक्षिणांगी
करणमस्ति। एताभिर्ऋग्भिरित्युच्यते। अनादिमार्गीयमांगिरसे कृत्विग्भिरादित्याः सद्यो यागं साद्यस्क्रं कुर्वंतीति। एताः ऋचः
पवित्तास्तमग्निं तानांगिरसांश्च शिशिक्षुः। अनादिमार्गदर्शिने नार्त्विज्यमंगीकारयांचक्रुः एतास्तत्त्वसप्तदनादि सर्वमादित्यांगि
रसांश्चरितमभिवदंति। अत आदित्यांगिरस्य इत्युपपन्नं। उपक्रांतं निर्वर्त्य समापयति। ते आदित्या अश्वं श्वेतं साधं केपज्ञे दक्षि
णां निन्युः। किंरूपमश्वमित्यत आह। एतमेव य एष तपतीति। सर्पीत्वा रश्मित्यर्थः। तत उ ह आदित्याः स्वरीपुः अस्वरेति परोविधार

१५६ वं वेदेदेति प्रशंसा॥ आत्वा कृक्षघरा। द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यां प्रयोगो तीति प्रथमा छंदसं शंसनं द्वितीया त्रिष्टुप्य
ग्वः शस्या। तृतीया पंक्तिः द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसाये केन प्रयोगो तीति शस्या। चतुर्थी गायत्री। अर्द्धर्चशः शस्या। कल्पसूत्रे अ
तिगरविशेषः॥ द्वा दिशं कृन्तीः शंसति। एवं संज्ञकाः पंच कृचः शंसति। दिशो दा सैमेकल्पं तदिति प्रशंसा। जनकल्याः शंसति।
एवं संज्ञकाः षट् शंसति। प्रवह्लिकाख्य तत्त्वः शंसति। निविद्धं सं। प्रतीराधोख्खीछंसति निविद्धं सं। अतीवा दामेकं शंसति। अ
र्द्धर्चशः। आहनस्याः शंसति। अर्द्धर्चशः। सर्वा वा चो वदति। विविधपदार्थविषया वाचो वदति। अलातृनिजरितरित्या घाः॥ नि
विद्धं संरता अवादायाः प्रवीः शस्याः। निविद्धं सनसाधर्म्मी तत्। व्युत्क्रमनिर्देशोर्थ वादार्थः। तस्मात्तु रूपः सर्वा वाचो वदते
के कामितरे पश वड् त्यर्थपादः॥ ता वा अश्रेष्टो भवंतीति। ता इति सर्वा जनेशस्या आहनस्याः परामृश्यंते। इदमेव व्यक्तं मनि
र्दे शेलिंगं। ता आहनस्या अश्रेष्टो भवंति। एता वै देवाः सर्वा अश्रेष्टी यांप्री रात्री राष्ट्रवतनयोए वे तस्य य ज्ञस्य यजमानारतामि
रेवसर्वा अश्रेष्टी रम्तुवंते॥ कपृत्त्ररः कपृथमुद्दधातनयद्भाजीरजंगंतेति द्वे। एते द्वे कृचौ पाख्यात्ये भवतः। तथा सति ता कृ
आनाद्रिय्यः पूर्णा भवंति। आह्रियंती त्याकि पोद्वरंता तद्भावो नाकृपः दर्शा। ता तस्येमा आनाद्रियः दर्शाः ता दश संपद्य
ते। अश्रेष्टो परशाखीया द्वे चेमे मिलिता दश संपद्यंते दशादरिनी विराज्जित्याद्विव्याख्यातं॥ अतन्त्रे विशेषः। ता सांतृती राम० १५६

पादेन्त्रं रोप पावृषाकपो। द्वितीयो त्रमयोरन्त्रं स्योर्न्द्र रो ष्टपा कपिवत्। द्वितीये न्द्रे वैराजं न्यूत्रस मुत्क्रांत्ये नानुष्टुभेन न्यूंखे नाव
सायो त्ररस्याः कृचः संततानायोर्न्द्र रो ष्टपाकपिवत्। द्वितीये न्द्रे वैराजं न्यूंखसमुत्क्रांत्ये नानुष्टुभेन न्यूंखेनावसायो त्तरस्याः कृ
चः संतानायो त्रमपादं शंसेत्। कपृत्त्ररइति द्वितीयपद्शमयो रच्चस्याः न्यूंखो वृषाकपिवत्॥३॥ दाधिक्रीं शंसति। दधिक्राव्णो अ
ब्रुसं बंधिनी दाधिक्री तां दधिक्राव्णो अकारिषमित्येतां शंसति। वामदेवो दाधिक्री सुरभिनो मुखा करदिति लिंगात्। वाचमेवास्मि
न्यजमाने तत्तेन प्रकारेण दधाति। पावमानीः शंसतीति तत्तो नंतरं पावमानीः शंसति। सुतासो मधुमत्तमा इति तिस्रः पाव
मान्यः। एतद्रुपस्तुतां। प्रमेह्दि ष्टायवहते बृहद्भय इति तिस्रः। यो अद्रिभिस्त्वष्ट्य मजावेति तिस्रः। अवद्रसो अंशुमतीमतिष्ठदिति
तिस्रः। पवित्रं वै वाकानां पुनाति वैवेनं तदिति प्रशंसा। उदप्तु तइति षष्टे चो द्दीत्यवेभ्यः। इति ब्राह्मणं छंसिन्नः षष्ठे ह्रन्युक्थ्यश
स्त्रं विशेषतो निरूपितं। एतदंत्र साधारणं। यो अद्भिभिदितित्वं प्रवेस र्वत्रपर्य्यासा। अत्र छामइंद्र मिति पर्य्यासः स्वयं वस
ते। षष्ठे हनि चतुः सत्त्रका अनुष्ठानीति न नियमः॥ तम छावाकापप्रच्छ ति। इतः परम छावाकस्पेसात्रियानु रूपोनत्तरं षष्ठे ह
नियच्छ स्त्रं तत्पातत्पसंगसंगत्यावहति। प्रवद्द्राप वृत्तं हंत मंपितिसोद्वियः। विप्रतो दावद्विप्रतोन अभिरेत्यनुरूपः षष्ठे
आगतेत्र च जागतेत्र तृतीयं वस्त्रमाराममे वा। अतः परम स्यवक्रव्यस्पसंग तिः। तंजातं पुरुषमछावाकायप्रय प्रयच्छति। तं

१५७ ज्ञातं सो छावाकर एवयामरुताद्दृष्टेन सूक्तेनैव यामरुता प्रवो महे मतयो यंतु विष्णव इत्यनेन वारयति। न्यूंखयति। यथा स्त्वा
कपो न्यूंखस्तद्वत्रापि न्यूंखः। प्रथमं विचरिष्णु न्यूंखमानक एव इव चरति सहलक्ष्म्या चरति। अस्मिन्सूक्ते त्रिजगती छंदस्त
त्र शंसति तेनैव सूक्तेनाछावाक प्रमुखगाएनं जातं पत्तू पुरुषममत्ता छंदसो ह्येनोरमतत्वा यप्रजनयंति। तेयजमानात्प्रम
त्तस्मा प्रवर्तिषाणक फलभोगेन पेवेष ष्टुम हृदयंति॥ सो त्रियानुरूपौ शस्त्वा वालखिल्याः शंसति। यद्यप्यछावाकस्य प
ष्टे हनि शस्त्रमवशिष्टमस्ति तद्द सते रुतुर्जनी यंत्रयोदश ख्युमित्यादिना ऽ इदं शंकानिरासार्थमंत्तराप्रवृत्तं। वालखिल्याद्र
रोहणी याद्वृषाकपि रेवयामरुत्व स्वं स्वं विशेषेण शास्यते। एवयामरुतो विहितेष्वना शंकोद्भवः नाभानेदिष्ठेनात्र होतारेतः
सिंचति। मैत्रावरुणाय प्रयच्छति तं ब्राह्मणाछंसिने प्रयच्छति तमछावाकाय प्रयच्छतीति होत्रसूक्त संबंधे न विहितान्ये
तानि स्तोत्रियानुरूपाभ्यां प्राग पिप्रा पुर्वंतीति। एतदाशंकानिरासार्थमिदं प्रवृत्तं स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा वालखिल्याः शं
सति मैत्रावरुणेन त्वारादेवेति। एवं स्तोत्रियानुरूपौ वृषाकपि मेवयामरुतं ब्राह्मणाछंस्यछावाकादिति समानन्याय
रीत्या सिद्धं। आत्मावै स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रस्य प्राणा वालखिल्याः उदेति सत्वर्थे। इमे प्राणा आत्मन नाभं तर्हिता आत्मानमं
तरे राग भवं त्वेद। वालखिल्याशब्द निर्वचनाय तद्दिति प्रस्तावे तथ्यं यं आहु प्रष्टारः वालखिल्या इति कस्मादिति। उत्तरं तं वै निच्छि राम. १५७

नंयदुर्दरयोर्मध्ये स्थितमसंभिन्नं भवति। पुरस्ताद्दुर्दराभिन्नापरस्ताद्दुर्दराभिन्नात्तयोः संबंधे मध्ये स्थितमसंभिन्नं भवति। पुर
स्ताद्दुर्दराभिन्नापरस्ताद्दुर्दराभिन्नात्तयोः संबंधे मध्ये स्थितं यदसंभिन्नमदूष्टं तत्खिलमित्याचक्षते। इमे प्राणा वालमात्रम
संभिन्ना मध्ये छेदरहिताः तत्तस्माद्यदसंभिन्नाः पुरस्तात्संहिता सर्वशाखास्तु सूत्रेणपरस्मादपि संहिता सर्वशाखासु स्तुसा
। वालखिल्य संहितां के चिच्छाखिनो न पठंति। अतो यदसंभिन्ना अन्तस्थाः खिलमिव खिल्याः शाखादिभ्यो यः। प्राणाभ्ये ते
तैतो वालात्मखिल्याम्येति वालखिल्याः॥ ८॥ तार्क्ष्यं दूरोहणं रोहतीति तदुक्तमिति। आच्छेदूरोहणारोहती स्यत्रापि तदु
॥ वायुर्वै तार्क्ष्यः प्राणो वै वायुरिति प्राणत्वमुक्तं ततः स्तोत्रियानुरूपात्मानमंतरेण न भवत्येव॥ गायत्रीषु ब्राह्मणछंसि
प्रणयंति द्वितीयेहन्निति। स्वे स्वे छंदसि प्रणयंति गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयंति उष्णिक्षु ब्राह्मणाछंसिने त्रिष्टुप्सु वा
वाकायेति स्तोत्रियाऽत्सर्गतउक्थाः इदानीं ब्राह्मणछंसिन उत्सर्गोपवादमाहस्तोत्रियप्रसंगसंगसा। ब्राह्मणाछंसिनि
द्वितीयेहनि गायत्रीषु प्रणयंति तेन प्रकारेण ब्राह्मणाछंसी मैत्रावरुणस्य वशमेति। साम्येनानुकूल्यं भजति। ब्राह्म
णाछंसिनः पंचानामुक्थानामुक्थ्यानि आद्येहनि सोमरं ब्राह्मणाछंसिन इति प्राकृतमुक्थ्यशस्त्रं वयमुत्वामपूर्व
स्फूलिदु प्रणयंति। द्वितीयेहनि। एवात्वामिंद्र वज्रिन्नत्रवारेवास्य सून्नतेति स्तोत्रियानुरूपौ गायत्रीषु ज्ञानं तं तं दं। प्रवंः सं

१५८ ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमिति। यत्ततोमेतिषट्पोऽक्षिभिदितितृत्वं पूर्ववत्सर्वत्र पर्य्यासात्। ततोवसमाराः। पर्य्यासइति चतुःस
क्तता। तृतीयेऽहनि तंतेमदं तमभिप्रगायतेति स्तोत्रियानुरूपौ ककुप्सुककुभ उक्तिहृएवा। जागतं तत्‌चोमिविशिधातप्र
तिमानमोजसइति। अनर्वाणंइति सूक्तं तत्र पर्य्यासो। चतुर्थेऽहनि स्तोत्रियानुरूपौ प्राक्तनावुक्तिदा। जगतेतत्‌चं पो
नोदासस्त्रेर्योवापुरुष्टुतेति। सर्वत्रप्रमंहिष्ठायेतिवा। उद्घुतइति सूक्तं तत्र पर्य्यासो। पंचमेऽहनिइंद्राय सामगायत
तमभिप्रगायतेति स्तोत्रियानुरूपावुक्तिरु जागतं तत्‌चं विश्वेत्वसे यज्ञतायधस्सवइति। यज्ञेदिवइति सूक्तं तत्र पर्य्या
सो।। प्रमंहिष्ठाय बृहते बृहद्रमइतिषलृच मिति। प्रासंगिकमेतत्। ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रथमे छंदोमेप्रमंहिष्ठायबृह
ते बृहद्रयइतिषलृचं स्तक्रमेंद्रं जागतंभवति। तत्पलृवंमैत्रावरुणस्य यावत्तृचं प्रमंहिष्ठायगायतऋतावृइति। तृती
येऽहनि स्तोत्रियरूपं तावद्विर्द्विगुणं भवति। यद्यपि प्रयोगे द्विगुणं नक्रियते ... परं तु गणने संख्या संपत्तिमात्रमि
त्यर्थः। एवं मैत्रावरुणस्य दशमेतीति द्वितीयं वशागमनमुक्तं।। कार्ष्णोर्ह्रहः पर्य्यासो भवतीति। इदानीं ब्राह्मणाच्छं
सिनः सर्वत्राहर्गणोपर्य्यासमाहाहस्तेन ऋषिणा वृषः कार्ष्णोर्ह्रहोहर्गणोपर्य्यासो भवति। अस्तिवसुप्रतरमितिप
र्य्यासस्तृतीयपंचमयोर्मध्यमे वछंदोमे। अत्राभमिंद्रमितीतरेषु। अस्य प्रशंसाख्यायिका। हस्तश्चाऽंगिरसो ब्राह्मणाच्छंसी राम. १५८

पायैक्रियायेत्तृतीयसवनं ददर्श। तस्मात्कार्ष्णोर्ह्रहः पर्य्यासो भवति।। अनुष्टुप्स्वच्छावाकाय प्रणवंतितृतीयेऽहनीति। यद्यप
नुष्टुप्स्वच्छावाकायेत्यनुक्तं स्यादपि तृतीयेऽहनि यानुष्टुप्सा हरद्यही ना। ततो याद्यानुष्टुप्सा तया हरद्याधिको सिद्ग
पि सं भवति। एतदुपजीव्याहतिनोनाहरानुष्टुप्प्रणयनेनोक्तिकृत्वं भवेन ब्राह्मणाच्छंसिनोवशमेतिसाम्येनानुक्तत्वंभ
जतच्छावाकाः। अच्छावाकस्य पंचानाममहामुक्तप्यातो। इंद्रं विश्वाइंद्रमीशानमोजसेति स्तोत्रियानुरूपौ। इंद्रमीशानमोजसे
त्यस्यानुरूपस्य ये पूर्ववत्र्चो भवाद्यं स्तूराततिभिरित्याधेतेउत्तरेकार्ष्य। एवं तद्वचःकार्ष्यः। ऐंद्रंजागतं। अभित्यं मेषं पुरुहूतमृ
ग्मियमितित्रयोदश। आद्येऽहनिप्राकृतस्य कतुर्जिनिश्रीस्स्वविकल्पेननिवृत्तिः। शेषंप्राकृतं। द्वितीयेऽहनि स्तो...
त्रियानुरूपौ जागतं च स मानेन्नूमर्त्तो दधिष्वप्रदनंतरं। उरुंपणायेति तत्त्वं पूर्ववत्सर्वत्रपर्य्यासात्। संवोक र्मिरोतिसदा पर्य्यासइ
ति चतुःसूक्तता। अधीहवं तिरच्या आश्रत्कर्णोमितितृतीये स्तोत्रियानुरूपौ। ऐंद्रं जागतं। त्वंसुमेषंमहया स्वर्विदमिति
द्वे। घो। श्चिदस्या मवो अहेः स्वनादितिपंचा। क्रतुर्जनित्रीतिवा। विश्वो र्हुकं वीर्य्या। तीप्रवो च मित्रेंद्रा रुनं तरं। शेषं द्विती
पवत्। इममिंद्र सुतं पिबपिबासोमं मदायकमितिचतुर्थे स्तोत्रियानुरूपौ। ऐंद्रंजागतं। अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरि
त्येकादश। प्रवोमहे मंदमानायांधसइतिद्वाविश्वोर्हुकमित्यादितृतीयवत्।। षष्ठस्याद्वस्वयामरुदंतमुक्तं। क्रतुर्जनित्रीयं

१५९ त्रयोदशार्चः। एवं पशुमरुत्वतीयशस्त्रं क्रतुगणिनि त्रीयं त्रयोदशार्चं शंसति। एतेदेंद्रं जागतं। अनेन ब्राह्मणाच्छंसिवशागमनमार्षे
कमाहाद्दिस्तावद्यावद्ब्राह्मणाच्छंसिनएकाचोपेति। यो अद्रिभिदिति तृचमेकवारं पादमानीः शंसती त्यधिकरण
स्त्वेसुतासो मधुमत्तमाः प्रमंहिष्ठायपयोऽद्रिभिदिति यो अद्रिभिदिति तृचे पूर्वे सर्वत्र पर्यासादिति द्वितीयवारं। एवं पु
द्याद्ब्राह्मणाच्छंसिनस्तावद्दिति द्वादशभवंति। अत्रापि प्रयोगे द्विगुणानि क्रियंते परं तु गणने संख्यासंपत्तिमात्र मि
त्यर्थः। एकाचोपेति छंदोमेषो अद्रिभिदिति चेके तृचमेतेनत्। एवं त्रयोदशा। क्रतुजनित्रीयं त्रयोदशार्चमिति वशागमनमु
क्तं भवति। आ सत्यो यातु मघवानिति सर्वत्र। भारद्वाजो ह रहः पर्यासो भवतीति भारद्वाजेन दृष्टः संपातकर्मरोपत्ति सद्गा
यासः। अत्राख्यायिकामाह। भरद्वाजो ह वा आकीर्णाये एतत्ती पसवनं ददर्श। तस्माद्भारद्वाजो हरहः पर्यासो भवति। वै
हत्वे विपर्यस्यतच्छावाकइति वैहत्वे सूक्तेनतरतरः परो मात्रया तत्कृतमामुद्धत्य विपर्यस्ते शंसति। ऐंद्राद नंतरं विस्मोनुक
मिति साधारणां प्रगाथं नशंसति। उक्थं यज्ञायेति तृचे पूर्वे सर्वत्र पर्यासादित्युपि साधारण प्रगाथं नशंसति। विशेषप्रगाथं वि
स्मोनुकं शंसति। तमस्य द्यावापृथिवी विस्मोनुकं प्रवः पांतमंधसइति। अत्र विपर्यासोऽपि न। पर्यासादितरादिति। द्वा रामः
रौ ब्राह्मणाच्छंसिमैत्रावरुणोपर्यासो विपर्यस्यतः। द्वितीयादिषु पुनीषे वामिति पर्यासः तृतीयादिषु वांतानाादिति पर्या १५९

सो मैत्रावरुणस्य द्वितीयादिषु द्यामइंद्रं मतय इति पर्यासः तृतीयादिष्वलेव सुप्रतरं लायमस्य त्विति पर्यासो ब्राह्मणा
च्छंसिनः॥ द्विपर्यासो मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छंसी चेति। पद्याहर्विशेषमधुनोक्तौ॥ एकपर्यासो अच्छावाक इति। भारद्वा
जएक एवोक्तः। तेन पर्यस्यति पदच्युतपर्यासो अच्छावाकः प्रतिछा वा अच्छावाकः समापनहेतुत्वात्प्रतिष्ठित्या एवदेव॥९॥
एवं दृष्ट्वापलेहे उक्थानि होत्रकाणामुक्तानि। अधुना छंदोमेषु होत्रकाणामुक्थ्यानि दर्शयति॥ षड्विंशतौ मैत्रावरुण
ष्टाउविंशे शंसतीति। चतुर्विंशं चतुर्विंशस्तोमः प्रथमच्छंदोमस्तस्मिन्नहनि मैत्रावरुणः षड्विंशतमृचां शंसति। अत्र
संख्योद्देशेनैव शस्त्राणि विधीयंते। विशेषः पारवांतरात्कल्पस्तत्रैव दर्शितः। आनेवत्सोमनो यमदाप्रिरगामीति तिस्रो त्रियातु
रूपैः प्रथमे छंदोमे प्रथमाविराट्त्र्या। वृषण्वीधतमसप्त्नाघाभिमिति तृचे यो एतो जागतवारुणे। इंद्रावरुणा युवमध्वराय न इति
भवति। आ वां राजानाविति पैकाह्निकनिवृत्तिः। इमानि शंभागधेयानीति पंचापुनीषे वाम रक्षसमिति पर्यासः। अत्र पंच
मी त्रिराट्त्र्या। ततः षड्विंशतमिति पुनः॥ चत्वारिंशतं ब्राह्मणाच्छंसीति। ब्राह्मणाच्छंसी प्रथमे छंदोमे चत्वारिंशतमृचां शं
सति। त्वं नइंद्राभरतरिंद्रावृत्राभरेति स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमे छंदोमे। प्रथमाविः। सं वं प्रमंहिष्ठाय मेंद्रजागतं। उदघुत इति
प्रथमोत्तमयोश्छंदोमयोरिति प्रकृतिप्राप्तं पुनरुक्तं तेन सोवसुप्रतरमिति निवर्तते यो अद्रिभिदिति प्र वैकेवात्र पर्यासः।

अच्छावाम इंद्रं मतिभिरिति पर्यासः॥ उत्तमा विंशं वै सुत्वारिंशत्॥ चतुश्चत्वारिंशत्तमच्छावाक इति॥ यदिंद्राग्नि जयदिंद्रोग्ने चतस्त्र इति स्तोत्रि
यानुरूपौ प्रथमे छंदोमे। ऐंद्रं जागतं। तदस्मै नव्यमंगिरस्वदर्चत इत्यष्टौ अक्रान्त शत्रुमन्नरास्तर्वत्री मिति पंचद्या चरुतन्स्तृक्
नीवीयं त्रयोदशर्चं वा भवति। नू मर्त इत्यच्छावाकस्यैंद्राग्नं तदंतरं प्रथमोत्तमयोश्छंदोमयोः प्रवः पांतमंधस इति तिस्रः॥ त्रि
स्तोर्नुकमिति प्राकृतं सूक्तमपि त्रिस्तृ इत्यतानि वर्तंते त्रा उरुं मत्रा पेतित्तचे पूर्वपर्यासात्वा संवोकमरोगेति पर्यासः॥ प्रथमो
त्तमे त्रिः॥ एवं चतुश्चत्वारिंशतः संख्याया अर्थवादः॥ तद्विंशति शतेवि शतेवा क्रतोरहानि यदि भक्रिकान्तां रात्रीणां लद्दरा
पायादानं। अहानि दरात्रपक्षदिभक्ताः समुदितानि विंशति शतं॥ नतेन प्रकारेण क्रतुमाप्नोति क्रतुश्च संवत्सरे येच्च संवत्सरे का
मास्तानाप्नोति॥ पंचपंचसूक्तानि मैत्रावरुणः शंसति सर्वेषु छंदोमेष्विति। प्रथमे उदाहृते पंचसूक्तानि विचनीया। मध्यमछं
दोमउदाहृते उत्तमस्त्रा प्रेहु वः प्रियो नो अक्त विश्यतिरिति मध्यमे छंदोमे स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य ऐंद्रं जागतं तत्रु मेंद्र
मिंद्र परिषिच्यते मद्धितिसूक्तं। चर्षणीधृत मितिनित्यं वा॥ इत्युत्तमे छंदोमे स्तोत्रियानुरूपौ ऐंद्रं जागतं। एवं वा पागंभेर संतुरु
ष्य इति तृचे। आयाये अग्निसिंधव इमा अभिप्रणोनुम इति वा स्तोत्रियानुरूपौ। जागतमेतदेव। चर्षणीधृतमितिनित्यं वा। नहि
ते क्षत्रमिति सूक्तं शेषमुभयोः छंदोमयोः इंद्राको वां वरुणेति मध्यमे छंदोमे। अष्टौ वांपत इत्युत्तमे छंदोमे इमा उ वांभुम राम. १६०

य इत्युभयोस्तिस्रः। अन्यत्रैवं सर्वत्र पंचसूक्तानि। सूक्तानां सूक्तसमुदाये शस्त्रशब्दः। जागतमैंद्रमेकं वा सूक्तमेकं। ऐंद्रावरुणा
नि त्रीणि पो अद्रिर्मिदितितृच। स्तोत्रियानुरूपौ ऋक्संख्यायां गणयेन सूक्तसंख्यायां न गण्यते। पंचसंख्याया अर्थवादः। पश
वो वै छंदोमाः पांक्ताः पशवः पशूनामेवाप्त्यै इति व्याख्यातं तत्र तत्र। चत्वारि सूक्तानि ब्राह्मणाच्छंसी शंसति प्रथमे छंदोम इ
ति। सूक्तासूक्तसमुदाये सूक्तशब्दः॥ उदाहृते जागतमैंद्रमेकं। बार्हस्पत्यमेकं ऐंद्राबार्हस्पत्यौ रिमित्यर्यासौ। पशवो वै छं
दोमाश्चतुष्पादेव पशवो यो चतुष्पादः पशूनामेवाप्त्यै॥ पंचपंचोत्तरयोरिति॥ ऐंद्रनो गध्येदुम ख्योमदिंतरमिति मध्यमे छंदो
मे स्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणाच्छंसिनः। ऐंद्रं जागतं नोना हित्वा हवमाना जना इम इति। पुमेहिष्ठायेति तृचे नित्यं वा। एते दिव इति सू
क्तं। बार्हस्पत्यं। यस्तस्तंभेति ब्राह्मणाच्छंसिन उत्तरयोश्छंदोमयोर्मध्ये सूक्तानां। अतो वसुपतरमिति पर्यासः। एवं जागतं बा
र्हस्पत्यं त्रीण्यैंद्राबार्हस्पत्यानि। पंचसंख्याया अर्थवादः। पशवो वै छंदोमाः पांक्ता इति स्थ। एतो न्विंद्रं स्तवाम सखाय इत्युत्तमे
छंदोमे स्तोत्रियानुरूपौ। ऐंद्रं जागतं। अस्य प्रवो न घः स मदविभ्रतीति। प्रमंहिष्ठायेति तृचं नित्यं वा उदप्रुत इति बार्हस्पत्यं। य
स्तस्तंभेत्यादि पूर्ववत्। पर्यासः स्वकीयः। अच्छावाम इंद्रमिति एवं जागतं बार्हस्पत्यं त्रीण्यैंद्राबार्हस्पत्यानीति पंचसूक्तानि। स
र्वात्रार्थवादः॥ पंचसूक्तानि अच्छावाकः शंसति प्रथमे छंदोम इति उदाहृते जागतमैंद्रमेकं। नू मर्त इति वै सूक्तमेकं। प्रवः पांतमि

१६१ तितिस्त्वेरेवं द्वावेव स्तव स्तत्त्वस्तत्र स्तत्तचपी सावितिती रैपेंद्र्वावेवस्तवात्रि। अथवा त्र्यःपशवो वै छंदोमाः पांक्ताः पशवः पश्वन्नामेवैतेषां॥
षट् षलु त्र्यस्योः। उत्तरयोरन्यछंदोमयोः षड्वत्रस्त्रकाम्यछावाकः-शंसति। पुरां भिंदुरिति मध्यमे छंदोमे छावाकस्य स्तोत्रियः तृ
चस्तद्गौ तुरूपस्तत्तनी यात्तु प्रथमा। ऐंद्रं जागतं प्रतेमहे विदथे शंसिषं हरी इति त्रयोदशा। विश्वो नु कं वीर्याणीति वैस्तवं। प्र
वः पांतमंध सः सम ये भवामिन्नोन येव्य इति त्तचात्र्वें। तत्तस्तत्र पसो। उत्तमे छंदोमे गायंति त्वेति स्तोत्रियः तु रूपो। ऐंद्रं
गातं। अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वच इति नव। दिवश्चिदस्य वरिमा विपप्रथ इति चतस्रः। त्वमग्ने इति वैस्तवं। प्र वः पांतमेभ वामिंद्र
तिद्वे। ततः स्तत्र प्रप्ती सावेंद्रावेद्रावेस्तवो। अनयोः प्रशंसा। षट् कृत्वः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्यै॥ चतुरहाबानिराशस्त्राणि अ
हीरोपक्वक्त्वेभ्युपकृतिवद्वत्वारः आहावाः। पशवो वा उक्थानि चतुष्पादेप शवोवा प्यो चतुष्पाराः पश्वन्नामेवाप्त्यै। षष्ठ एवा
हन्येवावरुणस्य पंचाहावं भवतीति। मैत्रावरुणस्य षष्ठेहनि पंच आहावा इंद्रेहाणी पर्यः सत्रस्पादो भवति। पशवो वा उ
क्थानि पांक्ताः पशवः पश्वन्नामेवाप्त्यै॥ ऐकाहिकान्युक्थयाज्या इति। प्रकृतिप्राप्तानुवादः। अंते प्रतिष्ठा युक्ततरेति अयं साधिका
र्थः। प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठित्या एवेति। अनुवषट् कुर्वंतीति। अनुवाक्ष्यविंदद्वपद्योजनपात्। आकृती वोमव्सं तास्रा
कृतीनां प्रतिष्ठित्या इति॥१०॥ पंचदशं दांसि रात्रो शंसंतीति। रात्रिपर्याया होतुः प्रसंगे सर्वेषां उक्थाः। अथयतस्य प्रथमे पुरःपर्याये उश्रय रा.म. १६१

मे पदे स्तुतिन्नर्ध्यंतेतां दिनां। उद्धानी होतृकाणां रात्रिपर्यायाणां छंदोमिरुद्गाताहारात्रे पंचदशं दांसि शंसंति। अनुष्टुभं गायत्रीमु
ष्णिहं त्रिष्टुभं जगतीमिति। होतुः प्रथममनुष्टुप्। अछावाकस्यांत्यमुष्णिक्। गायत्री जगती त्रिष्टुभः सर्वेषु पर्यायेषु। एतानि
वैरात्रिछंदांसि। अनुष्टुब्वतुष्टोभ न्यादित्यादिभिर्लिंगैः चतेः समर्थ्यं वंश्वेतानि छंदांसि। रात्रो समर्थानामुपेया गरस्तेतानि वैरा
त्रिछंदांसीत्युच्यते। पंचाहावा रात्रिरिति। पंचाहावा अस्यां। स्तोत्रियानुरूपान्यं यत्तानंतर मनुरूपात् परिधानीयायै चेति। उक्थ
मुख्या सर्वेषां रात्राविति॥ वाजपेयस्य चातिरिक्तोक्थं अतिरिक्तोक्थमिति। वाजपेयो यज्ञोऽग्निष्टोमसंस्थ एव अतिरिक्तोक्थं
संस्थोऽधिकोऽभेदः। त्रयोदशादीनामानि सप्तदशस्तुतंसमदशमहः। सप्तदश मध्यमो वै भी याः सप्तदश प्राजापत्यास्तु उपाले प्रास
वनीयानां पंचदश वनीयानीत्यादि विशिष्टेति कर्तव्यता वक्तुलः। तस्मिन्नहारियोजनानाभागतिरिक्तोक्थं नाम शस्त्रं भवति। तद्वाजपेय
स्यातिरिक्तोक्थं पाद्मं पंचाहावं भवति। ऊर्ध्वं पालदिनोऽतिरिक्तोक्थं प्रातर्ने अप्रशिपिद्विष्टप्रतद्धि स्तुरिति स्तोत्रियानुरूपावित्ता
घाकेंक स्तस्त्रे। उक्थस्यास्य शस्त्रस्यानिग्रहोयं रात्रि रतिग्र हस्याभ्युपति पज्ञ समानकाले त्वथ। तस्मात्पंचाहावं। छंदसम्छंदस
एवाज्ञामितायेत तद्धनात्यदस्तं त इतिहस्माह कौषीतकिः। अस्मिन्नु शस्त्रे त्रिष्टुप्छंदस्कस्तत्त्रो त्रियानुरूपत्तद नंतर परिधानीया
स्तवत्वार आहावा एकआहूय द्वौ हरो यथा विषुवतीति। एवं पंचाहावा अग्रजामितायै। वदायं वाजपेयो दशरात्रे तस्मात्तः क्रियते

१६२ तद्दाराराष्ट्रधर्मान्तरहानिनप्राप्तिस्त्रिकान्सस्तदशाग्नीषोमीयाद्यस्थादीन्विरुद्धानिति निरूपितं तद्दशाध्यायाद्याविष्वजिद्विपर्यंतंषष्ठेध्या
येऽष्टशशंतगीतंनिर्विष्वजितःपरस्याःपडहोभिजिद्विश्वजिच्चेति।तस्मिन्नर्द्धसंदर्भेऽणाहोस्त्रिभ्रतासायागदक्षिणाप्रसक्तंद्वादश
शंशतंदक्षिणोतिविचार्ष्याक्षेंगरायागदक्षिणेत्ति।अहर्गणेचतदुर्ध्वमित्यादिति।।अथयपत्निरोअह्न्यवतीत्रिष्टुभमाप्तिनोक्तस्य
यदस्यपुरोनुवाक्यामन्वाहेति।यज्ञःकेचनाग्निष्टोमसंस्थाःकेचनोक्थ्यसंस्थाःकेचनषोडशिसंस्थाःकेचनात्यग्निष्टोमसं
स्थाःकेचनातिरात्रसंस्थाः।अत्रातिरात्रसंस्थेष्वाप्तिनेशस्त्रेप्रागुक्ततत्पुरोनुवाक्यासंबंधिमैत्रावरुणहोत्रकविषयमित्युक्तोच
ते।आग्निनोक्थ्यस्यपुरोनुवाक्यांत्रिष्टुभंतिरोअह्न्यश्ववतीमन्।।इमेसोमासस्तिरोअह्न्यासइतिप्रेष्याध्यायेंतःपठिता
मन्वाहमैत्रावरुणः।।तिरोअह्न्यवत्यैन्द्रेषइति।होतायक्षदश्विनासोमानोतिरोअह्न्यानामित्यादिकःप्रेषोमैत्रावरुणस्यातिरोअ
ह्न्याशब्दवान्भवति।उभयोःप्रशंसाहियस्मात्सोमास्तिरोअह्न्यास्तिरोअह्नेद्विप्रवेदिनेभषामवंति।अप्रष्टरवोरेवेतिपनियमा
दिलोपाभावः।अन्योबलंवैवीर्यंत्रिष्टुबित्यादिकंदःप्रशंसा।।चतुराहावाप्ताप्तोर्यामस्यातिरिक्तोक्थानिभवंति।आप्तोर्यामः
अतिरिक्तोक्थस्यसंस्थातिवद्धोज्योतिष्टोमआप्तरुमहत्व।आप्तापत्रेचद्विहीयेयेतिसमासः।यमपत्नीतराविरूष्टान्क
रोतीतिप्रामः।।आप्तोर्यामइतिषष्ठोदरादित्वादुरौरंतलोपः।तस्मिन्नाप्तिनाहृद्वैहोतुर्मैत्रावरुणस्यब्राह्मणाच्छंसिनोच्छावाक राम. १६१

स्येतिचत्वार्यतिरिक्तोक्थानिभवंति।ताहिचतुरहावानिभवंति।जरबोधजरसमाणइतितोविद्यातुरूपेहोत्तुरित्यादिनाकस्यत्र
त्रेणपरपार्श्वोपजीवनेनदर्शितानि।पशवोवाउक्थानीत्यादिप्रशंसाव्याख्याता।।होत्रपत्याःपरिधानीयाःकुर्वतेइति।
होत्रपतिशब्देोपलक्षिताःहोत्रपत्याः।पत्नीत्तरपदलोपः।ताःस्वस्वशस्त्रेषुपरिधानीयाःकुर्वते।होत्रस्यपतिनेतित्रयाणांमि
स्तःपरिधानीयाःशंसनोदेवःसविताव्यपमार्गइत्यष्टावाकस्यैतकाः।प्रशंसावैनिष्ठितंहोत्रम्प्रियंपृथिवीतेतेनप्रकारे
णाग्नस्यामेवादीनायामतिसमृद्धयामंततःप्रतिष्ठास्यामइति।एतन्मानसमत्रपुक्तं।अस्यामेवतदंदीनायामंततःप्रतितिष्ठं
ति।।अथयपत्निरोअह्न्यवत्यस्त्रिष्टुभोयाज्याभवंति।एताआप्तोर्यामस्यातिरिक्तोक्थेषुतिरोअह्न्यवत्यस्त्रिष्टुभोयाज्याभवंति।इमेसो
मासस्तिरोअह्न्याइतिहोतुः।इमेमंद्रासोतायान्तिवनोत्मास्थाग्निष्टंहवनेतिपाज्याओमैत्रावरुणस्यमन्नीनोतिरोअह्न्याद्विसोमा
भवंत्यस्योबलंवैवीर्यमित्यादिप्रशंसाव्याख्याता।।अनुवषट्कुर्वंतीति।।अनुवषट्कारयागंकुर्वंति।आहुतीनामेवशांसा
दिव्याख्याता।एवमस्मिन्नाप्तोर्यामेविशेषोद्रष्टव्यः।विश्वजितःश्वानसवनीकपाभूमीयंचात्रपोक्तिषवैनहैकाहिकात्सर्वारणीतिमा
त्यतीयंचाहहैरराजगर्भेहोतुःएषस्मीत्यादिः।ऐकाहिकानुस्तोत्रियाद्वसाविष्णुजितसर्वपृष्ठात्सोत्रियांछंसंतीत्यादि।अनुचर
प्रभृतिपष्ठात्तृतीयसवनमिति।।एवंहोत्रकाणांकर्मसर्वत्रदर्शितं।यत्तुनदर्शितंतदप्यतिदेशात्कल्पसूत्रेषुप्रदिष्टं।चतुर्विंशे

१६३ शास्त्रं प्रथमा छंदोमात्सर्वेषां पञ्चतुरंगाद्द्वितीयत्र मतीनां तदुत्तरांगमाभिप्लविकानां तृतीय प्रमतिभ्यः स्वरसामास्तित्यादि ।
।। अथ हारियोजनेन चरंतीति । सर्वयागेषु समाप्तिः सर्वा कास्मार्यते पुरोनुवाक्यायां मैत्रावरुणोऽन्वाह जगत्या यजतीश
र्वा क्लं समानं कर्तृकत्वं मैत्रावरुणस्य होतृत्वं तत्वात् । तस्मादुक्तं ब्राह्मणमिति विलंबे वैश्वी र्यं प्रिंपु विशेता वत ।। अथ यप
दति प्रैषस्य पुरोनुवाक्यामन्वाहेति । अहर्गणान्तादरूकः सर्वाणि यान्यहानि तानि यतर्वा संयाज्यान्तानि तेन प्रैषं यत इति याज्या
हारियोजनस्येति विशेषः । तस्यामनुवषट्कृत हारियोजने सत्यसंप्रैषितो मैत्रावरुणः परायाहिमघवन्नाययाहीत्ये
तां पुरोनुवाक्यामतिप्रैषस्य वस्तमानस्य संबंधिनीमन्वाह । अस्या अनुवाक्याया हारियोजनानुवाक्यायागतार्थत्वमाशंक्य
प्रशंसामाह । अवीर्या ह वा एतस्य प्रैषा याः पुरोनुवाक्या इति । यथाधिकः प्रैषइंद्रस्य गताऽगतिद्योतकत्वं येषं परायाहिमघव
न्नाययाहीति गताऽगतिद्योतिका । उपेदंत्वं मघवन्निति पुरोनुवाक्याधिकस्तितानस्या यपि गताऽगतिद्योतने मेव । अथोहि दे
वत्ये पुत्रेदृति । अत्रैतत्तु च्यते । यदि सोमयाग इष्टिप्रकृतिकः स्यात्तर्हि पुरोनुवाक्याकाप्यपेक्षेः पुरोनुवाक्यास्तु नैतत्ते दे
तेन न पुरोनुवाक्याशब्दो योगिकोननुकार्यः प्रयुक्तः अत एव हि देवत्येषु पुरोनुवाक्या भवंति । सर्वेषु यत्र स्थितेषु उत्री प
मानत्तक्तं पुरोनुवाके रुक्तं तस्मादस्य पुरोनुवाक्यां पुरोनुवाक्यामानामन्वाह ।। अथ यपदति प्रैषमाहेति । इहमदरवमघवन्निति

रामः
१६३

१६४ ति प्रैषमाह । परमे वै तदहरभिवदति । परेक्षितव्यागंतव्यमितिवदति । एतदहरम्यारभ्य परमेवोत्तरमेव सिद्धिमपर्यन्तं वसंति
यजमाना इति हस्माह कौषीतकिः ।। हिरण्यासोऽध्याय समाप्तो मंगलत्वसूचनाय ।। स्मारं स्मारमनूनमानसरसोल्लासेन ना
मालहं भास्वद्भ्राजलसन्माधवन्नतनत्कृतो धावीद्गं तं वाकृतिं तत्त्वार्थ्यरामाचरामि वरदे वेदांतवेद्ये परे ब्रह्मलिंगाद्यभिलाषप्र
रणपरे श्रीरामचंद्रे लपि ।। १ ।। मीमांसाहृदयदीप्तनिर्णयमहाभाष्यार्णवोन्मज्जलसद्दुग्धांभोधिसमप्रमोदजनकं सत्का कर्तृ
संख्यो ज्वलं ।। देदव्याप्तिचतुष्टयं गुरुपदद्वंद्वार्चयाशोधितं श्रीमद्भट्टविनायकस्यवदने वासं विधत्ते सदा ।। २ ।। इति
श्रीमन्माधवभट्टात्मजविनायकभट्टकृते श्रीकौषीतकिब्राह्मणभाष्ये त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।। ।। ।। संवत् १७ ८४
समय नाम जेठ सुदि चतुर्दशी वार अत वार ।। तादिन पुस्तक लिख्यते ।। ।। द ।। ।। रामकृष्ण ।। १ ।। ।।

रामः
१६४